

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 4

Кам'янець-Подільський
2015

Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 9 від 27 листопада 2014 р.)

Рецензенти:

С. С. Марчук – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародного співробітництва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ);

О. П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Редакційна колегія:

В. С. Степанков, академік УАН, доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);

І. І. Боровець, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*);

С. В. Віднянський, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;

В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;

О. Б. Головко, доктор історичних наук;

Ю. А. Мицик, доктор історичних наук, професор;

І. В. Рибак, кандидат історичних наук, професор;

В. А. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор.

Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Випуск 4. – 296 с.

У четвертий випуск збірника увійшли статті провідних вітчизняних та зарубіжних фахових істориків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та ролі й місця України у розвитку даного регіону.

Рекомендується для науковців, викладачів ВНЗ, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел. (03849) 2-41-08.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

PROBLEMS OF HISTORY
OF CENTRAL
AND EASTERN EUROPE

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

ISSUE 4

Kamianets-Podilsky
2015

Reviewers:

V. V. Marchuk – Doctor of historical sciences, professor, deputy rector on scientific and pedagogical work and international cooperation of the Precarpathian Vasyl Stefanyk National University (Ivano-Frankivsk);

O. P. Reient – Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the NAS of Ukraine, deputy director of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv).

Editorial college:

V. S. Stepankov – Academician of the UAHS, Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);

S. A. Kopylov – Doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*);

I. I. Borovets – Candidate of historical sciences, associate professor (*assistant editor*);

S. V. Vidniansky – Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the NAS of Ukraine; _

V. P. Gazin – Doctor of historical sciences, professor;

O. B. Holovko – Doctor of historical sciences;

Y. A. Mytsyk – Doctor of historical sciences, professor;

I. V. Rybak – Candidate of historical sciences, professor;

V. A. Smoliy – Academician of the NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor.

Problems of History of Central and Eastern Europe : collection of scientific papers / [edit. col: V. S. Stepankov (*editor-in-chief*) and others]. – Kamianets-Podilsky : Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, 2015. – Issue 4. – 296 p.

The articles of the leading Ukrainian and foreign professional historians scientific, interests of which the histories of countries of Central and East Europe and role and place of Ukraine related to research in development of this region entered in the fourth issue of collection of scientific papers.

Recommended for research workers, teachers of higher educational establishments, students and all, who is interested in history of Central and East Europe.

UDC 94(4)(082)

Address of editorial college: the Department of worldwide history, Historical faculty, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, st. Tatarska 14.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Вацеба Ростислав. Етнополітична структура Південного Полаб'я наприкінці VIII – в першій третині X ст.	7
Баженов Олександр. Княгиня Ірина-Інгігерда в русько-скандинавських відносинах та історії православної церкви часів правління Ярослава Мудрого	22
Роменський Олександр. «AEMULA SCEPTRI CONSTANTINOPOLITANI»: до питання про русько-візантійські відносини другої половини XI – першої чверті XII ст.	30
Головко Олександр. Степове і лісостепове населення у минулому України доби Середньовіччя.....	46
Саук Володимир. Ірпінська битва 1323 року	62
Чорний Модест. Формування земельної власності домініканських монастирів Галичини у XIII – першій половині XV ст.	69

ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Степанков Валерій. Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування, укладення Кам'янецької угоди та її провал (1649–1655 рр.).....	76
Газін Володимир. Між Гадячем та Переяславом: Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658–1659 рр.	87
Філінюк Анатолій. Поділи Речі Посполитої в доли Правобережної України.....	102
Лиман Сергій. З історії вітчизняного туризму й медієвістики: Німеччина і Австрія 1858-1860 рр. очима ад'юнкта Харківського університету М. Н. Петрова.....	119
Балушок Василь. З історії української етнімії (як русини стали українцями)	129
Майор Ростислав. Національно-політичні програми та вимоги українців Закарпаття у 1865-1868 рр.	141
Щур Сергій. Українофіли та революційні народники Наддніпрянської України & повстання у Боснії та Герцеговині 1875 р.	154
Корб'як Дмитро. Львівський собор 1891 року: дискусійні питання та їх вирішення.....	160
Поп Юрій, Кравчук Олександр, Мельник Наталія. Еволюція поглядів Богуміра Шмерала на чеське національне питання (кінець XIX – перша чверть XX ст.).....	181

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Лисенко Олександр. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни.....	204
Білецька Тетяна. Медіа-тероризм як один із проявів сучасного тероризму	210
Копилов Сергій, Боровець Іван. Портрет історика на тлі суспільних трансформацій (до 75-річчя Івана Каменца)	219
Олешук Анна. Польсько-українські відносини у наукових дослідженнях (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.).....	249
о. Мицик Юрій. Відомості з Кам'янця-Подільського 1711 р...258	
Копилов Сергій. Франко-російський союз у медальєрній пластиці 1890-х рр.	261
Стецюк Вадим. «Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi» як джерело з історії німецької окупації на території Білорусі (1916-1918 рр.)	266

РЕЦЕНЗІЇ

Терський Святослав. Волошук Мирослав. «Русь» в Угорському королівстві (ХІ – друга половина ХІV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. А. В. Войтович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – 496 с.	272
Pop Ivan. Svědectví britského novináře o událostech na Podkarpatsku v tragickém roce 1939	280
Mušinka Mykola. Ukrajnistika Česka a Slovenska v encyklopédii dejin Ukrajiny	284

AD MEMORIAM

Головко Олександр. Слово про колегу: Модест Ігорович Чорний (14.05.1974 – 31.08.2014)	288
Відомості про авторів.....	293

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 314(4-191.2)«07/09»

Ростислав Вацеба
(Львів)

ЕТНОПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА ПІВДЕННОГО ПОЛАБ'Я НАПРИКІНЦІ VIII — В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ X ст.

У статті представлені результати дослідження етнополітичної структури Південного Полаб'я кін. VIII – I третини X ст. і процесів, пов'язаних з її формуванням. В цьому контексті висвітлено історіографію питання, досліджено слов'янські міграції до Південного Полаб'я, визначено основні етнічні та політичні події регіону в досліджуваній період, вивчено внутрішню організацію політичних утворень. На основі аналізу та співставлення результатів археологічних і лінгвістичних досліджень з повідомленнями писемних джерел запропоновано авторське вирішення окремих аспектів розглянутої проблеми.

Ключові слова: етнополітична структура, полабські слов'яни, серби, далеминці, лужичани, мільчани, Південне Полаб'я, Біла Сербія.

Південне Полаб'я охоплює території на південь від земель Велетського союзу¹, на північ від Рудних гір і Судетів, між р. Заале на заході і річками Квіса (від витоків до гирла біля м. Жаганя), Бобр (від місця злиття з р. Квісою до м. Кросна, де впадає в Одер) і Одер (між гирлом р. Бобр і околицями Франкфурту)² на сході.

Від II третини XIX до сер. XX ст. в історіографії домінувала концепція етнічної єдності слов'янського населення, котре населяло цей край у VI-X ст. н.е. Зокрема, наскрізною лінією через фундаментальне дослідження Павела Шафарика³ та праці Вільгельма Боґуславського⁴ проходить теза про існування тут єдиного, хоч і розділеного на окремі зупи, племена і князівства, сербського народу, частиною, чи, навіть, ядром якого були лужицькі серби⁵. В основі таких поглядів лежали свідчення порівняно пізніх джерел, на зразок хроніки Козьми Празького⁶, котрі поширювали топонім «Сербія» на землі сучасних верхньо- (нащадки мільчан) та нижньолужичан (нащадки лужичан) – єдиних представників народів Південного Полаб'я, що дожили до наших днів. У першій половині XX ст. концепція виключно сербського Південного Полаб'я була відображена у працях Едуарда Шульце, Йозефа Маркварта, Освальда Бальцера та Яна Бранкачка⁷. Подібну думку висловлювали також Любор Нідерле⁸ і Юзеф Відаєвич⁹, пов'язуючи при цьому етнополітичне ядро полабських сербів, а разом з ним, вслід за К. Ваховським¹⁰, і згадки франкських джерел VI–IX ст. про сербів з територіями на

захід від земель мільчан і лужичан – межиріччям Ельби і Заале¹¹. Натомість у II пол. XX ст. Вернер Кобленц і Лех Тишкевич заперечили саму ідею етнополітичної однорідності Південного Полаб'я наприкінці VIII – у першій третині X ст. Німецький дослідник наголошував на тому, що лужицькі племена (мільчани і лужичани) ніколи не належали до сербів¹², а польський історик на основі дослідження політичних устроїв виокремив з-поміж сербів ще й далеминців (гломачів) і, вслід за «Баварським географом»¹³, розглядав лужичан, мільчан, далеминців та сербів як окремі політичні одиниці в межах слов'янського Південного Полаб'я¹⁴.

Лінгвістичні дослідження не можуть дати однозначної відповіді на окреслену вище дискусію, адже повноцінний аналіз мови слов'янських племен, що населяли західну частину Південного Полаб'я (межиріччя Ельби і Заале) ускладнюється обмеженістю джерельної бази¹⁵. Що ж до східної частини регіону, то вже Арношт Мука і Тадеуш Лер-Сплавінський¹⁶ простежили суттєві відмінності між нижньолужицьким (ближчий до польської мови) та верхньолужицьким (ближчий до чеської мови) діалектами¹⁷ і розмежували ареали їх поширення. При цьому А. Мука спробував продовжити лужицько-мільчанський мовний кордон на Ельбо-Заальське межиріччя і виділив тут старо-нижньолужицьку та старо-верхньолужицьку зони¹⁸. Про передчасність таких припущень говорив вже Тадеуш Лер-Сплавінський¹⁹. Проведений Ернстом Ейхлером повторний аналіз опрацьованого А. Мукою лінгвістичного матеріалу цілковито спростував поділ західної частини Південного Полаб'я на північний і південний мовний ареали і дозволив німецькому досліднику виділити в межах усього Південного Полаб'я дві зони: західне мовне крило («Westflügel») і східне мовне крило («Ostflügel») – верхньо- і нижньолужицька мови), приблизний кордон між якими проходив по лінії Ельба – Чорний Ельстер²⁰ (див. *mapy*).

Попри певну дискусійність висновків Ейхлера з точки зору мовознавства²¹, вони знаходять підтвердження в археологічному матеріалі. Так, археологічні дослідження Ганса-Юргена Брахмана та Йоахіма Германа засвідчують, що наприкінці VIII – на початку X ст. Південне Полаб'я населяли представники одразу двох археологічних культур, ареали поширення яких приблизно співвідносяться з мовним «Ost-» та «Westflügel»²². При цьому в межах «західного крила» німецькі дослідники виділили пам'ятки двох слов'янських культур, що послідовно змінили одна одну: празько-корчацької та культури рюсенської кераміки. Й. Герман пов'язував це з поетапним заселенням Ельбо-Заальського межиріччя слов'янами: спершу (у другій половині VI ст.) – «склавінами» (представники групи празько-корчацького типу), а згодом (напр. VI – на поч. VII ст.) – носіями рюсенської кераміки, котрі відкололися від сербо-хорватів і принесли до Полаб'я етнонім «срби»²³. Останнє німецький дослідник обґрунтовує подібністю матеріальної культури рюсенського населення до хорватських і сербських пам'яток на Балканах, а також наявністю аналогій слов'янських топонімів у Центральній Німеччині серед назв поселень «білих» хорватів²⁴.

Ототожнення носіїв рюсенської кераміки з сербами не викликає сумніву. Проте, в сучасній археології зміна культури у Слов'янському Полаб'ї далеко не завжди пов'язується з приходом нових етнічних масивів²⁵. Якщо ж припустити, що культура рюсенської кераміки виникла на місцевому ґрунті, то матимемо наступну картину, що цілком вписується у ґрунтовне дослідження хорватських міграцій Леонтія Войтовича²⁶: сербами були вже носії празько-корчацької культури, котрі з Верхнього та Середнього Подністров'я²⁷ мігрували до Ельбо-Заальського межиріччя і принесли сюди топоніміку карпатських хорватів²⁸. Спершу (впродовж другої II пол. VI ст.) вони замешкували долину Ельби до гирла Заале, а згодом (від поч. VII ст.) почали поступово заселяти басейн Мульди, Білого Ельстеру і Заале²⁹. Наприкінці VI – на поч. VII ст. матеріальна культура полабських сербів трансформувалася у більш розвинуту³⁰ культуру рюсенської кераміки, після чого частина сербів з межиріччя Ельби і Заале на чолі з «невідомим князем» (можливо, братом знаного з Хроніки Фредегара князя Дервана³¹) переселилася на Балкани³². Отже, території південно-полабського «Westflügel» можна впевнено пов'язати зі згаданою Константином Багрянородним у трактаті «Про управління імперією» Білою Сербією³³.

Значно складніше визначити походження слов'янського населення, котре наприкінці VIII – на початку X ст. проживало у східній частині Південного Полаб'я, в межах ареалу мовного «Ostflügel». Одним з небагатьох писемних джерел даного періоду, яке подає хоча б якісь відомості про локалізацію західнослов'янських племен є записане при дворі короля Альфреда Великого доповнення до тексту Павла Орозія³⁴. Тут, серед іншої інформації, повідомляється, що на схід від далемінців проживали хорвати³⁵. При цьому локалізація лужичан і мільчан на схід від земель далемінців не викликає сумніву³⁶ (див. *mapy*). Водночас, археологічні дослідження Й. Германа засвідчують наявність у пам'ятках лужичан і мільчан численних рис, що походять від запозичень античних культурних і матеріальних традицій на Верхній Віслі і Верхньому Одері³⁷. Останнє вказує на міграцію слов'ян до Верхньої і Нижньої Лужиці з Сілезії і польського передгір'я Карпат, проте не доводить, що ці території були початковою точкою переселення. Отже, співставлення наявних джерел дозволяє вважати можливими одразу дві версії походження мешканців східної частини Південного Полаб'я: лехітську і хорватську.

У першому випадку лужичани і мільчани мали би належати до лехітських чи сілезьких племен, котрі мігрували до Південного Полаб'я і через відносну ізоляваність своїх територій (див. *mapy*) залишались невідомими Альфреду Великому. В цьому контексті варто згадати про думку Т. Лер-Сплавінського, котрий доводив первинність лужицько-лехітських мовних зв'язків³⁸ (щоправда, тільки стосовно нижньолужицької мови). Натомість в другому випадку лужичан і мільчан слід вважати західним відгалуженням білих хорватів³⁹. Останні, мігруючи на захід (друга половина VI ст.)

могли запозичити матеріальну культуру асимільованого ними у Сілезії місцевого населення і згодом (на початку VII ст.) принести її у східну частину Південного Полаб'я. В такому разі стає зрозуміло, чому поширена тут торновська культура⁴⁰ так відрізняється від пам'яток білих сербів, котрі обійшли Судети з півдня. Цю версію частково підтверджують дослідження лужицько-українських мовних зв'язків Г. Шустера-Шевця⁴¹.

В кожному разі, в світлі археологічних, лінгвістичних та писемних джерел, приналежність слов'янського населення, котре наприкінці VIII – на початку X ст. заселяло Верхню і Нижню Лужицю, до сербського етнічного масиву викликає великі сумніви. Подальше дослідження проблеми походження мільчан і лужичан вимагає докладнішого вивчення етнокультурних процесів VI–VII ст. у Нижній Сілезії з подальшим проведенням порівняльного аналізу торновської культури з пам'ятками матеріальної культури далматинських хорватів. Що ж до ідеї приналежності лужичан та мільчан до різних етнічних груп⁴² то вона все ж не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі.

Таким чином, наприкінці VIII – на початку X ст. Південне Полаб'я було поділене на дві етнічні зони (сербську і лужицько-мільчанську), а мешканців цього регіону було би найправильніше означати поняттям «південнополабські слов'яни»⁴³.

Етнокультурна картина знаходить певне відображення у політичній структурі Південного Полаб'я кінця VIII – I третини X ст. В межах західної етнічної зони, котру ми ототожнили з Білою Сербією, «Баварський географ» (середина IX ст.) як окремі політичні одиниці згадує сербів⁴⁴ і таламінців⁴⁵, а «Орозій» Альфреда Великого додає до цього списку суслів⁴⁶.

Сербів «Баварського географа» К. Ваховський справедливо пов'язує з областю Swurbelant⁴⁷, відомою з джерел XII ст.⁴⁸. Політичну структуру останньої найбільш ґрунтовно дослідив Л. Тишкевич, котрий виділив тут 4 типи племен: 1) нові периферійні племена (звіки, тухурини, плісни, понзова, гера, добна, вета, зурба⁴⁹, струпеничі і орла⁵⁰)⁵¹; 2) старі невеликі племена, що не входили до більших об'єднань (сусли⁵², нудичі і нелетичі⁵³); 3) найбільші старі племена, що містили дрібніші одиниці (нижичі⁵⁴, жирмонт [Sigomuntj]⁵⁵ і худичі [Chutizi]⁵⁶); 4) малі племена, які були складовими племен III категорії (житичі і коледичі – жирмонту, кезичі і рохолензи – худичів, нелетики, скитичі і волауки – нижичів)⁵⁷. Коледичів ще під 839 роком згадують Бертинські аннали, автор яких чітко зазначає, що це плем'я є сербським⁵⁸. А отже й інші, задокументовані впродовж X–XII ст., племена північної частини Ельбо-Заальського межиріччя («старі» племена, віднесені Л. Тишкевичем до 2-4 категорій) цілком могли існувати вже наприкінці VIII – у першій третині X ст. і входить до області сербів. Натомість, щодо групи південних периферійних племен (I категорія) немає жодних джерельних свідчень IX–X ст., які би вказували на їхнє існування у цей період. До наведеного вище переліку сербських племен і областей слід додати також території

Сербища⁵⁹, розташованого на правому березі Лаби, навпроти земель житичів, поблизу кордону з вільцями⁶⁰.

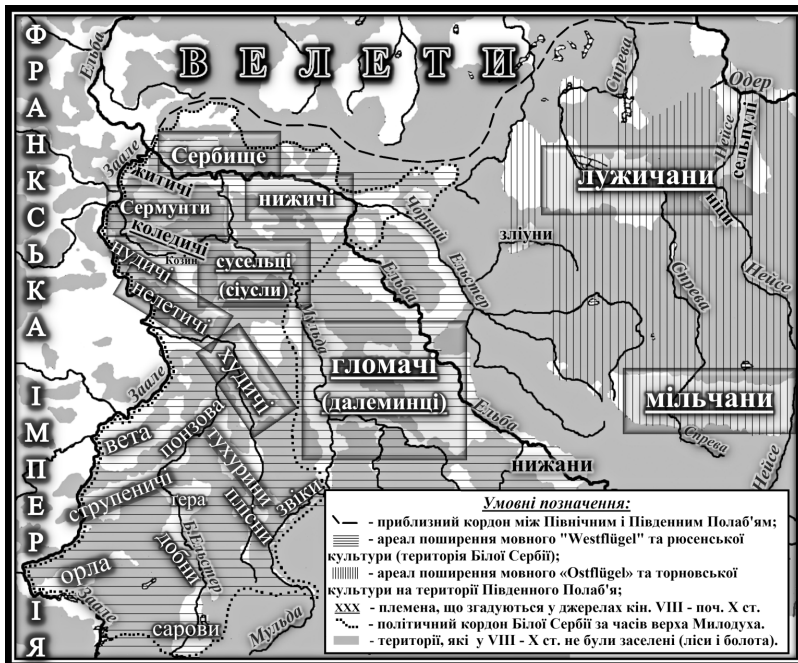
Політичну структуру Сербського об'єднання формували громади, об'єднані у жупи⁶¹. Останні, в свою чергу, були складовими політичних структур вищого порядку. На сьогодні нам відомі імена чотирьох сербських князів: Милодуха, Тунгло, Цемисла і Чистибора. Попри наявність дискусій в історіографії⁶², верхом або головником (так серби, ймовірно, називали князя, чия влада поширювалася на все племінне об'єднання⁶³) можна вважати князя Милодуха, адже «Хроніка Муасака» називає його королем усіх сербів⁶⁴. Влада Милодуха, очевидно, поширювалася на усі жупи та сербські племена межиріччя Заале і Мульди, а також на сіуслів та нижичів, тобто, на всі 50 згаданих «Баварським географом» градів. Юзеф Відаєвич вважав політичним центром держави Милодуха область Сербище⁶⁵. У 30-х рр. IX ст. певною політичною вагою у Сербському об'єднанні, очевидно, володіли згадані у Бертинських анналах коледичі⁶⁶. Щоправда, коледицький князь Цемисл контролював лише 11 градів⁶⁷ (з 50-ти), а отже, не був сербським верхом. Щодо князів Тунгло⁶⁸ і Чистибора⁶⁹, то джерела не повідомляють, чи вони були князями усього Сербського об'єднання, чи тільки окремих племен.

Впродовж I половини IX ст. до складу Сербського союзу, ймовірно, входили також *сусельці*, адже «Баварський географ» про це плем'я нічого не повідомляє. Водночас, вже наприкінці 60-х рр. IX ст. автори Фульдських анналів ставлять «сіуслів» (сусельців) в один ряд із сербами⁷⁰. Поряд з далемінцями, сербами і моравами «сисилі» (сусельці) також згадуються в «Орозії короля Альфреда»⁷¹. Останнє засвідчує, що в середині IX ст. сусельці вийшли зі складу Сербського союзу і почали позиціонувати себе як окрема політична одиниця.

Між Мульдою, Ельбою і Рудними горами проживав ще один етнічно близький до сербів південнополабський народ – *далемінці* (таламінці «Баварського географа»), яких Тітмар Мерзенбурзький ототожнює з відомими з X ст. гламачами⁷². Землі далемінців-гламачів, як політико-територіальна одиниця, вперше згадуються під 805 р. у Хроніці Муассака⁷³. Хоча за військовим потенціалом далемінці і поступалися полабським сербам⁷⁴, однак, вели самостійну політику впродовж усього IX ст., що й знайшло відображення у франкських джерелах⁷⁵. Під 929-м роком далемінців, як окрему область, поряд з ободритями, вільцями і гаволянами, в контексті завоювань Генріха I згадують Тітмар Мерзенбурзький⁷⁶ і Відукінд Корвейський⁷⁷. Столицю їхнього князівства в останні роки перед німецьким завоюванням, ймовірно, був град Ґана⁷⁸. Політична організація далемінців, очевидно, нагадувала сербську, але з тією відмінністю, що вони були єдиним народом, а не федерацією племен⁷⁹, а, отже, влада згаданого у «Хроніці Муассака» князя Семіла⁸⁰ мала би рівномірно поширюватися на усі 13 жуп⁸¹ цього племені.

Що ж до східної частини Південного Полаб'я, то наприкінці VIII – в I третині X ст. між Ельбою, Судетами, річками Квіса, Бобр, Одер і кордоном з велетами (ареал мовного «Ostflügel») прожи-

вали предки сучасних нижньо- та верхньолужицького етносів – лужичани⁸² (північна частина) і мільчани⁸³ (південна частина), а також, невеличке плем'я безунчан⁸⁴, поглинуте мільчанами між серединою IX і серединою XI ст.⁸⁵. Результати досліджень ландшафтів засвідчують певну ізолюваність лужичан та мільчан від інших народів Південного Полаб'я у поєднанні з компактним заселенням своїх територій (див. мапу). Для цих народів була характерна більша густина населення і зведення градів у більшості поселень⁸⁶. Тож інформація «Баварського географа» про 30 лужицьких і 30 мільчанських градів⁸⁷ виглядає цілком закономірною. «Баварський географ» чітко відмежовує їх від сербів і далемінців (мільчани, лужичани і безунчани згадані навіть в іншій частині документу), а отже, немає жодних підстав говорити про політичну приналежність цих племен до Сербського об'єднання у IX ст. Впродовж наступних століть це не змінилося, адже Адам Бременський (середина XI ст.) обмежує території «сербів» лише районами між Ельбою і Заале⁸⁸. В той же час повідомлення «Баварського географа» засвідчує політичну відособленість лужичан від мільчан. Зрештою, це цілком зрозуміло, адже ці два найбільші племена східної частини Південного Полаб'я знаходились на значній відстані одне від одного (див. мапу).

Мапа: Південне Полаб'я наприкінці VIII – в першій третині X століття⁸⁹

Отже, проведені дослідження ставлять під сумнів концепцію виключно сербського Південного Полаб'я. Останнє наприкінці VIII – в першій третині X ст. включало в себе дві етнічні зони: західну і східну, формування яких було пов'язане з перебігом міграційних процесів. Поділи всередині кожної етнічної зони мали швидше територіально-політичний, аніж етнічний характер. В межах західної етнічної зони, яка тотожна згаданий Константином Багрянородним Білій Сербії, впродовж досліджуваного періоду існувало спершу два, а від середини IX ст. – три політичні утворення: Сербське об'єднання, далеминці і сусельці. Не виключено, що останні два впродовж певного часу (далеминці – до початку IX ст., а сусельці – до середини IX ст.) входили до Сербського об'єднання племен. У східній етнічній зоні самостійними політичними одиницями в цей час виступали лужичани, мільчани і, можливо, безунчани. Внутрішньополітична організація усіх перелічених утворень, за винятком Сербського об'єднання, мала однорівневий характер (племінні князівства склалися з жуп). Сербське ж об'єднання мало багаторівневу структуру і було відносно нестабільною федерацією племен.

Примітки:

1. Північнополабські (ободрити і велети) та південнополабські народи у VI-X ст. розділяла смуга лісів і боліт (див. на мапі). На думку А. Нідерле і Ю. Відаєвича, приблизна лінія кордону розпочиналася на р. Ельбі (навпроти гирла р. Заале), проходила по північній межі Бранденбургії і Саксонії, далі повертала на північ: до Желма, Сосни і Копаніка, а тоді знову повертала на схід і вздовж р. Слуп'ї простягалася до м. Слубіца на Одері (див.: Нідерле А. Славянские древности / Любор Нидерле ; пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хозанова ; ред. А.А. Монгайта ; предисловие П.Н. Третьякова. – М., 1956. – С.111-112; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy / Józef Widajewicz. – Kraków : L. Anczyz Sp., 1948. – S.6).
2. Widajewicz J. Serbowie nadłabscy ... – S. 6; Нідерле А. Славянские древности... – С.111.
3. Šafařík P. Slovanske starožitnosti: Oddíl dějepisný. Okresgruhý. OdL. 476 předkr. Až doL. 988 POKR / Pavel Josef Šafařík // Pavla Jos. Šafaříka Sebrané spisy / k vydání upravil Jozef Jireček. – Díl II. Starožitnosti slovanské okresu druhého. – Praga : Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempskeho, 1863. – S.614-627.
4. Bogusławski W. Rys dziejów serbo-łużyckich / Wilhelm Józef Bogusławski. – Petersburg : Druk Jozafata Ohryzki, 1861. – S.1-7; Bogusławski W. Historia serbskiego naroda / Wilhelm Bogusławski, Michał Hórnik. – Budyšin : Čiščal E.M. Monse, 1884. – S.13-14.
5. Саме в контексті цього конструкту слід аналізувати твердження В. Богуславського про існування одвічної столиці всіх сербів поблизу сучасного Будишина (Бауцена), в центрі верхньолужицьких земель (див.: Bogusławski W. Rys dziejów serbo-łużyckich ... – S.25.)
6. У «Богемській хроніці» Сербія згадується кілька разів (див.: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum // Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum / edidit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova series. – Tomus II. – Berolini : Apud Weidmannos, 1923. – P.95, 141, 144). Під 1087 р. Козьма Празький

- повідомляє, що чеський король Вратислав отримав її у володіння від імператора Генріха IV: «Anno domini cein carnationis MLXXXVII. Rex Wratizlaus collecto exercitui intrat Zribiam, quam olim imperator Heinricus in perpetuum sibihanc dam tradide ratet...» (див.: Cosmae Pragensis Chronica Veroimotum... – P.141) (Року від народження Божого 1087 король Вратислав, зібравши військо, ввійшов у Сербію, яку колись імператор Генріх йому передав у володіння...). При цьому нам відомо, що у 1071 р. Генріх IV передав Вратиславові pagus Milska, тобто, землі мільчан (див.: Schrage G. Die Oberlausitz biszum Jahr 1346 / Gertraud Eva Schrage // Geschichte der Oberlausitz: Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts / heraus gegeben von Joachim Bahlcke. – Leipzig : Leipziger Universitäts verlag, 2004. – S.59). Тож можна зробити висновок, що Козьма Празький саме землі мільчан назвав тут «Сербією».
7. Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich / Lech A. Tyszkiewicz // Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. – Poznań : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – S.111.
  8. Нидерле А. Славянские древности... – С.111-113.
  9. Widajewicz J. Serbowie nadłabscy ... – S.11.
  10. Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia / Kazimierz Wachowski / Posłowiem zaopatrzył Gerard Labuda. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 2000. – S.75.
  11. Widajewicz J. Serbowie nadłabscy ... – S.9.
  12. Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... – S.112.
  13. Детальніше про це джерело див. у статті: Войтович А. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст / А.В. Войтович // Галицько-волинські етуди. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2011. – С.47-48.
  14. Ibid. – S.119-127. Детальніше про джерела та історіографію даного питання див. у статті: Tyszkiewicz L. Ze studiów nad osadnictwem słowiańskim między Bobrem a Salą do końca XII w. / Lech Tyszkiewicz // Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia IX. – 1965. – № 36. – S.5-27.
  15. Достеменно невідомо, якою була мова групи племен, яку франкські хроністи VIII-IX ст. називали етнонімом «сораби». Чи не єдиними джерелами до її вивчення є слов'янські топоніми та етноніми, що, проте, дійшли до нас вже у германізованій формі. Докладніше про стан джерельної бази та історію дослідження даного питання див. у працях Ганни Поповської-Таборської: Popowska-Taborska H. Dawne podziały językowe z germanizowanych terenów zachodniosłowiańskich / Hanna Popowska-Taborska // Z językowych dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa : Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. – S.66-69; Popowska-Taborska H. Wczesne dzieje języków łużyckich w świetle leksyki / Hanna Popowska-Taborska // Z językowych dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa : Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. – S.167-173.
  16. Lehr-Splawiński T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich / Tadeusz Lehr-Splawiński // Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian. – Warszawa : PAX, 1954. – S.124-127.
  17. Т. Лер-Сплавінський розглядає їх як дві окремі мови, котрі сформувалися на основі мільчанського і лужицького діалектів відповідно (див.: Lehr-Splawiński T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach

- średnich... – S.117). Дискусії навколо існування єдиної «серболужицької» мови відобразила у своєму дослідженні Г. Поповська-Таборська (див.: Popowska-Taborska H. Wczesne dzieje języków łużyckich w świetle leksyki... – S.167–173). За словами польської дослідниці цікавито заперечував існування пралужицької мови Здзіслав Штібер, подібні погляди висловлювали Олег Трубачов, Дорота Римська, Ева Шятковска та Гайнц Шустер-Шевц (див.: Ibid. – S.168).
18. Lehr-Splawiński T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich... – S.127-129; Popowska-Taborska H. Dawne podziały językowe zgermanizowanych terenów zachodniosłowiańskich... – S.66.
  19. Lehr-Splawiński T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich... – S.129.
  20. Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... – S.113.
  21. За недостатньо чітке визначення мовних критеріїв погляди Е. Ейхлера піддав сумніву Г. Шустер-Шевц (див.: Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... – S.113).
  22. Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich... – S.112-113.
  23. Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI-XI вв. / Й. Херрман // Вопросы истории. – 1987. – № 9. – С.79-80.
  24. Там само. – С.80.
  25. На поч. XXI ст. Марек Дулініч пов'язував зміну у Північному Полаб'ї суківської кераміки фельдберзькою і менкендорфською не приходом сюди нових етнічних масивів, а трансформацією способу життя та суспільної організації місцевого населення (див.: Dulinič M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej : studium archeologiczne / Marek Dulinič. – Kraków : Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. – S.214).
  26. Войтович А. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства / А.В. Войтович // Галицько-волинські етюди. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2011. – С.37-44.
  27. Саме тут були знайдені найдавніші пам'ятки празько-корчацької культури, а також перехідні комплекси, котрі свідчать про її формування на місцевому ґрунті (див.: Миян Т. Пам'ятки з рисами перехідного типу / Тарас Миян // Вісник інституту археології. – 2006. – №1. – С.29; Тимошук Б. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. / Б.О. Тимошук. – К. : Наукова думка, 1976. – С.12). Дослідження Леонтія Войтовича переконливо доводять, що Східне Прикарпаття було також місцем зародження хорватського етнічного масиву, котрий в процесі заселення басейну Дністра змішався зі сусіднім сербським населенням. Тож український вчений цілком справедливо пов'язує поширення празько-корчацької культури з міграціями сербо-хорватів (див.: Войтович А. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства... – С.37).
  28. Слід розуміти, що на відміну від полабських (білих) сербів, сербське населення Прикарпаття було асимільоване хорватами, а топоніми карпатських сербів стали частиною топоніміки карпатських хорватів. Водночас, не можна відкидати й можливості проникнення до Центральної Німеччини окремих хорватських груп, на зразок дослідженої С. Пантеличем (див.: Войтович А. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії / Леонтій Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Дрогобич, 2004. – С.39).

29. Сучасні археологічні дослідження засвідчують проживання окремих груп германського населення між Заале і Білим Ельстером навіть на поч. VII ст., хоча, загалом, германці від сер. VI ст. почали залишати Ельбо-Заальське межиріччя (див.: Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej : studium archeologiczne... – S.208).
30. Обряд трупопалення змінився трупопокладенням, з'явився добре профільований і багато орнаментований гончарний посуд, постали гради з оборонними стінами, збудованими насухо з каменю (див.: Рудь М. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI-VIII ст. / М.О. Рудь // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Сер. Історія. – 2011. – С.48).
31. «... et Dervanus dux gente Surbiorum, que exgenere Scлавinorum erantetad regnum Francorum i amolem as pecserant, se adregnum Samonem cum suistradeit...». (Див.: Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholasticilibri IV cum Continuationibus / Edidit Bruno Krusch // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. – Tomus II. – Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. – P.155). Процитований вище уривок відноситься до 630 року, а Константин Багрянородний повідомляє про прихід одного з братів-сербських князів разом з половиною свого народу на Балкани за часів імператора Іраклія (610–641) (див.: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek texte ditedby Gy. Moravcsik; English translation by R.J.H. Jenkins // Corpus fontium historiae Byzantinae. – Volumen I. – Washington, D.C. – P.153). Таким чином, «Невідомий князь» міг бути дядьком чи сином, або, що найбільш вірогідно – братом князя Дєрвана.
32. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio... – P.153.
33. Ibid. – P.153. Константин Багрянородний також згадує, що серби походять з місцевості «Боїки» (див.: Ibid. – P.153). Михайло Худаш заперечував її ототожнення з Богемією і пов'язував цю згадку з бойками (див.: Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки / Михайло Худаш // Народознавчі зошити. – Львів, 1998. – №3. – С.305-306). Якщо висновки українського мовознавця правильні, то візантійському василевсу, очевидно, з різних джерел були відомі дві прабатьківщини сербів: Біла Сербія і земля бойків. Однак, не знаючи, що міграції сербів з Полаб'я (Білої Сербії) передувала міграція з Прикарпаття, Константин Багрянородний просто механічно поєднав у тексті обидві версії написавши, що білі серби називають свою країну «бойки».
34. Детальніше про це джерело див. у праці: Войтович Л. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії... – С.43.
35. Див.: King Alfred's Orosius / edited by Henry Sweet, M.A. – Part I. Old-English text and latin original. – London : Published for the early English text society by N. Trübner & co., 1883. – P.16).
36. Нащадки лужичан і м'як чан до сьогодні живуть між Ельбою та Г'в'яздою-Бобром, а щодо далеминців, то згадка «Орозія Альфреда Великого» про перебування останніх зі суслами і сербами на Заході (див.: «... Venorgan Dalament sansindon Surpe; bewestanhim Sysyle ....» (див.: King Alfred's Orosius... – P.16.) не залишає сумніву, що тут йде мова саме про відомих з інших джерел південнополабських далеминців.
37. Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI-XI вв... – С.79.
38. Lehr-Splawinski T. Plemiona slowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich ... – S.126.
39. Посилаючись на праці Л. Гауптмана та Б. Графенауера, Леонтій Войтович локалізує Білу Хорватію на Верхній Віслі і Верхній Одрі (Войто-

- вич Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства... – С.31), згадуючи також про чеських хорватів на Верхній Ельбі та сілезьких Хорватів на Верхній Нисі (Там само. – С.23).
40. Певний час однією з визначальних ознак торновської культури вважали кераміку торновського типу – горщикоподібний посуд чітко вираженої бі-конічної форми з найбільшим розширенням посередині і розташованим вище орнаментом: смугами, прямими і хвилястими лініями, штампуванням (див.: Рудь М. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI–VIII ст. / М.О. Рудь // Історичний журнал. – 2010. – №1-3. – С.156). Помилковість таких поглядів доводять дослідження Йоахіма Геннінга (див.: Henning J. Neues zum Tornower Typ: Keramische Formen und Formen spektren des Früh mittelalters im Licht dendrochronologischer Daten zum westslawischen Siedlungsraum / Joachim Henning // Slavonicco zum riesinthe Middle Ages. Profanum and sacrum / Festschrift Z. Kurnatowska. – Poznan : Publishing house of the Poznań society for the advancement of the arts and 1998. – P.404). Та все ж, існує низка інших особливостей, котрі вирізняють матеріальну культуру Верхньої і Нижньої Лужиці та Нижньої Сілезії з-поміж інших, зокрема, застосування сіво-зміни, методи обробки заліза, будівництво градів у більшості поселень (Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI–XI вв. ... – С.79).
  41. Г. Шустер-Шевць визначив низку мовних ознак, котрі поєднують лужицькі мови (особливо, верхньолужицьку) з українською. Висновки серболужицького дослідника відображені на схемі Костянтина Тищенка (див.: Тищенко К. Правда про походження української мови / Костянтин Тищенко // Український тижень. – 2012. – №39. – С.35).
  42. Наприкінці статті про ранню історію лужицьких мов Г. Поповська-Таборська наголошує на подібності нижньолужицької мови до польської, а верхньолужицької – до чеської, і наводить цитату, в якій окреслюється концепція Й. Германа та Г.Й. Брахмана про дві хвилі заселення Південного Полаб'я: слов'янами з Центральної Польщі і слов'янами – носіями празько-корчацької культури (див.: Popowska-Taborska H. Wczesnedziejęjęzyków łużyckichw świetleleksyki... – S.173-174). Однак, слід пам'ятати, що німецькі археологи виявили етнокультурний поділ Південного Полаб'я на західну і східну, а не на північну і південну частини (див. вище).
  43. Аналогічний термін стосовно мешканців Північного Полаб'я («північно-полабські слов'яни») використав у своїй монографії Лех Лецевіч (див.: Leciejewicz L. Miasta Słowian północnopolabskich / Lech Leciejewicz. – Wrocław; Warszawa; Kraków : Zakład narodowy imienia Ossolińskich: wyd. Polskiej Akademii nauk, 1968. – 260 s.). Поняття «південнополабські народи» вперше живив ще на поч. XX ст. К. Ваховський (див.: Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia... – S.78). Приналежність мешканців ранньосередньовічного Південного Полаб'я до слов'ян не викликає сумнівів, а отже, можна говорити про «південнополабських слов'ян».
  44. «(8) Поряд з ними розташована область, яка називається Сорби; в області численний народ, який має 50 градусів» (див.: Descriptio civitatum et regionum ad septem trionalem plagam Danubii (Опис градусів і земель на північ від Дунаю) // Войтович Л.В. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2011. – С.50).
  45. «(9) Поряд з ними ті, які називаються Таламінці і які мають 13 градусів» (див.: Descriptio ... – С.50).
  46. «... на захід від них сисилі» (див.: King Alfred's Orosius... – P.16).
  47. Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia ... – S.75.

44. Lotarii III. Diploma tanecno net Richen zae imperatrici splacita // Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. – Tomus VIII. // Monumenta Germaniae Historica in deab anno Christi quin gesesimo usque ad annimmi llesimumet quin gesesimo / edidit Societa saperiendis fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. – Berolini : Apud Weidmannos, 1827. – P.131.
45. Л. Тишкевич локалізує зурбу на південь від худичів, поблизу вети (див.: Tyszkiewicz L. Podziałyplemienne i problemjednościślowian serbo-łużyckich... – S.123). Інші дослідники про зурбу не згадують, тож це плем'я не відображене на нашій мапі.
50. Л. Тишкевич не згадує тут про перелічених у працях Л. Нідерле та Ю. Відаєвича брісінгів, нацгів і саровів, локалізованих Л. Нідерле між верхньою течією Заали і Мульди та Рудними горами (див.: Нідерле Л. Славянские древности... – С.112).
51. Територіальні координати перечислених вище племен відображені на мапі.
52. Це плем'я входило до Сербського об'єднання тільки до сер. IX ст. Детальніше про суслів (сусельців) див. далі.
53. Л. Тишкевич локалізував нудичів між річками Заале і Фухне, а нелетичів – на південь від них, поблизу сучасного м. Гаале, і вважає їх рівноцінними племенами (див.: Tyszkiewicz L. Podziałyplemienne i problemjednościślowian serbo-łużyckich... – S.123). Натомість, на думку Ю. Відаєвича, нудичі входили до округу Нелетичі, як плем'я нижчого порядку (в такому разі нелетичів слід би було віднести до племен третьої, а нудичів – четвертої категорії) (див.: Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... – S.9).
54. Л. Нідерле локалізував це плем'я між Нижньою Мульдою і Чорним Ельстером (див.: Нідерле Л. Славянские древности... – С.112).
55. Округ Жирмонт (Сермунти) знаходився між р. Ельбою на Півночі, р. Мульдою на Сході, р. Заале на Заході і р. Фюхне на Півдні (див. Tyszkiewicz L. Podziałyplemienne i problemjednościślowian serbo-łużyckich... – S.123).
56. Худичі розсеїлися від земель далеминців на Сході до р. Заале на Заході, поблизу річок Плейсе і Білий Ельстер (Ibid. – S.123).
57. Tyszkiewicz L. Podziałyplemienne i problemjednościślowian serbo-łużyckich... – S.123-124.
58. Annales Bertiniani. Anno 839: «... contra Sorabos qui Colodici vocantur...» (Див.: Annales Bertiniani / recensuit G. Waitz // Scriptorum rerum Germanicarum inusum scholarum ex Monumentis Germaniae Historici srecusi. – Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. – P.23). (Проти Сорабів, які називаються Колодичі).
59. На думку Юзефа Відаєвича, саме у жупі Серище проживало плем'я власне, сербів, котре й дало назву усьому конгломерату племен межиріччя р. Заале і Мульди (див.: Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... – S.13). Ця теза, щоправда, залишається лише припущенням.
60. Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... – S.9.
61. Термін «жупа» тут і далі вжитий умовно і відповідає поняттю «бурговий район» (комплекс маленьких відкритих поселень і фортеця). Джерела IX ст. не згадують про жупи у Південному Полаб'ї. В. Богуславський припускає, що сербською мовою жупи могли також називатися «околіни» чи «ополя» (див.: Boguslawski W. Rys dziejów serbo-łużyckich ... – S.13).
62. К. Ваховський вважає Милодуха великим князем, що очолював федерацію цілого сербського народу (див.: Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia ... – S.75) в той час, як, на думку Ю. Відаєвича, Милодух був

- володарем невеличкої державки – Сербища (див.: Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... – S.17). Проте, Ю. Відасвич все ж не відкидає можливості поширення влади Милодуха на межиріччя Заале і Мульди.
63. Ibid. – S.16.
64. Chronicon Moissiacense. Anno 806: «... Melito, rexsuperbus, qui regnabat in Siurbis...» (див.: Chronicon Moissiacense // Monumenta Germaniae Historica in deab anno Christi quin gesesimous que ad annimmi llesimum et quin gesesimo / edidit Georgius Heinticus Pertz. – Tomus I. – Hannoverae: Impensis Bibliopoliici Hahniani, 1826. – P.308). («... Міліто [Милодух], сербський король, що правив у Сербії...»).
65. Widajewicz J. Serbowie nadłabscy ... – S.18.
66. К. Ваховський навіть вважає коледичів за часів Пемисла наймогутнішим сербським плем'ям, що, проте, не змогло об'єднати інші сербські племена в єдиний союз (див.: Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia ... – S.75).
67. Annales Bertiniani... – P.23.
68. Annales regni Francorum in de AB A. 741. us Que AD A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores / post editorem G.H. Perz; recognovit Fridericus Kurze // Scriptorumrerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatiumediti. – Hannoverae : Impensis Bibliopoliici Hahniani, 1895. – P.171; Аноним. Жизнь императора Людовика / пер. с лат. А.В. Тарасовой // Историки эпохи Каролингов. – М.: РОССПЭН, 2000. – С.67.
69. Annales Fuldenses [sive Annales Regni Francorum Orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhando, Fuldensibus Sehgenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscripti cum continuationibus ratisbonen sietaltahen sibus] / post editionem G.H. Pertzil; recognovit Fridericus Kurze // Scriptorumrerum Germanicarum in usumscholarum ex Monumentis Germaniae Historici srecusi. – Hannoverae : Impensis Bibliopoliici Hahniani, 1891. – P.51.
70. Annales Fuldenses. Anno 869: «... Sorabiet Siuslii unctis sibi Behemis ...» (див.: Annales Fuldenses.... – P.67). (Сораби і Сіусли приєднались до Богемів).
71. King Alfred's Orosius... – P.16.
72. «... in provintiam, quam nos Teutonice Daleminci vocamus, Sclaviautem Glomaci appellant...» (у провінцію, яку германці Далеминці називаємо, слов'яни, натомість, Гломачі іменують) (Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Germanicarum. Nova series. – T.9. – Berolini : Apud Weidmannos, 1935. – P.6). В історіографії, загалом, прийнято довіряти цьому повідомленню (див.: Bogusławski W. Rys dziejów serbo-łużyckich ... – S.5; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy... – S.9) і тільки Любор Нідерле припускав, що гломачі спершу були під племенем далеминців (див.: Нідерле Л. Славянские древности... – С.112).
73. Chronicon Moissiacense. Anno 805: «... super Hwerenofelda [et ipso anno sine hostestetit] et Demelchion» (див.: Chronicon Moissiacense ... – P.307-308). (... на Гверінофельді [і в тому ж році на них чекав ворог] у Демельці).
74. Якщо вірити «Баварському географу», в середині IX ст. далеминці мали 13 градів, тоді як полабські серби – аж 50 (див.: Descriptio... – С.50). Така різниця в кількості градів цілком закономірна, адже «область Сербів» була федерацією племен, а гломачі – одним плем'ям.
75. У 805 році франки з саксами підкорили далеминців, а наступного року Карл Юний перемагає «короля сербів» (див.: Chronicon Moissiacense... – P.307-308). Повідомлення Хроніки Муассака, таким чином, підтвер-

- джує, що далеминці і серби на поч. IX ст. не були об'єднані в одне політичне ціле. Під 856 р. далматів згадують також Фульдські аннали (див.: *Annales Fuldenses ...* – Р.47). Свідчення про далеминців збереглося також в «Орозії короля Альфреда» (див.: *King Alfred's Orosius...* – Р.16).
76. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... – Р.14.
77. Видукин Д Корвейский. Деяния саксов / Вступительная статья, перевод и комментарии Г.Э. Санчука. – М. : Наука, 1975. – С.82. В російському перекладі, щоправда, етнонім «*dalamantiam*» перетворився на «доленчан» (там само. – С.147), хоча в коментарях до цього ж перекладу мова йде вже про гломачів (там само. – С.223).
78. Там само. – С.82.
79. Порівнюючи 3-рівневу племінну структуру полабських сербів з однорівневою структурою далеминців, лужичан і мільчан А. Тишкевич акцентував на подібності політичних організацій останніх трьох племен. А існування значних відмінностей між далеминцями і сербами польський дослідник пояснював етнічною специфікою останніх, або їх швидшим підкоренням (див.: *Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich...* – S.124, 127.) Проте, на нашу думку, формування специфічної політичної структури Сербського об'єднання могло бути наслідком близькості до території Франкської імперії, адже відтік населення на Захід сповільнював процеси внутрішньої колонізації. А саме остання, очевидно, була основним прискорювачем інтеграційних процесів всередині племен (вирубка лісів, що розділяли жупи вела до активізації зв'язків між ними).
80. *Chronicon Moissiacense. Anno 805: «... contra regemeogor Semela, etvicarunteum, et illededit duos filioseius pro fidelitate...»* (див.: *Chronicon Moissiacense ...* – Р.307–308) (... проти їхнього короля Семела, і перемогли його, і взяли його двох синів у якості заручників...).
81. Оскільки град, здебільшого, був центром жупи, а «Баварський географ» повідомляє про 13 градів у далеминців (див.: *Decriptio...* – С.50), логічно припустити, що кількість жуп була такою ж.
82. «(50) *Lunsizi,civitates XXX*» (Лужичі, 30 градів) (див.: *Decriptio ...* – С.52).
83. «(52) *Milzane, civitates XXX*» (Мільчани, 30 градів) (див.: *Decriptio ...* – С.52).
84. «(53) *Besunzane, civitates II*» (Безунчани, 2 гради) (див.: *Decriptio...* – С.52). «Баварський географ» перелічує безунчан поряд з мільчанами і лужичанами, а отже, у середині IX ст. це невеличке плем'я мало зберігати відносну незалежність.
85. *Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich...* – S.121.
86. Рудь М. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI-VIII ст. ... – С.156; Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI-XI вв. ... – С.79.
87. *Decriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii...* – С.52.
88. Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви // Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянская хроника / перевод с лат. И.В. Дьяконова, Л.В. Разумовской, редактор-составитель И.А. Настенко. – М. : СПСЛ, Русская панорама, 2011. – С.119.
89. Мапа складена автором на співставленні досліджень А. Тишкевича (див.: *Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich...* – S.119-124), Ю. Відаєвича (див.: *Widajewicz J. Serbowie*

padlabcy... – S.9-11, 64), А. Нідерле (див.: Нидерле А. Славянские древности... – С.111-113) та авторських висновків даної статті з мапою заіснення території Полаб'я у ранньослов'янський період, поданою у монографії Й. Хермана (див.: Herrmann J. Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neißevom 6. Bis 12. Jahrhundert / Joachim Herrmann. – Berlin : Akademie-Verlag, 1985. – S.55).

Rostyslav Vateba

**THE ETHNO-POLITICAL STRUCTURE OF SOUTHERN POLABYA
AT THE END OF THE 8th – IN THE FIRST THIRD
OF THE 10th CENTURY**

The article represents the result of the search on the Southern Polabya's ethno-political structure at the end of the 8th – in the first third of the 10th century and on the processes connected with its formation. In this context the author elucidates the historiography of the question, researches Slavic migration to Southern Polabya, determines the main ethnic and political divisions of the region at that period, studies the internal organization of political entities. Based on analysis and comparison of the archeological and linguistic research results with the written evidences the new solutions of some aspect of the researching problem are proposed.

Key words: ethno-political structure, the Polabian Slavs, The Serbs, The Dalemyntsi, The Lusatians, The Milceni, Southern Polabya, White Serbia.

Ростислав Вацеба

**ЭТНОПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЮЖНОГО ПОЛАБЬЯ
В КОНЦЕ VIII – ПЕРВОЙ ТРЕТИ X ВЕКА**

В статье представлены результаты исследования этнической структуры Южного Полабья конца VIII – первой трети X в. и процессов, связанных с ее формированием. В этом контексте освещена историография вопроса, исследованы славянские миграции в Южное Полабье, определены основные этнические и политические разделения региона в исследуемый период, изучена внутренняя организация политических образований. На основе анализа и сопоставления результатов археологических и лингвистических исследований со свидетельствами письменных источников предложено авторское решение отдельных аспектов рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: этнополитическая структура, полабские славяне, сербы, далеминци, лужичане, Мильчане, Южное Полабье, Белая Сербия.

Отримано: 20.01.2015.

Олександр Баженов
(Кам'янець-Подільський)

КНЯГИНЯ ІРИНА-ІНГІГЕРДА В РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ТА ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

В статті розглядаються русько-скандинавські зв'язки часів правління Ярослава Мудрого і вплив на них його дружини княгині Ірини-Інгігерди. Розкривається питання перебування скандинавських військових дружин на службі в Ярослава Мудрого.

Ключові слова: Ірина-Інгігерда, Ярослав Мудрий, скандинавські саги, конунг, варяги, Київська Русь.

Вагому сторінку української історії займають часи князювання Ярослава Володимировича Мудрого, правління якого справедливо визнане періодом найвищого підйому Київської Русі. Князь Ярослав Мудрий увійшов до історії як успішний правитель, що зумів підняти авторитет давньоруської держави. Однак ці успіхи були безпосередньо пов'язані з діяльністю його дружини Ірини-Інгігерди, яка всіляко допомагала порадою, інколи рішучими діями, що приносили в майбутньому вигідні для Русі і Ярослава політичні дивіденди. Вплив Ірини-Інгігерди на свого чоловіка був настільки великий, що про це згадується і в скандинавських сагах, вказуючи на те, що Ярослав у важливих політичних справах завжди радився зі своєю дружиною.

Особа Ірини-Інгігерди завжди викликала інтерес серед дослідників¹. Однак, джерела, які б змогли розкрити та описати історію її перебування на Русі та життя великої княгині, вкрай обмежені. Наприклад, в давньоруських літописах повідомлення про Ірину-Інгігерду ми зустрічаємо лише декілька разів і пов'язані вони лише з датами смерті і канонізації. В той же час, в скандинавських сагах ми, без чіткої хронологічної картини, отримуємо інформацію про життя шведської принцеси до заміжжя, її любов до Олафа II Харальдссона, шлюб з Ярославом, події міжусобної війни на Русі між Ярославом і Святополком Володимировичами, пізніше – про війну з Брячиславом. Незважаючи на це, дослідники дуже обережно підходять до суміщення скандинавського і давньоруського літописання часів правління Ярослава Володимировича через деякі невідповідності історичних фактів, викладених в них, що у вказаний період відбувалися на Русі.

Про русько-скандинавські стосунки X-XI ст. нам також мало відомо із давньоруських літописів, які обмежуються лише загальними відомостями військового характеру на зразок прикликання у варягів у зв'язку з походами київських князів. У цілому, на думку В.Т. Пашуто, до часу правління Ярослава Мудрого ми маємо в своєму розпорядженні лише повідомлення про стосунки окремих земель Русі з варягами. В той же час, міждержавні відносини з Данією, Швецією і Норвегією знайшли віддзеркалення

в новгородському літописанні лише з 1136 р., тобто з часу, коли Новгород отримав відносну самостійність від Києва². Крім того, на жаль, давньоруські літописи мовчать і про велику княгиню Ірину-Інгігерду, ім'я якої зустрічається лише в «Слові про закон і благодать», де її показують як взірець для інших князівських сімей. В інших літописах, у тому числі і новгородських, інформація про Ірину-Інгігерду цілком відсутня.

Тому, основні відомості про шведську принцесу ми маємо лише зі скандинавських саг, які, незважаючи на літературні традиції того часу, створюють, до певної міри, реалістичний образ княгині, яка здійснила великий вплив на формування і зміцнення русько-скандинавських стосунків. Серед таких джерел слід виділити «Сагу про Олафа Харальдссона», «Сагу про Інгвара Мандрівника», «Сагу про Магнуса доброго», «Сагу про Харальда Сигурдарссона» та ін.³

Як відомо, Ірина-Інгігерда була дочкою шведського короля Олафа Шетконунга, що правив в Швеції з 980 по 1022 рр. й відомого тим, що він християнізував Швецію. Інгігерда отримала виняткову, як для жінки того часу, освіту: вивчила Священне писання, літературу, історію. Вона була справжньою «дочкою Скандинавії» епохи вікінгів і тому з ранніх років користувалася великою свободою, брала участь у суспільному житті своєї батьківщини, подорожувала, приймала гостей. Крім того, сучасники відзначають її розум, сміливість та великий вплив на оточуючих.

У «Сазі про Олафа Харальдссона» ми спостерігаємо дії Ірини-Інгігерди, спрямовані на укладення миру між Норвегією і Швецією, де молода принцеса бере активну участь у переговорному процесі. Щоб припинити війну Ірина-Інгігерда погоджується вийти заміж за норвезького короля Олафа II Харальдссона⁴, що, можливо би, і здійснилося, якби не руський князь Ярослав Володимирович.

У 1014 р. князь Ярослав, який правив в Новгороді, відмовляється виплачувати данину своєму батьку Володимирі Святославовичу. Причини, що спонукали Ярослава піти на конфлікт можуть бути різними. Серед можливих образ Ярослава заслуговують на увагу: бажання Володимира передати Київ молодшому синові Борису; чи старі образи, пов'язані зі складними стосунками між матір'ю Ярослава Рогнедою і батьком Володимиром.

Як наслідок, близькість до скандинавських країн, де Ярослав Володимирович міг наймати загони найманців-варягів, що були головною ударною силою князівської дружини, а також великий «урок» в дві тисячі гривень, які Ярослав був змушений посилати щороку до Києва, стали тим чинником, який в 1014 р. призвів до відкритого конфлікту між батьком і сином. Літописець безпристрасно описує події: «Ярославу же сюще в Новьгородѣ и урочьмъ дающе Кыеву дъве тысящи гривень от года до года, а тысящу Новьгородъ гридьмъ раздаваху; и тако даяху вси посадьници Новьгородьстии, а Ярославъ сего не даяше къ Кыеву отцю своему»⁵. Реакція князя Володимира Святославовича була

миттєвою: «Требите путь, и мосты мостите». Кинувши виклик і не маючи при цьому досить сил для війни з батьком, Ярослав, таким чином, повторив життєвий шлях князя Володимира «Ярославъ же, пославъ за море, приведе Варягы, бояся отъца своего» – пише літописець⁶. Для того, щоб найняти варягів, Ярославу потрібно було б заручитися підтримкою одного з правителів північних країн. Такою країною, як показує майбутній розвиток подій, могла виступити Шведська держава, яку очолював король Олаф Шетконунг. Про перші переговори, які, можливо, велися з боку Ярослава в 1014-1015 рр. з варягами, нам мало що відомо з давньоруських та скандинавських джерел.

Однак, військове протистояння між батьком та сином не відбулося. В процесі військових приготувань Володимир Святославович помирає. Після смерті великого князя починається міжусобна війна за владу на Русі. Найбільш кмітливий і швидкий князь Святополк, який перебував в Києві, фактично захоплює місто, організовує похорони Володимира Святославовича і оголошує про свою «старійшість» на Русі. Дійсно, Святополк мав всі можливості, щоб зберегти владу над Києвом. По-перше, польський король Болеслав I Хоробрий доводився тестем молодому київському князеві і міг надати військову допомогу. По-друге, після вбивства Бориса і Гліба старша дружина, бояри Володимира і кияни визнали Святополка законним правителем.

У таких умовах Ярослав був змушений шукати підтримки в Скандинавських країнах, на які традиційно орієнтувалися князі і посадники, що правили в Новгороді.

Найнявши варягів, князь Ярослав, за версією «Саги про Еймунда», що описувала діяльність норвезького конунга Еймунда Хрінгссона, в 1016 р. захоплює Київ і розпочинає самостійне правління.

Знаючи про перебування Святополка Володимировича в Польщі, Ярослав шукає собі союзника в боротьбі за владу на Русі, яким стало Шведське королівство. Подальший розвиток подій для Ярослава був несприятливим. Приблизно навесні 1018 р. Святополк разом зі своїм тестем Болеславом I Хоробрим йде в похід на Київ. Військова кампанія склалася для Ярослава Володимировича невдало, його війська зазнали поразки на Воині.

Після поразки Ярослав прямує до Новгороду, звідки планує бігти «за море». Не виключено, що його притулком могла стати Швеція, де він зміг би зібрати військо і вирушити на Київ. Однак дії новгородців і, зокрема, посадника Костянтина, що зібрав гроші для подальшої війни зі Святополком, дали можливість Ярославу найняти варягів і продовжити війну⁷. Крім того, Ярослав направляє посольство до Олафа Шетконунга і просить руки його дочки Інгігерди. За свідченням «Саги про Святого Олафа», король Швеції «добре прийняв сватання».

У принципі, згода Олафа Шетконунга на шлюб Ярослава з Інгігердою викликає здивування, оскільки до цього Олаф дав згоду на шлюб своєї дочки з норвезьким правителем Олафом II

Харальдсоном. Причини, що спонукали його змінити своє рішення, можуть полягати в особистій ненависті до норвезького правителя, про що свідчить повідомлення з «Саги про святого Олафа»: «як би ти не любила цього товстуна, тобі не бувати його дружиною, а йому твоїм чоловіком. Я видам тебе заміж за такого правителя, який гідний моєї дружби. Але я ніколи не стану другом людини, яка захоплювала мої володіння і заподіювала мені багато збитку грабежами і вбивствами»⁸.

У той же час, щоб отримати згоду на шлюб з Інгігердою, Ярослав Володимировичу потрібно було запропонувати умови, котрі були б вигідні шведській стороні. Такими умовами могла бути передача території під управління шведської сторони, поступки у сфері торгівлі та інше. В разі вдалого вирішення справи, Ярослав міг отримати право наймати загопи воїнів (варягів) в Скандинавії й отримувати військово-політичний союз і притулок в разі вигнання його з Русі.

Навесні 1019 р. до Швеції знову прибувають послы Ярослава, які погоджують з Олафом Шетконунгом умови шлюбу між Ярославом Володимировичем і Інгігердою. Згідно умов, що висунула шведська принцеса, Ярослав передавав у володіння своїй майбутній дружині територію ярла (довірена особа правителя) Альдейгьуборга і сам Альдейгьуборг (Ладогу), на що послы погодилися. Разом з Інгігердою на Русь поїхав її родич – ярл Регнвальд Ульссон, який мав здійснювати управління в Ладозі від її імені. Вказана територія охоплювала і басейн р. Невы, тобто землю, згодом названу Інгрією або Інгерманландією.

Відзначаючи нестабільну ситуацію, зумовлену постійними нападами і піратством з боку скандинавів у південному Приладожжі на рубежі X-XI ст., котра негативно позначалася як на міжнародній торгівлі, так і на безпеці Новгороду, вважаємо, що укладення шлюбу між Ярославом Мудрим і Інгігердою було спробою усунення цієї нестабільності. В підсумку, Ладозьке ярство перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю: ставши володінням шведської принцеси Інгігерди, ця територія, як і Північні землі Русі, виявилися захищеними від нападів шведів, а, будучи передані в управління ярлу Регнвальду, що вважався другом Олафу Норвезькому, – і від нападів норвежців. Весілля відбулося влітку 1019 р.

Найповніше історія шлюбу Ярослава і Інгігерди викладається Сноррі Стурлосоном. Весілля відбулося в 1019 р. і саме цю дату називають ісландські аннали. Окрім того, вказана дата простежується й по хронології «Кола земного»⁹.

Проте, саме датування шлюбу в історичній літературі зустрічається різне. Так, аналізуючи «Сагу про Еймунда», А.І. Лященко вказує на 1016 р.; М.Д. Свердлов посилається на А.І. Лященко, однак вказує на 1015 р.; П.П. Толочко без якої-небудь аргументації говорить про 1014 р.; у працях Є.А. Рідзеевської вказаний 1020 р.; А.В. Назаренко знаходить в тексті Сноррі Стурлусона деякі підстави для такого датування, хоча сам він дотримується

1019 р.¹⁰. Зрештою, на нашу думку, датування шлюбу 1019 р. є найбільш ймовірним. Після одруження у 1019 р. Ярослав завдає поразки Святополку на річці Альті, після чого захоплює Київ.

Цікаві відомості вказаного періоду ми також знаходимо в «Сазі про Еймунда». В цих подіях Ірина-Інгігерда постає перед нами як мудра і розсудлива дружина. Вона разом з Ярославом Володимировичем приймає рішення про найм варягів, веде з ними переговори і згладжує гострі моменти які виникають у їх ході. У 1021 р. Ірина-Інгігерда супроводжує свого чоловіка в похіді проти Брячислава. Потрапивши в полон до останнього, погоджується виступити посередницею при укладенні миру. Але при цьому, як вказує сага, вона заявила, що «... всего більш буду я пещись про выгоды Конунга Ярислейфа»¹¹. Дійсно, завдяки її зусиллям, був укладений мир на вигідних для Ярослава Володимировича умовах.

Не виключено, що Ірина-Інгігерда брала участь і в переговорах про найм варягів на чолі з Якуном Сліпим (Хаконом), котрий виступає на боці Ярослава Володимировича проти його брата Мстислава Володимировича у боротьбі за Київ. У Повісті Врем'яних літ зазначено, що «посла Ярославъ за море по Варяги. И приде Якунь съ Варяги»¹². Вірогідно, що Ірина-Інгігерда добре знала ситуацію в Скандинавських країнах і, будучи знатного походження, брала участь в переговорах й, можливо, впливала на їх результат. Незважаючи на допомогу варязької дружини, в бою під Лиственном війська Ярослава Володимировича були розбиті і, не маючи достатніх сил для продовження війни, Ярослав тікає до Новгороду, а Якун за море. Проте Мстислав Володимирович не став переслідувати Ярослава. Він послав гінців до Новгороду з пропозицією миру і розділу Русі між ними, що було і досягнуто в 1026 р. Після укладення миру, як свідчать давньоруські літописи «і начаста жити мирно и въ братолюбъстве»¹³.

Слід зазначити, що русько-скандинавські зв'язки продовжують інтенсивно розвиватись. У 1029 р. на Русь прибуває колишній наречений Ірини-Інгігерди Олаф II Харальдсон і князівське подружжя з великою шаною приймає його у себе на Русі, пропонуючи йому стати правителем Волзької Булгарії. Після довгих роздумів Олав II відмовляється і, незважаючи на енергійні спроби з боку Ярослава і Ірини-Інгігерди залишити його на Русі, повертається до Норвегії.

Перед від'їздом до Норвегії, Олаф II залишає на виховання у Ярослава свого сина Магнуса, котрий у 1036 р. стає королем Норвегії, відомий як Магнус Добрий. Цікаво те, що перед тим, як дозволити Магнусу покинути Русь і повернутися до Норвегії, Ярослав спочатку радиться зі своєю дружиною та знатними людьми.

Вже цей факт вказує на те, що без згоди своєї дружини Ярослав не наважувався прийняти важливе рішення з даної проблеми. Недаремно сага відзначає, що «конунг [Ярослав] так любив її, що нічого не міг зробити проти її волі». Ярослав дає дозвіл на вільний проїзд через територію Русі і виступає посередником між Магнусом і норвежцями, які присягають на вірність синові

Олафа II. Практично, принц Магнус повернувся на батьківщину лише тоді, коли Ірина-Інгігерда переконалася, що Магнус посяде престол батька.

В 1031 р. після смерті Олафа II на Русь прибуває Харальд Сігурдссон, який був молодшим звідним братом Олафу II. На Русі він наймається на службу до Ярослава Володимировича, бере участь у військових кампаніях київського князя проти Польщі.

Близько 1034 р. Харальд переходить на службу до візантійського імператора Михайла IV, де прослужив до 1042 р., після чого він знову повертається до Ярослава. Пізніше, разом з сином Ярослава Володимиром, Харальд здійснює військовий похід на Візантію в 1043 р. Як відомо, похід був невдалим, київське військо зазнало поразки.

У 1043 р. Харальд одружується на дочці Ярослава Мудрого Єлизаветі. Безумовно, перебування на території Київської Русі скандинавських конунгів не обходилося без пильної уваги до їх персон з боку дружини Ярослава Мудрого – Ірини-Інгігерди, яка протегувала вихідцям із скандинавських країн, сприяла встановленню культу шанування Олафа Святого в Новгороді.

Річ у тому, що вшанування Олафа в Норвегії виникло швидко: вже за Магнуса Доброго мощі Олафа зберігалися в особливій раці, на яку покладали руки при урочистих церемоніях, принесенні присяги, клятви тощо. Особливий інтерес становлять чотири дива, що відбулися на Русі (мабуть, в Новгороді), з них два – прижиттєві і відносяться до 1029-1030 років. Вважається, що вони були записані Харальдом, що повернувся на Русь, зі слів благовірної княгині, яка була свідком того, що сталося.

Великій княгині також приписують будівництво церкви Св. Ірини у Києві. Не виключено, що Ірина-Інгігерда сприяла будівництву й інших храмів на території Київської Русі. Зокрема, у 1045 р. великокнязівське подружжя заклало собор св. Софії у Новгороді, де Ірина-Інгігерда за однією з версій була похована.

Не можна також виключати, що завдяки Ірині-Інгігерді дипломатичні зв'язки давньоруської держави значно розширилися. Діти від шлюбу з Ярославом знайшли собі дружин та наречених серед знатних дворів Західної Європи. Так, Ізяслав Ярославович (1025-1078) одружився на дочці польського короля Казимира I Гертруді; Святослав (1027-1076) – на австрійській принцесі Оді, дочці графа Леопольда; Всеволод (1030-1093) – на дочці візантійського імператора Костянтина IX Мономаха Анні; Ігор (1036-1060) – на німецькій принцесі Кунігунді, графині Орламюнде. Дочки Ярослава вийшли заміж за монархів Угорщини, Норвегії і Франції: Єлизавета стала дружиною норвезького короля Харальда Суворого; Анастасія стала дружиною короля Угорщини Андраша I, сина Владислава Плішового; Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха I. Остання у Франції стала відома як Анна Російська або Анна Київська.

Така кількість династичних шлюбів, з одного боку, свідчить про авторитет князя Ярослава Володимировича і визнання могут-

ності Київської Русі. З іншого боку, цим успіхам сприяла позиція його дружини Ірини-Інгігерди, яка вела активну зовнішньополітичну діяльність. Тому Ярослава по праву називають тестем Європи.

Згідно з церковною традицією Ірина-Інгігерда померла 10 лютого 1050 р. Перед своєю смертю вона прийняла чернечий постриг обравши собі церковне ім'я Анни. Тому вважається, що княгині Ольга та Ірина-Інгігерда (Анна Новгородська) стоять біля витоків руської жіночої святості.

В той же час, культ Анни Новгородської набув розповсюдження і в Скандинавії, де її вважають небесною покровителькою північних народів, які називали її «Святою царицею Іриною». У народних переказах Швеції і Норвегії про неї збереглася пам'ять, як про самовіддану жінку, що мала добре серце, була розумною, сміливою і заповзяливою.

У 1439 р. відбулася місцева канонізація Ірини-Інгігерди в числі інших новгородських святих. У Новгородському першому літописі сказано, що цього року новгородський архієпископ Евфимій II встановив «пам'ять творити» по новгородському кн. Володимирі Ярославовичу і його матері, не названій іменем, «на всякое лето месяца октября 4 дня», тобто в день смерті Володимира¹⁴. Отже, днями її пам'яті стали 10 лютого – дата смерті і 4 жовтня. В описі Софійського собору в Новгороді XVIII ст. сказано: «Мошці князя Володимира і матері його відзначені від Бога нетлінням. Лежать вони в кам'яних трунах всіма видимі, і бувають від них зцілення всім, хто приходить з вірою».

Таким чином, життя і діяльність княгині Ірини-Інгігерди характеризується активною зовнішньополітичною діяльністю. Вона бере участь у переговорах з норвезькими та шведськими конунгами, опікується дітьми скандинавських правителів Магнусом та Харальдом та влаштовує їх долю. Окрім політичної діяльності, Ірина-Інгігерда прославилась як набожна християнка, разом зі своїм чоловіком вона закладала храми і сприяла поширенню християнства серед населення Русі, за що була канонізована.

Примітки:

1. Джаксон Т.Н. Ингигерд, жена князя Ярослава Мудрого, в изображении «Пряди об Эймунде» / Т.Н. Джаксон // Восточная Европа в древности и средневековье: Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто : тезисы докладов. – М., 1994. – С.14-15.
1. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – С.21.
2. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловской и А.В. Подосянинова. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2003. – Том V: Древнескандинавские источники. – 384 с.
3. Сага об Олаве Харальдссоне // Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловской и А.В. Подосянинова. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2003. – Том V: Древнескандинавские источники. – С.111.

4. Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А.А. Шахматов. – Петроград : Тип. А.В. Орлова, 1916. – С.164.
5. Шахматов А.А. Указ. соч. – С.178.
6. ПРСЛ. Лаврентьевская летопись. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926-1928. – Т.1. – С.144.
7. Сага об Олаве... – С.111.
8. Древняя Русь в свете зарубежных источников : учебное пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др. ; под ред. Е.А. Мельниковой. – М. : Логос, 2003. – С.509.
9. Джаксон Т.Н. Ингигерд, жена князя Ярослава Мудрого... – С.14-15.
10. Шахматов А.А. Указ. соч. – С.187-188.
11. Шахматов А.А. Указ. соч. – С.189.
12. Самсонов И. Супруга Ярослава Мудрого – благоверная княгиня Ирина и ее роль в отношениях Руси со Скандинавией [Текст] / И. Самсонов // Журнал Московской Патриархии. – 2004. – № 12. – С.56-75.
13. ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л. : Изд.-во АН СССР. – Т.3. – С.420.

Olexandr Bazhenov

PRINCESS IRYNA-INGIGERDA IN THE RUSSIAN-SCANDINAVIAN RELATIONS AND HISTORY OF ORTHODOX CHURCH DURING YAROSLAV'S THE WISE GOVERNMENT

The author of the article shows the Russian-Scandinavian relations during the Yaroslav's the Wise government and the impact on them by his wife Princess Iryna-Ingigerda. The problem of Scandinavian military troops being on the service of Yaroslav the Wise is disclosed.

Key words: *Iryna-Ingigerd, Yaroslav the Wise, the Scandinavian sagas, Konung, Vikings, Kievan Rus.*

Александр Баженов

КНЯГИНЯ ИРИНА-ИНГИГЕРДА В РУССКО-СКАНДИНАВСКИХ ОТНОШЕНИЯХ И ИСТОРИИ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ ВРЕМЕН ПРАВЛЕНИЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

В статье рассматриваются русско-скандинавские связи времен правления Ярослава Мудрого и влияние на них его жены княгини Ирины-Ингигерды. Раскрывается вопрос пребывания скандинавских военных дружин на службе Ярослава Мудрого.

Ключевые слова: *Ирина-Ингигерда, Ярослав Мудрый, скандинавские саги, конунг, варяги, Киевская Русь.*

Отримано: 9.09.2014.

Олександр Роменський
(Харків)

**«AEMULA SCERTRI CONSTANTINOPOLITANI»:
ДО ПИТАННЯ ПРО РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XI – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XII ст.**

Стаття присвячена міждержавним відносинам Русі та Візантії у другій половині XI – першій чверті XII ст. Висвітлено питання візантійської політики Ярославичів та Володимира Мономаха, дискусійні обставини гіпотетичного шлюбного союзу сина Михаїла IV Дуки і доньки Всеволода, походу князів Володимира Мономаха та Гліба Святославича на корсунян. Показані роль і місце Тмутаракані у русько-візантійських суперечностях. Розкрито обставини військового конфлікту Русі з Візантією на Дунаї 1116 р. Звернуто увагу на церковні взаємовідносини.

Ключові слова: Русь, Візантія, «Візантійська співдружність націй», Ярославичі, Тмутаракань, Володимир Мономах.

Проблемам русько-візантійських відносин присвячена нечисленна література, що видається закономірним, оскільки «священний обов'язок вдячності щодо Візантії», за словами Ф.І. Успенського, завжди усвідомлювався істориками¹. Русь і Візантія мали тривалий досвід співіснування й взаємного впливу, що розпочався за часів чи не найвищого піднесення Ромейської держави та її культури доби Македонської династії і тривав навіть після падіння Константинополя у 1453 р., дроблення й іноземного поневолення руських князівств. Після офіційного запровадження християнства держава Рюриковичів стає важливою складовою «Візантійської співдружності націй»². Попри всю дискусійність цього поняття, запровадженого Дмитром Оболенським не без впливу реалій ХХ ст., безсумнівний зв'язок між Києвом та Константинополем відчувався і людьми Середньовіччя. Недарма бременський клірик та хроніст Адам називає Київ «достойним суперником константинопольської держави» та «найславетнішою окрасою Греції»³. Видається слушним згогод О.В. Назаренка, що під виразом «scertrum Constantinopolitanum» слід розуміти не лише Царствене Місто, а й усю ромейську державу, і, таким чином, слова німецького хроніста дозволяють влучно охарактеризувати місце Русі в міжнародній політиці тогочасного світу.

Зрозуміло, що обмін цінностями не був еквівалентним: «варварська» руська культура зазвичай засвоювала високі зразки цивілізації Романії, котра в цей час репрезентувала еталонні, «всесвітні» стандарти, і на базі синтезу створювала власні⁴. Ігор Шевченко відзначав, що пізніші спроби Києва відстояти незалежність у церковних та культурних справах маскували жагу зрівнятися з відповідними візантійськими зразками⁵. Але й зворотний зв'язок – вплив Русі на Візантію – існував, що доводиться у працях сучасних дослідників⁶. Більше того, саме Русь виявилася най-

більш надійним партнером імперії серед усіх країн, об'єднаних науковцями в досить умовну спільноту *Rex Christiana Orthodoxa*⁷; її військові контингенти використовувалися ромеями від початку X ст.⁸, а з 988-989 рр. і до останньої третини XI ст. «варягоруський» корпус, що спершу нараховував «шість тисяч піших, озброєних списами та щитами»⁹, став невід'ємною складовою імперських збройних формувань¹⁰.

Візантія в останній третині XI – на початку XII ст. переживала системну кризу, але, незважаючи на це, залишалася однією з провідних держав світу¹¹. Звичайно, ця «наддержавна середньовіччя» вже проминула пік своєї могутності. XI ст. увійшло у візантійську історію як час численних війн із зовнішніми ворогами та внутрішніх заколотів, котрі підірвали міць і стабільність Другого Риму¹². З приводу ситуації в державі ромеїв цього часу влучно висловився вірменський історик XI ст. Аристакес Ластивертці, відзначивши, що ромейська імперія – «царство із залізними ногами, котрі змішані з глиною. І керують нею не так, як у інших народів править або цар, або царський син. Залізо уособлює того, хто успадкував царство від батьків і дідів, глина – прибульця, що не належить царського роду. У ромеїв це буває нерідко...»¹³. Але, незважаючи на втрату значних територій та розлад у державі, Візантія все ж залишалася взірцем для оточуючих народів, а її столиця – Царствене Місто, Константинополь, Новий Рим чи просто *Πόλις*, як його зазвичай називали мешканці – місцем, куди з усіх усюд збиралися представники мало не всіх держав для торгівлі, дипломатичних контактів чи паломництва. Невипадково з Царгороду розпочинається й закінчується найперший і найвідоміший ігитнерарій давньоруської літератури – «Життя і хоженье Данила, Русьскыя земли игумена»¹⁴. Столиця імперії здавна займала особливе місце в історичній пам'яті та фольклорі східних слов'ян¹⁵.

Друга половина XI – перша чверть XII ст. ознаменувалися глибокими змінами у міжнародному становищі й внутрішньому житті як Русі, так і імперії ромеїв. Найбільш «візантійським» з усіх руських князів домонгольської доби з повним правом можна назвати Володимира Всеволодовича Мономаха, оскільки з Другим Римом його єднали не лише військові чи дипломатичні розрахунки, але й походження¹⁶. В історіографії закріпилася думка, що саме нащадки Мономаха послідовно відстоювали ідеї візантійської супрематії у боротьбі з традиційними родовими уявленнями про князівську владу¹⁷. Незважаючи на це, історія контактів двох держав у зазначений час недостатньо висвітлена в літературі, що чітко простежується у порівнянні з попереднім періодом X ст.¹⁸ «Небажання» дослідників вивчати дану тему багато в чому зумовлена станом джерел, уривчасті свідчення яких залишають більше простору для інтерпретацій, аніж певних фактів. Тому видається необхідним ще раз звернутися до русько-візантійських відносин напередодні кризи обох держав.

Під 6561 (1053) р. літописець лаконічно відзначив появу на світ княжича Володимира, онука Ярослава Мудрого: «*Ḫ* Всеволода

родиса снѣ и нарече има ему Володимеръ w цѣрцѣ Грькынѣ»¹⁹. Між тим, обставини династичного шлюбу, що увінчав союз Русі з Візантією, точно не визначені і до сьогодні. Ім'я матері княжича достеменно невідомо: синодик Видубицького монастиря називає її Анастасією²⁰; В.Л. Янін і Г.Г. Літаврін на підставі прочитання написів актових печаток, що належать «шляхетній архонтисі» Марії ідентифікували її з дружиною князя Всеволода²¹. Погодимось з О.П. Кажданом в тому, що така ідентифікація не є беззаперечною²².

Відверто кажучи, невідома і ступінь родинних відносин, які пов'язували візантіюку з родом імператора Константина IX Мономаха. З певністю можна сказати лише те, що дружина руського князя не була «Багрянородною», тобто народженою в Порфірі – особливій залі Константинопольського Великого палацу, отже, в давньоруського літописця не було підстав називати її «царицею грекинею»²³. Константин IX, про любовні пригоди якого відомо завдяки Михаїлу Пселлу, поєднався третім шлюбом з імператрицею Зоєю – спадкоємицею Македонської династії, коли вона вже вийшла з дітородного віку. Їх шлюб був заснований на ґрунті політичних розрахунків, а не кохання. Улюбленою жінкою імператора була небага другої дружини з роду Склірів, севаста Склірена²⁴. Сама друга дружина Константина, в шлюб із котрою він вступив ще до того, як одягнув порфірні сандалії, ймовірно, й народила майбутню руську княгиню²⁵. Можливо, матір'ю дружини Всеволода й бабусею Володимира Мономаха стала і сама севаста Склірена²⁶.

Можна здогадуватися і про політичне підґрунтя шлюбу Всеволода Ярославича з візантійською «царицею»: в 1043 р. стався останній похід русів на Константинополь, що завершився невдачею²⁷. Після трьох років конфлікту сторони відновили мир, закріплений шлюбом молодшого сина київського князя із знатною візантійкою²⁸. За повідомленням пізнього Густинського літопису, «по трех же летех смирися Ярослав со Греки и поят дщерь у Константина Мономаха, царя Греческого, за сына своего Всеволода»²⁹. Непорозуміння з Константинополем могли залишатися і надалі, оскільки в 1051 р. «самовластець» Руської землі Ярослав Мудрий зважився на нечувану досі справу: поставлення собором єпископів на митрополічу кафедрі Іларіона, автора знаменитого «Слова про закон і благодать»³⁰. В історіографії дискутується питання про те, чи порушувалася цим актом юрисдикція Константинопольського патріархату³¹. Втім, Іларіон недовго очолював Руську Церкву: вже у 1054/1055 р. його замінює грек Єфрем³². Примітно, що глава Церкви не бере участь у похованні Ярослава Мудрого, який помер 20 лютого 1054 р. – це може вказувати на вакантність митрополічої кафедри в той час³³. Можливою причиною нового русько-візантійського союзу могла стати боротьба з печенігами, яку в цей час вів візантійський уряд³⁴.

Традиційний погляд історіографії приписує Ярославичам, особливо Всеволодові та його синові, цілком провізантійську політику³⁵. Руси-варанги продовжували служити у візантійській ар-

мії й двірцевій гвардії до останньої чверті XI ст. Зокрема, їх підрозділи брали участь у походах Романа IV Діогена проти тюрків-сельджуків у 1068–1071 рр. Продовжувач Скилиці називає у складі війська василевса «македонян, болгар, каппадокійців, узів та інших випадкових чужинців, а крім того франків та варангів»³⁶. І хоча безпосередній свідок і бойовий соратник Діогена Михаїл Атталіат не згадує про варяго-руський корпус під час битви при Манцикерті, він свідчить про захоплення м. Ієрополя силою «роської зброї» (зазвичай під нею розумілися бойові сокири)³⁷. В.Г. Васильєвський відзначив, що «скіфами» – традиційним етнонімом, застосовуваним щодо русів у візантійській літературі, Атталіат називає інших – печенігів та огузів³⁸.

Повідомлення арабського хроніста Ібн ал-Асіра дозволяє припустити, що руси таки були у візантійській армії в цей час: зіткнення біля м. Гелату з військом султана Альп-Арслана закінчилося для них трагічно³⁹. Підрозділи руських найманців діяли і на інших фронтах: проти печенігів на Балканах, італійських норманів (битва біля Отранто 1064 р.), а також під час внутрішньовізантійських заколотів Ісаака Комніна проти Михаїла VI (1056–1057 рр.), Никифора Врїєннія проти Михаїла VII (1077 р.), та Никифора Васілакі проти Никифора III Вотаніата (1078 рр.)⁴⁰. Отже, русько-візантійський договір, укладений в 1046 р., ймовірно, продовжував діяти і за князювання Ізяслава Ярославича.

В.Г. Васильєвський припустив, що сестра Володимира Мономаха Анна (Янка) Всеволодівна була заручена зі спадкоємцем візантійського престолу Константином Дукою у 1074 р.⁴¹. За цим союзом, що було звичним для часів Середньовіччя, нібито вбачалися політичні мотиви: бажання візантійців залучити руських князів на свій бік в боротьбі на Балканах, що на той час стали ареною навали печенізьких та огузьких орд, і з їх допомогою втриматися в Подунав'ї. Дослідник застосував для своєї гіпотези листи візантійського василевса Михаїла VII до невідомого правителя, уперше опубліковані К. Сафою⁴². Адресат називається в листах «наймудрішим та найблагодорнішим мужем», єдиним з василевсом за сповіданням віри, миролюбством та благочестям. Михаїл Дука спонукає його до того, щоб він став «охоронцем наших кордонів», союзником Візантії проти її зовнішніх ворогів⁴³. У вітчизняній науці услід за В.Г. Васильєвським більшість вчених вважають, що автократор ромеїв звертався до князя Всеволода Ярославича, котрий тоді займав стіл у Переяславі⁴⁴. Однак для такої інтерпретації недостатньо аргументів. Очевидно, листи були адресовані норманському очільнику Робертові Гвіскару, недавньому ворогові візантійців⁴⁵. Більше того, зберігся договір про шлюб доньки Роберта та сина Михаїла Дуки⁴⁶. Про доньку князя Всеволода відомо лише, що 1089 р. вона їде до Візантії, звідки наступного року повертається за митрополитом Іоанном III. Великий князь, її батько, збудував для доньки окремий монастир⁴⁷.

Деякі дослідники вважають, що в 70-х рр. XI ст. був укладений військово-політичний союз Візантії зі Святославом та Всеволодом

Ярославичем, котрий в 1077 р. прагнув прийти на поміч своякові. В «Історії російській» В.М. Татищева повідомляється про те, що Михаїл просив військової допомоги у двох Ярославичів проти болгар і херсонітів, котрі повстали проти центральної влади: «Святослав же, согласясь со Всеволодом, хотел на болгар сам ийти с сынами, а Владимира племянника и с ним сына Глеба послал на корсунян»⁴⁸. Подібна звістка міститься і в праці Е. Муральта⁴⁹. Лише звістка про припинення внутрішньовізантійських чвар та оволодіння престолом Никифором III Вотаніатом (1078–1081) зупинила наміри руського князя⁵⁰. Можливо, похід Гліба й Володимира на Корсунь таки відбувся і знайшов відображення в билині «Гліб Володьєвич»⁵¹. Автентичні джерела мовчать як про похід русів на Корсунь у цей час, так і про повстання херсонітів, отже, інтерпретації науковців знову-таки є сумнівними.

Окреме місце у відносинах Русі з Візантією займало «тмутараканське питання». Колишня хазарська Таматарха та землі на Таманському півострові перейшли у володіння Русі за невідомих обставин, не пізніше кінця X ст.⁵². За часів Володимира Святославича Тмутаракань безумовно вже була підконтрольною Києву – в ній він садовить свого чи не найталановитішого сина Мстислава, котрий, опираючись на причорноморські та підкорені північнокавказькі території, веде вдалу боротьбу за владу з братом Ярославом⁵³. Після смерті Мстислава Тмутаракань залишилася у політичній орбіті Русі, зберігаючи особливо тісні зв'язки з Черніговом та його князями, проте питання її політичного статусу викликає дискусії досі. Новітні дослідження В.М. Чхайдзе та В.П. Степаненка ставлять під сумнів традиційний погляд на цей причорноморський анклав як на князівство, відзначаючи, що Тмутаракань була специфічним володінням Києва і Чернігова, руським центром влади у іншомовному та іноетнічному середовищі, у котрому князь відігравав лише функції посадника⁵⁴.

Візантія, в свою чергу, не змарнувала шанс втрутитися в ситуацію за першої-ліпшої нагоди, і, врешті-решт, приєднала багату нафтою землі «Зіхії й Матрахи» наприкінці XI – на початку XII ст.⁵⁵. Так, в 1064–1065 рр. Ростислав Володимирович, син новгородського князя – очільника русів у поході на Візантію 1043 р., бореться за Тмутаракань з її «легітимним» князем Глібом Святославичем та самим Святославом чернігівським, і тимчасово стає у цій боротьбі переможцем. Однак у 1066 р. молодий князь загинув від отрути херсонського катепана, за що останнього побили камінням «курсуньши людьє»⁵⁶. Зрозуміло, що ліквідація незручного «синівця» була вигідною як його дядькам – учасникам «тріумвірату» Ярославичів, так, звичайно, і Візантії, адже Ростислава «убоявшесе Греци»⁵⁷ за його надто зарозумілу політику в Причорномор'ї.

На цей час Візантія ще не планувала відторгнення таманського узбережжя, або ж, що вірогідніше, просто не мала на це сил, борючись одночасно на кілька фронтів, – з італійськими норманами, кочовиками та сельджуками. Ситуація змінилася, коли 1083 р. до Тмутаракані повернувся зі свого таємничого заслання на остро-

ві Родос новий ізгой, запеклий ворог київського князя Всеволода та його сина Володимира Мономаха, Олег Святославич. Літопис повідомляє, що 1078 р. Олег Святославич утік від Всеволода у причорноморські володіння Русі; сюди він прибув і після програної молодими небожами битви біля Нежатиної ниви. Наступного року «Сѡлга емше Козарѣ поточиша море Црѣбгородоу»⁵⁸; ігумен Данило повідомляє, що руський князь перебував на о. Родос дві зими та два літа⁵⁹. Зазвичай цю акцію приписують політиці Всеволода, який, звичайно, мав зв'язки у Візантії і міг домовитися про усунення конкурента⁶⁰. Але в джерелах немає жодної інформації про такі плани київського князя. Більш ймовірно, що ініціатива усунення Олега надійшла від самих же «козар», як традиційно називали мешканців Тмутаракані. Примітно, що, повернувшись із заслання, князь карає зловмисників⁶¹.

Про те, чим займався «Гориславич» у Візантії, не маємо жодних даних⁶². З часів Хр. Лопарьова в науці утвердилася гіпотеза про шлюб Олега зі знатною візантійкою Феофано Музалон⁶³. Підставою для такого висновку стало ототожнення відомої за Любецьким синодиком княгині Феофани, дружини великого князя Михаїла⁶⁴, із «архонтисою Росії» Феофано на печатці, опублікованій Г. Шлюмберже⁶⁵. Обставини шлюбу повністю невідомі джерелам, і можна погодитися з В.М. Чхайдзе, котрий відмовляється від ідентифікації знатної візантійки та руської княгині⁶⁶. Проте не викликає сумніву, що допомога імперії знадобилася Олегові для утвердження в Тмутаракані. Дев'ять відомих печаток цього князя характерні для намісників візантійського імператора, отже, можна підозрювати встановлення бодай номінальної зверхності Романії над Тмутараканню у період другого князювання Олега, у 1083–1094 рр. Після 1094 р. Тмутаракань зникає з літописних рядків, хоча залишається в історичній пам'яті русів: «поискати града Тьмутороканя» вирушив 1185 р. знаменитий Ігор Святославич Новгород-Сіверський⁶⁷. Це причорноморське місто входить до складу Візантійської імперії вже за часів правління Алексія I Комніна, котрий, вірогідно, й уклав угоду з вигнанцем Олегом. Опублікована Г.Г. Літаврїним та П. Готьє промова риторика Мануїла Страворомана до василевса Алексія дозволяє стверджувати про територіальні здобутки останнього на Боспорі Кіммерійському⁶⁸. Точний час та обставини приєднання Таматархи-Тмутаракані до Візантії невідомі; останні дослідження науковців дозволяють припустити, що це сталося не пізніше 1103 р.⁶⁹

Остаточна втрата важливого стратегічного пункту не могла залишитися непоміченою в Руській землі. Ставши київським князем 1113 р., Володимир Мономах не визнав прав Алексія I на престол, підтримавши кандидатуру політичного авантюриста, Аже-Лева Діогена й одруживши його з своєю донькою Мариною. Згадки про синів василевса Романа IV Діогена, дійсних та самозванців, неодноразово з'являються на сторінках візантійських хронік та руських літописів (в останніх вони фігурують як «Девгеневичи») ⁷⁰. Відомо, що василевс Роман IV мав трьох синів:

Лева, що загинув у бою з печенігами під Преславом у Болгарії 1087 р., Никифора, котрий 1094 р. підняв невдалий заколот і був осліплений, і Константина, що втратив життя в сутичці з турками-сельджуками під Антіохією⁷¹.

Під 1095 р. літописець повідомляє, що «Идоша Половцѣ на Грекы . съ Девъгеневичемъ . і воєваша на Греки . а црѣ ѿ Девъгеневича 13 і вслѣпѣ⁷²». Мається на увазі Аже-Константин Діоген, один з претендентів на візантійський престол. Василевсові Алексію I Комніну довелося мати справу і з іншим «Девгеневичем», зятем Володимира Мономаха. У 1116 р. останній, будучи вже великим князем, відправляє війська на Дунай, в допомогу Левові Ажедіогену в його боротьбі за візантійський престол. «Иде Леонъ царевичъ зать Володимерьъ . на куръ . ѿ Олексіає црѣ и вдаса го[ро]довъ ему Дунаискыхъ нѣколко . и в Дельстрѣ городѣ . лестію . оубиста и два Сорочинина . посланає црѣмъ . мѣца августа въ єї днѣ» – зазначено в Іпатіївському списку. Тоді ж Володимир послав воеводу Івана Войтишича і підкорив своїй владі придунайські землі – «посажа посадники по Дунаю»⁷³. Ця ворожа Візантії акція відбулася вже після смерті Аже-Лева Діогена і, як видається, мала самостійне політичне значення⁷⁴. Можна погодитися з Г.Г. Літаврїним, що дунайська кампанія Володимира Мономаха була своєрідним «реваншем» Русі за втрату володінь у Причорномор'ї⁷⁵.

Щодо особистості Псевдо-Лева Діогена, історики висловлювали різні припущення. Зазвичай вважають, що він був одружений на доньці великого князя Марині, але В.Г. Васильєвський припустив, що візантійський авантюрист вступив в шлюб з сестрою Мономаха. На думку вченого, Роман IV Діоген мав ще одного сина на ім'я Лев, народженого від дружини – болгарки царського роду – ще до того, як батько одягнув діадему і пурпурні сандалі⁷⁶. Тоді претензії «Девгеневича» на Подунав'я дістають ще одне підкріплення в династичних зв'язках його матері.

Незважаючи на всю привабливість подібної гіпотези, вона, як здається, не є достатньо аргументованою. Імовірно, другий «Девгеневич» був таким же самозванцем, як і перший. Іноді дослідники стверджують, що обидві літописні звістки, як і свідчення Анни Комніної, повідомляють про одну і ту ж особу: Аже-Діоген був схоплений, ув'язнений в Херсоні, звідки втік, і, за допомогою половецького хана Тугоркана, спробував ще раз захопити престол⁷⁷. Спроба закінчилася невдачею, при облозі Адріанополя самозванця схопили і невдовзі осліпили, після чого він все-таки знову втік, пробрався на Русь, де одружився з донькою Володимира Мономаха Мариною, і в 1116 р. разом з військом тестя рушив у Подунав'я⁷⁸. З таким припущенням не можна погодитися, оскільки, за світоглядом візантійців, людина з фізичними вадами (сліпець чи евнух) не могла стати василевсом. До того ж мало ймовірно, щоб Ажедіоген I зумів утекти на Русь після осліплення. Видається очевидним, що в джерелах йдеться про двох різних претендентів на владу.

Складним є питання про причини участі київського князя у цій політичній авантурі. Не видається вірогідним, щоб Володимир Мономах серйозно розраховував посадити свого сателіта на Босфорі. Швидше за все, участь у авантурі «Девгеневича» була для руського політика лише приводом для утвердження в Подунав'ї. Дунайський регіон здавна приваблював руських князів⁷⁹: окрім претензійних планів Святослава Ігоревича перенести столицю в Переяславець, можна згадати не менш авантурні наміри Василька Ростиславича Тербовлянського «переѣти Болгары Дунаискыѧ»⁸⁰.

Вже після загибелі свого зятя і протеже Лева Лжедіогена Мономах встановлює в регіоні свою адміністрацію, приєднавши територію безпосередньо до Київської держави. Але в Константинополі належно оцінили загрозу. Вступати в довготривалу війну з могутнім північним сусідом імперія, знесилена війнами з турками-сельджуками, половцями та норманами, не могла. Тому стає зрозумілим «великий опас», який, за свідченням анонімного автора «Слова про загибель Руської землі», мав цареградський володар⁸¹. (Правда, в джерелі анахроністично названо імператора Мануїла I).

Невдовзі після конфлікту в Подунав'ї ситуацію було нормалізовано, а мир закріплено новим династичним союзом, на цей раз з представником династії Комнінів. За свідченням В.Н. Татищева, достовірність якого не можна ані довести, ані спростувати, переговори про шлюб проводилися в 1119 р., після приготувань Києва до повномасштабних воєнних дій⁸². В 1122 р. онука Мономаха Добродія Мстиславна стала женою принца Алексія Комніна, сина василевса Іоанна II⁸³.

Пізня легенда, що міститься в «Сказанні про князів володимирських» (XVI ст.), свідчить про багаті подарунки візантійців руському князеві. За текстом «Сказання» Володимир Мономах відправляє військо в «Фракию Цареграда области»; тоді василевс Константин IX (безперечний анахронізм – *О. Р.*) передає йому через послів власні інсигнії влади: животворний хрест, «от самого животворящаго древа, на нем же распятся владыка Христос», царський вінець «на блюде злате», «крабьцу сердоликову», що належала самому кесареві Августу, «ожерелье» и «чепь от злата аравьска». Присланий з Царгорода митрополит Неофіт з духовенством вінчають руського володаря на царство⁸⁴. Звичайно, немає жодних підстав ані ототожнювати ці інсигнії із знаменитою «шапкою Мономаха», що зберігається в Оружейній палаті Московського Кремля, ані довіряти даним цього тенденційного джерела. Тим не менш, виняткова роль Володимира Мономаха в історичній пам'яті східних слов'ян та, згодом, в політичній доктрині Московського князівства обумовлена, зокрема, й «візантійським чинником» його походження, котре сакралізувало владні амбіції подальших представників його роду⁸⁵.

Сфера церковного життя Давньоруської держави в цей час, як втім і постійно, була тісно пов'язана з Константинополем, чіє пра-

во призначати київського митрополита після випадку з Іларіоном не ставилося під сумнів до 1147 р.⁸⁶ Митрополити-ромей в першу чергу, звичайно, дбали про вірність пастви канонам православ'я. Але в історіографії часто перебільшують їх роль як провідників імперського впливу⁸⁷. В далекій від Візантії північній окраїні тодішнього цивілізованого світу митрополит, котрий, до того ж, спирався на місцевих кліриків, неминуче залежав від світської влади, в першу чергу від київського князя. Константинополь нерідко йшов на поступки окремим вимогам руської влади в церковних питаннях, зокрема, ситуація політичного «тріумвірату» Ярославичів в другій половині XI ст. відобразилася також і в існуванні окремих титулярних чернігівської та переяславської митрополій⁸⁸. Все більшу роль в діяльності Церкви відіграють монастирі і найпопулярніший з них, Печерський, братія котрого іноді перебувала в опозиції і до київського князя, і до митрополита⁸⁹.

Історія Церкви на Русі в цей час детально висвітлена в працях А. Поппе, Я.М. Шапова, О.В. Назаренка та інших науковців⁹⁰, тому видається необхідним коротко нагадати лише найважливіші події. Так, 20 травня 1072 р. митрополит Георгій, поряд з іншими святителями, освятив побудовану на честь мучеників Бориса і Гліба церкву у Вишгороді і був причетний до перенесення їх мощей та канонізації, хоча й сумнівався в святості братів⁹¹. Іоанн II, «мужь хытръ книгамъ и оученью», освятив 1088 р. собор Св. Михаїла Видубицького монастиря, а наступного року – Успенський собор Печерського монастиря⁹². Наступник на митрополитській кафедрі, Іоанн III, недовго пробув душпастирем: через смертельну хворобу його називали «мерцем»⁹³. Митрополит Миколай намагався заклакати до примирення ворогуючих князів та виступав посередником між ними у 1097 та 1101 рр.⁹⁴. Никифор I є автором двох послань до князя Володимира Мономаха, одного до Ярослава Святополчича та одного до всіх вірян⁹⁵. 1108 р. він вносить у синодик преподобного Феодосія Печерського (щоправда, швидше за все, пасивно виконуючи волю київського князя Святополка Ізяславича, за ініціативою печерського ігумена Феоктиста)⁹⁶; 1115 р. бере участь у перенесенні мощей Св. Бориса та Гліба⁹⁷. Більшість церковних подій загальнорусського масштабу (зокрема, канонізація власне руських святих) відбувалася за прямої ініціативи світської влади, що знову ж таки не підтверджує тезу про самостійний характер провізантійської політики очільника Руської Церкви.

Отже, візантійський вектор зовнішньополітичної діяльності Русі в останній третині XI – першій чверті XII ст. залишався одним з найвагоміших. В цей час давно християнізована східнослов'янська держава вже не становила серйозної збройної загрози для Візантійської імперії, хоча остання зберігала зацікавленість в сировині, що її руські князі постачали на ромейські ринки. Руська збройна допомога вже не відіграла вирішальної ролі, з розформуванням «руського корпусу» військово-політичне співробітництво країн втрачає колишні масштаби⁹⁸. Після приєднання Тмутаракані до складу імперії василевсом Алексієм I

Комніним відносини держав набувають конфліктного характеру. Володимир Мономах не визнає прав Комніна на престол та підтримує власного висуванця Лже-Лева Діогена, що призводить до захоплення Подунав'я під час війни 1116 р. Однак сторони домовились про мир на умовах status quo. Легенда про передачу Володимирові Мономаху візантійських інсигній царської влади своєрідно відображає його роль у міжнародній політиці того часу, у взаєминах Русі з Друзим Римом.

Примітки:

1. Успенский Ф.И. Значение византийских занятий в изучении средневековой истории / Ф.И. Успенский // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1875. – Т.16. – С.20.
2. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453 / D. Obolensky. – New York, Washington, 1971. – P.200-201; Оболенский Д.И. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов / Д.И. Оболенский. – М., 1998. – С.213-214; Головко О.Б. Древняя Русь у системі Byzantine Commonwealth / О.Б. Головко // Східний світ. – 2003. – № 1. – С.44-59; Його ж. «Ромейская империя» в представлениях древнерусских мыслителей // Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века. – М., 1990. – С.87-94; Його ж. «Імперія ромейів» в ідеологічних концепціях давньоруських мислителів // Нартекс. Byzantina Ukrainensia. – 2013. – Т. 2. – С.116-131; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь / Г.Г. Литаврин. – СПб., 2000. – С.338-359.
3. Adam von Bremen. Hamburgische Kirschengeschichte // MGH SS rer. Germ. / herausgegeben von B. Schmeidler. – Hannover, Leipzig, 1917. – S.80; див.: Адам Бременский. Деяния гамбургских архиепископов // Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. – М., 2010. – Т.4. Западноевропейские источники / сост., пер., коммент. А.В. Назаренко. – С.129, прим. 33.
4. Аверинцев С.С. На перекрестке культурных традиций (Византийская литература: истоки и творческие принципы // Аверинцев С.С. Другой Рим : избранные статьи. – СПб., 2005. – С.17-18.
5. Ševčenko I. Byzantium and Slavs in Letters and Culture / I. Ševčenko. – Cambridge, Napoli, 1991. – P.164.
6. Majeska G.P. A Description of the Sanctuary of St. Sophia in Constantinople from Medieval Rus / G.P. Majeska // Palaeoslavica. – 2002. – Vol.10. – №1. – P.249.
7. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth... – P.201, 226; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С.357-359.
8. Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae byzantinae libri duo / e recensione I.I. Reiskii // Corpus scriptorum historiae byzantinae (далі – CSHB). – Bonnæ, 1829 – Vol.1. – P.579, 651, 661, 664; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1968. – С.62; Луговий В.М. Роси та варанги у Візантії X-XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / В.М. Луговий. – Одеса, 2008. – С.13; Його ж. Підрозділи рос та варангів у відносинах Візантії та Русі X-XI ст. // Дриновський збірник. – 2009. – Т.3. – С.365; Його ж. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст. // Дриновський збірник. – 2008. – Т.2. – С.127; Филипчук О.М. Руси серед «військ народів» у Візантії IX-XI ст.:

- найманці та союзники : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О.М. Філіпчук. – Чернівці, 2010. – С.9.
9. Всеобщая история Степаноса Таронского / пер. с арм. Н. Эмина. – М., 1864. – С.200.
  10. Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. / В.Г. Васильевский // Труды В.Г. Васильевского. – СПб., 1908. – Т.1. – С.203-210; Blöndal S. The Varangians of Byzantium / S. Blöndal, B. Benedikz. – New York, 1978. – P.43-47; Луговий О. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів... – С.125; Йоґо ж. Підрозділи рос та варангів... – С. 369; Філіпчук О.М. Скільки коштував руський найманець у Візантії X ст.? / О.М. Філіпчук // Ruthenica. – 2008. – № 7. – С.23; D'Amato R. The Varangian Guard 988-1453 / R. D'Amato. – S. 1., 2010. – P.4, 6.
  11. Cf.: Chalandon F. Essai sur les regne d'Alexis I Comnene (1081-1118) / F. Chalandon. – Paris, 1900. – P.1-20; Holmes C. Political-Historical Survey, 800-1204 / C. Holmes // Oxford Handbook of Byzantine Studies / [ed. by E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormak]. – Oxford, 2008. – P.270-276; Magdalino P. The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180 / P. Magdalino. – Cambridge, 1993. – P.27-46; Angold M. The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History / M. Angold. – London; New York, 1997. – P.136-170; Treadgold W. A History of Byzantine State and Society / W. Treadgold. – Stanford, 1997. – P.612-637.
  12. Angold M. Op. cit. – P. 35-55; Treadgold W. Op. cit. – P.583-611.
  13. Повествование вардапета Аристокэса Ластивертци / пер. с древне-арм., вступ. статья, комментарий и приложения К.Н. Юзбашяна. – М., 1968. – С.74.
  14. Життьє и хождение Данила, Русьскыя земли игумена, 1106-1108 гг. / под ред. М.В. Веневитинова // Православный палестинский сборник. – 1883. – Т.1. – Вып.3; 1885. – Т.3. – Вып.9. – С.1, 5, 12, 91; див.: Путешествие игумена Даниила по Святой земле в начале XII в. (1113-1115) / [под ред. А.С. Норова]. – СПб., 1864. – С. IV-V; Данилов В.В. К характеристике «Хождения» игумена Даниила / В.В. Данилов // Труды отдела древнерусской литературы. – 1954. – Т.10. – С.92-105; Янин В.А. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение» игумена Даниила / В.А. Янин // Труды отдела древнерусской литературы. – 1960. – Т.16. – С.112-131; Глушакова Ю.П. О путешествии игумена Даниила в Палестину / Ю.П. Глушакова // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран : сб. статей к 70-летию ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С.79-87; Гардзанити М. «Хождение» игумена Даниила в Св. землю: литература и богословие на Руси XII в. / М. Гардзанити // Славяноведение. – 1995. – № 5. – С.22-37; Данилевский И.Н. Даниил / И.Н. Данилевский, А.А. Турилов // Православная энциклопедия. – М., 2006. – Т.14. – С.80-82.
  15. Маджеска Дж. Царьград: образ Византии в русском средневековом фольклоре / Дж. Маджеска // ΓΕΝΝΑΛΙΟΣ. К 70-летию Г.Г. Литаврина. – М., 1999. – С.118-128.
  16. Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха / В.Г. Брюсов // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.127-135; Янин В.А. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха / В.А. Янин, Г.Г. Литаврин // Историко-археологический сборник. – М., 1962. – С.204-221; Войтович А.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / А.В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С.455-456.
  17. Комарович В.А. Культ Рода и земли в княжеской среде XI-XII вв. / В.А. Комарович // Труды отдела древнерусской литературы. – 1960. –

- Т.16. – С.85-87; Воронин Н.Н. Сказание о победе над болгарами 1164 г. и празднике Спаса / Н.Н. Воронин // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран : сб. статей к 70-летию ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С.90-91.
18. Vernadsky G. Relations byzantino-russes au XII siècle / G. Vernadsky // Byzantion. – 1927/1928. – Т.4. – P.269-276; Янин В.Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение» игумена Даниила / В.Л. Янин // Труды отдела древнерусской литературы. – 1960. – Т.16. – С.112-131; Litavrin G.G. A propos de Tmutorokan / G.G. Litavrin // Byzantion. – 1965. – Vol.35. – P.221-234; Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. / Г.Г. Литаврин // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С.36-52; Його ж. Новые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) // Феодалная Россия во всемирно историческом процессе : сб. статей в честь Л.В. Черепнина. – М., 1972. – С.237-242; Його ж. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С.277-299; Каждан А.П. Византийский податной сборщик на берегах Босфора в конце XII в. / А.П. Каждан // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран : сб. статей к 70-летию ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С.93-101; Його ж. Неизвестное греческое свидетельство о русско-византийских отношениях в XII в. // Феодалная Россия во всемирно историческом процессе : сб. статей в честь Л.В. Черепнина. – М., 1972. – С.235-236; Kazhdan A.P. Some Little Known or Misinterpreted Evidence about Kievan Rus in Twelfth Century Greek Sources / A.P. Kazhdan // Harvard Ukrainian Studies. – 1983. – Vol.7. – P.344-358; Горский А.А. Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание / А.А. Горский // Исторические записки. – 1987. – Т.115. – С.305-324; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / [Л.В. Войтович, А.М. Домановський, Н.Б. Козак, І.М. Лильо, С.Б. Сорочан, О.М. Файда]; за ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. – Львів, 2011. – С.408-414.
19. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРА). – Л., 1926. – Т.1. – Вып.1. – Стб.160; Ипатьевская летопись // ПСРА. – СПб., 1908. – Стб.150.
20. Востоков А.Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея / А.Х. Востоков. – СПб., 1842. – С.572; Закревский Н. Описание Киева / Н. Закревский. – М., 1868. – С.232; Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха... – С.129.
21. Янин В.Л. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха... – С.216-217; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. / В.Л. Янин. – М., 1970. – С.17; Soloviev A.V. Marie, fille de Constantin IX Monomaque / A.V. Soloviev // Byzantion. – 1963. – Vol.33. – P.241-248.
22. Kazhdan A.P. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries / A.P. Kazhdan // Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol.12/13. – P.417.
23. Ibid. – P.416-417.
24. Михаил Пселл. Хронография. – М., 1978. – С.84-85.
25. Янин В. Л. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха... – С.220-221.
26. Махновець Л. Літопис Руський. – К., 1989. – С.454; Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти... – С. 318.
27. Литаврин Г.Г. Война Руси против Византии в 1043 г. / Г.Г. Литаврин // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С.178-222; Його ж. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С.228-276; Poppe A. La derniere expedition russe contre Constantinople /

- A. Porre // *Byzantinoslavica*. – 1971. – Т.32. – Fasc.1-2. – P.1-30, 233-269; Брюсова В.Г. Русско-византийские отношения середины XI в. / В.Г. Брюсова // *Вопросы истории*. – 1973. – № 6. – С.51-62; Поппэ А.В. Летописная статья о походе «на Греки» в 1043 г. и ее устный источник / А. Поппэ // *ΘΕΟΔΟΥΛΟΣ* : сб. статей памяти профессора И.С. Чичурова. – М., 2012. – С.281-310.
28. Толочко О.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко. – К., 1998. – С.166-167.
29. Прибавление к Ипатьевской летописи // ПСРА. – СПб., 1843. – Т.2. – С.267.
30. Лаврентьевская летопись. – Стб.155.
31. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. – М., 1901. – Т.1. – Подутом 1. – С.297-298; Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв / М.Д. Приселков. – СПб., 1913. – С.93-95, 109-111; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М.В. Левченко. – М., 1956. – С.400-401; Porre A. *Panstwo i kosciol na Rusi w XI wieku* / A. Porre. – Warszawa, 1968. – S.56, 144-145; Поппэ А.В. Русско-византийские церковно-политические отношения в середине XI в. // *История СССР*. – 1970. – № 3. – С.108-124; Его же. Митрополиты Киевские и всея Руси (988-1305 гг.) // Шапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я.Н. Шапов. – М., 1989. – С.193; Толочко О.П. Київська Русь... – С.160-162.
32. Поппэ А.В. Митрополиты Киевские и всея Руси... – С.193-194.
33. Васютский С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв / С.А. Васютский. – К., 1966. – С.39-41, 131; Лаврентьевская летопись // ПСРА. – Л., 1926. – Т.1. – Вып.1. – Стб.162; Ипатьевская летопись // ПСРА. – СПб., 1908. – Т.2. – Стб.150-151.
34. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // *Труды В.Г. Васильевского*. – СПб., 1908. – Т.1. – С.24.
35. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений... – С.407-408; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси... – С.82-84; *Історія Візантії. Вступ до візантиністики...* – С.411.
36. Georgius Cedrenus. *Ioannis Scylitzae opre* / ab I. Bekkero suppl. et emend // CSHB. – Bonnae, 1839. – P.668.
37. Michael Attaliota. *Historia* / ed. W. Brunet de Presle // CSHB. – Bonnae, 1853. – P.110.
38. Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI-XII вв... – С.336.
39. Там же. – С.338-339.
40. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси... – С.83-84; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С.279-280.
41. Васильевский В.Г. Русско-византийские отрывки. I. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу // *Труды В.Г. Васильевского*. – СПб., 1909. – Т.2. – Вып.1. – С.36.
42. Μιχαήλ Πσέλλου ιστορικοί λόγοι, ἐπίστολοι καὶ ἄλλα ἀνεκδότα // *Bibliotheca graeca medii aevi* / ed. C. Sathas. – Ev Παρίσιος, 1876. – Vol.5. – Σ.385-392.
43. Васильевский В.Г. Два письма... – С.9-10.
44. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти... – С.456; *Історія Візантії. Вступ до візантиністики...* – С.411.
45. Kazhdan A.P. *Rus'-Byzantine Princely Marriages in XI and XII Centuries...* – P.418-419; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений... – С.407-418.

46. Безобразов П.В. Хрисовул императора Михаила VII Дуки / П.В. Безобразов // Византийский временник. – 1899. – Т.6. – С.140-143.
47. Ипатьевская летопись. – Стб.200.
48. Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – М.; Л., 1963. – Т.2. – С.91-92.
49. Muralt E. Essai de chronographie byzantine 1057-1453 / E. Muralt. – St. Petersbourg, 1871. – P.28.
50. Васильевский В.Г. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу... – С. 37; критику див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Львів, 1905. – Т.2. – С.65-66.
51. Азбелев С.Н. Корсунь-Херсонес в былинном эпосе / С.Н. Азбелев // Византинороссика. – 2005. – Т.4. – С.125-126.
52. Див.: Насонов А.Н. Тмуторокань в истории Восточной Европы X в. / А.Н. Насонов // Исторические записки. – 1940. – № 6. – С.79-99; Монгайт А.А. О границах Тмутараканского княжества в XI в. / А.А. Монгайт // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран : сб. статей к 70-летию ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С.54-61; Гадо А.В. Тмутороканские этюды. II. Держава Инала и его потомков / А.В. Гадо // Вестник ЛГУ. – 1989. – Серия 2. – Вып.3. – №16. – С.9-20; III. Мстислав // Вестник ЛГУ. – Серия 2. – 1990. – Вып.2. – №9. – С.21-33; IV. Старшие Ярославичи и Ростислав // Вестник ЛГУ. – 1990. – Серия 2. – Вып.4. – №23. – С.3-14; V. Олег Святославович // Вестник ЛГУ. – 1991. – Серия 2. – Вып. 2. – С.3-13; Йою ж. Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории Русского княжения на Северном Кавказе. – М., 2004. – С.144-157; Чхаидзе В.Н. Тмутаракань. Очерки историографии / В.Н. Чхаидзе // Материалы истории и археологии Северного Кавказа. – 2006. – Вып.6. – С.139-174; Йою ж. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI вв. // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Исторические науки». – 2010. – № 1(5). – С.20-37; Сугдейский сборник. – 2012. – Вып.5. – С.251-270.
53. Гадо А.В. Тмутороканские этюды. III. Мстислав... – С.21; Чхаидзе В.Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства... – С.259-260.
54. Чхаидзе В.Н. Тмутаракань – владение древнерусского государства... – С.21-22; Степаненко В.П. Архонт и дука Тмутаракани в конце XI в. / В.П. Степаненко // ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя» и «полис»: сб. научных трудов / [под ред. Н.А. Алексеенко]. – Севастополь, 2013. – С.158.
55. Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в... – С.36-52; Йою ж. Новые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) – С.237-242; Йою ж. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С.281-289; Каждан А.П. Византийский податной сборщик на берегах Босфора в конце XII в. – С.93-96; Kazhdan A.P. Some Little Known... – P.345; Плахонін А.М. Русь на Боспорі у XII ст. / А.М. Плахонін // Крим в історичних реаліях України : матеріали наук. конф. – К., 2004. – С.79; Степаненко В.П. К истории средневековой Таврики / В.П. Степаненко // АДСВ. – 1992. – Вып.26. – С.129-133.
56. Лаврентьевская летопись. – Стб. 166; Ипатьевская летопись. – Стб.152, 155; див.: Гадо А.В. Тмутороканские этюды. IV. Старшие Ярославичи и Ростислав. – С.3-13.
57. Лаврентьевская летопись. – Стб.166.
58. Ипатьевская летопись. – Стб.196.
59. Житє и хождение Данила, Русьскыя земли игумена, 1106-1108 гг. – С.8-9.
60. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти... – С.373.
61. Ипатьевская летопись. – Стб.196; Лаврентьевская летопись. – Стб.205.

62. Етимологію цієї характеристики Олега див.: Прицак О. Коли і ким було написане «Слово о полку Ігоревім» / О. Прицак. – К., 2008. – С.86.
63. Лопарев Хр. Византийская печать с именем русской княгини / Хр. Лопарев // Византийский временник. – 1894. – Т.1. – С.159-166.
64. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику / Р.В. Зотов. – СПб., 1892. – С.24, 34.
65. Schlumberger G. Sigillographie de l'empire byzantine / G. Schlumberger. – Paris, 1884. – P.432-433.
66. Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон – архонтисса Росии / В.Н. Чхаидзе // Византийский временник. – 2007. – Т.66. – С.155–170; Його ж. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI вв. // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Исторические науки». – 2010. – №1(5). – С.32.
67. Слово о полку Ігореве / под ред. А. Чернова. – СПб., 2010. – С.32.
68. Litavrin G.G. A propos de Tmutorokan / G.G. Litavrin // Byzantion. – 1965. – Vol.35. – P.221-234; Gautier P. Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantin d' Alexis I Comnene, Manuel Straboromanos / P. Gautier // Revue des etudes byzantines. – 1965. – T.23. – P.168-204.
69. Степаненко В.П. К истории раннесредневековой Таврики / В.П. Степаненко // Античная древность и средние века. – 1992. – Вып.26. – С.129-133; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С.288–289.
70. Cf.: Mathieu M. Les faux Diogenes / M. Mathieu // Byzantion. – 1952. – T.22. – P.133-150.
71. Анна Комнина. Алексиада. – М., 1965. – С.210, 266–271; див.: Колибенко О. Життя та смерть Леона Діогена / О. Колибенко // Наукові записки з української історії : зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип.26. – С.76–83.
72. Ипатьевская летопись. – Стб.218.
73. Там же. – Стб.283-284.
74. Горский А.А. Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание / А.А. Горский // Исторические записки. – 1987. – Т.115. – С.308–318.
75. Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. / Г.Г. Литаврин // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С.38-40.
76. Васильевский В.Г. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу... – С.40-41.
77. Анна Комнина. Алексиада... – С.266–271.
78. Історія Візантії. Вступ до візантиністики... – С.412.
79. Степаненко В.П. «Города на Дунае» в контексте русско-византийских отношений X-XII вв. / В.П. Степаненко // Русь и Византия. Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада : тез. докладов XVIII Всероссийской научной сессии византинистов. – М., 2008. – С.129-133.
80. Ипатьевская летопись // ПСРА. – СПб., 1908. – Т.2. – Стб.240.
81. Слово о погибели Русской земли / подг. текста, пер. и ком. Л.А. Дмитриева // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981. – С.130.
82. Тагищев В.Н. История российская... – С.133.
83. Ипатьевская летопись. – Стб. 286; Лопарев Хр. Брак Мстиславны 1122 г. / Хр. Лопарева // Византийский временник. – 1902. – Т.9. – С.428; Пападимитриу С. Брак русской княжны Мстиславны Добродеи с Алексеем Комнином / С. Пападимитриу // Византийский временник. – 1904. – Т.11. – С.73-74.

84. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских / Р.П. Дмитриева. – М.; Л., 1955. – С.176-177.
85. Котляр М.Ф. Володимир Мономах в історичній і поетичній пам'яті / М.Ф. Котляр // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / відп. ред. М. Литвин. – Львів, 2011. – С.353-368.
86. Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над русской Церковью / Т. Барсов. – СПб., 1878. – С.367-376; Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI w. / A. Poppe. – Warszawa, 1968. – S.15-39; Поппэ А. Митрополиты Киевские и всея Руси / А. Поппэ // Шапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси. – М., 1989. – С.193-195.
87. См.: Воронин Н.Н. Андрей Боголюбский и Лука Хризоверг (из истории русско-византийских отношений XII в. / Н.Н. Воронин // Византийский временник. – 1962. – Т.21. – С.29-30.
88. Поппэ А. Русские митрополиты Константинопольской патриархии в XI в. / А. Поппэ // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.97-108; Його ж. Студиты на Руси. – К., 2011. – С.29-30; Назаренко А.В. Митрополиты Ярославичей во второй половине XI в. // Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне. – М., 2009. – С.234-239; критику концепції див.: Цукерман К. Дуумвираты Ярославичей. К вопросу о митрополитах Чернигова и Переяславля / К. Цукерман // Дньєслово : збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С.40-50.
89. Див.: Поппэ А. Студиты на Руси / А. Поппэ. – К., 2011.
90. Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI w. / A. Poppe. – Warszawa, 1968; Шапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я.Н. Шапов. – М., 1989; Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси / Г. Подскальски. – СПб., 1996; Назаренко А.В. Территориально-политическая организация государства и епархиальная структура Церкви в Древней Руси // Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне. – М., 2009. – С.172-206.
91. Успенский сборник XII-XIII вв. / изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон ; под ред. С.И. Коткова. – М., 1971. – С.62.
92. Лаврентьевская летопись. – Стб.208; Ипатьевская летопись. – Стб.199-200.
93. Ипатьевская летопись. – Стб.200.
94. Там же. – Стб.237, 249.
95. Чиста молитва твоя. Поучение и послания древнерусским князьям киевского митрополита Никифора / изд. подгот. Г.С. Баранкова ; отв. ред. С.И. Котьяло. – М., 2005.
96. Ипатьевская летопись. – Стб.259-260.
97. Ипатьевская летопись. – Стб.280; Усп. сб. – С.69-70.
98. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С.276-280.

Olexandr Romensky

«AEMULA SCEPTRI CONSTANTINOPOLITANI»: TO THE QUESTION OF RUS'-BYZANTINE RELATIONS IN THE SECOND HALF OF 11th – FIRST QUARTER OF 12th CENTURIES

The article is devoted to the political aspect of Rus-Byzantine relations in the second half of the XIth - first quarter of the XIIth centuries. The questions of Yaroslavychi and Volodymyr Monomakh byzantine policies, controversial circumstances of the alleged marriage of Michael IV Ducas' son and Vsevolod's daughter, military campaign of prince Volodymyr Monomakh and Gleb Svyatoslavych at Cherson are pointed out. The place and role of Tmutarakan in the rus'-byzantine contradic-

tions are shown. The circumstances of military conflict between Rus' and Byzantium on the Danube in 1116 are investigated. The author paid attention to the church relationship.

Key words: Rus', Byzantium, "The Byzantine Commonwealth", Yaroslavychi, Tmutarakan', Volodymyr Monomakh.

Александр Роменский

«AEMULA SCEPTRI CONSTANTINOPOLITANI»: К ВОПРОСУ О РУССКО-ВИЗАНТИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XI-XII вв.

Статья посвящена межгосударственным отношениям Руси и Византии во второй половине XI – первой четверти XII ст. Отражен вопрос византийской политики Ярославичей и Владимира Мономаха, дискуссионные обстоятельства гипотетического брачного союза сына Михаила IV Дуки и дочери Всеволода, похода князей Владимира Мономаха и Глеба Святославича на корсуны. Показаны роль и место Тмутаракани в русско-византийских противоречиях. Раскрыты обстоятельства военного конфликта Руси с Византией на Дунае в 1116 г. Обращено внимание на церковные взаимоотношения.

Ключевые слова: Русь, Византия, «Византийское содружество наций», Ярославичи, Тмутаракань, Владимир Мономах.

Отримано: 15.10.2014

УДК 94(477.7)«08/12»

Олександр Головка
(Кам'янець-Подільський)

**СТЕПОВЕ І ЛІСОСТЕПОВЕ НАСЕЛЕННЯ
У МИНУЛОМУ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

У статті проаналізовано стан розробки проблеми історії номадів в українській історіографії, сформульовано декілька наукових гіпотез щодо напрямків подальшого дослідження проблеми міжцивілізаційних контактів на Великому кордоні Степу і Лісостепу у Центрально-Східній Європі доби Середньовіччя.

Ключові слова: номадичні дослідження, Степ, половці, торки, «чорні клобуки», монголи, Великий Кордон, конфлікти, контакти.

При розгляді сформульованої у назві цієї статті теми мова буде йти, що зрозуміло, як про існуючі наукові проблеми, так і про можливі шляхи їх подолання або зменшення. Однозначно, що у такому контроверсійному ключі «існуючі проблеми – завдання по подоланню проблем» у дослідженні минулого необхідно розглядати три фази формування історичних уявлень: а) накопичення інформації; б) осмислення і узагальнення на рівні творення концепцій та теорій; в) передача цього узагальнюючого продукту для використання потенційному споживачу.

Однозначно, що така схема наукового процесу працює з глибокою давнини. І в цьому немає нічого дивного. Дивне в іншому. В конкретному ставленні значного кола інтелектуалів, що оцінюють

історію, до необ'єктивного, політизованого розгляду минулого, в існуванні наукової спадщини, де зберігаються тривалі міфологеми і застарілі стереотипи при оцінці життя населення причорноморських степів.

Історіографія питання взаємин «лісу» і «степу», осмислення взаємин мешканців цих відмінних ландшафтних зон розпочалася в XI – на початку XII ст., в часи виникнення літописання у слов'ян Східної Європи. Фактично першим відомим істориком – дослідником нашої теми – був автор «Повісті минулих літ» літописець Нестор. У Нестора можна прочитати не тільки про сучасних йому половців, торків та печенігів, а й про більш ранніх мешканців причорноморських степів: угрів, хазарів, болгар (насправді протобугар), аварів, скіфів. Відмінності у життєвому укладі, баченні оточуючого світу, віросповіданні у всі часи, але особливо у добу Середньовіччя, накладала свій відбиток на систему взаємин між народами. Особливо дистанція між Руссю і сусіднім оточенням кочівників посилилася після прийняття християнства слов'янами. Тепер для слов'ян Східної Європи світ чітко поділявся на «своїх» і «чужих». Оскільки ідеологічне життя формувалося представниками духовенства, не випадково що саме вони були творцями зовнішньополітичних концепцій. Вперше це у літописанні проявилось при описі подій середини XI ст. Розповідаючи про розгрім коаліцією давньоруських князів кочівників-торків, київський літописець підкреслює, що степовики після цього «бож'ям гневом гонимы ови от зимы, друзии же гладом, ини же мором и судом Божиим. Тако Бог избави хрестьяны от поганых»¹. Такі ж характеристики руські книжники постійно давали половцям і монголам.

Попри зміну форми оцінки історичної інформації за суттю загальна оцінка історії населення степів і лісостепів Північного Причорномор'я не змінилася і досі. Зверхнє негативне ставлення до кочівників характерно було для російської дореволюційної та радянської історіографії. У значній мірі такі «імперські» підходи, на жаль, були успадковані значною частиною представників сучасної української історичної науки². Розгляд історії кочового степу здійснювався через призму дилеми «свій–чужий», де «свій» це, незалежно від етносу, православний, «чужий» – кочівник, нехристиянин. Звідси тенденція до показу історії кочівників, їх взаємин з Руссю лише через призму ворожості, відсутність інтересу до вивчення економічного або культурно-мистецького життя степовиків.

Поряд із визнанням означених моментів, пануючих в «історіографічному» житті, необхідно паралельно відзначити, що на справді науковому рівні зроблено чимало позитивного для вивчення життя степового населення. Можливо остання обставина на перших порах виникла із суто прагматичних обставин. В 1875 р. у російському «Журнале Министерства народного просвещения» була надрукована стаття на той час вже відомого російського сходузнавця В.В. Григор'єва, в якій зроблена спроба вивчити сутність життя кочових народів євразійських степів, що пояснювалась не прагненням до якоїсь рафінованої наукової об'єктивності,

а бажанням, щоб його наукові спостереження були використані у конкретній діяльності керівництва Російської імперії щодо підкорених нею народів. Невипадково, що завершуючи свою працю, історик співає осанну саме політичним і військовим керівникам Росії і Китаю, які завдяки правильному осмисленню життя степовиків домоглися успіхів у підкоренні кочівників. Говорячи про Росію, В.В. Григор'єв пише: «... власне одній Росії належить честь дійсного підкорення кочівників; лише ми одні, зі всіх народів на пам'яті історії досягли того, щоб кочівників, які нам піддалися, не тільки зробити покірними, а і обкласти податками. Досягли ми цього завдяки двом засобам: створенню у степах російських військових колоній і облаштуванню там наших укріплень»³.

Все означене не суперечить тому, що в науці існує певне коло напрацювань, в яких знайдена, проаналізована і узагальнена велика інформація щодо життя степовиків. Тут слід визнати, наприклад, позитивними спроби науковців розібратися в системі організації економічного життя степовиків. Вивчення цього питання дозволяє пояснити не тільки організацію господарського укладу, а також пояснити як розвиток або точніше недостатній розвиток господарських процесів зумовив підвищену активність кочівників, активізацію їх військових дій, початок міграцій з районів постійного перебування в інші регіони⁴. Актуальною є спроба подолання певного стереотипу про перетворення степу у часи печенігів і половців у своєрідну цілком ворожу зону для русів. Особливо заслуговують на увагу праці про неkochівницьке осіле населення лісостепової та степової смуги Північного Причорномор'я, де розглядаються питання взаємин цього степового населення (бродників, берладників, аланів тощо) з кочівниками⁵.

Вкрай важливим є подолання стереотипу про начебто однотипність різних кочових суспільств, які мешкали в добу Середньовіччя в степах Причорномор'я. Особливо тут слід зробити наголос на ліквідації антинаукової упередженості щодо ролі хазар в історії півдня Східної Європи. Не тільки в східноєвропейській історіографії Російської імперії, а і в радянській науці вкрай важливим був псевдопатріотичний підхід при написанні творів з минулого Росії (або СРСР). Цей підхід часто суперечив офіційно декларованому єдиному і незаперечному марксистському вченню. В численних працях про «героїчне минуле...» в один ряд з Кожум'якою, Іваном Сусаніним, матросом Кошкою встали Олександр Невський, Дмитро Донський, Олександр Суворов, Михайло Кутузов та ін. Щодо останніх в контексті саме такої «героїчної» і одночасно вульгарно марксистської історіографії враз було забуто про їх належність до правлячого стану та про деякі факти їх біографії, пов'язані із діями, спрямованими на придушення виступів представників «експлуатованих класів». Водночас із героїзацією окремих постатей «героїв» (часто визначених у такій якості в партійних кабінетах) йшла героїзація «матушки Росії» і водночас очорнення її сусідів. В цих працях в негативному плані постають середньовічні Германія і Швеція (за їх начебто «ганебну»

експансію на схід) або Золота Орда і Кримське ханство (з наголо-сом на виключних «реакційності» і «паразитарності» цих держав).

Таким же чином, як Золота Орда і Кримське ханство, бачився багатьма істориками і Хазарський каганат, оскільки «він мав сміливість» не лише домінувати в добу Раннього Середньовіччя в Східній Європі, а і прагнув взяти під свій контроль («примучити») деякі східнослов'янські союзи племен. Особливо таке ставлення до хазар було характерно для праць Б.О. Рібакова на початку 50-х років минулого століття, який тоді писав, що хазари – це напівдикі, кочове, хижацьке, паразитичне плем'я, яке не залишило після себе пам'яток високої матеріальної культури⁶. Після виходу монографій М.І. Артамонова, С.О. Плетнєвої, О.В. Гадла, Д. Людвіга, М.Г. Магомедова, В.К. Міхєєва, А.П. Новосельцева та інших дослідників є підстави стверджувати, що Хазарія відіграла велику роль у розвитку південної частини Східної Європи⁷. Зокрема, Хазарський каганат тривалий час перешкоджав просуванню до Північного Причорномор'я кочових орд зі сходу, зупинив арабську експансію на Дербентському перевалі на Кавказі, взяв під контроль аланські, протобулгарські та угорські кочові та напівкочові племена.

Дослідження фахівців довели, що попри всю специфіку суспільного розвитку, є підстави думати, що у кочівників виникали власні системи політичного управління, ранні державні формування⁸. Цікавим є вивчення історії ранньосередньовічних угрів, які за реаліями свого історичного життя на першій погляд були схожими на інші народи, що пересувалися з Центральної Азії до Європи, але згодом після переселення до Паннонської низовини їх суспільний устрій видозмінився і за відносно короткий час Угорщина стала складовою частиною європейської цивілізації⁹. Близькою до цієї є тема про неполовецьке тюркське населення півдня Русі, яке переселилося зі степів і стало складовою Чернігівського, Переяславського, Київського та інших князівств. Мова перш за все йде про так званих Чорних клобуків (буквально перекладається як «чорні шапки») – торків, печенігів, берендеїв тощо. Але, на наш погляд, ця проблематика ще не знайшла достатнього висвітлення¹⁰.

Зокрема, на наш погляд, недостатньо в літературі вивчена історія торків. В монографії В.В. Каргалова з історії взаємин східних слов'ян з кочівниками взаємовідносинам Русі з торками X-XI ст. присвячено менше двох сторінок¹¹. Більш докладно політична історія торків висвітлена в книзі П.П. Толочка, проте в ній автор головну увагу приділяє розгляду археологічних пам'яток, що пов'язані з минулим степів X-XIII ст.¹². С.О. Плетнєва пише про торків: *«В східноєвропейських степах за письмовими джерелами можна виділити два етапи: печенізький (X – початок XI ст.) та половецький (середина XI – перша половина XIII ст.). Торчеського періоду не було, оскільки цей народ недовго кочував донськими та придніпровськими степами. У торків метою було завоювання Візантії. Домагаючись її, вони, по суті, тільки прой-*

шли Причорномор'ям на Балканський півострів¹³. Проте така позиція відомого дослідника історії євразійських номадів є дуже категоричною і неадекватно відбиває реалії історичного розвитку степів Причорномор'я X–XII ст.

Перш за все інтерес до історії торків має бути зрозумілим, оскільки вони мають стосунок до етносу, який був суб'єктом творення, з одного боку, держави турків-сельджуків, від якої беруть корені більш пізні Османська та Оттоманська імперії, сучасна Турецька республіка, а, з другого, буття якого пов'язане з історичним розвитком Туркменістану. У IX–X ст. торчеські племена зустрічаються в джерелах під назвою огузів. Тоді вони мешкали на схід від Нижньої Волги у північно-східному Прикаспії і знаходилися під патронатом Хозарського каганату. Нагадаємо, що дана держава на той час розповсюдила свій вплив на територію Північного Кавказу, Середнього Поволжя, її війська часто заходили у Закавказзя. Відомий арабський мандрівник Ахмед ібн-Фадлан, розповідаючи про свою подорож біля 921–922 рр. територією Східної Європи (кінцева мета мандрівки – Волзька Булгарія), відзначає, що він та його супутники потрапили до країни огузів одразу ж після переходу через плато Устюрт (район між Прикаспієм та Приарал'єм)¹⁴.

В середині X ст., судячи з повідомлень трактату візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», огузи виходять з-під контролю хозарів і починають разом з волзькими булгарами тривалу війну з Каганатом за повну незалежність¹⁵. В цей час огузькі племена, вірогідно, почали пересуватися на захід, де ареали їх перебування наблизилися до східних «фем» (підконтрольних регіонів) печенігів, описаних вищезгаданим грецьким автором)¹⁶.

Давньоруський літопис фіксує появу печенігів під 915 р.: «В лето 6423. Приидоша печенези первое на Рускую землю, и сотворивше мир со Игорем, и приидоша к Дунаю»¹⁷. Науковці донедавна вважали, що печеніги з'явилися у Північному Причорномор'ї на межі IX–X ст. або на початку X ст. Але зараз в літературі починає поширюватися цілком аргументована точка зору, що проникнення цих кочівників у причорноморські степи розпочалося ще в середині IX ст.¹⁸. Зіткнення угрів і печенігів у Північному Причорномор'ї призвели до завоювання першими території Паннонії в останньому десятилітті IX ст., а другі з кінця IX приблизно до середини X ст. опанували лісостепову і степову зону правобережної та лівобережної України.

Упродовж X ст. відбувався процес розкладу єдиного огузького етнічного масиву¹⁹. Одна їх частина прийняла іслам і мігрувала через Іранське нагір'я у Малу Азію, де утворилася у другій половині XI ст. держава турків-сельджуків²⁰, інша (торки) – на початку XI ст. проникла в причорноморські степи. Пересування торків через причорноморські степи не було спрямоване проти Русі та її володінь у степу, оскільки більшість з них згодом попрямувала на Балкани²¹. Тому в давньоруських літописах згадки про них знову з'явилися лише у другій половині XI ст. Але на південь від Русі

у степах та лісостепах Причорномор'я у першій половині XI ст. (можливо, навіть починаючи з останньої чверті X ст.) відбувалися жорстокі війни між печенігами і торками, про які, на жаль, ми можемо говорити зі значною долею припущення. Але те, що ці конфронтації мали місце, свідчить факт різкого послаблення як торків, так і печенігів вже в середині XI ст., саме в той час, коли їм довелося зіткнутися з половцями.

На початку XI ст. католицький місіонер Бруно Кверфуртський у своєму листі до германського короля Генріха II згадує п'ять «земель» печенігів, з яких в чотирьох він побував²². Коли згадати, що Костянтин Багрянородний у середині X ст. писав про вісім «фем» (земель печенігів, чотири на одному березі Дніпра, а чотири – на іншому), а також те, що четверо земель, де побував Бруно, знаходилися на правобережжі Дніпра, можна припустити втрату впливу на початку XI ст. печенігами на користь торків на лівому березі Дніпра. Повертаючись до дещо раніших подій, слід відзначити, що саме внаслідок дій торків, вірогідно, була знищена значна частина алано-булгарських («салтівських») поселень у басейні Сіверського Дінця²³. Ослаблення печенігів дозволило в першій третині XI ст. русам (слов'янам Східної Європи) відвоювати у печенігів вкрай важливий район на південь від Києва – Поросся. Дещо пізніше, а саме у третій чверті XI ст., ослаблені у боях з половцями печеніги і торки не лише переселяються на Балкани, а починають на правах конфедератів руських князів оселятися на прикордонних зі степом землях Русі. В історичній літературі поширена думка про те, що в середині XII ст. неполовецькі тюркські угруповання утворили об'єднання – конфедерацію «Чорних клоубків». Як нам здається, цей процес об'єднання печенігів, торків, берендеїв та ін. почався раніше – наприкінці XI ст. Аргументом цього є інформація із «Повісті про ослаплення Василька», де теребовлянський князь Василько Ростиславич заявляє про своє прагнення «оже ми будуть Берендичи и Печенези и Торци, реку брату своєму Володареви и Давыдови: «Даита ми дружину свою молотшюю, а сама пиита и веселитася», и помыслих, на землю Лядськую наступаю на зиму и на лето и возму землю Лядськую и мыщю Русьскую землю»²⁴.

Упродовж XII – першої половини XIII ст. суб'єкти конфедерації «Чорних клоубків» постійно беруть участь у важливих подіях політичного життя Південної Русі. В контексті оцінки їх ролі в житті Східної Європи важливою є інформація персидського автора Рашида ад-Діна, який, розповідаючи про похід монгольських військ до Південної Русі в 1239-1241 рр., пише: «Царевичі Бату з братами, Кадан, Бурі та Бучек направились у похід до країни русів і *народу чорних шапок* (виділено нами. – О.Г.) і за дев'ять днів завоювали велике місто русів, на ім'я Манкерман (Київ)»²⁵.

З XI ст. досить багато торків переселилося на Балкани²⁶. 17 липня 1071 р. у відомій битві при Манцикерті торки-огузи у складі війська візантійського імператора Романа Діогена воювали практично проти своїх «єдиноплеменників» – сельджуків султана Алп-Арслана, які на той час підкорили собі майже всю Малу

Азію²⁷. На думку науковців, перехід під час битви торків-огузів на бік сельджуків був однією з головних причин жорстокої поразки візантійців²⁸. Є підстави думати, що тривале перебування торків на Балканському півострові сприяло в XIV ст. швидкому опануванню цього краю нащадками сельджуків – османами, оскільки в етнічному плані торки і османи були також дуже близькими етнополітичними спільнотами.

Вкрай актуальною у науковому плані має бути увага науковців до вивчення культури і мистецтва кочівників. Особливо тут варто сказати про дослідження скульптурної справи у кочівників, аналіз якої дає багато не тільки для вивчення одного з елементів господарської діяльності, проблеми розселення номадів, а також їх духовного світу²⁹.

Багато праць у порівнянні з попередніми часами з'явилося із так званої «золотоординської» тематики, де автори розглядають історію вторгнення монголів до Східної Європи, виникнення держави хана Бату у Нижньому Поволжі, а найголовніше – аналізують маловивчені сторінки історії Східної Європи, у тому числі її степової частини у XIV–XVI ст.³⁰.

Який висновок можна зробити з усієї попередньої інформації? Як не дивно, слід визнати, що він буде швидше негативним, ніж позитивним. По-перше, сучасний стан науки не дає достатньо цілісного уявлення про життя степів та лісостепів України в добу Середньовіччя. По-друге, на превеликий жаль, досягнення «елітної» науки відомі дуже вузькому колу спеціалістів, вони не впливають на формування загальноісторичних уявлень, є здебільшого невідомими навіть для людей, які цікавляться своїм минулим. А в що це виливається? У викривлені уявлення про свою національну історію, у виникнення проблем з національною пам'яттю. Наприклад, ми вже говорили про важливість дослідження скульптури кочівників або, як їх називають у народі, половецьких баб. У XVIII–XIX ст. їх кількість у степах була величезна, проте ні до революції, ні в радянський час, ні зараз абсолютно ніхто не думає про їх належне збереження³¹. Сучасний пересічний громадянин в Україні більше знає про ідолів з острова Пасхи, завдяки книгам видатного норвезького науковця Тура Хейєрдала, ніж про те, що він може ще побачити, не здійснюючи далеких подорожей.

Варто зупинитися ще на деяких базових моментах, які мають бути враховані при дослідженні нашої теми. Перша теза є загальнотеоретичною. Тривалий час історія номадів розглядалася через призму догматичної п'ятичленної формаційної схеми розвитку людства. Цю теорію досить складно пристосовувати щодо кочівників. В радянський час періодично виникали, попри весь спротив ідеологічних органів, дискусії про «азійський спосіб виробництва», про «кочовий феодалізм» тощо. Відхід від марксизму не призвів до напращування якоїсь чіткої концепції пояснення розвитку номадів³².

Багато сучасних спеціалістів вважають, що їх розвиток слід розглядати крізь призму цивілізаційних теорій. Але виникає дискусія з приводу того, чи існували взагалі кочівницькі цивіліза-

ції. Відомий український дослідник номадів О.Б. Бубенок вважає некоректним використання щодо кочового суспільства поняття «цивілізація». Автор цієї роботи, навпаки, вважає таке використання обов'язковим. Причина розбіжності на мій погляд, полягає у різному розумінні дефініції «цивілізація». Для О.Б. Бубенка цивілізація – це синонім класичного землеробського суспільства³³. На нашу думку, цивілізації – це взагалі численні людські суспільні об'єднання, що мають спільні риси матеріальної та духовної культури, а тому поняття «цивілізація» може бути використано і до кочових суспільств євразійського степу.

Другий аспект, який заслуговує постійного врахування при дослідженні історії населення степової та лісостепової смуги України, полягає в тому, що ця територія – невелика частина величезного євразійського степу від північних Кореї і Китаю до Паннонської долини. Життя мешканців цього степу є спільним. Часто події і процеси, що розпочиналися в одній частині цього кочового світу, хвилями йшли до іншого. Невипадково, що, наприклад, поразка русів і половців 31 травня 1223 р. досить швидко стала відома у Китаї і зафіксована тамтешніми джерелами³⁴. Тому при розгляді історії номадів Північного Причорномор'я, їх взаємини із сусідями слід розглядати в контексті суспільно-політичних процесів, що мали місце на території величезного євразійського степу загалом.

Крім дослідження процесів, які відбувалися в конкретних кочових суспільствах, безумовно, потребує подальших всебічних досліджень механізм взаємин номадів із землеробськими народами. Тут слід підкреслити, що цю історію не можна зводити лише до конфліктів: нападів кочівників на руські землі та походів руських князів у степ. Видатний український сходознавець Я.Р. Дашкевич писав про важливість всебічного розв'язання проблеми функціонування Великого кордону – зони контактів між землеробським і степовим населенням, де, крім опису конфліктів, необхідно приділяти увагу і аналізу взаємодії між землеробами і степовиками. Мова йде про політичні союзи руських князів і половецьких ханів, економічні зв'язки, взаємовпливи різних культурно-господарських типів, міжособистісні стосунки, у тому числі шлюбні, тощо. На думку дослідника, Великий кордон між лісом і степом був не тільки бар'єром, а й зоною контактів³⁵. Щодо розгляду конфліктів, то і тут часом не все так просто при їх висвітленні. Не лише слов'янське населення потерпало від нападів кочовиків, а й населення степів часто страждало від походів руських князів.

Історія «Великого кордону» тісно пов'язана із життям специфічних контактних зон, де мешкало населення, яке не можна віднести до класичних структур хліборобів або кочівників. Перш за все тут дуже цікавою, як вище відзначалось, є тема про «Чорних клобуків» – групу кочівників (торків, берендеїв, печенігів, коуїв, турпеїв та ін.), які мешкали у княжу добу у межах південноруських князівств, перш за все Київського і Переяславського. «Чорні клобуки» відіграли унікальну роль у захисті південноруських земель під час нападів половецьких орд³⁶.

Важливим є також вивчення територій у степах і лісостепах України, де мешкали епізодично згадані у джерелах бродники, берладники, «болохівці». Це було неокочівницьке за видом господарського життя, в основному слов'янське (або слов'яно-аланське) за етнічним походженням населення лісостепів та степів³⁷. Зазначимо, що вивчення зазначених груп населення вкрай важливе в контексті вивчення походження українського козацтва, вивчення проблеми виникнення назви «Україна»³⁸. До цієї теми мають близький стосунок питання історичної долі іраномовного населення середньовічної України – аланів (нащадків скифів, сарматів давньої доби), яке всебічно висвітлено у ґрунтовних працях О.Б. Бубенка³⁹.

Вкрай необхідним для вивчення історії Східної Європи загалом, у тому числі і минулого кочового населення Північного Причорномор'я і Приазов'я є і виважена оцінка ролі в житті цієї частини континенту самих слов'ян Східної Європи. І тут важливим моментом історичного пошуку має бути об'єктивний, а не патріотичний показ минулого Русі. На жаль, тут ми часом бачимо тенденцію до фактичного акцентування певного культуртрегерства східного слов'янства, нав'язливого прагнення показу прогресивної ролі його в процесі взаємодії із сусідніми народами. З праць істориків, які займають таку позицію, можна зробити висновок про значну відмінність дій верхівки Русі щодо них у порівнянні, наприклад, із діями володарів інших країн. За висловлюваннями типу «народна колонізація Східної Європи», «об'єднання племінних союзів Східної Європи в єдину державу – Київська Русь» губиться правильна оцінка того, що в процесі розселення слов'ян територією Східної Європи відбувся процес завоювання слов'янами території, де мешкали угро-фінські, балтські, іраномовні племена, а під час творення зазначеної держави Русь відбувалися війни між самими слов'янами, підкорення одними слов'янськими формуваннями інших⁴⁰.

Є питання і з приводу взаємин слов'ян Східної і Центральної Європи з етносами, які не увійшли безпосередньо в їх державно-політичну структуру. Зокрема, наприклад, в літературі взаємини між прибалтійськими племенами і їх сусідами – Руссю і Польщею за доби Середньовіччя часто подаються дещо однобоко. Науковці, у значній мірі під впливом різниці між означеними суб'єктами в суспільно-економічному розвитку, представляли ці взаємини або як історію нападів більш «диких» прибалтів на слов'янські країни, або навпаки, як тривалий наступ феодалів Польщі та Русі на пруссів та литовців. Насправді, в реальному житті тут треба говорити як про одне, так і про інше, а саме – про напружені стосунки між християнами – русами або поляками – та язичниками – естами, ливами, пруссами.

Під час конфліктів і зіткнень учасники довготривалого протистояння переслідували різні цілі: прусси, наприклад, під час нападу на польські землі вбивали тут мешканців та захоплювали здобич, поляки також захоплювали трофеї у Прибалтиці, але прагнули підкорити собі пруські землі, поширити на них хрис-

тиянство. Ситуація змінилася не на користь пруссів з появою у Прибалтиці духовно-рицарських орденів, які також під гаслами християнізації язичницького населення фактично провадили політику експансії та захоплення земель язичників.

Аналогічно розвивалися і стосунки християнських країн із кочівниками, оскільки під час походу в степ їх володарі переймалися не тільки питаннями «благородної помсти» або повернення полонених, а й прагнули захопити здобич. Не випадково, що саме на цей результат виправ до степу русів звертають досить велику увагу описувачі цих походів та їх сучасники – літописці. Наприклад, після опису успішного для русів походу князів Ростислава Рюриковича і його двоюрідного брата Мстислава Мстиславича разом із союзниками «чорними клобуками» на половців у 1193 р. літописець пише: «Ополонишася Ростиславъ и Черни Клобуце скотом и коньми и челядью, и колодникъ много изимаша, княжичев их и добрыи мужи имаша, и колодники и кони и скота и челяди и всякого полона и не бе числа»⁴¹.

Серед важливих проблем, які потребують нових досліджень, це продовження вивчення історії появи монголів у Східній Європі, виникнення монгольської держави у нижньому Поволжі, взаємовідносин цього політичного новоутворення зі слов'янами та іншим населенням Східної Європи. Вивчення цієї історії має сприяти перегляду міфологеми, яка увійшла в історичну свідомість як «монголо-татарське іго». Однозначно, що населення різних регіонів Східної Європи мали відмінну історію своїх взаємин із ординцями.

Напад монголів порушив систему державного розвитку давньоруських земель, хоча необхідно зразу ж відзначити, що монголи не прагнули до безпосереднього підкорення переважної частини східнослов'янських земель, а намагалися перетворити її володарів у своїх підлеглих та поширити на ці території данницькі відносини. Американський дослідник Ч.Дж. Гальперін пояснює це не тим, що монголи не могли керувати землеробськими суспільствами або опором загарбникам з боку населення Русі, а периферійним становищем Русі. Данина монголів, на думку історика, лягала важким тягарем на руську економіку, проте не йшла ні в яке порівняння з багатствами, які отримували монголи з Хорезма, Волзької Болгарії та інших країн, а прибутки від експлуатації східнослов'янського населення не компенсували видатки на пряме адміністрування його території⁴². До цього необхідно додати, що загарбницькі походи виснажили монголів, вони постали перед набагато більш складною проблемою утримання підкорених народів. В другій половині 40-х років XIII ст. розпочався процес розпаду єдиного політичного організму кочовиків, між окремими частинами крихкої імперії виникли величезні суперечності, які призводили до конфліктів та воєн. Отже, процес створення нової політичної системи у Східній Європі не відбувався швидко, тим більше, що цьому заважали як спротив з боку підкорених народів, так і проблеми власного внутрішньополітичного розвитку «*Rex Mongolica*».

Вже на початку 40-х років XIII ст. східні і південні володіння Русі потрапляють в ту чи іншу систему залежності від монголів. Особливо тут слід сказати про прикордонні із степом ареали, а саме Переяславський край, Поросся, Пониззя, Болохівщина (територія так званих «болохівських князів»), землі берладників та ін.⁴³. Монгольська ставка в Сараї, а також монгольські воєначальники (темники), контролювали причорноморські степи. Зокрема, під владу монгольських темників спочатку Могучія, а потім Куремси потрапляє населення Дунайсько-Дністровського межиріччя⁴⁴. Раніше, в XII ст. це населення або входило до складу, або знаходилося під контролем Галицької землі. В період громадянської війни першої половини XIII ст. на частину цих земель посилює вплив Королівство Угорщина⁴⁵. Під патронатом угорського короля тут з 1211 р. і до середини 20-х років XIII ст. діяли рицарі Тевтонського ордену, які мали захищати Трансільванію від нападів половців⁴⁶. Пізніше, аж до монгольської навали, в цьому регіоні функціонувала католицька єпископія, духовники якої займалися місіонерською діяльністю у половців⁴⁷. В другій половині XIII – в першій половині XIV ст. значна частина цих територій стала об'єктом змагань між Золотою Ордою, Галицько-Волинським князівством, Королівством Угорщина, Польщею і Молдавським князівством⁴⁸. Відомо, що з 40-х років XIII ст. Переяславське князівство безпосередньо керується монгольським намісником⁴⁹. Таку систему залежності можна простежити і щодо Болохівщини, верхівка якої потрапляє на початку 40-х років XIII ст. під патронат монгольських воєначальників і, як розповідає літопис, постачає хліб загарбникам⁵⁰.

Треба зазначити, що монгольський фактор призвів до змін, що позначилися на розвитку Центрально-Східної Європи на тривалу історичну перспективу. Зокрема, на політичну сцену східної частини Європи буквально вриваються литовці. На відміну від своїх сусідів – пруссів, ливів, латгалів і естів, вони не тільки зберегли незалежність у боротьбі з рицарями Тевтонського ордену, а й створили шляхом включення до своїх володінь багатьох східнослов'янських земель велику потужну державу – Велике князівство Литовсько-Руське. В житті останньої величезну роль відігравали українські князівства і землі⁵¹.

Отже, дослідження історії кочівників Північного Причорномор'я важливе не тільки для історії України, а й для вивчення історії інших країн і народів Європи та Азії. З території України у Паннонію прийшли спочатку гунни і авари, а згодом угри, володарі яких були засновниками існуючої зараз в центрі Європи Угорщини. Відомо, якими небезпечними були походи печенігів, торків, половців для Болгарії і Візантійської імперії. Вплив половецької цивілізації проявився і в житті Африки, оскільки пануючі в Єгипті протягом тривалого часу мамлюки (з арабської – *той, що належить*) за походженням були переважно половцями⁵².

На завершення необхідно підкреслити, що історія України у науковому плані – це історія українського народу незалежно від місця мешкання українців і одночасно історія всіх інших наро-

дів, які в той чи інший час мешкали на території України. Тому без створення системних глибоких праць з минулого населення степів і лісостепів України не можна створити повноцінну комплексну історію нашої країни.

Примітки:

1. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Л., 1926-1928. – Стб.163.
2. Бубенок О.Б. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії / О. Б. Бубенок. – К., 2012. – С.52.
3. Григорьев В.В. Об отношениях между кочевыми народами и оседлыми государствами / В.В. Григорьев // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – Март. – С.26-27.
4. Тортика А.А. Средние размеры стада как основной экологической, экономический и социальный показатель традиционного кочевого общества / А.А. Тортика // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 1998. – С.168-174; його ж. Исторична географія та населення Великої Болгарії (630-660 pp.): Методика дослідження кочових суспільств : автореф. дисс. ... канд. істор. наук. – К., 2000; Добролюбский А.О. Кочевники на западе причерноморских степей : автореф. дисс. ... докт. истор. наук / А.О. Добролюбский. – СПб., 1991.
5. Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А.О. Козловський. – К., 1990; його ж. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // Ruthenica. – Т.1. – К., 2002. – С.128-134; Рабинович Р.А. Призрачная Берладь / Р.А. Рабинович // Stratum plus. – 1999. – №5. – С.357-378; Бубенок О.Б. Ясы і бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.) / О.Б. Бубенок. – К., 1997; його ж. Бродники – оседлое население Половецкой степи // Сходознавство. – Вип. 16. – К., 2002. – С.8-42; його ж. До питання про кореляцію соціальних, етнічних та господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки // Східний світ. – 2002. – №2. – С.131-144; його ж. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X – початку XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К., 2002. – С.14-37; його ж. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII – XV вв.). – К., 2004; та ін.
6. Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – № 10. – 1953. – С.141 (такі ж погляди див.: Рыбаков Б.А. Русь и Хазария / Б.А. Рыбаков // Академику Борису Александровичу Грекову ко дню семидесятилетия. – М., 1952. – С.76-88). Є підстави в чомусь погодитися із оцінкою, яку дав цьому вченому Л.С. Клейн. На думку останнього, яка зовсім не є образливою, Б.О. Рыбаков був не тільки патріотом, а й, без сумніву, російським націоналістом, ура-патріотом. «Він був схильний палко перебільшувати справжні успіхи і переваги російського народу у всьому, ставив його вище всіх сусідів» (Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб., 2004. – С.70). Але з цього виникає одразу логічне питання: чи може историк-марксист одночасно бути націоналістом і ура-патріотом, а якщо ні, то до якої наукової школи слід віднести Б.О. Рыбакова та велику плеяду близьких за поглядами на науковців (наприклад, М.М. Тихомирова, Л.В. Черепніна, В.Т. Пашута та ін.).
7. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л., 1962; Плетнева С.А. От кочевий к городам / С.А. Плетнева. – М., 1967; Гадло А.В.

- Этническая история Северного Кавказа IV-X вв / А.В. Гадло. – Л., 1979; Ludvig D. Structur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen / D. Ludvig. – Münster, 1980; Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата / М.Г. Магомедов. – М., 1983; Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. – Х., 1985; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П. Новосельцев. – М., 1990; та ін.
8. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золоордынских ханов / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – С.219; його ж. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С.42; Смілянський Ю. Формування державності у половців південноруського степу до монгольського нашестя / Ю. Смілянський // Наукові записки Переяславського педагогічного університету. – Вип.13. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С.139-146.
  9. История Венгрии : в 3-х томах / ред. Т.М. Исламов, А.И. Пущкаш, В.П. Шушарин. – Т.1. – М., 1971. – С.88-126; Шушарин В.П. Христианизация венгров / В.П. Шушарин // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М., 1988. – С.159-186; Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания / В.П. Шушарин. – М., 1997; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье по данным «Анонимной записки» / В.А. Шорохов // Вестник Удмуртского университета. – 2011. – Вып.3. – С.69-74; Бубенок О.Б. Алано-угорські контакти / О.Б. Бубенок // Українсько-угорські етюдії. – Львів, 2012. – Вип.2. – С.11-26; та ін.
  10. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар / П.В. Голубовский. – К., 1884; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года / Н. Молчановский. – К., 1885; Расовский Д. О роли чёрных клобуков в истории древней Руси / Д. Расовский // Seminarium Kondakovianum. – Т.I. – Prague, 1927. – С.91-104; його ж. Печенеги, торки и беренды на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. – Т.VI. – Prague, 1933. – С.59-62; Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях / С.А. Плетнева // Материалы института археологии. – Т.62. – М., 1958; Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники. Печенеги, торки, половцы / Р.М. Мавродина. – Л., 1983; Nadgrodzka-Majchrzyk T. Szarni Klobucy / T. Nadgrodzka-Majchrzyk. – Warszawa, 1985; Головка О.Б. Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.) / О.Б. Головка // Етноп. До 80-річчя академіка О. Прицака (Східний світ. – 1999. – №1-2). – К., 2001. – С.112-124; Бубенок О.Б. Ранні торки у степах Північного Приазов'я / О.Б. Бубенок // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип.3. – С.38-46.
  11. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники / В.В. Каргалов. – М., 1967. – С.32-34.
  12. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 1999.
  13. Плетнева С.А. Кочевники восточноевропейских степей в X-XIII вв. / С.А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР) : в двадцяти томах. – М., 1981. – С.213.
  14. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. / А.П. Ковалевский. – Харьков, 1956. – С.24, 97-98, 125-129.
  15. Константин Багрянородный. Об управлении империей / перевод Г.Г. Литаврина. – М., 1983. – С.29, 51; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П. Новосельцев. – М., 1980. – С.226.

16. Константин Багрянородный. Об управлении империей... – С.51.
17. ПСРА. – Т. 1. – Стб.42.
18. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров: Проблемы этнического самосознания / В.П. Шушарин. – М., 1997 – С.53-56; Краткая история Венгрии / ответ. ред. Т.М. Исламов. – М., 1991. – С.14; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье... – С.69-74.
19. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. / С.Г. Агаджанов. – Ашхабад, 1969.
20. Гордлевский В.А. Государство сельджукидов в Малой Азии / В.А. Гордлевский. – М., А., 1941.
21. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд. – Т.5. – М., 1968. – С.91-92.
22. Epistola Brunonis ad Henricum II regem // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1868. – Т.1. – P.224-225.
23. Головко О.Б. Торки в історії причорноморських степів (IX–XII ст.) / О.Б. Головко // Етнолог. До 80-річчя академіка О.Прицака. – К., 2001 (Східний світ, 1999, №1-2). – С.112-122; Бубенок О.Б. Ранні торки у степах Північного Призов'я... – С.38-46.
24. ПСРА. – Т.1. – Стб.266.
25. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / подг. В.Г. Тизенгаузен. – М., А., 1941. – Т.2: Извлечения из персидских сочинений. – С.37.
26. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // Васильевский В.Г. Труды. – Санкт-Петербург, 1908. – Т.1. – С.27.
27. Cheynet J.C. Manztzikert: un désastre militaire? // Byzation. – T.L. – Bruxelles, 1980. – P.410-438; Angold M. The Byzantine Empire 1025 – 1204. Political history. – 2 ed. – London, 1997. – P.45-46.
28. Гордлевский В.А. Государство сельджукидов в Малой Азии. – С.23; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 356 (автор розділу – М.М. Мельник).
29. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. – М., 1976; Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1976; Daszkiewicz J.R., Tryjarski E. Baby kamienne sterów nad czarnomorskich. Kolekcja z Askanii Nowej. – Wrocław, 1982; Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К., 1991; та ін.
30. Дашкевич Я.Р. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. / Я.Р. Дашкевич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.10. – Львів, 2006. – С.112-121; Войтович Л.В. Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів / Л.В. Войтович. – Львів, 2004; його ж. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // Історія українського козацтва : нариси : у двох томах. – К., 2006. – Т.1. – С.37-57; його ж. Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу. – Біла Церква, 2009; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540) / Б. Черкас. – К., 2006; Halperin Ch.J. Omissions of national memory: Russian historiography of the Golden Horde as politics of inclusion and exclusion / Ch.J. Halperin // Ab imperio. Историческая память и национальная парадигма. – №3. – 2003. – С.131-144; та ін.
31. Плетнева С.А. Половцы / С.А. Плетнева. – М., 1990. – С.6; Платонов В. Важко бути богом в Україні / В. Платонов // Дзеркало тижня. – №27. – 2005, 15-29 липня; Апареева Е.К. Я.Р. Дашкевич – исследователь кам-

- нерезного искусства кочевников Восточной Европы / Е.К. Апареева, К.И. Красильников // Східний світ. – 2012. – №1. – С.5-14.
32. Крадин Н.Н. Империя Чингис-хана / Н.Н. Крадин, Т.Д. Скрынникова. – М., 2006. – С.18-26.
33. Бубенок О.Б. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії... – С.25.
34. Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and western Asia from 13th to the 17th century / E. Bretschneider. – Vol.I. – London, 1888. – P.297-298.
35. Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтрактная зона) / Я.Р. Дашкевич // Этноконтрактные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С.7-21; його ж. Україна на межі Заходом і Сходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.СХХХІІ: Праці історико-філософської секції. – 1991. – С.28-44; його ж. Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.288-297; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. – К., 2011; та ін.
36. Голубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар... – С.66-68; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года... – С.57-68; Расовский Д. О роли чёрных клобуков в истории древней Руси / Д. Расовский // Seminarium Kondakovianum. – Т.І. – Prague, 1927. – С.91-104; та ін.
37. Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва / О.Б. Головка // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С.24-35; його ж. Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи // Хазарський альманах. – Вип.6. – К., Х., 2009. – С.147-170;
38. Головка О.Б. Проблеми дослідження історичних попередників українського козацтва / О.Б. Головка // Історія українського козацтва : нариси у двох томах. – К., 2006. – Т.І. – С.18-36.
39. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII в.) / О.Б. Бубенок. – К., 1997; його ж. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.) – К., 2004; його ж. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії; та ін.
40. Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси / В.Т. Пашуто // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С.11-76; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII веках / Б.А. Рыбаков. – М., 1988. – С.235-240.
41. ПСРА. – Т.2: Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб.677-678.
42. Halperin Ch.J. Russia and the Golden Horde. The Mongol impact in the medieval Rus' history / Ch.J. Halperin. – Bloomington, 1985. – P.29.
43. Головка О.Б. Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи / О.Б. Головка // Хазарський альманах. – К., Харьков, 2009. – Вип.6. – С.147-170; його ж. Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII–XIII ст.) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції 2010 року. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.39-45.
44. Егоров В.А. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В.А. Егоров. – М., 1985. – С.33-34; Коновалова И.Г. Древняя Русь и Нижнее Подунавье / И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко. – М., 2000. – С.91; Войтович А.В. Нашадки Чингіз-хана... – С.99-100.

45. Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века / В.П. Шушарин // История СССР. – 1978. – №2. – С.38-53.
46. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G.Fejer. – T.3, v.1. – Budaë, 1829. – P.106-108, 370.
47. Ibid. – T.3, v.2. – Budaë, 1829. – P.398.
48. Возный И.П. Политическая ситуация на территории между Верхним Сиретом и Средним Днестром во второй половине XIII–XIV вв. / И.П. Возный // Золотоордынское обозрение. – 2012. – Вып.5. – С.71-82.
49. ПСРА. – Т.2. – Стб.806; Карпини Джаивани дель Плано. История монгалов. Рубрук Гульем де. Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С.68.
50. ПСРА. – Т.2. – Стб.787.
51. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / В.Т. Пашуто. – М., 1959; Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды / И.Б. Греков. – М., 1975; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К., 1987; Краўцевіч А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага / А.К. Краўцевіч. – Мінск, 1998; Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos / T. Baranauskas. – Vilnius, 2000; Троневиц П.О. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. / П.О. Троневиц. – Луцьк, 2003; Сіцинський Ю. Поділля під владою Литви) / Ю. Сіцинський. – Кам'янець-Подільський, 2009; Петров М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого Князівства Литовського (60-90-ті роки XIV ст.) / М. Петров // Ukraine Lithunica. – К., 2009. – Т.1. – С.121-133; та ін.
52. Годубовский П.В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар... – С.102; Успенский Ф.И. Византийские историки о монголах и египетских мамлюках / Ф.И. Успенский // Византийский временник. Т.24. – М., 1926. – С.1-16; Isichei E. A History of African Societies to 1870 / E. Isichei. – Cambridge, 1997. – P.192-194, 271-286; Waterson J. The Knights of Islam: The Wars of the Mamluks Hardcover / J. Waterson. – London, 2007.

Olexandr Holovko

**STEPPE AND FOREST-STEPPE POPULATION
IN THE MIDDLE AGES HISTORY OF UKRAINE**

The author of the article analyzes actual research of the problem of nomads in the history of the Ukrainian historiography. Several hypotheses about scientific directions for future research about contacts between civilizations on the Great border of Steppe and Forest-Steppe in Central and Eastern Europe in the Middle Ages are formulated.

Key words: nomadic studies, Step, Kumans, Torquais, "black klobukies", Mongols, Great boundary, conflicts, contacts.

Александр Головко

**НАСЕЛЕНИЕ СТЕПИ И ЛЕСОСТЕПИ В ИСТОРИИ УКРАИНЫ
ПЕРИОДА СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

В статье проанализировано состояние разработки проблемы истории кочевников в украинской историографии, сформулировано несколько научных гипотез относительно направлений последующего исследования проблемы межкультурных контактов

на Большой границе Степи и Лесостепи в Центрально-Восточной Европе периода Средневековья.

Ключевые слова: *номадичные исследование, Степь, половцы, торки, «черные клубуки», монголы, Большая Граница, конфликты, контакты.*

Отримано: 23.10.2014.

УДК 94(477):94(4-11)]«1323»

Володимир Саюк
(Ірпінь, Київська область)

ІРПІНСЬКА БИТВА 1323 РОКУ

У статті проаналізовано джерельні свідчення про Ірпінську битву. Визначено суперечності в інформації щодо її учасників, часу, коли вона відбулася, та топографічної локалізації. Сформульовано авторську гіпотезу щодо місця битви та подані рекомендації щодо археологічних досліджень в даному районі.

Ключові слова: *Ірпінська битва, літопис, князі, литовці, Золота Орда, с. Демидів, гребля, ізотопний аналіз.*

В українській історіографії достатньо багато «білих плям», які з часом обростають стереотипами або ж невірними, часом просто фантастичними, трактуваннями. До таких «білих плям» належить й Ірпінська битва.

Інформацію про битву під Ірпенем зберегли т.з. литовсько-руські літописи: Літопис Археологічного товариства, Літопис Рачинського, Ольшевський літопис, Румянцевський та Євреїновий літописи¹. За ними великий князь литовський Гедимін, виступивши проти київського князя Станіслава, здобув Овруч та Житомир і рушив на Київ. Князь Станіслав, з'єднавшись зі своїми союзниками – переяславським князем Олегом, брянським князем Романом і волинським князем Левом, зустрів противника на р. Ірпені «*под Белым городом у шести милях от Киева*»². Битва завершилася на користь литовців, князі Лев та Олег загинули, а Станіслав з Романом втекли до Брянська. Після цього Гедимін обступив Білгород, який відразу здався, і рушив до Києва, під яким простояв місяць, доки кияни не здали місто і присягнули йому на вірність. Слідом за Києвом здалися Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Слеповрод та Переяслав. А Гедимін поставив в Києві князя Ольгіманта Міндовговича Гольшанського³. Князь Станіслав виїхав з Брянська до Рязані, де одружився з дочкою рязанського князя Івана і став по його смерті великим князем рязанським⁴. Всі п'ять перелічених літописів подають однакову інформацію, але жоден з них не подає дат. Ці літописи збереглися у пізніх списках початку XVII ст. (пощерки – півустав XVI ст. та скоропис XVII ст., папір – 1575-1586 рр.)⁵, але укладені вони значно раніше.

З цих літописів почерпнув інформацію автор Хроніки Биховця (названій так за ім'ям Олександра Биховця, її власника у 1830-х рр.). Сама хроніка пізня, це польський переклад випи-

сок з оригінальних текстів, переписаний у 1570-і рр⁶. Інформація про Ірпінську битву також подана без дати⁷. Вперше дата 1305 р. з'явилася у такому пізньому джерелі, як Густинський літопис⁸.

Напевно з Хроніки Биховця почерпнув інформацію Алессандро Гваньїні (1538-1614), італійський офіцер на польській службі, автор «Хроніки Європейської Сарматії» (1578). Він вперше датував похід Гедиміна і битву 1304 р.⁹.

Мацей Стрийковський (1547-1593), будучи краще обізнаним з давніми літописами, у своїй хроніці (1582) датував битву 1320 р. Він подав також більш детальну інформацію про хід битви і участь в ній татарського загону на боці князя Станіслава¹⁰. На жаль, невідомо звідки він взяв цю інформацію.

Свідчення про битву, переписану з М. Стрийковського, подав «Синопис» (1674), можливо, складений архимандритом Києво-Печерського монастиря Інокентієм Гізелем (1600-1683)¹¹.

І вже наприкінці XVIII ст. автор полемічного художнього твору, відомого як «Історія Русів», можливо, Григорій Кониський (1717-1795), дофантазував реляцію про битву, протилежну всім попереднім *«Литовський князь Гедимін року 1320-го, прийшовши в межі малоросійські з війнством своїм Литовським, з'єднавшись із Русичами, які були під командою воевод Руських Пренцеслава, Світольда і Блуда та полковників Громвала, Турніла, Перунада, Ладима й інших, вигнали з Малоросії Татар, переміжили їх у трьох битвах і на останній, головній, над рікою Ірпінь, де убиті Тимур і Дивлат, Князі Татарські, Принци Ханські. По тих перемогах поновив Гедимін правління Руське під начальством вибраних від народу осіб, а над ними поставив намісником своїм з Руської породи князя Ольшанського, після якого були з тої ж породи багато інших намісників та воевод»*¹².

Подібну реляцію помістив Максим Берлінський (1764-1848) у своїй історії Києва (1799)¹³. Микола Карамзін подав відомості про цю битву, не вдаючись до аналізу джерел, зазначивши, що здобуття Києва Гедиміном було звільненням його від монголів¹⁴. За ним це повторив Михайло Максимович (1804-1873)¹⁵.

З істориків першим зробив глибокий аналіз інформації про битву Володимир Антонович (1834-1908), який дійшов висновку, що розповідь про цю битву і її учасників – київського князя Станіслава та переяславського князя Олега – цілком вигадані¹⁶. Йому заперечив Микола Дашкевич (1852-1908), спираючись на звістку Межигірського рукопису про здобуття Гедиміном Києва, інформація про яке була незалежною від литовсько-руських літописів¹⁷. Дослідник мав на увазі літопис Іллі Кошчаківського, складений у Межигірському монастирі, який охоплює 1606-1700 рр., але перший список цього літопису містив інформацію про події за 1293-1620 рр., там під різними датами (1333, 1340, 1341) з дещо відмінними варіантами описане здобуття Гедиміном Києва.

У 1912 р. вийшла праця про Київську землю приват-доцента Одеського університету, згодом незаслужено забутого і безпідставно репресованого історика Павла Клепатського (1885 – після

1938 р.)¹⁸, в якій він розглянув полеміку між обома дослідниками і, вказавши на вразливі місця обох, залишився прихильником версії В. Антоновича¹⁹. Сумнівався у історичності князя Станіслава і здобутті Києва Гедиміном і Михайло Грушевський, детально аналізуючи аргументи М. Дашкевича і відомості Межигірського рукопису²⁰.

Ця дискусія триває досі. Частина сучасних дослідників заперечують факт існування князя Станіслава²¹. Існують сумніви у самому факті походу Гедиміна на Київ, не кажучи вже про його датування. Однак запис у Любецькому пом'янику князя Івана Станіславича, а також згадка Афанасієм Кальнофойським у числі ктиторів Києво-Печерського монастиря самого князя Станіслава не залишають сумнівів щодо існування цього князя²². Такі потрійні збіги просто виключені.

Як зазначив львівський історик Леонтій Войтович *«Те ж стосується і інших фрагментів літописного тексту: Путивль згаданий як київський пригород, позаяк в даний момент Київське князівство тримала путивльська династія Ігоревичів. Тому цей аргумент В. Антоновича можна відкинути. Це ж можна віднести і до Снепорода, неможливо довести, що цього пункту не існувало у першій чверті XIV ст. Отже, факти, наведені в джерелах стосовно походу Гедиміна на Київ та битви на р. Ірпінь, виглядають достовірними і їх немає підстав відкидати»*²³.

Нам залишається додати ще декілька слів про Снепород. У «Списку руських дальніх і ближніх» Воскресенського літопису серед градів Київських: *«а на Суле Снѣпород»*²⁴. У ярлику кримського хана Менглі-Гірея великому князю литовському Олександрю (1506) *«Ино почениши отъ Києва, и Днепромъ и до устья, и Снепорожъ и Глинескъ со всеми ихъ людьми, Жолважъ, Путивль зъ землями и зъ водами...»*²⁵. Про цю назву згадують у своїх дослідженнях також відомий мовознавець Олександр Потебня (1835-1891)²⁶ та Володимир Ламбін (1847-1908)²⁷.

Складніше визначити дату походу Гедиміна на Київ. Ціла низка дослідників, розглядаючи цей похід як історичну реалію, датували його по своєму. Олександр Рогов – 1322 р.²⁸, Леонтій Войтович – початком 1323 р.²⁹, Фелікс Шабульдо – 1324 р.³⁰, Ромуальдас Батура – близько 1325 р.³¹. Мабуть-таки битва відбулася не пізніше 21 травня 1323 р., бо з листа польського короля Владислава Локетка до римського папи Іоанна XXII, датованого цією датою, випливає, що один з учасників битви – луцький князь Лев Юрійович – на той час ще не був покійним³². Залишається уточнити, що Гедимін, *«іде на другому тижні по Великодню [тобто після 27 березня] на князя Станіслава київського»*, тобто битва на Ірпені і загибель князя Лева Юрійовича мали місце між 27 березня і 21 травня 1323 р., десь наприкінці квітня і на початку травня.

Узбек (1282-1342), який займав золотоординський престол у 1313-1342 рр. був, безперечно, наймогутнішим з правителів Золотої Орди, при якому ця держава досягла найбільшого розквіту³³. З цієї причини князь Ольгімант-Михайло Міндовгович, зайнявши київський престол навесні 1323 р., невдовзі його втра-

тив. Литва намагалася консолідувати сили і 2 жовтня 1323 року у Вільно було підписано мирний договір між Литвою, Лівонським орденом, Рігою і Данією, а наступного року і з Тевтонським Орденом. Але Путивльська династія повернула собі Київ за допомогою ординців, васал яких – новий київський князь Федір (схоже брат Володимира-Івана та Станіслава-Терентія Івановичів) – у 1331 р. напав на обоз новгородського владика разом з ординським баскаком. Вже у 1324 р., під час боротьби за спадщину Романовичів, хан Узбек намагався втручатися у ці справи, саме його позиція дозволила досягти компромісу, за яким престол зайняв Болеслав-Юрій Тройденевич, а литовський претендент Любарт-Дмитро Гедимінович змушений був погодитися на уділ у Східній Волині³⁴. Литовсько-ординська угода 1324 р. не могла обійти проблему Київського князівства. Очевидно, що саме тоді воно було повернене Путивльським Ольговичам. З тієї ж причини ні Даугош, ні прусько-лівонські хроністи не повідомили про включення до складу Литви Київської землі, що так вразило В. Антоновича та П. Клепатського³⁵.

У 1362 р., після битви на Синіх Водах, майже вся нинішня Правобережна Україна перестала платити ординську данину-вихід (Галицько-Волинська держава у 1253-1260, 1263-1264 рр., а потім знову у 1300 р. звільнилася від ординської опіки, але Узбек у 1324 р. відновив цю залежність). У 1362 р. у Києві з'явився князь Володимир Ольгердович, який спочатку періодично продовжував платити ординську данину-вихід і карбував монету, набиваючи свій знак на аверсі ординських монет. І лише після 1380 р. Київщина та Чернігівщина перестали бути ординськими васалами. Велике князівство Московське та його сусіди залишалися ординськими данниками до 1480 р.

Це, звичайно, не зменшує значення битви на р. Ірпені.

Залишилося відповісти на найбільш складне питання – де саме відбулася Ірпінська битва 1323 року? Безсумнівно, битва відбулася на річці Ірпінь недалеко від Києва. Це могло статися тільки у двох місцях. Після взяття Житомира Гедимін йшов на Київ, дорога до столиці пролягала через річку Ірпінь біля міста Білгород (сучасне село Білогородка, 25 км від Києва), де його могли зустріти війська коаліції під командуванням київського князя Станіслава. Інше можливе місце – дорога на північ від Києва через річку Ірпінь, біля сучасного села Демидів, де могла також відбутись Ірпінська битва 1323 року. За відомим краєзнавцем Лаврентієм Похилевичем (1816-1893) «... Ця знаменита перемога відбулася біля самої Білогородки, де Татари з малочисельними полками Київськими намагались перешикодити переправи Гедиміна через ріку»³⁶. За Феліксом Шабульдо литовці «поблизу Білгорода на р. Ірпінь розгромили основні сили київського князя Станіслава...»³⁷. Інші дослідники, вказуючи, що битва мала місце біля с. Білгородки, не намагалися щось конкретизувати.

Археологічні дослідження давньоруського Білгорода (І.П. Хрущов, В.Б. Антонович, В.В. Хвойка, Б.О. Рибаків, Ю.С. Асеев,

П.А. Рапопорт, Д.І. Бліфельд, Г.Г. Мезенцева) торкалися самого городища давнього міста та його посадів і, зрозуміло, що місця битви у заплаві р. Ірпінь не виявили.

За М. Стрийковським битва відбулася за шість миль від Києва. Київський Синопис повторив цю інформацію, подавши, що битва мала місце за 6 миль або 30 верст від Києва. Тобто відстань від Києва до місця битви складає приблизно 45 км. За М. Карамзіним битва відбулася за 25 верст від Києва, тобто біля 37,5 км. Кілометровий стовп на сучасній автодорозі на острові Ірпінь біля села Демидів знаходиться на 37-му кілометрі від Києва. Враховуючи, що на той час дороги були не такі прямі (місцевість була більш лісиста), то складається, що Ірпінська битва 1323 року відбулася на острові річки Ірпінь біля сучасного села Демидів.

На користь Демидова свідчить наступна інформація Л. Похилевича. На острові, утвореному двома рукавами Ірпеня, біля села Демидів до початку XIX століття був розташований скит Межигірського монастиря з двома дерев'яними церквами Усікновення голови Іоанна Предтечі і Різдва Пресвятої Богородиці, які існували з незапам'ятних часів³⁸. Церкви Усікновення голови Іоанна Предтечі зазвичай ставили для вшанування загиблих воєнків. Межигірському Спасо-Преображенському монастирю на дочірних засадах належали три монастирі і лише один скит³⁹. Скит проіснував до 1786 р. (часу закриття Межигірського монастиря), церкви скиту були розібрані, з них до 1800 року була побудована у Лютіжці одна Богородицька церква⁴⁰.

Таким чином, беручи до уваги, що Межигірський літопис майже не приділив уваги ні цій битві, ні інформації про заснування скиту, можна допускати, що скит, де були один дерев'яні церкви, про які писав Л. Похилевич, споруджений в пам'ять полеглих в Ірпінський битві 1323 р.

У лютому-березні 1931 року було заплановано побудувати через річку Ірпінь три земляних греблі: біля Хутора Червоний, сіл Демидів і Козаровичі. Траса греблі біля села Демидів проходила по древній дорозі. За свідченнями старожилів земляна гребля на острові Ірпеня зводилася на місці древніх поховань (плоский курган висотою близько 2 метрів, довжиною близько 100 метрів).

Насипний ґрунт плоского кургану розроблявся легко, транспортувати його було недалеко твердим ґрунтом того ж острова, намитого природою, останки загиблих були перепоховані на сільському цвинтарі, який донині діючий. Червоний колір останків (кісток) загиблих, перепохованих на Демидівському сільському цвинтарі, свідчить про древність поховань: майже кожен рік братська могила на болотистій місцині затоплювалася повеневою водою, окиси заліза котрої фарбували в червоний колір останки. Протести грабарів із Лютежа, що гріх розкопувати братську могилу, до уваги не бралися. Так, братська могила загиблих воїнів Ірпінської битви 1323 року через 610 років пішла в Демидівську греблю.

Між старим і новим руслом річки Ірпінь досі фіксується великий плоский піщаний курган довжиною близько 100 метрів, що мав на-

зву в народі «Церковне». Якщо їхати з Демидова на Київ, то метрів за 50-70 до мосту із правого боку є підвищення ґрунту. Історія України-Руси свідчить, що на Ірпені загинули татарські принци Тімур і Давліт. Можливо, «Церковне» і є братська могила на місці битви.

Таким чином, найбільш вірогідним місцем Ірпінської битви 1323 року є місце біля переправи через Ірпін поблизу с. Демидів, після чого загиблі воїни були поховані у братській могилі на острові Ірпеня на древній дорозі.

Археологічні розкопки, проведені у вересні 2013 року, зрозуміло, ніяких артефактів не виявили: вся велика братська могила на місці битви увійшла в тіло греблі. Із древніх артефактів збереглася бойова сокира, склепана гарячим куванням із двох половинок, викопана при прокладанні дренажного каналу (знаходиться у Володимира Костюченка, мешканця Демидова) і бердиш (знаходиться у музеї Демидівської середньої школи).

І на завершення щодо дослідження останків загиблих вояків великої битви для визначення часу їх поховання за допомогою ізотопного аналізу. Для цього потрібно зняти монолітні бетонні плити кріплення схилів дамби, екскаватором зняти насипний ґрунт висотою близько 4-х м, а решту 2 м – древні поховання – повинні дослідити археологи. Результати ізотопного аналізу (похибка ± 10 років) остаточно поставлять крапку щодо сумнівів ймовірності місця, де відбулася Ірпінська битва 1323 року.

У 2023 році виповниться 700 років Ірпінської битви. До цього часу потрібно спорудити пам'ятник в честь цієї битви, яка по праву є яскравою сторінкою історії України.

Примітки:

1. Див.: Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т.35. – С.95, 153, 180, 200-201, 221.
2. Летопись Археологического общества // ПСРА. – Т.35. – С.95.
3. Там само. – С.96.
4. Летопись Рачинского // ПСРА. – Т.35. – С.153.
5. Див.: ПСРА. – Т.35. – С.8-15.
6. Хроника Быховца. – М., 1966. – С.29.
7. Там само. – С.137-138.
8. Густинская летопись // ПСРА. – СПб., 1845. – Т.2. – С.348.
9. Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії / упоряд. та переклад з польської Ю. Мицика. – К., 2007. – С.314.
10. Стрийковський М. Літопис Польський, Литовський, Жмудський і всієї Руси / М. Стрийковський. – Львів, 2011. – С.448-450.
11. Жиленко І. Синопис Київський / І. Жиленко // Лаврський альманах. Спецвип. 2. – К., 2002. – С.48.
12. Кониський Г. Історія Русів / Г. Кониський. – К., 1991. – С.41.
13. Берлінський М.Ф. Історія міста Києва / М.Ф. Берлінський. – К., 1991. – С.35.
14. Карамзин Н. История государства Российского / Н. Карамзин. – М., 1988. – Т.4. – С.128-129.
15. Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / М. Максимович. – К., 2004. – С.151-152.
16. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К., 1885. – С.51-56.

17. Див.: Университетские известия ун-та св. Владимира. – К., 1882. – Кн.8. – С.328-344; Кн.9. – С.261-267; Дашкевич М. Заметки по истории Литовско-Русского государства / М. Дашкевич. – К., 1885. – С.42-64.
18. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли / П.Г. Клепатский. – Одесса, 1912. – Т.1: Литовский период. Перевидання: Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период / П.Г. Клепатский. – Біла Церква, 2007.
19. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли... – С.31-34.
20. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М.С. Грушевський. – К., 1991. – С.471-483.
21. Русина О. Київська випава Гедиміна (текстологічний аспект проблеми) / О. Русина // Записки НТШ. – 1996. – Т.231. – С.147-157.
22. Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С.62.
23. Войтович Л. «Очерки по истории Киевской земли» П.Г. Клепатского / Л. Войтович // Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007. – С.4.
24. Летопись по Воскресенскому списку. – М., 2001. – С.240.
25. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т.2. – С.4.
26. Потебня А.А. К истории звуков русского языка / А.А. Потебня. – Варшава, 1881. – С.68.
27. Ламбин В.П. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1887. – №5. – С.61.
28. Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника) / А.И. Рогов. – М., 1966. – С.156.
29. Войтович Л. «Очерки по истории Киевской земли»... – С.4.
30. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К., 1987. – С.28-29.
31. Батура Р. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды: от нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод : автореф. дис. ... к.и.н. / Р. Батура. – Вильнюс, 1972. – С.21.
32. Войтович Л. Княжа доба на Русі... – С.511.
33. Див.: Юрченко А.Г. Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности / А.Г. Юрченко. – СПб., 2012.
34. Войтович Л. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів / Л. Войтович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2011. – Вип.46. – С.2-26.
35. Войтович Л. «Очерки по истории Киевской земли»... – С.4.
36. Похилевич Л. Краєзнавчі праці / Л. Похилевич. – Біла Церква, 2007. – С.58.
37. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси... – С.27.
38. Похилевич Л. Сказания о населенных пунктах Киевской губернии / Л. Похилевич. – Біла Церква, 2013. – С.14, 88.
39. Гирич І. Київський путівник Ігоря Гирича / І. Гирич // Журнал «Київ». – 2013. – № 12. – С.166-171.
40. Похилевич Л. Сказания о населенных пунктах Киевской губернии... – С.14-15.

Volodymyr Sayuk

BATTLE ON THE IRPIN RIVER 1323

The sources of evidence about the battle on the Irpin river are analyzed in the article. Inconsistencies in information about the participants, the time when it occurred, and topographic localization are detected. Author's hypothesis about the battle and his recommendations about archaeological research in location are formulated.

Key words: battle on the Irpin river, record, princes, Lithuanians, the Golden Horde, v. Demydiv, dam, isotopic analysis.

ИРПЕНСКАЯ БИТВА 1323 ГОДА

В статье проанализированы свидетельства исторических источников об Ирпиньской битве. Определены противоречия в информации относительно ее участников, времени, когда она состоялась, топографической локализации. Сформулирована авторская гипотеза относительно места битвы и даны рекомендации археологических исследований в данном районе.

Ключевые слова: Ирпиньская битва, летопись, князья, литовцы, Золотая Орда, с. Демидов, дамба, изотопный анализ.

Отримано: 15.10.2014.

УДК 94(477.83/86)«12/14»

Модест Чорний
(Львів)

ФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ДОМІНІКАНСЬКИХ МОНАСТІРІВ ГАЛИЧИНИ У XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст.

Стаття присвячена питанню функціонування домініканських монастирів на території Галичини у справі набуття ними земельної власності. Визначено джерела прибутків монастирів, їх взаємовідносини з місцевими органами управління, католицькими церковними ієрархами, підданими монастирських земель.

Ключові слова: домініканський монастир, донації, землі, католицька церква, податок, соціальні конфлікти.

Питання юридичних аспектів церковного і монастирського землеволодіння залишаються актуальними у період поступової реалізації проектів реституції власності низки християнських і нехристиянських конфесій та релігійних організацій на території України. Об'єктивного наукового аналізу потребує процес набуття земельної власності католицькими чернечими орденами, зокрема Домініканським, в українських землях середньовічного і ранньомодерного періодів. У польській історіографії XIX–XX ст. (К. Райфенкугель, В. Абрагам, Є. Клочовський, Т. Трайдос) цей процес подавався як однозначно позитивний і прогресивно-цивілізаційний, без висвітлення і аналізу конфліктних та суперечливих аспектів його перебігу. Вітчизняна ж історична думка досі не сформувала об'єктивної концепції про церковну і особливо позацерковну діяльність чернечих орденів католицької церкви в українських землях.

Серед структур католицької церкви, які поширювали свою діяльність на території земель Київської Русі і Галицько-Волинського князівства зокрема, був і Домініканський орден, який у XIII ст. робив спроби утвердити свої місіонерські осередки і монастирі на цих територіях¹. До 1255 р. місіонерською роботою у галицьких землях займалися ченці Польської орденської провінції, згодом – спільної домінікансько-францісканської місіонерської організації «Societatis Fratrum Peregrinantium propter Christumintergentes» (Товариство

пілігримуючих для Христа в землях невірних)². Зазвичай за етнічним походженням домініканські ченці-місіонери були поляками або німцями³. Тоді домініканці мали політичну підтримку римських пап, але особливих успіхів у руських землях вони не досягли. Згідно свідчень польського хроніста Яна Даугоша, у 1233 р. князь Володимир Рюрикович вигнав домініканських ченців з Києва⁴. І хоча у 1238 р., після смерті князя, вони повернулися до Києва (на той час у володіннях Данила Галицького), у 1240 р. були змушені втікати перед штурмом міста ханом Батием⁵. У той період домініканці обмежилися лише утвердженням своїх окремих монастирських осередків – у Галичі, Львові та Перемишлі⁶. У 1245 р. папа Іннокентій IV заборонив домініканцям набувати у власність землі та нерухомість у межах володінь князів Данила і Василька⁷. Крім того, набуття домініканцями земельної власності заборонялося тогочасним орденським статутом⁸. Статус жебракуючого чернечого ордену зобов'язував ченців жити лише з милостини (грошей або їжі). Тому до середини XIV ст. в галицьких землях ченці Ордену могли займатися лише індивідуальною місіонерською і проповідницькою діяльністю серед громад німецьких міщан і купців, які жили у містах Галицько-Волинського князівства.

Захопивши Галичину у 1349 р., польський король Казимир III (1333-1370) заохочував переселенців-осадників (шляхту, купців, міщан, духовенство) до компактного заселення і подальшого господарського освоєння міст і сільських місцевостей нещодавно захоплених галицьких земель. Згідно статистичних даних Є. Клочовського, упродовж другої половини XIV – початку XV ст. у межах земель колишнього Галицько-Волинського князівства було здійснено 25 нових фундацій домініканських монастирів⁹. Однак, навіть за цих сприятливих політичних умов не кожен домініканський монастир мав можливість стати власником земельних угідь. Після завершення воєнних конфліктів у галицьких землях 40-х – 60-х років XIV ст. і певної стабілізації церковного і політичного життя усі земельні володіння католицької церкви в Галичині з 1378 р. були розділені між конкурентами ченців Ордену – католицькими церковними ієрархами та парафіяльними структурами¹⁰. Тому надалі фінансова і матеріальна база окремих домініканських монастирів формувалася лише за рахунок добровільних шляхетських пожертвувань (донацій), розмір і термін дії яких особисто визначав сам жертводавець (донатор). Правових актів, які б унормовували порядок надання донаційних грамот монастирям не було аж до другої половини XVIII ст. До 1425 р. усі подаровані Ордену землі мали юридичний статус володіння, а не власності. Юридичний термін «власність» (*possessio*) у середньовічній юриспруденції мав значення «власності» і «володіння»¹¹. При цьому, термін «володіння» передбачав як приватну власність, так і різноманітні форми власності на правах різнострокової оренди. Саме підмною значення цих юридичних термінів монастирські адміністрації змогли у подальшому нагромаджувати гроші, землі та нерухомість попри усі законодавчі заборони з боку пап, прелатів і статутні обмеження

власного Ордену. Гроші дарувалися домініканцям частіше, аніж землі і надавалися донаторами для здійснення заупокійних богослужінь стосовно членів родини жертводавця або лише його самого¹². Рішення донатора засвідчувалося документально і до цих записів можна було апелювати, якщо його нащадки розпочинали судові процеси проти монастиря¹³.

Лише під час правління в Галичині намісника угорського короля Людовика I князя Владислава Опольського (1372-1378), поступово почали формуватися передумови для набуття земельної власності окремих монастирів Домініканського ордену, зокрема львівського монастиря Божого Тіла. Щедрим донатором цієї обителі був особисто сам намісник. У 1377 р. Владислав Опольський подарував львівським домініканцям три села: Кротошин, Зашків, Кощеїв (22 лани землі; 1 лан – 25 га) та чотири двори у селі Мервиця з річною сплатою на користь намісника двох грошів¹⁴.

За правління польського короля Владислава II Ягайла (1385-1430) львівський домініканський монастир отримав від короля в подарунок корчму в с. Ушковичі (біля річки Золота Липа). Цим же документом монастирю надавалося право торгувати алкогольними напоями, виробленими у монастирських володіннях¹⁵. У 1397 р. Владислав Ягайло надав володінням львівського домініканського монастиря магдебурзьке право¹⁶. Надання цього права означало звільнення монастирських земель від будь-яких державних чи місцевих феодальних податків. У 1399 р. села Зашків, Кощеїв і Кротошин спеціальним рішенням тодішнього католицького галицького архієпископа Якуба Стрепи (1391-1409) були повністю звільнені і від виплати церковних податків (десятини та платежів за парафіяльні богослужіння на користь консисторії)¹⁷.

Попри особисту прихильність Владислава II до львівських домініканців, король мусив захищати інтереси також і місцевої світської влади, представники якої намагалися обмежити монастирські і церковні землеволодіння усіх конфесій. Якщо у більшості міст Західної і Центральної Європи монастирі Ордену були звільнені від будь-яких місцевих і державних податків, то у Львові від 1402 р. домініканці мали сплачувати до міської скарбниці річний податок у розмірі двох кіп грошів¹⁸. Сплачували його тільки за володіння землею в межах міських мурів і один ставок. За свої землі за межами міста львівські домініканці жодних податків не платили. У співвідношенні до прибутків монастиря цей міський податок був невеликим і повністю покривався коштами окремих донацій. Зокрема, у 1442 р. шляхтич Станіслав з Давидова записав на користь монастиря три копи грошей від щорічних прибутків свого маєтку в селі Давидів, яке від 1446 р. було передане монастирю, згідно заповіту¹⁹. Так само у 1445 р. шляхтич Дмитро Шпіклос гарантував домініканцям дванадцять кіп грошей від проданої риби з кожного спуску свого ставу в околицях міста Бережан і чотири копи від ставів околицях міста Золочева²⁰. Як і інші орденські монастирі у державах Західної і Центрально-Східної Європи, львівський домініканський монастир активно займався кредитними операціями, позичаючи гроші місцевій шляхті²¹.

У 1425 р. папа Мартин V (1417-1431) зняв із Домініканського ордену статус зebraкучого²². Адміністраціям орденських монастирів офіційно було дозволено приймати в дар не лише гроші, але й землі, які отримували легальний статус монастирської власності. Цим рішенням папи узаконювався реально існуючий стан справ, коли домініканські монастирі, маючи значні фінансові ресурси завдяки збору милостині і кредитним операціям, заволодівали землями та нерухомим майном, всупереч нормам тогочасного церковного права і орденського статуту. У 1427 р. львівські домініканці отримали у власність свого монастиря також 6 ланів землі і млин у селі Чижки, яке загалом належало монастирю францисканців²³. Станом на 1578 р., згідно опису монастирських маєностей, львівський домініканський монастир Божого Тіла мав у своїй власності 6 сіл (Кротошин, Кощеїв, Давидів, Зашків, Завадів, Зарудці) – загалом 39 ланів землі²⁴. У цих селах компактно проживали переважно селяни польського походження, оскільки домініканці мали дозвіл, крім створення парафіяльних осередків (плебаній), запрошувати і колоністів-осадників.

Документація львівських домініканських фільварків збереглася фрагментарно і хронологічно охоплює лише період першої чверті XIX ст. Проте інформацію про окремі соціальні конфлікти у домініканських володіннях простежити можливо. В реєстрі справ Львівського гродського суду під 1443 р. зафіксований конфлікт, що виник між львівським домініканським монастирем і селянами села Кощеєва. Сторони конфлікту представляли пріор монастиря і селянин Іван. Іван зі своїми людьми погодився на якісь умови пріора і гарантував, що ані він, ані селяни не будуть більше погрожувати (przegraszacz) монастирській адміністрації²⁵.

Небайдужим до придбання земельної власності і отримання прибутків внаслідок кредитних операцій було і керівництво домініканського монастиря Диви Марії у Перемишлі. У 1446 р. пріор цього монастиря Миколай позичив місцевому мельнику Петрові певну суму грошей під заставу його поля²⁶. Коли гроші у визначений термін не були повернуті, пріор через суд вимагав віддати монастиреві у власність поле і, навіть, млин²⁷. Врешті справу залагодили сплатою пріорові п'ятдесяти гривень та гарантією мельника записати у своєму майбутньому заповіті, що млин після його смерті перейде на користь монастиря²⁸.

Інші домініканські монастирі у галицьких землях не відзначилися активністю своїх адміністрацій у набутті земельної власності ані до 1425 р., ані пізніше. Більшість орденських монастирів на східних теренах Галичини отримували донації від тих магнатів і шляхтичів, які були безпосередніми власниками земель. Цікавим прикладом такого приватного привілею можемо вважати привілей мазовецького князя Земовіта IV (1381-1426) белзькому монастиреві, датований 1394-м роком. Ще у 1388 р. Белзьку землю і м. Белз, як посаг за сестру Олександру, подарував Земовіту король Владислав Ягайло²⁹. Для того, щоб здобути прихильність місцевих ченців Домініканського ордену, князь Земовіт подарував белзькому домі-

ніканському монастиреві село Костяшин (в документі – Koschshino) з околицями³⁰. Село дарувалося монастирю цілком із усією інфраструктурою: пасовищами, сіножатями і млином³¹. Земовіт відмовлявся від усіх оброків, які на його користь давали жителі села, а пріор монастиря отримував повну судову владу над селянами і право збору податків³². Лише у разі нагальної потреби керівництво монастиря було зобов'язане відряджати місцевих селян для ремонту фортифікацій у володіннях князя³³. У 1401 р. на таких же умовах безькому домініканському монастиреві були подаровані села Бодравка (тепер не існує) і Ліски³⁴. Безькому домініканському монастиреві дарувалися не лише села, але і нерухомість, яка належала наміснику Холмського православного єпископа³⁵. Благодійність князя стосовно домініканського монастиря не була випадковою. Ще до вступу у володіння Безькою землею він, як правитель Мазовії, впродовж семи років перешкоджав призначеному папською курією домініканцю Бернарду стати Плоцьким єпископом³⁶. Очевидно, у нових політичних умовах, на території із кількісно переважаючим православним населенням, князь у такий спосіб намагався шукати прихильності або навіть і прощення за свій вчинок стосовно Ордену, і стосовно католицьких церковних інтересів загалом.

Через воєнне лихоліття XVII ст. оригінальних документів з XIV-XV ст. про земельну власність домініканських монастирів у містах Жовкві, Коломиї та Теревовлі майже не збереглося. Відомо, що у 1358 р. жовківський монастир володів селом Звартів³⁷. З відома короля Казимира III, його подарував монастиреві для молитов за свою душу львівський староста Абрагам³⁸. Були в галицьких землях і домініканські монастирі із мізерними земельними володіннями, або взагалі без земельної власності. Зокрема, коломийський монастир (з 1412 р.) володів лише одним ланом землі³⁹. Домініканський монастир у Галичі до XVII ст. взагалі не мав жодної земельної власності за межами монастирських мурів⁴⁰. А монастир у м. Теревовлі був настільки бідним, що у 1456 р. перед орденським керівництвом навіть ставилося питання про його закриття⁴¹.

Отже, на відміну від інших структур католицької церкви у Галичині, земельна власність жебракуючих чернечих орденів, і зокрема Домініканського, формувалася не лише в умовах чисельно переважаючого місцевого православного населення, але за наявності юридичних обмежень тогочасного церковного та світського права. Адміністрації орденських монастирів ставали землевласниками лише на тих територіях Галичини, де були володіння лояльної до Ордену польської шляхти або в сільських місцевостях поблизу міст, де поступово формувалися компактні поселення селян католицького віросповідання.

Примітки:

1. Чорний М.І. Становище монастирів домініканського ордену в Галичині та на Поділлі (друга половина XIII – середина XV ст.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип.3. – С.56-63.

2. Loenertz R. La Société des Frères Pérégrinants. Études sur Lorient Dominicain. – Roma, 1937. – С. 232.
3. Altaner B. Die Dominikanermissionen des 13 Jahrhunderts. Forschungsgeschichte der kirchlichen Unionen und der Mohammedaner und Heidenmission des Mittelalters // Breslauer Studien zur historischen Theologie. – Breslau, 1924. – № 3.
4. Długosz Jan. Dzieje Polski / J. Długosz // Dzieła wszystkie wydane staraniem A. Przedzieckiego. – Kraków, 1868-1869. – Т.2. – С.229.
5. Крижанівський В. Історія церкви і релігійної думки в Україні : в 3 т / В. Крижанівський, С. Плохій, В. Ульяновський. – К., 1994. – Т.2. – С.149.
6. Reifenkugel K. Die Gründungrömisch-katolischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir. Ein Beitrag zur Geschichte Dieser Territorien im XIV Jahrhundert // Archiv für Österreichische Geschichte. – Wien, 1875. – В.52. – С.447.
7. Dokumenta Pontificorum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953) Vol.1-2 / Collegit A. Welykyj. – Roma, 1953. – Vol.1: 1075-1700. – P.35.
8. Die Constitutionen des Predigerordens vom J. 1229 / Hrsg. von H. Denifle // Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters. – Berlin, 1885. – В.1. – С.201.
9. Kłoczowski J. Kontrata Ruska w Polskiej prowincji dominikańskiej XIV-XVI wieku // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, ПРОЄФОНМА. Історичні та філологічні розвідки присвячені 60-літтю Я.Д. Ісаєвича. – Львів, 1998. – С.119.
10. Vetera monumenta Historiae Poloniae et Ducatum Lithuaniae egenitum que finitimum illustrantia / Coll. opera A. Theiner. – Roma, 1859-1861. – Т.1: 1217-1409. – P.408.
11. Sägmüller J. Die Idee von der Säkularisation des Kirchenguts im ausgehenden Mittelalter auch eine der Ursachen der Reformation // Theologische Quartalschrift. – Tübingen, 1917-1918. – В.99. – С.271.
12. Trajdos T. Dobroczyńcy mendikantów średniowiecznego Lwowa // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów / pod red. S. Kuchńskiego. – Warszawa, 1999. – С.223.
13. Чорний М. Львівський домініканський монастир Божого Тіла в XIII – першій половині XV ст. / М. Чорний // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX століття : матеріали міжнародної наукової конференції 16-18 березня 2000 року. – Чернівці, 2000. – С.195.
14. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego (далі – AGZ). – Т.1-24. / pod red. B. Tatomira, X. Liskiego, A. Prochaski. – Lwów, 1868-1931. – Т.2. – С.35.
15. Ibid. – С.42.
16. Ibid.
17. AGZ. – Lwów, 1874. – Т. 4: Dyplomatyusz. – С.311.
18. Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / D. Zubrzycki. – Lwów, 1844. – С.112.
19. AGZ. – Lwów, 1875. – Т.5: Dyplomatyusz. – С.76.
20. AGZ. – Lwów, 1875. – Т.5: Dyplomatyusz. – С.83.
21. AGZ. – Lwów, 1889. – Т.14: Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich. – С.1440-1456.
22. Collectio privilegiorum sacrorum ordinum fratrum mendicantium non mendicantium iuxta sacroconcilii Tridentini reformationem et summorum Pontificum nouissimas confirmationes et innovationes / ed. Io. Confettius. – Florentiae, 1598. – P.324.

23. AGZ. – Lwów, 1875. – Т. 5: Dyplomatarjusz. – S.90.
24. Krętosz J. Organizacja archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku) / J. Krętosz. – Lublin, 1986. – S.305.
25. AGZ. – Lwów, 1889. – Т.14: Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich. – 1440-1456. – S.75.
26. Księga ławnicza miasta Przemysła 1445-1452 / Wydali J. Smółka, Z. Tymińska. – Przemysł, 1936. – S.26.
27. Ibid. – S.31.
28. Ibid. – S.34.
29. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.22, оп.1, спр.15, с.224.
30. Там само. – С.225.
31. Там само. – С.226.
32. Там само. – С.228.
33. Там само. – С.231.
34. Там само. – С.232.
35. Codex epistolaris Vitoldi, magniducis Lithuaniae 1376-1430 / Wyd. A. Prochaska // Monumentam ediiavei historica resgestas Poloniae illustrantia. – Cracoviae, 1882. – Т.6. – P.1030.
36. Długosz Jan. Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego / Oprac. M. Kowalczyk. – Warszawa, 1973. – Т.4. – S.345.
37. Львівська бібліотека ім. В. Стефаника Національної Академії Наук України. Відділ рукописів, фонд Олександра Чоловського, спр.47/II, с.74.
38. Там само. – С.78.
39. Там само. – С.79.
40. Там само. – С.80.
41. Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum / Hrsg. v. B.-M. Reichert, A. Frühwirth // Monumenta Ordinis fratrum Praedicatorum historica. – Roma-Stuttgart, 1898-1949. – В. 3. – P. 344.

Modest Chornyj

FORMATION OF LAND OF PROPERTY DOMINICAN MONASTERIES IN GALICIA IN THE XIIITH – THE FIRST HALF OF THE XVTH CENTURY

The author of the article discloses the functioning of Dominican monasteries in Galicia in obtaining the land possession by them. Sources of income monasteries, their relations with local governments, the Catholic church hierarchy, subjects of monastery lands are defined.

Key words: Dominican monastery, donation, lands, the Catholic Church, tax, social conflicts.

Модест Черный

ФОРМИРОВАНИЕ ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ ДОМИНИКАНСКИХ МОНАСТЫРЕЙ ГАЛИЧИНЫ В XIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XV вв.

Статья посвящена вопросу функционирования доминиканских монастырей на территории Галичины в сфере приобретения ими земельной собственности. Определены источники прибылей монастырей, их взаимоотношения с местными органами управления, католическими церковными иерархами, подданными монастырских земель.

Ключевые слова: доминиканский монастырь, донации, земли, католическая церковь, налог, социальные конфликты.

Отримано: 15.10.2014.

ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477+485)«1649/1655»

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ШВЕДСЬКИЙ ВЕКТОР У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ БОГДАНА ВЕЛИКОГО: ФОРМУВАННЯ, УКЛАДЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ УГОДИ ТА ЇЇ ПРОВАЛ (1649–1655 рр.)

В статті зроблено спробу з'ясувати процес зародження шведського напрямку у зовнішньополітичній діяльності уряду Б. Хмельницького. Висвітлено встановлення дипломатичних контактів, зміст Кам'янець-Подільської угоди 1655 р. та причини її провалу.

Ключові слова: Б. Хмельницький, Україна, Швеція, Карл X, Крістіна, переговори, угода.

В українській та зарубіжній історіографіях зроблено чимало у сфері вивчення українсько-шведських відносин середини XVII ст. Завдяки науковому доробку М. Владимирського-Буданова, З. Вуйцика, В. Горобця, М. Грушевського, А. Гурбика, А. Заборовського, Я. Качмарчика, А. Керстена, Є. Кобзарєвої, І. Крип'якевича, А. Кубалі, В. Матях, Б. Поршньова, В. Смолія, П. Феденка, Я. Федорука, Б. Флорі, Т. Яковлевої та інших авторів, реконструйована їхня роль і місце у системі міжнародних відносин у Центрально-Східній і Північно-Східній Європі. При цьому недостатньо уваги приділено висвітленню саме процесу зародження й формування шведського вектора зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького упродовж 1649-1655 рр., її мети та складностей пошуку міждержавного порозуміння у сфері укладення військово-політичного союзу тощо¹. Нагромадилося чимало дискусійних і нез'ясованих питань. Їх розв'язання вимагає спеціального дослідження (монографічного чи дисертаційного характеру), зрозуміло, на основі помітного збагачення наявної джерельної бази шляхом віднайдення нового матеріалу в архівосховищах Польщі, Швеції, Росії та інших країн. У даній статті робиться лише спроба окреслити контури окремих, як на мою думку, головніших аспектів цієї проблеми.

Насамперед важливо зауважити, що в українській історіографії склався вельми міцний стереотип, по-перше, хронологічно трактувати початок формування шведської політики Богдана Великого 1654 роком й, по-друге, зображувати даний її етап як відповідну реакцію на ініціативу шведської сторони, відводячи таким чином Чигирину пасивну роль. Однак, проведений аналіз джерел й наукового доробку дослідників дає підстави висловити сумнів й з приводу достовірності цих концептуальних положень. В чому вони полягають?

Б. Хмельницький, очоливши національно-визвольну боротьбу (влітку 1648 р. вона переросла у революцію, що тривала до 1676 р.), основну увагу приділяв розбудові Української держави. Правда, до кінця 1648 р. покладав надії на можливість реформування державного устрою Речі Посполитої новообраним королем, унаслідок чого сподівався домогтися для козацької України статусу третього суб'єкта федерації (на зразок Великого князівства Литовського). Упродовж першої половини наступного року його політична програма кардинально змінюється, а саме: її стрижнем стає ідея витворення незалежної держави у межах усіх етноукраїнських земель. Досягти поставленої мети можна було, лише розгромивши Річ Посполиту. Тому гетьман розробляє план комбінованого наступу на неї, що передбачав вихід українського війська на р. Віслу². Не випадково у травні 1649 р. почали поширюватися відомості про його задум повністю «знести» поляків, знищивши навіть їхнє «ім'я»³.

Враховуючи складність геополітичного становища козацької України, гетьман усвідомлював – здобути перемогу власними силами вона неспроможна. Тому основне завдання зовнішньополітичної діяльності уряду вбачав у пошуку союзників й утворенні антипольської коаліції. А відтак намагався заручитися підтримкою з боку Криму, Порту, Московії й Придунайських князівств. Маємо перше свідчення одного з джерел, що в цей час у його поле зору потрапляє і Швеція. Так, у серпні 1649 р. казимирський райця Марцин Голінський занотував у своєму рукописі новину про наміри Б. Хмельницького домогтися розподілу Речі Посполитої між сусідніми державами. У ній зазначалося, що гетьман «обіцяв» одну частину Русі турецькому цезарю (залишаючи іншу собі, аж «по Перемишль й далі до руських кордонів»), московському царю – Велике князівство Литовське й Смоленськ, трансільванському князю – Польщу з Краковом, а «шведам – Пруссію»⁴. Констатація факту такої «обіцянки» Швеції наштовхує на думку, що, вочевидь, він уже звертався до шведської королеви з відповідною пропозицією, яка, в силу певних обставин, до неї не надійшла. Адже добре відомо, що гетьман справді проводив навесні й влітку активні перемовини про спільні дії проти Речі Посполитої з володарями Московії, Порту й Трансільванії.

Поведінка хана Іслам-Гірея під час Зборівської кампанії продемонструвала Б. Хмельницькому його ненадійність як союзника, внаслідок чого гетьман посилює пошук потенційних ворогів Польщі, аби схилити їх на свій бік. Й знову звертає свій погляд на Швецію. На початку березня 1650 р. з Кам'янець-Подільського повідомляли про його намагання порозумітися з володаркою цієї країни, куди хотів направити посольство. Як стверджував анонімний польський автор листа, Богдан Великий прагнув об'єднати сили і «з трьох сторін наступати на нас». Сам же планував разом з татарами вторгнутися до Великопольщі, трансільванський князь Дьєрдь Ракоці з допомогою українських полків мав оволодіти Краковом, а Швеція повинна була розпочати военні дії з боку Пруссії⁵.

Інформація даних джерел промовляє, що, по-перше, шведський напрям зовнішньої політики козацької України почав окрес-

люватися щонайпізніше у першій половині 1649 р. й, по-друге, його сутність полягала у намаганні схилити Швецію до створення антирічпосполитської коаліції. Враховуючи визнання самого Б. Хмельницького (зроблене у листі до королеви Крістіни 8 липня 1654 р.), що «ми багато разів за допомогою листів намагалися порозумітися з вашою найяснішою високістю в наших справах і через наші володіння і через чужі землі...»⁶, припускаємо, що перша спроба гетьмана започаткувати українсько-шведські дипломатичні відносини припадає на 1649 р. Інше питання, що вона, як і наступні, зазнала невдачі.

Частина політичної еліти Швеції, враховуючи гостроту протистояння з Річчю Посполитою, зі свого боку з початку 1650-х рр. почала проявляти інтерес до козацької України як потенційного союзника. Саме тому екс-підканцлеру Польщі Героніму Радзейовському, котрий після конфлікту з королем Яном Казимиром подався до Швеції, без особливих зусиль вдалося навесні 1652 р. схилити її (включаючи королеву Крістіну) погодитися на переговори з Богданом Великим щодо укладення угоди про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої. Як видно зі змісту його листа від 30 травня до гетьмана, монархія є «дуже зичливою до в. м. п.» й запропонувала надіслати посольство і резидента, котрий би постійно підтримував зв'язок з Військом Запорозьким. Г. Радзейовський запевняв його про готовність шведів відразу ж після підписання угоди перейти у наступ у кількох напрямках й на теренах Білорусі з'єднатися з українськими підрозділами. Внаслідок чого «вся Україна Військові Запорозькому була б звільнена за короткий час»⁷. Однак посланець Г. Радзейовського Ясінський був схоплений, а відтак гетьман цього листа не отримав.

Попри невдачу, обидві сторони продовжували пошук шляхів до встановлення дипломатичних контактів. Можливо, восени 1652 р. Крістіна направила до Чигирина посланця, котрий також потрапив до ворожих рук. 2 квітня 1653 р. Б. Хмельницький повідомляв царю, що «недавнього часу йшли до нас послани від Христини, королеви її милості Свейської, з яких справ, знати не можемо, – котрих послів ляхи, упіймавши, королю відіслали...»⁸. Чи не про це посольство згадував він у листі від 8 липня 1654 р. до Г. Радзейовського: «Посилала й найясніша королева і в. м., м. пан, до нас посланців через Польщу, але й ті посланці також до нас не дійшли»⁹. Не виключено, що 1653 р. Б. Хмельницький зробив чергову невдачу спробу налагодити відносини зі Стокгольмом. У лютому 1654 р. австрійський агент Вісконті інформував імператора Фердинанда III про їх активний розвиток¹⁰, що не зовсім відповідало дійсності.

Переломним на цьому шляху став 1654 рік. Переважна більшість істориків схильна вважати, що контакти між державами вдалося встановити у червні, коли до гетьмана вперше з'явився шведський посол абат Данило Каугер. Польський вчений А. Керстен, досліджуючи життя й діяльність Г. Радзейовського, висловив принципово інше міркування: першим задіяв

Д. Калугера, як посланця, власне Б. Хмельницький, відіславши ним листи до Крістіни та Г. Радзейовського, до якого той прибув ранньою весною 1654 р.¹¹. Якщо це так (брак джерел не дає нам змоги ні підтвердити, ні спростувати цієї версії, хоча є певні підстави взяти під сумнів її достовірність), тоді слід вважати дану дипломатичну місію помітним успіхом гетьмана. У кінці червня чи на початку липня до нього під Білу Церкву з'явився (чи повернувся?) Д. Калугер з листами екс-підканцлера до нього й генерального писаря Івана Виговського, а також, ймовірно всею, усною інструкцією від королеви. З них гетьман довідався про доброзичливе ставлення Швеції до козацької України та її готовність розпочати з нею переговори. У листі від 8 липня до Крістіни він засвідчував неприховану радість з приводу встановлення зв'язку «з вашою найяснішою високістю»¹². Відвертіше гетьман висловлювався щодо мети започаткованих переговорів у відповіді Г. Радзейовському. Зокрема, наголошував на необхідності довіряти переданій ним інформації через Д. Калугера та його посланця Івана (прізвище встановити не вдалося), а також на готовності підтримати наступ шведів, аби, «що в задумах маєте, скоро здійснити і, не затримуючись, з військом своїм звідти наступати, а ми вже готові...», а «з поляками ніколи миритися не будемо»¹³.

За пізнішим свідченням Д. Калугера (коли королем Швеції уже був Карл X Густав), зміст інструкції, врученої йому гетьманом, зводився до наступних положень. Насамперед мав подякувати королеві за те, що Швеція не допомагала Польщі у її війні супроти Війська Запорозького, й попросити підтримувати надалі з ним доброзичливі відносини. Зі свого боку, Б. Хмельницький пропонував «вічну приязнь й обопільну поміч против усіх неприятелів», обіцяв «ніколи» не замирюватися з поляками, котрі завжди розривали угоди й «намовляли їх (себто козаків. – В. С.) напасти разом на Швецію». У випадку війни Швеції з поляками він не миритиметься з ними без її відома, хоча б «вони йому половину Польщі давали». Оскільки гетьман уклав у березні 1654 р. угоду з московським царем Олексієм Михайловичем, то хотів би, аби монархія Швеції також підтримувала приязнь і стосунки з Московією. Якщо ж цар розпочне війну проти шведів, то тоді він, Б. Хмельницький, виступить проти нього¹⁴. Таким чином гетьман пропонував Швеції проєкт угоди про військово-оборонний союз, спрямований не лише проти Речі Посполитої, але й за певних обставин проти Московії.

На відповідь йому довелося чекати майже рік. Зрозуміло, він не міг знати, що в час, коли відправляв послів до Швеції, трон уже перейшов (на початку червня) до енергійного й талановитого політика й полководця Карла X Густава. Останній з невідомих причин не поспішав надати гетьманським послам аудієнцію. Вона відбулася лише 9 листопада, хоча вони з'явилися до Стокгольма у вересні¹⁵. Пропозиції української сторони не могли не зацікавити короля та його оточення, котрі ще остаточно не визначилися, з ким воювати: Польщею чи Московією, в якій вбачали основного супер-

ника у Балтійському регіоні¹⁶. Тим паче, як з'ясував Я. Федорук, у короля та його оточення наприкінці 1654 р. існували побоювання залучення Яном Казиміром козаків «для спустошення Ліфляндії»¹⁷. За таких обставин, зрозуміло, Швеція була зацікавлена у встановленні дружніх відносин з козацькою Україною. І вже 5 січня 1655 р. канцлер Ерік Оксеншерн повідомив генерал-губернатора Лівонії Густава Горна про появу серед королівського двору добрих надій «на порозуміння з Богданом Хмельницьким»¹⁸. У цей же час державна рада дійшла висновку, що Б. Хмельницький зможе допомогти, а не зашкодити, тому потрібно додати «йому відваги»¹⁹. Карл X Густав також схилився до думки щодо доцільності залучення гетьмана на свій бік, через якого хотів довідатися про позицію росіян у випадку вступу Швеції у війну з Польщею²⁰. 28 січня король урочисто прийняв українських послів, котрим наступного дня вручили його листи до Б. Хмельницького та І. Виговського. В них монарх засвідчував готовність до співпраці й розвитку дружніх відносин з Військом Запорозьким. Зрозуміло, що найцінніша інформація передавалася через послів в усній формі²¹ й залишається для нас невідомою.

Тим часом Богдан Великий вперше засумнівався в ефективності царської протекції, оскільки не отримав під час воєнної кампанії осені 1654 – зими 1655 рр. суттєвої допомоги у боротьбі з польською й кримською арміями. Внаслідок цього значна частина території козацької України (переважно Брацлавщини) перетворилася у руїну. Гетьман мав також підстави запідозрити Москву в ігноруванні зовнішньополітичних інтересів Гетьманщини, які полягали у включенні до її складу західноукраїнських земель. Досягнути цього можна було, лише розгромивши Річ Посполиту, однак російський уряд пріоритетним напрямком зовнішньої політики вважав узяття під контроль Прибалтійського регіону, а відтак вбачав у ній потенційного союзника у випадку збройного протистояння зі Швецією. Внаслідок цього окреслилася очевидна суперечність цілей української й російської зовнішньої політики. Мабуть тому у Москві було затримано на деякий час послів Богдана Великого, що поверталися від Карла X. 12 квітня гетьман звернувся з проханням до царя відпустити їх, апелюючи до необхідності отримання допомоги з боку Швеції для розгрому поляків («чтоб уже неприятели ляжи сего лета все пропали...»)²².

Коли все-таки Д. Калугер та Іван повернулися до Чигирини, гетьман, не гаючи часу, відправляє на початку червня з Д. Калугером посольство, очолюване медведівським сотником Кіндратом Буряєм, до Карла X, схилиючи того до воєнних дій супроти Польщі. Аби воно швидше прибуло до короля, 28 травня гетьман попросив царя Олексія Михайловича пропустити його до Швеції, а також порушив клопотання про підтримку місії цього посольства перед думним дяком Ларіоном Лопухіним та боярином Іллею Милославським, наголошуючи на корисності шведської допомоги²³. Однак даремно: російський уряд, побоюючись зміцнення позицій Швеції у Прибалтиці й самостійності зовнішньополі-

тичного курсу стосовно неї козацької України, відмовив (у липні) Б. Хмельницькому у пропуску посольства²⁴.

Передбачаючи можливість вступу Швеції у війну проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький 11 липня вирушив у похід, маючи на меті домогтися звільнення західноукраїнських земель. На початку серпня відправив нове посольство у складі Д. Калугера та І. Тафралія (грецького дипломата, котрий перебував у нього на службі) до Карла X²⁵, вочевидь, пропонуючи тому підтримку у випадку початку ним воєнних дій проти Речі Посполитої. У другій декаді серпня взяв в облогу Кам'янець-Подільський. Тим часом Карл X Густав приймає остаточне рішення розпочати наступ на Річ Посполиту. 21 липня шведська армія А. Віттенберга вторглася у Польщу, розпочавши першу Північну війну. До українського гетьмана відправляється Юлій Торкват аби домовитися про координацію дій проти поляків. Гетьман прийняв його у кінці серпня й після короточасних переговорів обидві сторони досягли усної домовленості, яку М. Грушевський слушно назвав військовою українсько-шведською конвенцією, правда, ще не оформленою: «зачеркнуту в загальних абрисах тільки, але вже реальну»²⁶. На превеликий жаль, історики не мають у своєму розпорядженні безпосередньої інформації джерел про її зміст. Проте їх опосередковані свідчення дозволяють з'ясувати основне: по-перше, Б. Хмельницький погодився негайно вирушити до Львова аби взяти під контроль західноукраїнський регіон, де знаходилися війська великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького, а також координувати свої подальші дії з операціями Карла X; по-друге, шведська сторона визнавала права гетьмана на володіння західноукраїнськими землями й зобов'язувалася не переправляти армії на правобережжя Вісли²⁷. В листі від 3 вересня до шведського короля Б. Хмельницький не приховував задоволення пропозиціями Стокгольма: «... ми, разом з усім нашим Запорізьким Військом, одностайно і прихильно згодилися на все те, що нам було сказано і запропоновано від імені вашої святої королівської величності»²⁸.

В історіографії і далі продовжує недооцінюватися значущість цієї першої домовленості зі Швецією як для перебігу осінньої кампанії українського війська, так і для подальших українсько-шведських відносин. Гетьман діяв рішуче. Відразу ж, після відповідної ухвали старшинської ради, зняв облогу Кам'янця й швидко подався до Львова. Як повідомляв Карлу X, «... залишивши здобування міст і навіть облогу Кам'янця, ми попрямуємо до Львова, щоб звільнити його без зволікання; там ми будемо просити дальших зусиль з боку вашої святої королівської величності»²⁹. Оскільки союзником у цьому поході було російське військо під проводом Василя Бутурліна, по дорозі гетьман намагався запобігати розташуванню у містах російських залог³⁰ й відповідно складанню населенням присяги царю.

Саме тому, аби домогтися підпорядкування Львова своїй владі, він відмовлявся від проведення штурмів міста. Маючи запевнення шведської сторони, Б. Хмельницький та генеральні

старшини почали розглядати західноукраїнські терени уже як складову Гетьманщини. 7 жовтня І. Виговський заявив львівському посланцям, котрі з'явилися на переговори, що «доки шабля козацька зайшла, доти й козацьке володіння (Dominium) мусить бути»³¹. Через кілька днів уже сам Б. Хмельницький у розмові з ними наголосив на тому, що «став володарем всієї Руської землі», якою нікому в жодному разі не поступиться³². У листі 20 жовтня до лівів'ян він наголошував, що шведський король уклав з ним «братерство»: «Ми домовилися про ці справи так, щоб і вовк був ситий, і кози цілі». Зокрема, нехай він «приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську*, при цьому я стою»³³.

Прийнявши Гамоцького, посланця Карла X Густава, очевидно, 17-18 жовтня Б. Хмельницький відправив Д. Калугера у супроводі кількох тисяч козаків до короля. Зі змісту інструкції видно, що гетьман засвідчував готовність прийняти його протекцію й діяти спільно супроти ворогів, обіцяючи в разі потреби направити козаків до Німеччини, Трансільванії чи якогось іншого місця. Підтверджував він і готовність перейти на сторону Швеції, якщо Московія нападе на неї. Водночас переконував короля не турбувати московитів без причини, бо «ми отримали від них велику допомогу, маючи багато ворогів...», й висловлював побажання, аби Швеція приєдналася до союзу Війська Запорозького з Московією, а після війни з Польщею взяла участь у спільному наступі на Порту³⁴.

Проте закріпити за собою визволений західноукраїнський регіон, покладаючись на підтримку Карла X Густава, не вдалося. І сталося це насамперед внаслідок розходження стратегічних інтересів союзників, що явно відбувалося упродовж вересня – жовтня. Якщо гетьману йшлося про розгром Речі Посполитої, виокремлення з її складу українських земель та їх приєднання до козацької України, то король, оволодівши майже всіма польськими землями, прагнув зберегти їх за Польщею. Чому? Досягши вражаючих успіхів без особливих зусиль, Карл X Густав втратив інтерес до отримання військової допомоги проти Польщі з боку козацької України, а відтак до виконання кам'янецьких домовленостей. Окрім цього, магнати й шляхта, військо й міста добровільно визнавали його владу й присягали на умовах збереження територіальної цілісності Корони («як протекторові Польського королівства»), тому йому (а він належав до того ж дому Ваза, що і польський король Ян Казимир), як слушно спостеріг М. Грушевський, «зовсім не з руки було входити в які-небудь поговори з козаками щодо розмежування володінь і впливів, признавати за ними право на Західні українські землі то що»³⁵. Вкрай занепокоєний можливою втратою цих теренів був і Г. Радзейовський, котрий хотів запобігти поділу Польщі, сподіваючись, що, ставши королем Речі Посполитої, Карл X Густав зможе успішно розв'язати козацьку

* В іншій копії написано «країну свою Руську» (див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.2. – С.1123, посилання №1).

проблему й домогтися успіху у війні з Московією³⁶. Непокоїла їх і присутність при Б. Хмельницькому російського війська³⁷.

За таких обставин король і його радник (кожен окремо) роблять спроби спонукати гетьмана до відмови від наміру утвердитися у західноукраїнському регіоні. Так, згадуваний уже Гамоцький отримав від Карла X Густава повноваження стримувати Б. Хмельницького від подальшого просування вглиб Польського королівства³⁸. Зі свого боку в листах від 30 жовтня та 8 листопада король домагався від нього звільнення Львова від облоги та відступу з руських воєводств, які прийняли шведську протекцію (серед них були Волинське, Руське й Белзьке)³⁹. Ще раніше Г. Радзейовський повідомив Б. Хмельницькому, що Карл X не потребує козацької допомоги, а тому слід припинити спустошення краю й повертатися до України⁴⁰. Не виключаємо, що інформація про невдоволення шведів діями українців надходила до гетьмана і з інших джерел.

Зміна позиції Карла X Густава, зрозуміло, не могла не викликати негативної реакції з боку Богдана Великого. Проте він вирішив уникнути розриву відносин з потужним і вельми успішним союзником, тим паче, що з початку листопада частішає надходження тривожних відомостей про наближення сильної кримської орди, очолюваної ханом⁴¹. Змушений поступитися, він, зі свого боку, вирішив запобігти утвердженню шведської влади у західноукраїнських землях. Яким чином? Поділяю думку М. Грушевського та В. Горобця, що в ситуації, яка склалася, гетьману було вигідно, щоб цей регіон тепер номінально залишався під владою Яна Казимира, який «королював», але «не правив і не міг нічим виявити своєї влади в сих краях, сидючи за границями Річипосполитої...»⁴². Тому під час перемовин з губернатором Львова Криштофом Гродзицьким гетьман недвозначно натякнув на можливість свого порозуміння з польським королем й виявив невдоволення ймовірним розташуванням шведських залог у західноукраїнських містах. Не виключено, що губернатор пообіцяв не впускати до Львова шведів і залишатися вірним Яну Казимиру, а взамін Б. Хмельницький пішов на зменшення розмірів контрибуції з міста⁴³. Чи не для того, аби продемонструвати йому та львівському магістрату своє небажання бачити утвердження у цьому регіоні шведської влади, 4 листопада у присутності міських депутатів він викликав Гамоцького і задекларував тому, аби шведський король і його військо «не входили збройно у землю Руську». На що посланець від імені короля запевнив, що вони сюди не вступатимуть⁴⁴.

8 листопада українське військо розпочало відступ до «України». Цього ж дня Богдан Великий звернувся з листом до Карла X Густава. Стримано констатувавши радість з приводу здобутих шведами перемог «у боротьбі проти нашого спільного ворога», сухо повідомив про рішення «відійти з військом трохи назад від Львова, на Україну, через нестачу поживи для війська і коней», не прохопившись жодним словом ні про справжні причини відступу, ні про своє невдоволення його політикою. Водночас обійшов мовчанкою питання щодо укладення союзного договору. Лише, відповідно до

тогочасного дипломатичного етикету, пишномовно прохав короля «зберігати до нас зную звичайну королівську ласку» й сповіщав, що очікуватиме від нього посла⁴⁵. Сам же глибоко переживав порушення монархом кам'янецьких домовленостей, вважаючи себе обманутим. Секретар польської королеви П'єр де Нуайє занотував на початку березня 1656 р. новину, яка надійшла зі Львова, що гетьманський посол до Яна Казимира розповідав: «Хмельницький клявся, що його король шведський ошукав і що вже ніколи довіряти йому не буде. Після здобуття Кракова король шведський, вважаючи себе вищим понад долю, не хотів дотримуватися угоди, укладеної з Хмельницьким перед вторгненням до Польщі...»⁴⁶. В іншому записі секретаря знаходимо інформацію про порушення Карлом X Густавом угоди з гетьманом, якою «уступав йому назавжди увесь край з тамтешньої сторони Львова...»⁴⁷.

Попри особисту образу і в наступні роки Богдан Великий продовжував підтримувати жваві відносини з Швецією, володар якої розглядався ним як союзник, особливо у контексті витворення антипольської коаліції у складі козацької України, Швеції й Трансильванії. З другого боку, ускладнення становища Карла X Густава у Польщі спонукало його шукати компроміс з гетьманом. Останній наполегливо домагався від союзника визнання ним у статтях укладеного договору включення західноукраїнського регіону до складу козацької України. У кінці січня 1657 р. старшинська рада відхилила шведський варіант угоди й вирішила не вступати з королем у переговори до того часу, поки «не визнає за ним права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»⁴⁸. Місія шведського посла Готтарда Веллінга провалилася саме тому, що під час переговорів він намагався залишити за Швецією Львів, Кам'янець-Подільський і Поділля до Бара, тоді як українці «жадали всієї Червоної Русі до Вісли», куди сягала «грецька віра»⁴⁹. Складний шлях пошуку взаєморозуміння завершився укладенням у середині жовтня 1657 р. (уже після смерті Б. Хмельницького) Корсунського українсько-шведського договору про «вічну приязнь і постійний союз», який передбачав надання взаємної воєнної допомоги супроти ворогів⁵⁰. Є всі підстави вважати «хресним батьком» договору Богдана Великого, котрий започаткував історію українсько-шведських дипломатичних відносин у добу ранньомодерної історії України.

Примітки:

1. Див.: Матях В. «Шведська карта» у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І.П. Крип'якевича та М.Ф. Владимирського-Буданова) / В. Матях // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана) : зб. наук. пр. – К., 1995. – С.235-241.
2. Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава), ф.553, від. VI, спр.36, арк.239; Скринька 36 і 37/I, арк. 102; Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. / Ю. Мицик // На службі Кліо : зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К., 2000. – С.179-181.

3. Державний архів у Кракові (далі – ДАК), ф.452, спр.363, арк.345; ф.465, спр.41, арк.137.
4. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). ВР, ф.5, спр.189, арк.264.
5. ДАК, ф.465, спр.31, арк.77.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ) / упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С.363.
7. Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського (далі – НБУ). ІР, ф.1, спр.5795, арк.158-159; Качмарчик Я. Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль-Львів, 1996. – С.293-294; Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656 / L. Kubala. – Lwów, 1913. – S.3-4.
8. ДБХ. – С.286.
9. Там само. – С.365.
10. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. Частина 1: 1654 рік / Я. Федорук. – Львів, 1996. – С.184.
11. Kersten A. Hieronim Radzejowski. Studium władzy i opozycji / A. Kersten. – Warszawa, 1988. – S.362-364.
12. ДБХ. – С.363-364.
13. Там само. – С.363-365.
14. Владимирский-Буданов М.О. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. / М.О. Владимирский-Буданов // Доба Богдана Хмельницького... – С.253-254; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.2. – С.916-917; Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані – дипломат часів Хмельниччини / І. Крип'якевич // Доба Богдана Хмельницького... – С.244.
15. Kersten A. Op. cit. – S.371-374.
16. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К., 2001. – С.90-91; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе / Л.В. Заборовский. – М., 1981. – С.79-95; Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. / A. Stade // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1973. – Т.XIX. – Cz.2. – S.19-20, 89-91; Tersmeden L. Karola X Gustawa plan kampanii polskiej 1655 roku. Powstanie planu i jego przeprowadzenie / L. Tersmeden // Studia i materiały... – S.94-97.
17. Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. Федорук. – К., 2011. – С.115.
18. Там само. – С.117.
19. Kersten A. Op. cit. – S.379.
20. Заборовский Л.В. Указ. соч. – С.115.
21. Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1908. – Т.VI. – Ч.3. – С.73-74; Горобець В. Еліта... – С.91; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С.119; Kersten A. Op. cit. – S.379.
22. ДБХ. – С.420.
23. Там само. – С.426-429.
24. НБУ. ІР, ф.ІІ, спр.15558, арк.108-109; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і наслідки Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – С.154-155.
25. ДБХ. – С.439; Грушевський М. Вказ. праця. – С.1081.
26. Грушевський М. Вказ. праця. – С.1108.
27. ДБХ. – С.439; Грушевський М. Вказ. праця. – С.1109; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 / L. Kubala. – Warszawa, 1910. – S.298; Tegoź. Wojna szwedzka... – S.297.

28. ДБХ. – С.439.
29. Там само. – С.439; Грушевський М. Вказ. праця. – С.1109.
30. Архив ЮЗР. – Т.VI. – Ч.3. – С.90; Грушевський М. Вказ. праця. – С.1109; Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах / Е.И. Кобзарева. – М., 1998. – С.73.
31. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / пер. з пол. Івана Сварника, наук. комент. Мирона Капраля. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 2006. – С.323.
32. Vožeckí J. Obleženia drugiego miasta Lwowa ot wojsk kozackich i moskiewskich w roku 1655 / J. Vožeckí // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т.VI. – С.138.
33. ДБХ. – С.456-457.
34. Архив ЮЗР. – Т.VI. – Ч.3. – С.89-92; Грушевський М. Вказ. праця. – С.1109, 1130; Крип'якевич І. Вказ. праця. – С.245; Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип.7. – Т.10. – С.234; Kersten A. Op. cit. – S.448-449.
35. Грушевський М. Вказ. праця. – С.1129-1130.
36. Горобець В. Еліта... – С.97; Kersten A. Op. cit. – S.447-448.
37. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі / В. Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К., 2000. – С.251-252.
38. Kersten A. Op. cit. – S.448.
39. Ibidem. – S.449; Kubala L. Wojna moskiewska... – S.315; Tegoż. Wojna szwedzka... – S.139.
40. Kersten A. Op. cit. – S.449-450; Kubala L. Wojna moskiewska... – S.311.
41. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... – С.254-255; Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века / Г.А. Санін. – М., 1967. – С.164-165; Яковлева Т. Вказ. праця. – С.162-163.
42. Грушевський М. Вказ. праця. – С.1136; Горобець В. Еліта... – С.105.
43. ЛНБ. ВР, ф.5, спр. Оссолінських 5768/І. – Т.IV, арк.653; Горобець В. Еліта... – С.105; Грушевський М. Вказ. праця. – С.1124.
44. ЛНБ. ВР, ф.5, спр. Оссолінських 5768/І. – Т.IV, арк.486.
45. ДБХ. – С.459-460.
46. [Noyers des Pierre]. Portofolio królowej Maryi Ludowiki... / Wyd. przez Hr.E. Raczyńskiego. – Poznań, 1844. – Т.1. – S.267.
47. Ibidem. – S.270-271.
48. Архив ЮЗР. – Т.VI. – Ч.3. – С.205.
49. Грушевський М. Вказ. праця. – С.1331; Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 / L. Kubala. – Lwów (s.a). – S.144-145.
50. Грушевський М. Вказ. праця. – К., 1998. – Т.X. – С.64-65.

Valeryi Stepankov

**SWEDISH VECTOR OF BOHDAN KHMELNYTSKYI'S FOREIGN POLICY:
FORMATION, SIGNING OF KAMIANETSKA AGREEMENT
AND ITS FIASCO (1649-1655)**

The author of the article attempts to clarify the origin of the Swedish direction in the foreign policy of Bogdan Khmelnytskyi. The establishment of diplomatic contacts, the substance of Kamyanets-Podilsky agreement in 1655 and the reasons for its failure are found out.

Key words: B. Khmelnytskyi, Ukraine, Sweden, Karl X, Kristina, negotiations, agreement.

Валерій Степанков

**ШВЕДСКИЙ ВЕКТОР ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ БОГДАНА ВЕЛИКОГО:
ФОРМИРОВАНИЕ, ПОДПИСАНИЕ КАМЕНЕЦКОГО СОГЛАШЕНИЯ И
ЕГО ПРОВАЛ (1649-1655 гг.)**

В статье сделана попытка выяснить процесс зарождения шведского направления во внешнеполитической деятельности правительства Б. Хмельницкого. Отражено установление дипломатических контактов, содержание Каменец-Подольского соглашения в 1655 г. и причины его провала.

Ключевые слова: Б. Хмельницкий, Украина, Швеция, Карл X, Кристина, переговоры, соглашение.

Отримано: 12.11.2014.

УДК 94(477+571)«1658-1659»

Володимир Газін
(Кам'янець-Подільський)

**МІЖ ГАДЯЧЕМ ТА ПЕРЕЯСЛАВОМ: МОСКВА ТА ВАРШАВА
В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНУ В 1658—1659 рр.**

У статті проаналізовано перебіг польсько-російської боротьби за вирішення на свою користь «українського питання» в період від укладення Гадяцької угоди до Переяславського договору 1659 р. Акцентовано увагу на заходах Варшави та Москви, спрямованих на посилення своїх позицій в козацькій Україні, що розглядалися як вагомий елемент в боротьбі за першість в Центрально-Східній Європі. Аналізуються причини, які дали змогу московському керівництву домогтися ревізії договору 1654 р., що й відобразилося в угоді, підписаній Юрієм Хмельницьким у 1659 р. в Переяславі.

Ключові слова: Польща, Росія, Військо Запорозьке, Гадяцький договір 1658 р., Переяславський договір 1659 р.

Після смерті Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького козацька Україна стала ареною запеклої боротьби між Польщею та Росією, кінцевою метою якої було домінування в регіоні Центрально-Східної Європи. За наступників Богдана Українська держава за короткий час декілька раз кардинально змінила курс: восени 1658 р. було укладено Гадяцький договір, згідно якого Військо Запорозьке в якості Князівства Руського ввійшло до Речі Посполитої на правах третього суб'єкта; восени 1659 р. Переяславський договір визначив входження козацької України до складу Московської держави на правах автономії; восени 1660 р. знову Україна опинилася в складі Речі Посполитої згідно Слободищенського (Чуднівського) договору. Ці вимушені кроки українського уряду були здійснені під впливом політики, насамперед, Москви та Варшави. Саме їхні дії, спрямовані на підпорядкування козацької України, в умовах польсько-російського

протистояння, змушували гетьманат шукати протекції одного зі суперників для порятунку від наступу іншого. Для розуміння тогочасних політичних процесів в Україні вкрай важливо проаналізувати політику керівництва Московської держави та Речі Посполитої, їх стратегію в боротьбі за Україну.

Загалом питання політичного розвитку Української держави в 1658-1659 рр. досліджувалося в роботах А. Бульвінського, В. Горобця, В. Смоля та В. Степанкова, Т. Чухліба¹. Серед російських істориків дану проблематику досліджували Т. Таїрова-Яковлева та Б. Флоря². Польська історіографія представлена працями З. Вуйціка та П. Кролля³.

У даній статті ставиться завдання простежити перебіг боротьби керівництва Польщі та Росії за Україну в період після укладення Гадяцького договору 1658 р. і до Переяславського 1659 р. Акцент здійснюється на політиці Варшави та Москви стосовно Війська Запорозького у вказаний період.

Укладення Гадяцької угоди, яка означила входження козацької України до складу Речі Посполитої, стало відповіддю Чигирин на неприхований тиск з боку Москви, який особливо активізувався після смерті Богдана Хмельницького (настійливі спроби, провівши ревізію угоди 1654 р., посилити контроль над козацькою Україною, а також змусити Чигирин до поступок, підтримуючи антигетьманську опозицію). Помилково вважати, що Гадяцький договір спричинив московсько-українську війну 1658-1659 рр. Вона розпочалася раніше, зі вступом московських військ Ромодановського в козацьку Україну в червні 1658 р. та активною антиукраїнською діяльністю київського воєводи В. Шереметьєва.

Гадяцький договір став відчутним ударом по російських позиціях в Україні та створював передумови для кардинальної зміни співвідношення сил в протистоянні Москви та Варшави на користь останньої. За таких умов, московське керівництво будь-що намагалося зберегти контроль над козацькою Україною. Цьому сприяли декілька чинників. По-перше, це збереження позиційних до Виговського настроїв, які переважно концентрувалися в середовищі бідніших верств населення, запорожців та залишків антигетьманської опозиції. Другим чинником була присутність в Україні московських військ, очолюваних київським воєводою князем Васілієм Шереметьєвим (спроба направлено в Київ гетьманом Іваном Виговським його брата Данила змусити росіян залишити Київ виявилася невдалою⁴) та белгородським воєводою князем Грігорієм Ромодановським. Гетьман і старшина неодноразово скаржилися на дії вказаних воєвод, які таємно підтримували антигетьманську опозицію⁵.

На початку 1659 р. розпочалася підготовка до широкомасштабної військової кампанії на Україні. Так, 15 (25) січня 1659 р. з Москви виступили війська князя Алексея Трубецького. Він мав ініціювати козацьку раду в Переяславі для укладення нових статей, які б відновили підданство Війська Запорозького московському цареві, денонсувавши Гадяцьку угоду з Польщею⁶. Також було наказано

направити у Військо Запорозьке (можливо на Запоріжжя) своїх коμισарів («знатних та могутніх людей») з кінним та пішим військом, вчинити заспокоєння невдоволених, тих, хто говорив про бажання Москви скоротити козацький реєстр, а також скласти 60-тисячний козацький реєстр. Трубецкой мав простежити, щоб до реєстру було вписано старих служилих козаків, а не різних «гультаїв», що давало змогу вилучити з реєстру всіх, хто займав антимосковську позицію. Як головне завдання, визначалося заспокоєння міжусобиць і хвилювань в Україні. З цією метою до Трубецкого мали приєднатися сили Шереметьєва та Ромодановського.

Цікавим видається пункт царського наказу, в якому зазначається, що в разі, коли б «...козаки почали говорити, що вони Виговського надалі не бажають мати за гетьмана» і звернуться з відповідною грамотою до царя, воевода має забрати булаву в останнього та призначити нові вибори. Для отримання жалуваної грамоти новообраний гетьман мав особисто відбути до Москви, щоб «царській величності чолом ударити, і пресвітаї його государеві очі побачити»⁷. Таким чином, Трубецкой мав ініціювати усунення від гетьманства Виговського й організувати вибори лояльнішого гетьмана.

Новообраний гетьман мав, в свою чергу, підписати текст українсько-московської угоди та присягнути на вірність цареві, «... не прихилиючись на жодні лестощі з боку супротивника». При цьому Трубецкой мав наголосити, що статті нової угоди цілком відповідають умові 1654 р.⁸

Ще один вельми цікавий документ, який походить з царської канцелярії, датований квітнем 1659 р., часом, коли Москва активізувала свої як політичні, так і силові дії стосовно України. У ньому піднімалося питання перебування московських воевод в українських містах і наголошувалося, що саме воеводи та московські війська є надійним захистом українських міст, на них покладалося завдання укріплення та утримання фортець. При цьому воеводи мали «відати осадними людьми... збирати в тих містах військову казну і давати на військо запорозьке»⁹.

Також в цьому документі присутнє положення, що безпосередньо відображало претензії московського керівництва на українські землі, яке стосувалося Новгород-Сіверського і всієї Сіверщини, де має бути царський воевода, адже «Новгородок здавна належить до Московської держави, а не до Малої Росії». Окрім цього вказувалося, що таким самим чином слід говорити «про Чернігів, і про Стародуб, і про Почеп, що ці міста здавна були Московської держави, а до Польщі були прилученні тимчасово і нині там мають бути царської величності воеводи»¹⁰.

Уже 30 січня (ст. ст.) Трубецкой підійшов до Севська, а 28 лютого (ст. ст.) виступив в напрямку Путивля, куди прибув 10 (20) березня. Після цього виступив в напрямку Константинова на Сулі. До його військ стягувалися московські підрозділи, що вже перебували в Україні, а також козаки самопроголошеного промосковського гетьмана Івана Безпалого¹¹. Вступивши в Україну

«з метою утихомирення всяких сум'ять та міжусобиць», московські війська вдавалися до жорстоких репресій проти місцевого населення. Так, як про це писали козацькі старшини у листі до царя, московські війська «міста і містечка, і села вогнем і мечем зносили, ...людей... всякого чину і віку в полон збирали й нечувані спустошення чинили». При цьому зазначали, що Україна не знала «... такого спустошення, яке сьогодні від православних ратей»¹².

Після придушення Виговським опозиції, очолюваної Мартином Пушкарем та Яковом Барабашем, головною ставкою московських урядовців була зроблена на самопроголошеного гетьмана Івана Безпалого¹³. Після вступу московських військ Трубецького на територію України відбувалися постійні контакти з останнім¹⁴, який, у свою чергу, докладно інформував росіян про дії Виговського. А 30 березня (ст. ст.) сам Безпалий прибув до Трубецького¹⁵.

Звичайно, поряд з військовою операцією та ставкою на антигетьманську опозицію, московським керівництвом розглядався варіант мирного розв'язання ситуації, що склалася у російсько-українських відносинах. Так за ініціативою бояр Бориса Морозова, Якова Черкаського, Нікити Одоевського, Ільї та Івана Мілославських були запропоновані статті, які направлені ще наприкінці грудня 1658 р. у формі таємного царського наказу воеводі Трубецькому. Йому пропонувалося вступити в переговори з Виговським. Для цього слід було розвести війська, домогтися виведення з України татар й організувати посольський українсько-російський з'їзд. Гетьман мав надати росіянам статті Гадяцької угоди, яку слід було взяти за основу («приміряючись до цих (Гадяцьких – В.Г.) статей», якщо, звичайно, там не буде таких, що не відповідають гідності великого государя) при розробці й укладенні нової українсько-російської угоди. Москва могла погодитися на те, щоб гетьманом залишався Виговський, якому пропонувалося Київське воеводство, а всім родичам та наближеним – каштелянства та староства. У якості можливої поступки, розглядалася можливість виведення московської залози з Києва¹⁶.

Московське керівництво, нааякане подіями в Україні, готове було йти на досить значні поступки в стосунках з гетьманським урядом. Навіть відступити в порівнянні з договором 1654 р. З огляду на прагнення Москви протягом 1655-1657 рр. навпаки переглянути договір з Богданом Хмельницьким в бік посилення своїх позицій, останні кроки засвідчують надзвичайно велике занепокоєння Кремля подіями в Україні та прагнення за будь-яку ціну зберегти там хоча б мінімальний контроль та не допустити реалізації Гадяцької унії. Очевидно, найбільше непокоїла Москву саме остання, як акт, що кардинально змінював співвідношення сил у польсько-російській суперечці за першість в регіоні. Хоча Виговський у листах до царя повсякчас наголошував, що українсько-польський союз жодною мірою не спрямований проти Московської держави, а також звертав увагу, що угода з поляками передбачає дотримання прав та вольностей православної церкви (одна з основних офіційних причин польсько-російської війни)¹⁷,

Москва не полишала зусиль не допустити реалізації українсько-польських домовленостей.

Водночас Москва активізувалася і щодо Польщі. Російсько-польські відносини на початок 1659 р. визначалися кількома чинниками. По-перше, завершилася невдачею чергова спроба порозумітися у ході посольського з'їзду, що відбувався у вересні – жовтні 1658 р. у Вільні, коли сторони не дійшли згоди у ключових питаннях міждержавних відносин. По-друге, в грудні 1658 р. Москва ціною значних поступок домоглася укладення Валісарського перемир'я зі Швецією, що дозволяло російському керівництву зосередитися на вирішенні питань в контексті відносин з Польщею. Насамкінець, третім чинником стали події в Україні, зумовлені укладенням Гадяцької угоди. Повернення Війська Запорозького до складу Речі Посполитої неодмінно мало б призвести до відновлення її минулої військової та політичної могутності. За умов існування військово-політичного союзу між Варшавою та Бахчисараєм, підтримки польського керівництва з боку австрійського двору, вирішення суперечностей у стосунках з Трансильванією, Бранденбургом та Швецією, Польща отримувала значну перевагу над ослабленою внутрішніми та зовнішніми проблемами Московською державою. Це загрожувало Москві не лише втратою територій, захоплених в Литві та Білорусії в ході кампаній 1654-1655 рр., не лише витісненням її з козацької України, а й можливою експансією польських, кримських та українських військ на власне російські землі.

У січні 1659 р. Москва і Варшава обмінялася посланцями. Так, 16 (26) січня 1659 р. до Москви прибув королівський секретар Кондратовіч, а 2 (12) лютого 1659 р. до Варшави відбули стольник Афанасій Несгеров та піддачий Кузьмін. Темою переговорів стало скликання чергового (третього) з'їзду повноважних послів¹⁸. І якщо стосовно необхідності нового з'їзду сторони були єдині, то щодо місця його проведення (росіяни виступали за Москву, а поляки вважали прийнятним місцем з'їзду Вільно, або Мінськ) та часу, сторони розходилися. Щодо останнього і у Москві, і у Варшаві чекали на результат боротьби за Україну. Поляки прагнули закріпити дипломатичні успіхи 1658 р., росіяни ж, навпаки, намагалися відновити свої позиції в Україні, які серйозно похитнулися після Гадяча.

12 (22) березня 1659 р. у Варшаві розпочав роботу екстраординарний сейм, на якому як головне постало питання становища Речі Посполитої з огляду на війну зі шведами, яка все ще продовжувалася, та на загрозу відновлення війни з Московською державою. Під час сейму гостро проявилось протистояння, що охопило на той час «народ політичний». Так, коронна шляхта насамперед виступала за завершення війни зі Швецією. Литовці ж наполягали на швидшому укладенні мирної угоди з Москвою¹⁹. Ця дискусія майже відразу перекинулася і на «українське питання». Зокрема, було піддано критиці комісарів, що проводили переговори з Військом Запорозьким: волинського каштеляна Беневського та смоленського Євлашевського, яким дорікали не-

правомірне підписання шкідливої для Речі Посполитої угоди з українцями. Невдоволення викликали положення про особливі права Князівства Руського, зокрема, збільшення числа міністрів та сенаторів за рахунок того, що відповідні посади мали отримати представники Війська Запорозького. Не сприймалася вимога українців отримати право елекції на кшталт того, що має Велике князівство Литовське. Наголошували, що дана угода «...наповнить Річ Посполиту й сенат хлопством», яке одержало право отримання шляхетства. Серед магнатів та шляхти чулися вимоги, щодо необхідності проведення нових переговорів з українською стороною. Акцентувалося на тому, що становище Виговського, який наважився на розрив з Москвою, є безвихідним і тепер йому можна диктувати значно жорсткіші умови²⁰.

Беневській та Євлашевській, виправдовуючи свої дії, звертали увагу на надзвичайно важке становище Речі Посполитої, брак військової сили, що вимагало більшої уваги до козаків «... що горнутья до Королівства Польського»²¹. Беневській при цьому зауважував, що в даному випадку головним є «...приєднання українського козацтва», якому слід йти на поступки, зокрема, погодитися на повернення православній церкві храмів та маєтностей, які в свій час були забрані уніатами. Він зазначав, що пізніше, коли становище Речі Посполитої стабілізується, можна буде повернутися до старої системи відносин з Військом Запорозьким²².

Аргументи Беневського були прийняті, але все ж вирішено доопрацювати договір й представити його українським послам, що прибули на сейм. При цьому поведінка польського керівництва засвідчила відхід від компромісної позиції та прагнення нав'язати Чигирину скориговані умови угоди.

Українське посольство (200 осіб²³) було споряджене доволі широкою гетьманською інструкцією, зміст якої свідчив, що Іван Виговський намагався наповнити Гадяцьку угоду змістом, який би надав реальних обрисів ідеї перетворення Речі Посполитої в триєдину республіку з рівноправними суб'єктами, один з яких би представляв цілісний народ руський. Зокрема, передбачалося створення спеціальної комісії з представників Корони, ВКЛ та Князівства Руського, яка б розглянула питання повернення православній церкві всіх храмів, монастирів та маєтностей на землях, «так далеко, як далеко поширюється мова народу Руського», що в різний час були забрані єзуїтами та уніатами, а також ліквідації уніатської церкви. Окрім цього, українською стороною вимагалося скасування постанови проти Війська Запорозького 1638 р. та встановлення козацького реєстру в 60 тис. осіб. Чи не найважливішим було положення про включення до складу Великого князівства Руського етнічних українських земель – Волинського, Руського та Подільського воеводств. Однією з вимог українського гетьмана було гарантування участі представників князівства Руського у всіх посольських комісіях на рівних правах з представниками Корони та Литви²⁴.

Однак, дані вимоги фактично були проігноровані у Варшаві. У листі від 9 (19) серпня 1659 р. король жодним словом не обмо-

вився стосовно вищевказаних вимог. Натомість зосередився на поясненні причин неможливості надати термінову військову допомогу гетьману, а також на похвалах на адресу Виговського за його вірну службу королю та Республіці²⁵.

Відтак, коли до Виговського прибув Кшиштоф Перетятковіч, якого було призначено сеймом провести додаткові переговори з Виговським, останній, ознайомившись з текстом відредагованого польською стороною договору, промовив: «Зі смертю прийхав і смерть мені привіз»²⁶, що означало розуміння Виговським наслідків реформування поляками Гадяцької угоди, яка фактично в результаті цього втрачала весь попередній зміст.

У той час, як Польща намагалася утвердити скорегований Гадяцький договір, Москва надалі продовжувала йти шляхом силового вирішення «українського питання».

10 (20) квітня 1659 р. війська Трубецького виступили з Костянтинова та вже через дев'ять днів підійшли до Конотопа, де з'єдналися з силами Івана Безпалого та розпочали облогу міста, де укріпився полковник Григорій Гуляницький із союзними татарами. Облога тривала аж до 27 червня, доки туди не прибув Іван Виговський. У розпорядженні гетьмана було 16 тис. досвідчених козаків, а також під його знамена прибули, за висловом В. Коховського, всі, хто міг тримати в руках зброю. Також на допомогу до гетьмана прибув 3-тисячний польський загін А. Потоцького²⁷ та 30 тис. татар²⁸.

Саме під Конотопом відбулася головна битва українсько-російської війни 1658-1659 рр. Хід Конотопської битви, поразка Москви та її наслідки ґрунтовно досліджено в роботах А. Бульвінського²⁹. У контексті даного дослідження слід акцентувати увагу на декількох моментах.

По-перше, поразка дійсно була для Московської держави вкрай важкою. Як відзначає С. Соловйов, «...цвіт московської кінноти, що здійснював щасливі походи 54-го і 55-го років, згинув в один день... Ніколи після того цар московський не був в змозі вивести в поле такого сильного ополчення»³⁰. По-друге, поразка виявилася несподіваною для московського керівництва (там недооцінювали можливості та військовий талант Виговського) і вкрай погіршила становище Москви в умовах посилення Речі Посполитої. Як відзначає С. Соловйов, лише недавно всі раділи успіхам в Литві (захоплення в полон Госєвського, перемоги Хованського) і тут Трубецької «муж благоговійний та вишуканий, у війнах щасливий та для ворогів страшний» згубив таке величезне військо. Розпочалося укріплення Москви. Навіть ходили чутки, що Алексей Михайлович готується покинути столицю і відбути за Волгу до Ярославля³¹. По-третє, поразка пришвидшила російсько-шведський переговорний процес. У Москві утвердилося переконання, що ситуацію може врятувати лише мир зі Швецією на будь-яких умовах. Уже в червні 1659 р. відбулася зустріч російських та шведських межевих суддів для остаточного розмежування територій³², а з 25 по 29 вересня 1659 р. в Томсдорфі тривав з'їзд московських та шведських повноваж-

них послів³³. Однак, попри всі старання царського керівництва в найстиглиші терміни розв'язати всі суперечності зі Швецією й укласти антипольський союз, ця справа затягувалася. Тут, очевидно, свою роль зіграло те, що шведи паралельно проводило консультації з представниками польського короля.

Намагаючись врятувати свої позиції в Україні, росіяни здійснюють спробу вступити в переговори з Виговським, закликаючи того вислати до Трубецького «добрих та знатних» людей.

Український гетьман погоджувався на переговори та готовий був надіслати своїх представників, за умови гарантій їх безпеки, однак вважав за можливе проведення переговорів лише в Батурині³⁴. При цьому, зберігаючи ініціативу в стосунках з Москвою, прагнув закріпити перемогу укладенням вигідних для Війська Запорозького умов миру. За даними коронного обозного Анджея Потоцького, який очолював допоміжні польські війська при Виговському, гетьман направив Шереметьєву копію королівських привілеїв, «...запитуючи: чи погодиться цар укласти з ними таку саму угоду?»³⁵.

Гетьман прагнув зіграти на суперечностях між Москвою та Польщею, що давало надії на створення умов для державного розвитку України. Очевидно, російсько-українські переговори стосовно укладення нового договору мали підштовхнути Польщу до корекції її української політики, зробити її поступливішою у діалозі з Чигирином.

Однак, попри сподівання Виговського, ейфорія польського керівництва, породжена політичними та військовими перемогами над Москвою, стала на заваді реалізації ідеї Гадяча. Ініціатива все більше переходила до войовничо налаштованих представників шляхетсько-магнатських кл. Яскравим представником цього угруповання був Анджей Потоцький, який у цей час, коментуючи політику Виговського, застерігав короля, що головною метою гетьмана є здобуття незалежності як від Москви, так і від Польщі, «... лякаючи вашу королівську милість – Царем, а Царя – вашою королівською милістю». Потоцький пропонував обернути «підступність» козаків проти них самих, для чого слід помиритися з Царем, неодмінно домовившись відносно «українського питання», хоча б ціною територіальних поступок («чим-небудь за Дніпром»)³⁶.

Також Потоцький вважав, що лише рішучі заходи зі залученням польських і татарських військ можуть стати дієвим засобом заспокоєння України та наведення там порядку. На його думку, лише поява в Україні самого короля на чолі сильного польського війська змусить до покірності українське населення. Звертаючись до Яна Казімежа, він писав: «Не дістаючи шаблі, одним разом ти заспокоїш їх назавжди одним своїм прибуттям, а потім приведеш їх до такого порядку, що вони не будуть більше свавільничати і завдавати шкоди державі вашої королівської милості». У разі, коли б дії короля зустріли опір, Потоцький пропонував задіяти татарське військо, «... щоб воно вивезло їх декілька фур в Крим, а з іншого боку військо вашої королівської милості доведе їх до зубожіння, що змусить багатьох з них розійтися по селах на Волині і в

Поділі». Обезлюднення України, на думку Потоцького, було дієвим засобом її заспокоєння. Свій маніфест він підсумовує висновком, що «поки Україна не буде приведена до попередніх своїх початків (до 1648 р. – В.Г.), доти не буде спокою в Польщі»³⁷.

Позиція польського керівництва, яке в даний час опинилося під впливом «партії війни» і почало відходити від політики компромісів стосовно козацької України, зокрема, спричинила крах політики гетьмана Івана Виговського. Серед інших чинників можна назвати чергове загострення внутрішньої ситуації в Україні, коли набула поширення ідея зміни гетьмана (все більше ставало прихильників вручення булави молодшому синові Богдана Хмельницького Юрію), а також відхід з України союзних татар, стурбованих нападами запорожців на Крим.

Коли Виговський із залишками татар відійшов до Чигирина, частина полковників оголосила себе підданими царя. Завдяки, з одного боку, жорстоким заходам московських військ («... ті міста і містечка взяли й випалили й висікли»), а з другого щедрим подарункам (в Україну для роздачі прихильним полковникам було надіслано царське жадування (соболи й золоті)) вдалося сформувавши в середовищі козацької старшини промосковське угруповання, яке, за визнанням самого Шереметьєва, на це пішло «... боячись твого великого государя страху і твоїх великого государя ратних людей»³⁸.

Невдовзі 10-тисячне козацьке військо разом з Хмельницьким стояло під Германівкою. 11 (21) вересня там відбулася рада, куди прибув Виговський. Він зачитував Гадяцькі статті, переконував козаків не відступати від короля. Проте його не послушали і він ледве втік у польський табір³⁹. Сам Виговський 26 вересня (ст. ст.) про це писав, що добровільно віддав гетьманські клейноди, попередньо змусивши козаків присягнути, що вони не відступляться від підданства польському королю⁴⁰. Після цього Ю. Хмельницький виступив на Росаву, де мала відбутися велика рада і де вже перебували зі своїми полками чигиринський, уманський та черкаський полковники, більшість козацьких полків, а також найманці волохи, що покинули Виговського та перейшли на бік Хмельницького⁴¹.

Такий розвиток подій в Україні дав можливість російському керівництву заспокоїтися стосовно можливого наступу українсько-польсько-татарських сил на Москву та активізуватися. Уже 5 (15) вересня 1659 р. Трубецкой виступив з військом з Путивля до Переяслава.

1 (10) жовтня до Трубецкого прибув полковник Петро Дорошенко з листом від Ю. Хмельницького і статтями, згідно яких козаки бажали відновити договір з Москвою⁴². Так, новообраний український гетьман і старшини, які його підтримували, виступили з проханням, щоб всі права та вольності, гарантовані договором 1654 р., були підтверджені та залишалися непорушними. Чи не головною була вимога, щоб окрім Києва в інших українських містах не було воевод і щоб московські війська, які надсилаються в Україну для допомоги, перебували під командуванням гетьмана.

Слід відзначити, що це йшло навіть далі договору 1654 р. Окрім цього, в листі містилося прохання, щоб цар не приймав з Війська Запорозького жодних листів без відома гетьмана і всієї старшини. Також ставилася умова, щоб в козацькій Україні був лише один гетьман і йому підпорядковувалися всі полки по обидва боки Дніпра (тут, очевидно, мова йшла про недопустимість підтримки московськими воєводами опозиційних самопроголошених гетьманів, як то було за гетьманування Івана Виговського). У листі також говорилося, що вибори гетьмана Війська Запорозького мають бути вільними і щоб у виборах мали право брати участь лише військові люди (козацтво). Після виборів послі мають направлятися до Москви за підтвердженням обрання. Також мова йшла про право гетьмана вільно проводити зовнішню політику. Зокрема, він міг вільно приймати всіх іноземних послів, відсилаючи царю лише списки з їх грамот. Також містилася вимога, щоб в разі мирних переговорів царських послів з поляками, татарами чи шведами були присутні комісари від Війська Запорозького, які мають бути наділеними вільним голосом. Насамкінець говорилося про те, що духовенство українське має залишатися під владою константинопольського патріарха⁴³.

Логіка подій в Україні, звичайно, диктувала представникам української старшини, що вони в праві розраховувати на значні поступки з боку Москви. Становище царської влади в Україні було досить непевним після поразки під Конотопом. Все ж багато залишалося противників зближення з Московією. Про можливість досягнення компромісу свідчило і те, що ще напередодні Москва була ладна йти на далекосяжні поступки, лише б втримати козацьку Україну від підданства польському королю.

Проте, для досягнення цього потрібна була, насамперед, тверда воля української політичної еліти та демонстрація єдності в досягненні цілей. Натомість після усунення Виговського розпочалася внутрішня боротьба за владу (уряди, полковництва...). Юрій Хмельницький, зважаючи на молодість (17 років), стає повністю залежним від оточуючих його старшин. Можливо комплекс меншовартості, який сформувався в цей час, просто не дозволяв навіть спробувати розмовляти з Московією на рівних. Як показали події, українська старшина жодним чином не скористалася з ситуації, що склалася після перемоги під Конотопом, не проявилася розуміння, що Москва значно більше зацікавлена в примиренні з козацтвом.

Фактично Москва, користуючись зі слабкості нового українського керівництва, зуміла нав'язати Хмельницькому свій сценарій розвитку подій. Так, було відхилено пропозицію щодо зустрічі гетьмана з московським воєводою Трубецьким у Трехтемирівському монастирі. Воднораз Хмельницькому було наказано прибути до Переяслава, де знаходилася ставка московських військ⁴⁴. Відтак, український гетьман на чолі делегації від Війська Запорозького, до складу якої входили коберенський архімандрит Іов Заунчковський, генеральний обозний Тимофій Носач, суддя Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський виконав російський на-

каз. З полковників Юрія Хмельницького супроводжували Андрій Одинець (полковник черкаський), Іван Лизогуб (канівський), Яків Петренко (корсунський), Іван Сірко (кальницький), а також колишній полковник прилуцький Петро Дорошенко. Юрій Хмельницький змушений був вирушити до Переяслава, куди прибув 10 (20) жовтня, так і не отримавши відповіді на свої пропозиції (уже це промовляло про слабкість позиції українців)⁴⁵.

У Переяславі українська делегація опинилася в оточенні московських військ. Як повідомляв у своїй відписці царю Алексеї Трубецкой, «... в місті від міських воріт по вулиці, якою їхав Юрій, до двору стояли стрільці й солдати з рушницями, знаменами та барабанами. А на дворі, на якому зупинилися Юрій і старшина, для охорони розташовувалася сотня стрільців». Також було наказано до Переяслава прибути воеводам Шереметьєву та Ромодановському з військами⁴⁶. Фактично молодий гетьман опинився в умовах жорсткого психологічного тиску, що й відіграло головну роль в ході переговорів.

15 (25) жовтня, напередодні ради, Трубецкой зачитав царську грамоту, в якій містилися «... статті, які були надані попередньому гетьману, батькові Юрія Богдану Хмельницькому і ті, що понад ті попередні надіслані від великого государя царя»⁴⁷. Відтак, тут недоречно говорити про якусь таємну фальсифікацію, яку не вгледіли гетьман і полковники. Очевидно, тут фальсифікація була відкрита, а українській стороні просто не вистачало політичної волі протистояти грубому тиску, вона жодним чином не спромоглася захистити свої інтереси.

Насамкінець Трубецкой зачитав ще одну статтю, згідно якої російським воеводам наказувалося бути в Новгороді-Сіверському, Чернігові, Стародубі і Почепі, тому що «... ці міста здавна належать Московській державі, а не до Малої Росії»⁴⁸.

У відповідь гетьман і полковники сказали, що Чернігів є полковим містом, а інші міста приписані до Ніжинського полку, що це може викликати обурення козаків. Тому просили цю статтю не зачитувати на раді⁴⁹. Знову таки, відсутність волі чинити будь-який супротив царській волі штовхала гетьмана і полковників на прийняття навіть таких пунктів, але за умови, що вони будуть триматися в таємниці.

17 (27) жовтня 1659 р. розпочалася рада. Замість 14 статей, які раніше були прислані Хмельницьким з Дорошенком і які були повністю відхилені, на раді знову зачитали старі статті (Богдана) і нові, які різко обмежували владні функції українського гетьманату, робили його залежним від Москви і створювали передумови для підпорядкування внутрішнього життя козацької України московській адміністрації⁵⁰. Все те, що Москва не змогла досягти тиском на Б. Хмельницького та І. Виговського, вона зуміла провести на Переяславській раді 1659 р.

Фактично, в нових статтях були зафіксовані всі зміни, яких московське керівництво домагалося, починаючи з 1655 р. Мова йшла, по-перше, про введення московських воевод окрім Києва

в міста Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань. По-друге, виводилися українські залоги з Білорусії, зокрема мова йшла про Старий Бихів (Івана Нечая слід було передати Москві). По-третє, заборонялося переобирати гетьмана без відповідного указу царя. У свою чергу, також обмежувалися повноваження самого гетьмана – він втрачав право самовільно призначати та усувати полковників, а також призначати їм смертну кару. Заборонялося перебувати у Війську Запорозькому особам, які не є православними. Це стосувалося і нововихрещених іноземців, тому що «... від іноземців та нововихрещених великі у Війську Запорозькому міжусобиці здійснюються, а їм запорожцям чиняться утиски». Окремою статтею передбачалася передача царській величності «зрадника» Івана Виговського, його дружини та дітей, а також всіх родичів⁵¹.

Москва прагнула відразу реалізувати на практиці підписані з українським керівництвом домовленості. Так, уже 4 (14) грудня 1659 р. воевода Іван Лобанов-Ростовській і Семьон Змеев здобули Старий Бихів. Івана Нечая, його брата, Самійла Виговського, їх дружин та низку представників місцевої шляхти, що в свій час визнали владу українського гетьмана, було взято в полон⁵².

Успіхи Москви в Україні мали безпосередній вплив на розвиток російсько-польських стосунків.

У середовищі польського керівництва активізувалися прихильники примирення з Росією та знову лунали голоси про необхідність відновлення переговорного процесу. Саме переговори з Москвою розглядалися як засіб збереження контролю над ситуацією в Україні. За це знову виступає в жовтні 1659 р. Анджей Потоцький, який, звертаючись до короля, зазначає, що «...не слід вашій королівській милості уникати мирних договорів з Москвою». При цьому він наголошував, що сам цар закликає Яна Казімежа до цього⁵³.

Водночас коронний обозний в листі до короля, а також до коронного гетьмана Станіслава Потоцького, наголошував на необхідності збільшення чисельності польських військ в Україні, що могло бути серйозним аргументом як для утримання контролю над українськими землями, так і для створення сприятливого ґрунту для проведення переговорів з Москвою. Він вказував, що «... з Трубецькім та Долгорукім під Переяславом сорок тисяч піхоти, і що кінні полки цілком укомплектовані. Супроти такого противника слід якомога скоріше направити в тутешні краї і з нашого боку сильне військо»⁵⁴.

Зі свого боку, Москва, прагнучи посилити свої позиції, намагалася швидко й рішуче опанувати ситуацію в Україні, придушивши будь-які антимосковські прояви часів Івана Виговського. Так, вже 14 (24) грудня 1659 р. київському воеводі Васілію Шереметьєву було наказано терміново вислати ратних людей з Києва до Брацлава та Білої Церкви, а чисельність київської залоги збільшити до весни до 3-4 тис. осіб. Також мова йшла про розсілку ратних людей з Переяслава до Ніжина, а також в сіверські міста. При цьому чітко зазначалося, що у вказаних містах (Переяслав, Ніжин, Чернігів,

Біла Церква, Брацлав) воєводи не мають втручатися в справи місцевих земських, ратушних та церковних судів й порушувати права та вольності козацтва, однак всі інші справи уже мають належати компетенції московських воєвод⁵⁵.

Згадується і про військові дії росіян. Зокрема, це облога Бару та Меджибожа, а також зіткнення військ Шереметьєва з козаками Виговського в районі Хмільника. Через значну чисельну перевагу росіян та те, що допомога до польських військ надійшла надто пізно, колишній гетьман змушений був відступити в район Полонного⁵⁶.

На кінець 1659 р. основні стратегічні пункти козацької України перебували під контролем московських воєвод. У це час Ю. Хмельницький знаходився в Богуславі, воєвода Шереметьєв – у Києві, Козловській з 10 тис. московського війська – у Білій Церкві, Бутурлін – у Переяславі⁵⁷.

Отже, боротьба за вирішення на свою користь «українського питання», яка розгорілася між Варшавою та Москвою після смерті Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, набула інтенсивного характеру. При цьому власне український чинник відіграв у цьому протистоянні дуже важливу роль, від позиції українського гетьманату багато в чому залежало співвідношення сил між Польщею та Росією. Саме посилення тиску на гетьманський уряд з боку Москви, яка прагнула ревізії договору 1654 р. з метою посилення контролю над Україною, а також підтримка царським урядом антигетьманської опозиції, спонукали Івана Виговського, який отримав гетьманську булаву після смерті Богдана Хмельницького та усунення від влади його молодшого сина – Юрія, до зближення з Польщею. Наслідком цього стало вироблення та підписання Гадяцького договору 1658 р. Угода, яка передбачала входження козацької України до складу Речі Посполитої, фактично денонсувала Переяславсько-Московський договір 1654 р. та змінила на користь Польщі співвідношення сил у її протистоянні з Москвою. Проте, уже через рік, з укладенням нового українсько-московського договору в Переяславі, ситуація кардинально змінилася. До такого повороту призвели декілька чинників. Першим з них стала політика Варшави, яка після укладення Гадяцького договору пішла шляхом ігнорування природних прагнень українського народу й у новій редакції угоди значно обмежила суверенітет України. Також, в умовах московської агресії проти України Варшава не спромоглася надати достатньої військової допомоги останній й гарантувати спроможність гетьманської влади протистояти не стільки Москві, скільки внутрішній опозиції. Другим чинником стала саме опозиція, яка, скориставшись невдоволенням в українському суспільстві положеннями Гадяцького договору, спромоглася усунути з гетьманства Виговського та віддати булаву Юрію Хмельницькому. Третій чинник полягав у неспроможності нової влади (гетьманського уряду Ю. Хмельницького) протистояти тискові з боку Москви, що в кінцевому результаті вилилося у здачу усіх тих позицій, яких твердо трималися і Богдан Хмельницький, і Іван Виговський.

Примітки:

1. Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) / А.Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.125-138; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи / В. Горобець // Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2008. – С.81-108; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.16-47; Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.; Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1999. – 352 с.; Чухліб Т. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) / Т. Чухліб // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.45-74.
2. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.; Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) / Б.Н. Флоря. – М. : Индикс, 2010. – 656 с.
3. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660 / P. Kroll. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – 452 s.; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. / Z. Wójcik // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. – Т.1. – С.331-378; Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa : PWN, 1959. – 281 s.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). – СПб. : Тип. А. Катанского и К^о, 1892. – Т.15. – С.285-286.
5. Там же. – СПб. Тип В.В. Пратц, 1872. – Т.7. – С.279.
6. Там же. – Т.15. – С.308-309.
7. Там же. – С.315-317
8. Там же. – С.320-322.
9. Там же. – С.322-324.
10. Там же. – С.324-325.
11. Там же. – СПб. Тип. П.А. Кулиша, 1863. – Т.4. – С.219-220, 225; там же. – Т.15. – С.361.
12. Там же. – Т.15. – С.415-418.
13. Там же. – Т.7. – С.262, 281.
14. Там же. – Т.4. – С.220; там же. – Т.15. – С.361-362.
15. Там же. – Т.4. – С.221-222, 227.
16. Там же. – С.204-205; Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. / отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М. : Мысль, 1990. – Кн. VI. – Т.11-12: История России с древнейших времен. – С.48-49.
17. АЮЗР. – Т.7. – С.279.
18. Бангыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н.Н. Бангыш-Каменский. – М. : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1897. – Ч.3. – С.134.

19. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań : Nakład i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – T.2. – S.25.
20. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej / F.R. Rawita-Gawroński. – Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. – S.78.
21. Historia panowania Jana Kazimierza... – T.2. – S.25-26.
22. Ibid. – S.26.
23. Ibid. – S.27.
24. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернатор (далі – ПВК). – К.: Университетская типографія, 1852. – Т.3. – Р.3. – С.315-325, 330.
25. Там само. – С.339-346.
26. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią... – S.80.
27. АЮЗР. – Т.4. – С.232; АЮЗР. – Т.7. – С.262.
28. Historia panowania Jana Kazimierza... – T.2. – S.21]
29. Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України ...
30. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.VI. – Т.11-12. – С.49-50.
31. Там же. – С.50.
32. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.) / Н.Н. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Э. Лиснера и А. Гешеля, 1902. – Ч. 4. – С.177
33. Там же. – С.177; Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах [Электронный ресурс]. – М. : Международные отношения, 1995. – Режим доступа: <http://kirjazh.spb.ru/biblio/pohleb/pohleb5.htm>.
34. АЮЗР. – Т.7. – С.293; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.VI. – Т.11-12. – С.51.
35. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.300; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.VI. – Т.11-12. – С.52.
36. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.300.
37. Там же. – С.301-302.
38. АЮЗР. – Т.7. – С.311-316; там же. – Т.15. – С.436.
39. Там же. – Т.4. – С.251; там же. – Т.7. – С.307.
40. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.355-357.
41. АЮЗР. – Т.15. – С.440.
42. Там же. – Т.4. – С.230-232.
43. Там же. – Т.4. – С.255-257; Соловьев С.М. Сочинения / С.М. Соловьев. – Кн.VI. – Т.11-12. – С.54-55.
44. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.366-367.
45. АЮЗР. – Т.4. – С.259.
46. Там же.
47. Там же. – С.260.
48. Там же. – С.261.
49. Там же.
50. Там же. – С.262.
51. Там же. – С.265-267; Соловьев С.М. Сочинения... – С.56-57.
52. Соловьев С.М. Сочинения... – С.58.
53. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.370.
54. Там же. – С.373.
55. АЮЗР. – Т.7. – С.316-317.
56. ПВК. – Т.3. – Р.3. – С.394, 399-400.
57. Там же. – С.412.

Volodymyr Hazin

**BETWEEN HADIACH AND PEREYASLAV: MOSCOW AND WARSAW
IN THE STRUGGLE FOR UKRAINE IN 1658–1659.**

The author of the article analyzes the course of the Polish-Russian struggle in the “Ukrainian question” for the solution to their advantage in the period from the conclusion of Hadiach agreement to Pereyaslav treaty in 1659. The author pays an attention to the actions of Warsaw and Moscow, aimed at increasing their position in the Cossack Ukraine. These actions were considered as significant element in the struggle for supremacy in Central and Eastern Europe. The reasons that allowed Moscow leadership to achieve the revision of agreement 1654 are analyzed. This revision was reflected in the agreement signed by Yuriy Khmelnytskyi in 1659 in Pereyaslav.

Key words: Poland, Russia, Zaporozhian Forces, Hadiach agreement 1658, Pereyaslav agreement 1659.

Владимир Газин

**МЕЖДУ ГАДЯЧЕМ И ПЕРЕЯСЛАВОМ: МОСКВА И ВАРШАВА
В БОРЬБЕ ЗА УКРАИНУ В 1658-1659 гг.**

В статье проанализирован ход польско-русской борьбы за решение в свою пользу «украинского вопроса» в период от заключения Гадяцкого соглашения к Переяславскому договору 1659 г. Акцентировано внимание на действиях Варшавы и Москвы, направленных на усиление своих позиций в казацкой Украине, которые рассматривались как весомый элемент в борьбе за первенство в Центрально-Восточной Европе. Анализируются причины, которые дали возможность московскому руководству добиться ревизии договора 1654 г., что и отобразилось в соглашении, подписанном Юрием Хмельницким в 1659 г. в Переяславе.

Ключевые слова: Польша, Россия, Войско Запорожское, Гадяцкий договор 1658 г., Переяславский договор 1659 г.

Отримано: 18.12.2014.

УДК 94(477.4)«17/18»(081)

Анатолій Філінюк
(Кам'янець-Подільський)

ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ДОЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється авторське бачення причин і подій, планів і їх виконання лідерами найсильніших європейських країн. Характеризується внутрішньополітична ситуація в Речі Посполитій, яка зумовила другий поділ та включення до складу Російської імперії земель Правобережної України. Розкриваються внутрішньополітичні процеси в Речі Посполитій, бачення шляхів розв'язання політичної кризи різними польськими політичними партіями, які стали чинниками розчленування, а згодом і її повної ліквідації. Визначаються інтереси держав, котрі здійснили цей поділ, дається характеристика позиції інших країн Європи, що не зіграли своєї мобілізуючої ролі в захисті Речі Посполитої. Висвітлюється вплив анексії Правобережжя Російською державою на долю та цивілізаційні зміни в його розвитку, подальші перспективи України.

Ключові слова: *другий і третій поділи, Річ Посполита, Правобережжя, Україна, приєднання, чинники, інтереси держав, цивілізаційні трансформації.*

Незабаром виповниться 220 років з часу третього поділу Речі Посполитої – суспільно-політичної події, яка разом із двома попередніми поділами належить до «вічно живих» тем і «больових точок» європейської історії, котра створила нову ситуацію в історичному розвитку, справила прямий і безпосередній вплив як на саму Польщу, так і на Правобережжя, всю Україну і Європу загалом. Передусім тому, що цей поділ у кінцевому рахунку став однією з драматичних віх, яка мала своїм наслідком загибель польської держави на континенті та зміну державної приналежності і цивілізаційного вектора розвитку Правобережної України. Однак досі питання про мотиви і роль держав-учасниць у цьому поділі, а тим більше про його місце в історії великого українського регіону і України загалом не висвітлене комплексно.

В доступній для пересічного читача наукової і науково-популярній літературі, вітчизняних підручниках та навчальних посібниках важко знайти зрозумілу й вичерпну відповідь на те, якими причинами були викликані і навіть коли насправді відбулися поділи Речі Посполитої та які держави брали у них участь, що вони собою представляли, чії політичні інтереси переслідували, яке місце в них посідали Правобережжя і вся Україна, яку роль відіграли вони у долі регіону, всієї України та Європи?

Годі щось істотне та об'єктивне почерпнути про місце цієї події в історії України у міжнародній інформаційній мережі Інтернет. Адже там розміщена лише скупа інформація про те, що до поділів призвело втручання сусідів. Скажімо, за результатами другого поділу Речі Посполитої, затвердженого Гродненським сеймом у 1793 р., від Речі Посполитої до Пруссії відійшли вся Великопольща та частина Мазовії, а до Росії – українські та білоруські землі.

Аналіз засвідчує, що до проблеми поділів Речі Посполитої зверталось чимало українських, російських, польських та інших іноземних істориків, які зробили помітний внесок в її історіографічне осмислення. Однак, якщо у дореволюційній Росії та радянські часи їх трактування носило ідеологічний характер і переживало відому корекцію на догоду політичній кон'юктурі, то чимало праць новітньої доби в концептуальному плані не особливо далеко відійшли від ідей, котрі утвердилися у XIX ст., а своїми коріннями входять у часи самих поділів¹. В нинішніх умовах відбувається поступове наукове осмислення подій і явищ більш як 220-літньої давності та дедалі більш об'єктивне відтворення їх характеру, суті і значення.

Підкреслимо, що на ці події представники різних держав і народів дивляться по-різному². Поляки їх розглядають крізь призму втрати своєї державності. Росіяни, австрійці та німці вважають поділи геополітичною необхідністю, завдяки якій відбулося територіальне зростання їхніх держав. В українській інтерпретації, вони не тільки змінили приналежність величезної етнічної те-

риторії, а й спричинили якісно інший вектор суспільного розвитку та цивілізаційну спрямованість України. Якщо в російській та українській літературі йдеться про роль включення, приєднання та входження Правобережної України до складу Росії, то в працях української діаспори чітко зазначається про її анексію Росією у 1793-1795 рр. (І. Лисяк-Рудницький) чи захоплення українських земель (Н. Полонська-Василенко). Уже цей факт сам по собі засвідчує, що реконструкція поділів Речі Посполитої неможлива на основі однозначного, однозначного підходу.

Як і раніше, поділи Речі Посполитої залишаються предметом гострих дискусій, зберігаючи свою наукову актуальність, політичне та цивілізаційне значення. Це тим більше необхідно підкреслити, оскільки пов'язані з ними події дають уроки й слугують мостом з минулого у сьогодення та майбутнє, яке український народ прагне побудувати. Іншими словами, нинішні реалії України не просто актуалізують наукові пошуки сучасного розуміння та осмислення подій більш як 220-літньої давності, але й виступають однією з глибинних засад її ретельного вивчення та об'єктивного наукового відтворення. Усвідомлюючи неможливість представити вичерпний виклад всієї панорами перебігу поділів Речі Посполитої і зумовлених ними суспільних трансформацій у рамках однієї статті, вважаємо за необхідне зосередити увагу на характеристиці причин, котрі їх зумовили, та викликаних ними ключових подій і тенденцій.

Зважаючи на те, що в одній статті розкрити таку складну та масштабну тему практично неможливо, ми її висвітлюємо з допомогою двох публікацій. У цій розповіді головним чином про загальний контекст міжнародного становища і місце в ньому Речі Посполитої, а також про причини другого поділу та його архітекторів. Відтворенню подій, пов'язаних із третім поділом Речі Посполитої, знищенням цієї європейської держави, остаточним руйнуванням тодішнього світопорядку та їх впливом на подальшу долю і розвиток Правобережжя й усієї України, буде присвячена наступна розвідка.

Висвітлення питання почнемо з розгляду самого терміну. На наш погляд, події, що відбулись у 1791-1795 рр. щодо великої центральноєвропейської держави з майже 225-літньою історією, найповніше репрезентує термін «поділи Речі Посполитої». Якщо вести мову про поділи Польщі, то поза увагою залишається доля українських, білоруських та інших непольських земель, яких передусім він стосувався. Принциповим є і те, що, звертаючись до цієї події, кожен народ ставить перед собою свої цілі і завдання. А вони не співпадали і, звісно, досі не співпадають. Абсолютно не підходять для пояснення поділів і такі поняття, як «повернення ісконно руських земель», «приєднання» чи «возз'єднання» українських земель. По-перше, анексовані Росією некорінні польські землі ніколи не були російськими. По-друге, в ході поділів Речі Посполитої відбулось її насильницьке розчленування та загарбання сильнішими державами силою зброї. По-третє, характерними ознаками Росії

як імперії виступали експансія та інкорпорація: розширення її території відбувалося не заради захисту корінного населення, а за задля його поневолення та поглинення нових територій, населених різними етносами, включення в її державний організм.

Передусім, підкреслимо, що значна частина дослідників (українських – М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, Л. Коваленко, І. Крип'якевич, І. Лисяк-Рудницький, В. Сарбей, В. Смолій, О. Реєнт, О. Гуржій, М. Бармак, О. Донік, А. Філінюк, В. Шандра; російських – С. Соловйов, М. Кареев, В. Ключевський, О. Корнілов, Н. Чечулін, Ф. Мартенс, зокрема сучасних – Л. Аржакова, Л. Горизонтов, О. Міллер, Б. Носов, П. Стегній, Г. Санін), в т.ч. іноземних – британець Н. Дейвіс, австрієць А. Каппелер – поділ і «падіння Речі Посполитої» пов'язували й пов'язують із обставинами внутрішньої ситуації (глибокою та тривалою внутрішньою кризою цієї держави, внутрішнім розкладом польського державного устрою, всеваддям і своєкорисливістю магнатів й шляхти, котрі були використані її сусідами – Австрією, Пруссією та Росією для своїх територіальних придбань³. Це, в свою чергу, означає, що другий поділ Речі Посполитої залежав «радіше від кон'юнктури зовнішніх контактів»⁴.

Чимало дослідників провину за поділи Речі Посполитої покладає як на самих поляків, так і на країни-учасниці поділів. Однак, більшість учених дотримується пояснення трьох основних чинників поділу цієї центральноевропейської держави: а) перетворювальні рухи, що панували в Європі з початку і до кінця XVIII ст.; б) російський національний рух, який відбувався під релігійним гаслом, і в) завойовницькі прагнення Пруссії. З нашої точки зору, поділи Речі Посполитої були зумовлені щонайменше чотирма групами причин: а) кризою польської державності; б) розвитком загальноєвропейської зовнішньополітичної ситуації, в якій зіткнулися найсильніші і найвпливовіші держави Європи; в) агресивною, загарбницькою політикою Росії, Австрії та Пруссії; г) боязню, страхом Росії перед поширенням на її територію ідей Великої французької революції. Оцінюючи насильницький характер поділів Речі Посполитої, А. Каппелер особливо наголошує, що вони у історії Європи «є безпрецедентним актом насилля, який зневажив правові норми і розхитав політичний устрій старої Європи». Пруссія, Росія та Австрія ліквідували й передідали суверенну, рівноправну ланку європейської державної системи⁵.

Зазначимо, що в історії України загалом та її окремих регіонів зокрема, не раз траплялося так, що зміни в їх розвитку зумовлювалися процесами, котрі відбувалися поза її межами. Великий український історик М. Грушевський відзначав, що «приєднання» будь-якої території вирішувалося не міркуваннями про користь і вигоду цієї території, і навіть не економічними чи політичними результатами, які воно може принести місцевим народам. Питання розв'язувалося лише наявністю сил держави, спроможних захопити й утримати новий набуток⁶. Так складалося, що наприкінці XVIII ст. Росія, як імперія, розбудовувалася за рахунок приєднання

сусідніх територій, поглинення та асиміляції їх суспільств і корінного населення, силою зброї включила до свого складу Правобережну Україну⁷. Царизм, його провідні сановники вибудували та реалізували далекоглядні плани розширення держави за допомогою поділів Речі Посполитої і приєднання Правобережжя⁸.

Ось чому професор Л. Коваленко, розглянувши міжнародні аспекти другого та третього поділів Речі Посполитої⁹, поставив питання про об'єктивне висвітлення проблеми. Не заперечуючи їх насильницького характеру, В. Смолій зазначив, що це справило позитивний вплив на всі українські землі, адже більшість їх опинилась у складі Російської держави й стала центром тяжіння для українського населення, котре перебувало в складі Австрійської імперії¹⁰.

Норман Дейвіс зазначає, що російська експансіоністська політика щодо Східної Європи, й зокрема Польщі, виявлялася в двох варіантах. Воєнна партія відверто обстоювала прями анексії. Її речники вважали, що «російські інтереси можна найкраще забезпечити, захоплюючи території її сусідів з будь-якої можливої нагоди». Адептом прямої анексії, на думку вченого, виступав президент Військової колегії (1763-1772) і перший генерал-губернатор Білорусії (1772-1782) З. Чернишов. Інші російські політики в цьому плані були більш обережними. Зокрема, головний радник Катерини II із зовнішніх справ М. Панін «дотримувався давніших і потаємніших правил російської гри, з допомогою яких суперників знезброювали обіцянками захисту, а жертву не ковтали пожадливо, а потихеньку переживували»¹¹. Саме граф М. Панін відстоював не лише мир, але й союз із Фрідріхом, доводячи, що без його сприяння отримання успіхів у Речі Посполитій неможливе.

У запропонованому свого часу Катериною II трактуваних польської драми, в тому числі й другого та третього поділів Речі Посполитої, робився наголос на тому, що Литва, Україна, Білорусія – російські землі чи населені росіянами – «русские» території і що самодержавство жодної п'яді землі древньої, історичної Польщі не взяло і не хотіло приєднувати, що населені поляками землі Росії були не потрібні. Блискуча з дипломатичної точки зору формула прозоро натякала на те, що політика царизму щодо польського питання докорінно відрізнялася від політичного курсу урядів Пруссії та Австрії, які без будь-яких на те прав захопили польські землі. І саме ця теза стала хрестоматійною, міцно увійшовши в офіційні документи та історичну наукову і навчальну літературу без будь-яких посилань на авторство імператриці.

Але як бути з тим, що ще з часів Петра I Росія розглядала Річ Посполиту не інакше як сферу свого безроздільного впливу? Н. Дейвіс пише, що майже п'ятдесят років Польсько-Литовською державою керували як російським протекторатом, і то методами, що їх у звичайному житті вважали б за протекційний рекет¹². Як зрозуміти факт дислокування щонайменше впродовж чверті століття регулярних російських військ у межах Правобережної України, яку в Санкт-Петербурзі вважали частиною вотчини Російської імперії¹³? Зрештою, відомо, що саме зусиллями ро-

сійської імператриці на королівському троні у той час опинився С. Понятовський. А створена в російській столиці безславна шляхетська Торговицька конфедерація, за словами Д. Бовуа, була претекстом для другого поділу, підвела до третього, а по трьох роках і до повного зникнення Речі Посполитої¹⁴. Вся поведінка самодержавства включно до 1792 р. засвідчувала, що царизм і думки не допускав, що поляки коли-небудь вийдуть з-під його протекторату. Те, що самодержавству довелося задовольнитися західно-російськими землями, віддавши Австрії Галичину, пояснюється лише необхідністю рахуватися з апетитами австрійського та прусського дворів.

Н. Коршунова справедливо зазначає, що розуміння колізій, які виникли тоді навколо Речі Посполитої, неможливе поза уявленнями про єдиний історичний процес, в ході якого складалась європейська геополітична архітектоніка та визначався зміст російської зовнішньої політики¹⁵. Росія представляла собою своєрідну геополітичну комету, ядро якої рухалося по зігнутій траєкторії, з північного сходу на південний захід, ковзаючи правим боком на заході по Європі, і поступово повертаючись на південь¹⁶. При цьому основним геополітичним фактором для України, зокрема її Правобережжя, наприкінці XVIII ст. було забезпечення сусідства Росії з європейськими державами, передусім з Австрією.

Звернемо увагу на те, що з 60-х рр. XVIII ст. головним противником Росії на міжнародній арені була Франція, уряд якої дотримувався традиційної не лише антиросійської, але й антиавстрійської лінії зміцнення так званого «Східного бар'єра», до складу якого входили держави, котрі межували з Росією – Швеція, Річ Посполита та Османська імперія. До розглядуваного моменту французька дипломатія двічі використовувала свій вплив, щоб підштовхнути Швецію і Туреччину до війни з Російською імперією, однак головною несучою конструкцією «Східного бар'єра» була Польща, завдяки якій в географічному просторі між 15-м і 30-м меридіанами, на кордоні між Західною та Східною Європою, утворився своєрідний «коридор нестабільності», однаковою мірою небезпечний для трьох імперій – Габсбургів, Священної Римської і Російської. При цьому не можна не наголосити, що Віденський двір прямо визнавав, що не наважується явно протидіяти Пруссії, маючи потребу в союзі з нею проти Франції, але таємно дозволяв собі діяти і проти Пруссії, і проти Росії, заважаючи їм у Польщі¹⁷. За таких умов Річ Посполита стала місцем зіткнення інтересів держав, які аж ніяк не співпадали.

Відомо, що після першого поділу в Речі Посполитій були зроблені реальні спроби реформування суспільства. Зокрема, «Постійна рада» істотно поліпшила управління у військовій, фінансовій, промисловій і землеробській сферах, що закономірно позитивно вплинуло на розвиток економіки. Едукаційна комісія упродовж 1773-1794 рр. (Понятовський, Хрепукавіч, І. Потоцький, Замойський, Пірамовіч, Колонтай, Снядецькі) реформувала систему вищої та середньої школи. Водночас під впливом масонських лож Англії та Франції, в Речі Посполитій виникла й зміц-

нилася «патріотична» партія (С. Малаховський, С. Потоцький, А. Чарторийський тощо), що прагнула до розриву з Росією. Їй протистояли «королівська» та «гетьманська» (Ф. Браницький, Щ. Потоцький, С. Жевуський) партії, які, навпаки, були налаштовані на союз із російським царизмом. Однак на «чотирьохрічному сеймі» (1788-1792) гору взяла «патріотична» партія.

Польська реформаторська партія усвідомлювала, що врятувати країну, яка в другій половині XVIII ст. «стала хилитися до упадку»¹⁸, могли тільки ґрунтовні реформи. При цьому вона розраховувала на союз із Пруссією та співчуття з боку Австрії. Дуже важливим було і те, що Росія, перебуваючи в стані війни з Туреччиною, не могла істотно вплинути на ситуацію. В той час, коли Російська імперія вступила у війну з Османською імперією (1787), Пруссія спровокувала сейм на розрив із Росією. Відтак, доведена до безпорадного стану, Річ Посполита пішла у 1790 р. на укладення неприродного (і в кінцевому рахунку – згубного для країни) союзу з Пруссією. Але його умови були такими, що другий і третій поділи Речі Посполитої виявилися неминучими.

Тим часом запізнілі реформи почали давати свої перші результати. Зокрема, Конституція 3 травня 1791 р. розширила права буржуазії, змінила принцип поділу влади і скасувала основні положення конституції М. Репніна. Держава відновила право проводити внутрішні реформи без санкції Росії. «Чотирирічний сейм», який перебрав на себе повноваження виконавчої влади, збільшив армію Речі Посполитої до 100 тис. осіб, ліквідував «постійну раду» та реформував «кардинальні права». Важливим кроком стало прийняття постанови «про сеймики» і «про міщан», якими безземельна шляхта виключалася з процесу прийняття рішень, а велика буржуазія зрівнювалася в правах зі шляхтою.

Такі тенденції викликали незадоволення Росії та Пруссії, які розглядали Річ Посполиту як свою майбутню здобич. В часі це співпало із переможним закінченням у травні 1791 р. війни Росії з Туреччиною, завдяки чому за нею закріпилося володіння Кримом і всім північним узбережжям Чорного моря та розв'язувало руки для впливу на польське питання. Відтак підтримка царизмом анархії, внутрішнього заколоту стали інструментами розхитування ситуації в Речі Посполитій. Вже через півроку після прийняття Конституції противники реформ – магнати і великі пани¹⁹, що представляли собою проросійську «гетьманську» партію, створили Торговицьку конфедерацію й віддалися під опіку Росії²⁰. Зініційована Санкт-Петербургом конфедерація не лише суперечила реформам у країні в рамках Конституції 1791 р., а й створила проблему вибору однієї або іншої сторони: її прихильників і противників. Як результат, перші почали наштотуватись на других.

Більше того, заручившись підтримкою Австрії, вони виступили проти польської «патріотичної» партії, що підтримувала Конституцію. Б. Носов підкреслює, що статус гаранта «польської конституції», здобутий із допомогою консервативних магнатів і під загрозою застосування воєнної сили, означав для уряду Катери-

ни II формальне визнання залежності шляхетської республіки від Російської імперії, збереження політичної анархії в Польщі та усунення впливу в Речі Посполитій інших великих держав²¹.

Тут підкреслимо, що характерною рисою російського царизму виступала розбудова держави за рахунок приєднання сусідніх територій і поглинення суспільства та асиміляції їх корінного населення²². Самодержавство в пріоритет поставило не національне завдання – «збирання руских земель», а інтернаціональне – створення світової імперії²³. Проте справжні цілі свого політичного курсу щодо Речі Посполитої і реальні дії щодо його реалізації уряд Росії ретельно приховував. В Санкт-Петербурзі усвідомлювали, що тривале і цілковите підпорядкування Польщі буде складним, а то й взагалі неможливим. Тому вся поведінка самодержавства щодо Речі Посполитої трактувалась, з одного боку, як захист мешканців православного віросповідання від польсько-католицького свавілля, надання допомоги одноплемінникам по крові та вірі; з іншого, – як повернення давніх «русских» земель.

Як зазначив М. Лукін, для Катерини II було важливо не втратити шансу²⁴. Імператриця вважала надтерміновим завданням і основним вектором російської дипломатії – південно-західний, в епіцентрі якого була Правобережна Україна, і забезпечення свободи торговельного мореплавання в Чорному морі²⁵. Це розвіювало міф про вимушені дії царизму і засвідчувало, що поділи та приєднання регіону були сплановані та реалізовані в найзручніший час. Сучасний російський дослідник П. Стегній наголошує, що стратегія і тактика російської дипломатії визначалася географічним становищем, зростою військовою та економічною міццю Російської імперії, її політичним впливом, а також затребуванням системи міжнародних відносин²⁶.

Апологет Російської імперії М. Карамзін робив акцент на формуванні великої держави із різних племен. Відомий російський історик С. Соловйов писав, що Росія тільки повертала свої землі, не приєднавши ні п'яді території корінної Польщі. Разом з тим, дослідник визнавав, що доля Польщі була вирішена російською зброєю²⁷. Інший російський дослідник О. Корнілов визнавав, що це був саме поділ Речі Посполитої, завдяки якому Росія повернула старовинні області, які раніше входили до складу Дніпровської Русі²⁸. В. Соловйов був більш об'єктивний, оскільки підкреслював, що «завданням імперської політики в Польщі стало виправлення образи, захист пригноблених дисидентів не в ім'я виключно віросповідних співчуттів, а в ім'я більш широкого, істинно імперського начаа...»²⁹.

Південно-західний напрям зовнішньої політики царизму формувався тривалий час. Початок йому поклала допомога російських військ полякам у розправі над учасниками Коліївщини в 60-х рр. XVIII ст. Тоді царизм виявив предметне зацікавлення регіоном. А з поверненням вектора зовнішньої політики в бік Чорного моря уряд Росії все більше задумувався над планами і проектами його колонізації. Більш системного характеру увага до нього набула з утвердженням на королівському престолі

Станіслава Августа Понятовського та здобуттям Росією права опікуватися православним населенням Речі Посполитої, оскільки «русские» складала майже половину її населення, тоді як поляки з литовцями – близько 38-40 %³⁰. Відтак релігійний чинник став важливим інструментом, за допомогою якого реалізовано політичні установки уряду Катерини II.

Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. політичні плани самодержавства щодо цієї держави вступили в нову фазу, зумовлену кількома важливими обставинами. По-перше, ситуацію змінив вплив Великої французької революції на країни Європи, від якої була краще застрахована лише Росія. По-друге, на розвиток подій вплинула внутрішня слабкість Речі Посполитої: сусіди стали розглядати її як зручну територію для утвердження свого впливу і своєрідний заїжджий двір, де можна було зупинитися і господарювати всім, хто володів необхідною силою³¹. Австрія, Пруссія і Росія порядкували на її території, як у своїх провінціях³². По-третє, безболісну анексію регіону забезпечило релігійне підґрунтя³³. По-четверте, в перерозподілі сфер впливу зацікавлення виявляли Австрія та Пруссія, що штовхало їх на союз із Росією. І, нарешті, не останню роль відіграло презервативне ставлення до короля з боку його підданих³⁴.

Розробка і реалізація імперських планів Росії здійснювалися в кілька етапів. У ході першого Катерина II залучила своє найближче оточення і військових – фаворита П. Зубова, дипломата при германських дворах П. Рум'янцева³⁵, радника з міжнародних питань О. Безбородька та князя Н. Репніна, які, перебуваючи в регіоні, мали можливість зібрати необхідну інформацію й власноруч виробити необхідні пропозиції. На другому етапі, основний зміст якого склали конкретні кроки з приєднання регіону, коло учасників було розширено безпосередніми виконавцями і дипломатами, зокрема М. Каховським, М. Кречетниковим, А. Морковим і І. Остерманом. На завершальній фазі пріоритетне місце посідали члени негласного комітету, вищі чиновники та генерал-губернатори. Спільною особливістю двох останніх етапів було те, що розробка та уточнення планів і завдань проводилися фактично на марші, тобто в ході реалізації інкорпораційної політики³⁶. Це робило розв'язання питання більш продуманим, чітким і реалістичним, а виконання – дедалі більш залежним від суб'єктивних факторів, зокрема від особистих переконань намісників. На другому і третьому етапах центральними процесами стали: перехід від військово-політичної експансії до взяття під контроль російською армією та адміністративного закріплення Правобережжя; його інтеграції в імперський простір і послідовне використання як нового джерела поповнення державної казни, істотного поліпшення економічного становища і розширення торговельно-економічних можливостей держави, поповнення рекрутами, продовольчого забезпечення російської армії, а також як плацдарму для подальшої територіальної експансії.

Стратегічна мета щодо Правобережної України формувалася поступово, нелінійно, з допомогою численних спонтанних рішень

і дій царизму, які за два десятиліття склалися у взаємопов'язані та достатньо осмислені результати. Іншими словами, втілення ним експансіоністської політики щодо Речі Посполитої не було наслідком збігу обставин. Це був свідомий, самостійний, умотивований вибір, що відображав політичні та економічні інтереси Росії. Крім того, її уряд врахував, що у регіоні відбулася реставрація державних порядків, характерних для решти земель Речі Посполитої³⁷, які проіснували до кінця XVIII ст.

Об'єктом російської експансії Правобережжя робило винятково вигідне географічне розташування та геополітичне становище, просторі родючі землі³⁸, вигідні шляхи сполучення та відсутність по всьому периметру надійних природних кордонів. Ще під час поїздки самодержиці Лівобережжям у 1787 р. поширювалися чутки, що в польську Україну вступають 10 полків. Французького посла Л.-Ф. Сегюра насторожувала сміливість міністра Г. Потьомкіна, який без її дозволу підтягував війська в Польщу³⁹. Оточуючи Катерину II чудовими полками під час поїздки підкореними територіями, намісник сподівався на нові завоювання.

Нагодою приєднати Правобережну Україну стало повернення через її територію 120-тисячної російської армії після підписання Яського мирного договору 9 січня 1792 р. З цього приводу імператриця в записці фавориту П. Зубову написала про те, що хоче, щоб князь Н. Репнін «поїхав до головної армії, зібрав якомога більше військ – кількість яких... повинна скласти до 130 тис. осіб – і направився з ними в польську Україну. Якщо Австрія і Пруссія виступлять проти, то, можливо, я запропоную їм або компенсацію, або поділ»⁴⁰. З цього випливає, що царизм: по-перше, мав твердий намір розширити територію держави за рахунок Речі Посполитої; по-друге, вибрав для реалізації експансіоністського задуму найзручніший момент, скориставшись слабкістю Речі Посполитої і зацікавленістю союзників її поділами; по-третє, застосував величезне військо, не залишивши полякам і українцям іншого вибору, як опинитись у складі Російської імперії. Справа не в принципах, якими керувалася імператриця, а в глибокій нещирості мети всієї кампанії, нібито високої, а насправді вузької як у цілях, так і у виборі засобів⁴¹.

Керуючись «раціональним державним інтересом»⁴², плануючи і здійснюючи приєднання, уряд поставив у пріоритет збирання «руських» земель і створення світової імперії⁴³ й жодним словом навіть не натякав про захист українців. Скориставшись увагою західних держав до Французької буржуазної революції, царизм здійснив військову інтервенцію в межі Речі Посполитої й разом із Пруссією та Австрією в ході двох поділів остаточно знищив центральноєвропейську державу⁴⁴ і насильно приєднав Правобережжя. М. Карамзін про це гордо написав: «Нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє», цей час був одним з найщасливіших для Росії, якого тільки можна було тоді побажати⁴⁵. Але він все-таки визнав засудження Росії іноземцями за поділ.

27 квітня 1792 р. у Петербурзі було підписано ініційований Росією акт конфедерації. 7 (18) травня за дорученням імператри-

ці литовському канцлеру І. Хрептовичу вручили декларацію⁴⁶ про введення під гаслом допомоги у відновленні старих польських свобод 100-тисячної армії на територію Правобережжя та Литви. І вже на середину літа було вироблено конкретні заходи щодо реалізації інкорпораційного курсу⁴⁷. Особистий секретар і головний радник Катерини II із зовнішньополітичних питань О. Безбородько завдання самодержавства визначив так: «... необхідно єдино розібрати: перше, що нам собі привласнити пристойно? Друге, як його провести в дію? І третє, обдумати наміри союзників наших з нашими інтересами і з системою спільної політики»⁴⁸. Менш ніж через місяць, 4 вересня 1792 р., самодержиця викликала в столицю генерала від інфантерії М. Кречетникова і веліла зайняти українські території та провести новий державний кордон. В очікуванні згоди прусського короля, М. Кречетников зробив всі приготування для просування військ і заготівлі провіанту, не відкриваючи нікому справжніх намірів, але завжди під приводом зручного харчування чи руху з боку турків і для належної від них обережності, так, щоб «раніше домовленого часу не стривожити без необхідності ... і не викликати на себе нарікання...»⁴⁹ про самовільний початок цього поділу.

Паралельно уряд Росії проводив переговори з Пруссією про другий поділ Речі Посполитої, окупованої їхніми арміями⁵⁰, що завершилися укладенням конвенції 12 січня (за н. ст. – 23 січня) 1793 р. в Санкт-Петербурзі. Від Росії документ підписали дипломат О. Безбородько, що відіграв помітну роль у підготовці і здійсненні 2-го та 3-го поділів Речі Посполитої⁵¹, віце-канцлер І. Остерман і таємний радник А. Морков, а з боку Пруссії – міністр Гольц. Того ж дня до конвенції приєднався й. в. імператор Римський⁵². У статті другій документа зазначалося, що сторони, на відшкодування витрат, пов'язаних із захистом від Французької революції, безпеки та загального спокою себе, потомків, нащадків і наступників у термін й способом, визначеними в наступній статті, вступають у володіння землями та провінціями, розташованими і об'єднаними позначеною на карті лінією, спрямованою в бік Єгорлика, так, щоб окреслені нею землі, міста і округи належали на вічні часи Російській імперії і гарантувалися за нею й. в. королем пруським⁵³.

Отже, на перший план були поставлені: а) компенсація витрат, пов'язаних із захистом від Французької революції і б) досягнення безпеки та загального спокою держави. Конвенція не містила й слова про долю мешканців території, яка відходила до імперії. І це закономірно, адже царизм постійно ніс непосильні витрати, не справляючись з тягарем імперства і нівелюючи всі підневільні етноси в хронічній і безпросвітній нужді⁵⁴. Зі змісту третьої статті⁵⁵ очевидно, що сторони при поділі опиралися на військові сили і до його завершення свої справжні наміри тримали в таємниці. До того ж, у ній не було ні слова, що ці території *de facto* були окуповані військами Росії.

Право на володіння Правобережжям та іншими землями Речі Посполитої Росія закріпила маніфестом, оголошеним 27 бе-

резня (за ст. ст.) 1793 р. генерал-губернатором приєднаного краю М. Кречетниковим у південно-волинському м. Полонне, де знаходилася головна квартира «обсерваційних корпусів»⁵⁶. У ньому було деталізовано цілі і завдання російського самодержавства щодо регіону й наголошено, що приєднання польських областей було здійснене, по-перше, як задоволення і компенсацію багатьох своїх витрат, так і для користі та безпеки імперії; по-друге, для попередження і недопущення в ньому раз і назавжди будь-яких перетворень і частих змін правління⁵⁷.

Формально територіальні зміни узаконив Гродненський сейм Речі Посполитої у липні 1793 р., який під московськими багнетами скасував «травневу конституцію» й відписав Росії «Київщину, Поділля, великий шмат Волині й дальшу частину Білорусії»⁵⁸. Щоб легітимізувати приєднання, сформував у світової громадськості думку про справедливий характер дій Росії і представити її захисницею «русских» земель від хаосу й анархії Речі Посполитої, Катерина II зберегла посаду її короля. Міжнародним документом, який узаконив приєднання українського регіону до Росії, став Трактат між імператрицею та королем від 22 липня 1793 р.⁵⁹.

Територіальна експансія перетворила Росію в одну з найбільших імперій світу й остаточно зміцнила концепцію про унітарну, «добре впорядковану» державу, що відзначалася прагненням до централізму та єдиної форми управління⁶⁰. Говорячи словами М. Карамзіна, «глибокодумна політика не задовольнялась збиранням частин у ціле: треба було ще зв'язати їх твердо, і єдиновладдя посилити самодержавством»⁶¹.

З приєднанням на вічні часи і на благо Росії⁶² перед царизмом постало завдання закріпити та зміцнити на території Правобережної України російську державність для використання її потенціалу в інтересах імперії. На формування та розв'язання цілей і завдань військово-політичного забезпечення інкорпораційної політики вплинули дві обставини. По-перше, для Правобережжя це був перехідний період: де-юре воно стало належати новій метрополії, а де-факто ще тривалий час продовжувало перебувати під польським впливом. По-друге, «уряд увесь час страшенно боявся примари українського сепаратизму й глибоко не довіряв українцям»⁶³. Серйозний соціально-політичний конфлікт розглядався як загроза для цілісності Росії на її південно-західному напрямі. Звідси випливала потреба контролю за суспільно-політичною ситуацією та збереження внутрішньополітичної стабільності в регіоні завдяки військовій присутності. Як і будь-яка імперія, вона створювалася «залізом і кров'ю». Численні війська, здійснення тотального контролю над усіма сферами життя були націлені на недопущення конфронтації з боку населення.

Для українців Правобережжя приєднання стало фатальним, бо вони опинилися у відсталій, хоча сильній у військовому плані державі, що забезпечувало їй одне з перших місць у державній європейській системі та зумовило відставання регіону, його периферійний, провінційно-колоніальний розвиток. Без згоди, без відо-

ма, без участі українців їх не просто не визволили з-під польського гніту, а змусили опинитись у російському імперському капкані. За цих умов українці вимушені були протистояти як російському, так і польському політичному, економічному, соціальному, національному, культурному, духовно-релігійному поневоленню.

Загалом, поділи Речі Посполитої були зумовлені комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників й стали наслідком складного переплетіння інтересів і політичних курсів найсильніших держав Європи. Кожна з них грала свою гру. Одним з ініціаторів і архітекторів цих поділів виступала Російська імперія з її основним зовнішньополітичним вектором, зверненням на південний захід. Що ж до Правобережної України, то в період поділів Речі Посполитої вона стала відігравати важливу роль у геополітичних планах самодержавства як об'єкт і водночас плацдарм їх реалізації, а захист православних на її території – релігійним підґрунтям їх реалізації. Славетна Ліна Костенко з білєю і тривогою в серці пише такі проникливі слова:

«Це звір огидної породи,
Лох Несс холодної Неви.
Куди ж ви дивитесь народи?!
Сьогодні ми, а завтра – ви».

Засторога видатної української поетеси стосується як сьогодні, так і минулого. Яке чомусь нічому не вчить. Можливо, хоч нині буде усвідомлено виклик часу? Адже ставкою в брутальній грі кінця XVIII ст. було не тільки існування Речі Посполитої. Відсутність реакції з боку більшості країн Європи, яких не турбувала доля цієї держави, додавала сил, упевненості й підштовхувало країни-учасниці до її поділів. Якби ті, хто міг спинити експансію Росії, Австрії та Пруссії, розуміли, що їх агресія вела не лише до руйнації Речі Посполитої, а й мала вкрай негативні наслідки, принаймні, для народів Європи на цілі століття, такі б поділи не відбулись.

Примітки:

1. Аржакова Л.М. Диссидентский вопрос и падение Речи Посполитой (Дореволюционная отечественная историография проблемы) / Л.М. Аржакова // Петербургские славянские и бакаанские исследования. – 2008. – № 1(3). – Январь-июнь. – С.32.
2. Кареев Н.И. «Падение Польши» в исторической литературе / Н.И. Кареев. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1888. – 418 с.
3. Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин. – М. : Книга, 1989. – Книга 3. – Т. IX–XII. – 279 с.; 165 с.; 183 с.; 199 с.; Примечания: 183 с.; 86 с.; 83 с.; 147 с.
4. Ададуров В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) / В.В. Ададуров // Іст. журн. – 2013. – № 2. – С.5; Носов Б.В. Польша и Европа в XVIII веке: международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой / Б.В. Носов. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1999. – 228 с.; Сасу О.М. Передумови і наслідки поділів Речі Посполитої [Електронний ресурс] / О.М. Сасу. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/24_NNP_2012/Pravo/1_115703.doc.htm

5. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер ; перекл. з нім. Х. Назаркевич ; наук. ред. М. Крикун [= Історія країн світу, 2]. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – С.62.
6. Грушевський М.С. Єдність чи розпад [Росії]? // Грушевський М.С. Твори : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів, 2002. – Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С.406.
7. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос / В. Левинский. – Женева : Издание укр. с.д. робочих Канады, 1917. – С.1; Беккер С. Россия и концепт империи / С. Беккер // Новая имперская история постсоветского пространства : сб. ст. (Библиотека журнала «Ab Imperio») / под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, А.Б. Могильне, А.М. Семёнова. – Казань : Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С.71.
8. Елисеева О.И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина / О.И. Елисеева ; отв. ред. А.Н. Сахаров ; РАН Ин-т рос. истории. – М. : Ин-т российской истории РАН, 2000. – С.15.
9. Коваленко Л.А. Про приєднання Правобережної України до Росії / Л.А. Коваленко // Наук. записки Житомир. пед. ін-ту. – Житомир, 1950. – Т.1. – С.41-68.
10. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1978. – С.184.
11. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С.428.
12. Там само – С.426.
13. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель і народів / П.-Р. Магочій ; пер. з англ.: Е. Гуйдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; карти П.-Р. Магочій ; покажч. Л. Ільченко ; наук. ред. С. Біленький. – Ужгород, 2012. – С.289.
14. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа ; перекл. з фр. Зої Борисюк. – Львів : Кальварія, 2007. – С.16.
15. Коршунова Н. Участие России в разделах Польши: политическая игра или геополитическая необходимость? [Електронний ресурс] / Н. Коршунова. – Режим доступу: http://www.lib.csu.ru/vch/10/2003_02/004.pdf. – С.37-41.
16. Империя пространства : хрестоматия по геополитике и гекультуре России / сост. Д.Н. Замятин, А.Н. Замятин. – М : РОССПЭН, 2003. – С.141.
17. Соловьёв С.М. История падения Польши [Електронний ресурс] / С.М. Соловьёв. – М. : АСТ, 2003. – 128 с. – Режим доступу: <http://historybook.at.ua/news/2010-02-18-316>
18. Дорошенко Д. Історія України : в 2 т. / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 2 (від половини XVII століття) – С.261.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2-х томах / Наталія Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т.2: Від середини XVII століття до 1923 року – С.263.
20. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – К. : Україна, 1991. – С.475.
21. Носов Б.В. Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756–1768 гг. / Б.В. Носов. – М. : Индрик, 2004. – С. 638.
22. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С.131.

23. Горобець В. Слово до читача / В. Горобець // Важкий шлях: перша половина XVIII ст. / упоряд. і авт. передм. В.М. Горобець ; ред. кол.: В.А. Смолай (голова) та ін. – К. : Україна, 2002. – С.3.
24. Лукин Н. Царизм и Французская буржуазная революция 1789 г. по донесениям И.М. Симолина / Н. Лукин // Литературное наследство. – М., 1937. – Т.29/30. – С.345.
25. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П.В. Стегний. – М. : Международные отношения, 2002. – С.87.
26. Там же – С.5, 7.
27. Там же – С.255.
28. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / А.А. Корнилов ; вст. ст. А.А. Левандовского. – М. : ООО «Изд-во Астрель»; «Изд-во АСТ», 2004. – С.41.
29. Соловьёв В.С. Сочинения : в 2-х т. / В.С. Соловьёв. – М. : Правда, 1989. – Т.2: Чтения о богочеловечестве. Философская публицистика. – С.603.
30. Объяснительная записка П.А. Гейсмана «Что такое представляла из себя известная в истории «Польша»? // Ильенко А.К. Начало конца Польши. Введение в историю борьбы за объединение России при императрице Екатерине Великой. Материалы извлеченные: 1) из московского отделения общего Архива Главного штаба; 2) из Военно-учётного Архива того же штаба и 3) из московского Главного Архива Министерства иностранных дел и напечатанное штабс-капитаном А.К. Ильенко / под ред., с предисл. и объяснит. запискою ординарного проф. Николаевской Академии Ген. штаба полк. Н.В. Гейсмана. С табл. / Н.В. Гейсман. – СПб., 1898. – С.IX.
31. Там же – С.XIII.
32. Коваленко Л.А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л.А. Коваленко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – С.16.
33. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні... – С.71.
34. Сегюр Л.-Ф. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II / Л.-Ф. Сегюр // Россия XVIII в. глазами иностранцев / подготовка текстов, вст. ст. и комплект. Ю.А. Лимонова. – Л., 1989. – С.438.
35. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914) / О. Айрапетов. – М. : Европа, 2006. – С.9.
36. Сегюр Л.-Ф. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II. – С.434.
37. Горобець В.М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу) / В.М. Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С.73.
38. Хозяйственная статистика России / сост. В. Андросов. – М. : Тип. Селиванского, 1827. – С.10.
39. Сегюр Л.-Ф. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II... – С.432.
40. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П.В. Стегний. – М. : Международные отношения, 2002. – С.259.
41. Лютш А. Русский абсолютизм XVIII века / А. Лютш // Итоги XVIII века в России. Введение в русскую историю XIX века. Очерки А. Лютша, В. Зоммера, А. Липовского. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – С.48.
42. Соловьёв С.М. История падения Польши / С.М. Соловьёв. – М. : АСТ, 2003. – С.414.

43. Горобець В. Слово до читача / В. Горобець // Важкий шлях: перша половина XVIII ст. / упоряд. і авт. передм. В.М. Горобець ; ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Україна, 2002. – С.7.
44. Ковалевский М.М. Очерки по истории политических учреждений России / М.М. Ковалевский. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2007. – С.216-217.
45. Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин. – М. : Книга, 1989. Книга 3. – Т. IX–XII – С.XLVII.
46. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С.242.
47. Проект Безбородько по польським делам 1791 года // Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П.В. Стегний. – М., 2002. – С.652-653.
48. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II... – С.275.
49. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796). – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губерн. правл., 1885. – Вип. 1. – С.3, 8.
50. Россия : энциклопедический справочник / под ред. А.П. Горкина, А.Д. Зайцева, В.М. Карева и др. – М. : Дрофа, 1998. – С.121.
51. Симоненко Р.Г. Безбородько Олександр Андрійович / Р.Г. Симоненко // Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т.1: А-В. – С.212.
52. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II... – С.439.
53. Конвенция между их величествами императором Всероссийским и королём Прусским, за приступлением к оной и его Величества императора римского об окончательном разделе Польши между взаимными их державами, заключенная в Санкт-Петербурге января 15/26 1797 г. – СПб., 1797. – С.1-22; Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши // Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П.В. Стегний. – М. : Международные отношения, 2002. – С.429-433.
54. Гатагова Л.С. Империя: идентификация проблемы / Л.С. Гатагова // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / под ред. Г.А. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 1996. – С.337.
55. Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши // Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П.В. Стегний. – М. : Международные отношения, 2002. – С.431.
56. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796). – Каменец-Подольский : Тип. Подол. губерн. правл., 1885. – Вип.1. – С.3.
57. 1793. Марта 27. Манифест генерал-аншефа Кречетникова, объявленный по Высочайшему повелению в стане Российских войск при Полонно. – О присоединении Польских областей к России // Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – Т.23. – № 17108. – С.410-412.
58. Велика історія України : у 2-х т. / передм. д-ра І.П. Крип'якевича ; зладив М.Голубець. – К. : Глобус, 1993. – Т.2. – С.149.
59. Трактат между ея величеством императрицею Всероссийскою съ одной стороны и его величеством королем и яснейшею Речью Посполитой Польскими съ другою, подписанный в Гродне июля 11(22) дня 1793 года. – СПб., 1793. – С.10-11.
60. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – С.76-78.
61. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Книга 3. – Т.IX–XII... – С.XLI.

62. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – С.100.
63. Дорошенко Д. Історія України : в 2 т. / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 2 (від половини XVII століття) – С. 283.

Anatoliy Philinyuk

DIVIDES OF RICH POSPOLYTA IN THE FATE OF THE RIGHT-BANK UKRAINE

In the article the author shows his view of the causes and events, plans and execution of the strongest leaders of European countries and the internal situation in the Rzeczpospolita, which led to the second division of it and including to the Russian Empire lands of Right Bank Ukraine. Internal political processes in the Rzeczpospolita are disclosed, as well as different visions for resolving the political crisis of various Polish political parties, all those were factors of partition and final completed elimination of the country. And also the interests of states that finally have made this division are covered. Moreover, the scientist describes the position of other European countries that have not played their mobilizing role in protection. The impact of annexation of Right Bank Ukraine by Russian state on the fate and on the civilization changes in development of Right Bank Ukraine and prospects of Ukraine is highlighted.

Key words: second and third divisions, Rzeczpospolita, Right Bank Ukraine, joining, factors interests, civilizational transformation.

Анатолій Філінюк

РАЗДЕЛЫ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В СУДЬБЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

В статье освещено авторское видение причин и событий, планов и их выполнения лидерами самых сильных европейских стран. Характеризуется внутривнутриполитическая ситуация в Речи Посполитой, которая обусловила второй раздел и включение в состав Российской империи земель Правобережной Украины. Раскрываются внутривнутриполитические процессы в Речи Посполитой, видение путей разрешения политического кризиса разными польскими политическими партиями, которые стали факторами расчленения, а в дальнейшем и ее полной ликвидации. Определяются интересы государств, которые осуществили этот раздел, дана характеристика позиции других стран Европы, которые не сыграли своей мобилизующей роли в защите Речи Посполитой. Освещено влияние аннексии Правобережья Россией на судьбу и цивилизационные изменения в его развитии, последующие перспективы Украины.

Ключевые слова: второй и третий разделы, Речь Посполитая, Правобережье, Украина, присоединение, факторы, интересы государств, цивилизационные трансформации.

Отримано: 12.03.2015.

Сергій Лиман
(Харків)

З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ТУРИЗМУ Й МЕДІЄВІСТИКИ: НІМЕЧЧИНА І АВСТРІЯ 1858-1860 рр. ОЧИМА АД'ЮНКТА ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ М. Н. ПЕТРОВА

Розглядається наукове відрядження ад'юнкта Харківського університету М. Н. Петрова до Німеччини й Австрії в контексті історії туризму та медієвістики. Підкреслюється, що це відрядження (1858-1860 рр.) було здійснене на етапі зародження вітчизняного наукового туризму. Воно сприяло становленню історіософських поглядів М. Н. Петрова, а звіт про нього ліг в основу першої в Російській імперії докторської дисертації, присвяченої аналізу західноєвропейської, зокрема німецької історіографії.

Ключові слова: М. Н. Петров, туризм, медієвістика, Німеччина, Австрія, історія, історіографія, Середні віки.

Німецькі держави й Австрійська імперія традиційно належали до пріоритетних маршрутів вітчизняних мандрівників XVIII-XIX ст. У німецькі держави зазвичай прямували для навчання в місцевих університетах майбутні наукові кадри. Австрійську імперію, крім наукових відряджень, відвідували й з медичною метою. До складу цієї імперії входила Чехія з першим в Європі бальнеологічним курортом в Карлових Варах (Карлсбад), а лікування на Карлсбадських водах було нормою життя для вищих верств російського суспільства XVIII-XIX ст. Значна частина з них прибувала в Німеччину й Австрію з українських земель Російської імперії. Серед них – професори Харківського університету. Так, наприклад, в 1844 р. на Карлсбадські води вирушив відомий учений, професор кафедри загальної історії М. М. Лунін, який свого часу стажувався саме у Німеччині¹.

Наступником М. М. Луніна на кафедрі загальної історії Харківського університету був не менш відомий учений – Михайло Назарович Петров. В 1858-1860 рр. Рада Харківського університету відправила його в дворічне наукове відрядження до Німеччини, Австрії, Франції, Бельгії, Італії й Великої Британії. Це відрядження відіграло велику роль в його професійній підготовці. З іншого боку, ця подорож може вивчатися й істориками туризму. Як справедливо наголошується в сучасній українській науці, подорожі IX-XIX ст. є лише «прообраз туризму» в сучасному сенсі цього слова². Зробимо доповнення: стосовно закордонних відряджень вітчизняних медієвістів XIX ст. цілком можна використовувати і термін «зародження вітчизняного наукового туризму». Такий підхід зумовлений тим, що дефініція «науковий туризм» набуває зараз певного поширення³.

Опублікований М. Н. Петровим в 1861 р. «Звіт» про це відрядження – цінне джерело для вивчення історії медієвістики на етапі зародження вітчизняного наукового туризму. Проте це важливе

джерело ще не стало предметом спеціального дослідження, не дивлячись на те, що творчість М.Н. Петрова достатньо відображена в історіографії. Крім робіт, присвячених аналізу історіософських поглядів ученого⁴, вивченню ним окремих проблем середньовічної історії⁵, зокрема в контексті розвитку медієвістики в Україні⁶, сучасна історіографія поповнилася останніми роками двома дисертаційними дослідженнями: М.К. Кеди «Михайло Назарович Петров (1826-1887) та його внесок в історичну науку» (2005)⁷ й Н.В. Остапова «Становлення викладання всесвітньої історії в університетах Росії: науково-педагогічні погляди і діяльність М.Н. Петрова: 1850-1880 гг.» (2006)⁸. Саме М.К. Кеди на високому професійному рівні розкрила причини, умови, маршрут, пріоритети і значення закордонного відрядження харківського ученого до Німеччини, Франції, Бельгії, Італії, Англії в становленні його наукового світогляду⁹.

У зв'язку з цим, мета даної статті – аналіз тієї частини наукового відрядження М.Н. Петрова, яку він провів у німецьких державах та Австрійській імперії. Такий підхід зумовлений тим, що саме німецька історична наука вважалася в той час провідною серед вітчизняних медієвістів.

Михайло Назарович Петров народився в 1826 р. у Вільно в родині офіцера¹⁰. У 1844 р. майбутній учений закінчив Віленську гімназію, а в 1848 р. – історико-філологічний факультет Харківського університету¹¹. Вже на студентській лаві визначився інтерес М.Н. Петрова до історії середньовічної Франції: ступінь кандидата він отримав за твір «Цивілізація галло-франків за часів Меровінгів». Учень професора А.П. Рославського-Петровського, М.Н. Петров був залишений на кафедрі загальної історії для підготовки до ступеня магістра (1848-1849). У 1850 р. він захистив магістерську дисертацію «Про характер державної діяльності Людовика XI», яка отримала в цілому високий відгук критики. У 1851 році М.Н. Петров отримав звання ад'юнкта кафедри загальної історії¹².

Подальше професійне і кадрове зростання М.Н. Петрова, як викладача курсів зарубіжної історії, багато в чому залежало від можливості здійснити закордонне наукове відрядження. Такі відрядження традиційно мали істотне значення в підготовці й вдосконаленні кадрів медієвістів Російської імперії. У загально-російському масштабі такі закордонні стажування існували вже з 1820-х рр. в Професорському інституті при Дерптському університеті. І після закриття цього інституту міністерство неодноразово посилало молодих учених для поліпшення освіти за кордон¹³.

У зв'язку з революціями 1848-1849 рр. наукові контакти із Заходом були припинені, закордонні відрядження заборонені¹⁴ і поновилися лише в 1855 р. після коронації Олександра II¹⁵. Більшість медієвістів України, як і представників інших університетських центрів Росії, в другій половині 50-х рр. побували з науковою метою за кордоном. Згідно міністерських правил такі відрядження звичай продовжувалися два роки.

М.Н. Петров був направлений в дворічне наукове відрядження в червні 1858 р. Маршрут ученого охоплював декілька євро-

пейських країн: Німеччину, Австрію, Францію, Бельгію, Італію, Англію. Мету відрядження він виразив досить чітко: «приготувати себе до можливо-грунтовного виконання обов'язків університетського викладача Загальної історії»¹⁶. Хоча М.Н. Петров був медієвістом і магістерську дисертацію присвятив історії середньовічної Франції, проте він мав намір «познайомитися зі сучасним станом не якого-небудь одного або декількох відділів науки, але повного кола історичних знань, оскільки за нинішньої організації наших університетів викладання в них Загальної історії повинне полягати переважно в загальних її курсах, а не в спеціальних»¹⁷.

Наміри М.Н. Петрова цілком зумовлені реаліями вітчизняного університетського викладання XIX ст. : за відсутності вузької спеціалізації ад'юнкти і професори кафедр загальної історії зазвичай викладали всі її розділи – стародавню, середньовічну й нову, незалежно від наукових інтересів. Ось чому М.Н. Петров дуже широко визначив три головні завдання свого відрядження: 1) познайомитися з літературою загальної історії; 2) з викладанням цієї науки в закордонних університетах; 3) з її головними допоміжними галузями і «найближчими спорідненими науками»¹⁸. Як бачимо, в переліку вказаних завдань він спеціально не виділяв історію середніх віків з інших відділів загальної історії.

Наука Німеччини привертала найбільшу увагу М.Н. Петрова. Про це свідчить зміст його «Звіту». «З трьох історичних літератур, – вказував М.Н. Петров, – найбільш часу і праці я присвятив німецькій». Учений пояснював це перш за все тим, що німецька історіографія «має більш універсальний характер», оскільки охоплює «історію всіх часів і народів»¹⁹.

За словами дослідника творчості М.Н. Петрова М.К. Кеди, він провів в Німеччині «багато часу»²⁰. Уточнимо: основну частину свого часу у відрядженні М.Н. Петров стажувався в німецьких державах і Австрійській імперії й присвятив цей час вивченню саме німецької історичної літератури. Учений пояснював це тим, що німецька історична наука більш універсальна, ніж французька та англійська, а її представники охоплюють своїми дослідженнями історію «всїх часів і народів»²¹. При цьому значну частину своєї творчості німецькі історики традиційно присвячували вивченню епохи Середньовіччя. «Пануюча тепер в Германії Історична школа здавалася мені найздоровішою і такою, що має у вченому відношенні найменш недоліків», – указував далі М.Н. Петров²². З цієї причини велику частину часу він провів в німецьких університетських містах. На його справедливу думку, кожен німецький університет має свої слабкі сторони, але рідкісний німецький університет не має якої-небудь європейської знаменитості²³.

М.Н. Петров в своєму «Звіті» не робив геополітичних відмінностей між університетами німецьких держав і Австрійської імперії. Мовні, наукові та національно-ідеологічні реалії цих країн вплинули на те, що він в своєму «Звіті» називає ці університети загальним терміном «німецькі». Крім університетів Берліна, Лейпцига, Бонна, Мюнхена, Відня тощо, він підводив під це визначен-

ня університети чеської Праги і польського Бреслава (Вроцлава). М.Н. Петров знайомився з навчальним процесом кожного з них й з викладачами всесвітньої, зокрема середньовічної історії²⁴. Найдовше й притому в учбовий час М.Н. Петров пробув в чотирьох німецьких університетах – Берлінському, Віденському, Мюнхенському, Гейдельберзькому.

М.Н. Петров класифікував німецьку історіографію на декілька наукових шкіл (філософсько-історична, стара філософська, ораторсько-романтична, суб'єктивно-прагматична, реакційна, патріотична, нова філософська, критико-об'єктивна), підкреслив характерні особливості і значення кожної з них, німецької науки в цілому.

Особливу увагу він приділяв діяльності критико-об'єктивної школи, представники якої найбільш скрупульозно досліджували історичні джерела. М.Н. Петров вважав «зразковим» їх критичний текст у виданій під редакцією Г. Пертца відомій збірці джерел «*Monumenta Germaniae historica*»²⁵.

Важливе значення М.Н. Петров приділяв методам історичних досліджень. Серед цих методів він виділяв критичний метод Б.Г. Нібура, який, за словами харківського ученого, був перенесений співробітниками «*Monumenta Germaniae historica*» «в дослідження історії середнього віку» і «утворив в сучасній Німеччині цілу категорію відмінних письменників»²⁶. Серед них М.Н. Петров заслужено виділяв дослідника історії першого хрестового походу Г. Зібеля, автора багатотомної «Історії Німецької імперії» В. Гізебрехта, дослідника бенефіційної системи раннього середньовіччя П. Рота, дослідника німецької общини Р.Л. Маурера, творця школи німецьких медієвістів-джерелознавців Р. Вайца. Всі ці історики були корифеями європейської медієвістики²⁷. Наприклад, на справедливу думку Є.В. Гутнової «Вайц – один з найбільших німецьких істориків, який по суті створив в Німеччині справжню школу медієвістів-джерелознавців. Його історичні семінари в Геттінгені були не менш знамениті в Німеччині й в Європі взагалі, ніж семінари Ранке в Берліні»²⁸.

У тісних особистих контактах з такими ученими проходило наукове відрядження М.Н. Петрова. При цьому, за його словами, праці деяких з них «більш менш відомі були мені і раніше; інших я вивчав на місці»²⁹. Таке визнання дає істотне уявлення про ступінь наукової підготовки харківського ученого.

Центром наукових занять М.Н. Петрова в Німеччині був Берлінський університет³⁰. На його справедливую думку, Берлін посідав серед німецьких міст перше місце, а «викладання історичних наук, якщо не формою, то по суті, тут вище і досконаліше, ніж в інших, відвіданих мною краях»³¹. В даному випадку йшлося не лише про німецькі держави, але й також про Англію, Францію, Бельгію.

У Берлінському університеті харківський учений стажував спочатку майже весь зимовий семестр 1858/1859-го року, а потім частину літнього, 1859/1860-го³². За словами М.Н. Петро-

ва, з сорока викладачів, що читали в Берлінському університеті історико-філологічної науки, «найцікавішою особою міг би бути для мене Ранке, нинішній глава історичної школи в Німеччині»³³. Хоча з роками лекції Л. Ранке ставали все більш важкими для розуміння не тільки для іноземців, але і німців, проте зміст його лекцій М.Н. Петров назвав «зразком історичного викладання»³⁴.

Виключно цінними він вважав відомі у Німеччині практичні заняття Л. Ранке³⁵. Метою цих занять М.Н. Петров убачав в підготовці фахівців для самостійних робіт з джерелами. «Критика документів й вміння ними користуватися суть найголовніші до того засоби», – указував М.Н. Петров³⁶.

У Берліні, який у той час заслужено вважався центром німецької освіти, М.Н. Петров відвідував заняття учнів Л. Ранке. Серед них – Р. Кепке, автор першого фундаментального дослідження відомої хронічки Відукинда Корвейського «Діяння саксів» (X ст.), заслуги якого згодом високо оцінювалися у вітчизняній медієвістиці³⁷.

Як турист, М.Н. Петров відзначав в своєму «Звіті» чудові музеї Берліна, різноманітність різних публічних лекцій, але головну увагу він присвячував науковим заняттям. Стажування М.Н. Петрова в столиці Пруссії значною мірою полегшувало те, що тут знаходилася, за словами М.Н. Петрова, краща бібліотека в Німеччині, «дуже доступна і влаштована так ліберально, що в цьому відношенні тільки імператорська паризька може бути поставлена вище за неї...»³⁸.

Після Берлінського другим за науковим значенням М.Н. Петров вважав Мюнхенський університет. Цей університет, за словами харківського ученого, «в даний час зробився центром розумового руху південної Німеччини і одним з найважливіших пунктів Європи»³⁹. Кращим з мюнхенських істориків М.Н. Петров вважав медієвіста Г. Зібеля⁴⁰, автора відомої книги «Історії першого хрестового походу», яка стала результатом його скрупульозної критичної роботи з джерелами на практичних заняттях Л. Ранке⁴¹. М.Н. Петров використовував зміст цієї книги Г. Зібеля ще до відрядження⁴². «Навколо нього зосереджується значна частина сучасної вченої і літературної діяльності Німеччини»⁴³, – вказував харківський учений, і цей відгук навряд чи можна вважати завищеним в світлі оцінок творчості Г. Зібеля у вітчизняній історіографії пізнішого періоду⁴⁴.

Проте, не дивлячись на високий науковий авторитет Г. Зібеля, М.Н. Петров критично оцінював його лекторські дарування: «Як більша частина німецьких професорів, викладач Зібель – далеко не блискучий», а його «курс середньовічної історії Західної Європи до кінця літнього семестру... перетворився на такі збігли нариси, що по ним важко було скласти вірне поняття про викладання професора»⁴⁵.

З інших викладачів Мюнхенського університету М.Н. Петров заслужено виділяв Г. Ріля і К.А. Корнеліуса, теж учнів Л. Ранке. З ім'ям Г. Ріля в історіографії традиційно пов'язують появу культурно-історичного напрямку в німецькій медієвістиці⁴⁶. На його лекціях

розглядалася епоха Гуманізму і Реформації в Європі «в літературно-му і суспільному відношенні», але, як відзначав М.Н. Петров, не дивлячись на назву, це був курс історії не стільки загальноєвропейської, скільки німецької культури⁴⁷. Спецкурс з історії Тридцятирічної війни іншого фахівця з епохи Реформації К.А. Корнеліуса, привернув увагу М.Н. Петрова тим, що «це була не військова історія, але події розглядалися з боку політичного і етичного впливу, яке вони мали на Європу, і особливо на Німеччину⁴⁸». Самі лекції базувалися на ретельному і об'єктивному вивченні джерел⁴⁹.

У Боннському університеті викладав професор Ф. Лоренц. Колись він перебував на російській службі і був автором підручника із загальної історії. Завдяки Ф. Лоренцу відбулося знайомство М.Н. Петрова з Лобелем і Дільманом, який здобув популярність завдяки критичним виданням відомої «Хроніки» Дітмара (Тітмара) Мерзебурзького і «Діянь данів» Саксона Граматика⁵⁰.

Близько місяця М.Н. Петров провів у Відні, відвідуючи заняття у Віденському університеті. Особливістю курсів історії в цьому університеті М.Н. Петров вважав їх не науковий, а учбовий характер. Хоча на відміну від професорів інших німецьких університетів «віденські професори – всі відмінні педагоги, читають ясно, ґрунтовно..., з рівномірною увагою до всіх частин і відділів науки», проте, самостійним дослідником зі всієї маси віденських викладачів М.Н. Петров вважав лише О. Ієгера⁵¹. Він мав репутацію відомого знавця австрійської історії. Що стосується лекцій з історії давніх германців професора І. Ашбаха, автора кращих в німецькій історіографії праць з історії середньовічної Іспанії, а також діяльності імператора Сигізмунда I, то в цьому курсі, як відзначав М.Н. Петров, «не було ніяких самостійних досліджень викладача»⁵².

М.Н. Петров не був істориком-славістом: його цікавила західноєвропейська історія, проте під час відрядження він не залишив поза увагою й творчість фахівців з історії зарубіжних слов'ян. Три тижні М.Н. Петров провів в Празі. «Так довго, – відзначав він, – мене утримав в цьому місті не стільки університет, – як всі провінційні австрійські університети для тих, що займаються історичними науками, він не представляє особливого інтересу, – скільки бажання дізнатися близький сучасний рух слов'янської думки»⁵³. Прага вважалася в той час «гніздом панславізму», й харківський дослідник мав намір створити уявлення про чеську наукову літературу (Ф. Палацький, П.Й. Шафарик, В. Ганка, К. Ербен). В Празі М.Н. Петров познайомився й з професором К.А. Геффлером, автором праць з історії середньовічної Баварії, Чехії і гуситських воєн. Харківський учений не вказав на гострі ідеологічні розбіжності німецького націоналіста К.А. Геффлера зі слов'янськими ученими Праги. Можливо, ці розбіжності не цікавили М.Н. Петрова, як фахівця з історії Західної Європи.

У Бреславському (Вроцлавському) університеті він познайомився з професором протестантської кафедри загальної історії, автором численних робіт з історії Польщі А. Роппелем. Цікаві у зв'язку з цим коментарі М.Н. Петрова: «релігійна терпимість прусського

уряду простягається так далеко, що в університетах тих областей, в яких існує змішане за віросповіданням народонаселення, для кожного релігійного культу дозволено мати особливі кафедри – історичних наук і філософських, не кажучи вже про теологічні»⁵⁴.

Високий авторитет німецьких учених не заважав М.Н. Петрову робити критичні зауваження щодо методики їх викладання. «З дуже рідкісним виключенням, – указував харківський учений, – не тільки університетські, але навіть публічні, тобто популярні курси, читаються по записках»⁵⁵. Така манера істотно контрастувала з блискучою артистичною манерою викладання у французьких університетах, які М.Н. Петров відвідав під час цього ж відрядження. В той же час однією зі специфічних рис викладання в німецьких університетах М.Н. Петров вважав значне учбове навантаження викладачів. «Найдосвідченіші з них читають по 6, 8 і навіть 10 годин на тиждень», – указував М.Н. Петров, – а молоді доценти «читають упродовж декількох років одні спеціальні курси»⁵⁶. На думку харківського ученого «переважання спеціальних курсів над загальними, є одна з причин успішного розвитку історичної і взагалі вченої літератури в Німеччині»⁵⁷. Ці реалії не відповідали реаліям загальноросійського університетського викладання середини XIX ст.

Після повернення до Харкова М.Н. Петров зумів не лише розкрити в «Звіті» особливості європейської, зокрема німецької історичної науки, але й надрукувати капітальну монографію «Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії і Франції» (1861)⁵⁸. Через 4 роки М.Н. Петров захистив на цю тему докторську дисертацію. Це була перша у вітчизняній історіографії наукова робота з повним аналізом європейської історичної науки. Є всі підстави погодитися з твердженням М.К. Кеди про те, що «знайомство з новітньою європейською історіографією здійснило величезний вплив на теоретико-методологічні погляди М. Петрова»⁵⁹.

Після захисту докторської дисертації М.Н. Петров отримав звання екстраординарного (1866), потім ординарного (1867) професора кафедри загальної історії Харківського університету. По закінченні ним 25-річної служби Рада університету двічі (у 1876 і 1881 рр.) залишала М.Н. Петрова на нові п'ятирічні терміни викладання⁶⁰. Він був не лише дослідником і популяризатором середньовічної історії, але й автором першого в українських землях Російської імперії університетського навчального посібника з історії середніх віків⁶¹. І до, і після закордонного відрядження 1858–1860 рр. історія середньовіччя посідала ключове місце серед навчальних курсів М.Н. Петрова⁶². Своїм студентам навіть у останні роки життя він запам'ятовувався як неабиякий педагог. За словами В.П. Бузескула, «лекції М.Н. Петрова подобалися і нам своєю стислою мовою, прекрасною літературною формою, а головне тим, що він висував не стільки самі факти, скільки їх сенс і зв'язок, причини і наслідки, прагнути представити, вживаючи його вираз, «механізм історичного руху»⁶³. Закордонне відрядження вплинуло й на вибір тематики деяких його наукових праць, присвячених

німецькій історії, наприклад: «Томас Мюнцер. Епізод з історії церковної реформи у Німеччині» (1866)⁶⁴, «Ульріх фон Ліхтенштейн. Рицарське служіння жінці у середні віки»⁶⁵ (1867). На значення цих робіт неодноразово звертали увагу у сучасній медієвістиці⁶⁶.

Таким чином, закордонне наукове відрядження М.Н. Петрова 1858-1860 рр. значною мірою сприяло становленню його історіософських поглядів і істотно розширило масив знань ученого про Середньовіччя. Під час наукових занять в німецьких державах й Австрійській імперії М.Н. Петров встановив особисті контакти з провідними німецькими медієвістами, серед яких такі відомі постаті як Л. Ранке, Г. Зібель, Г. Ріль, О. Ієгер тощо. М.Н. Петров глибше ознайомився з їх творчістю і детально вивчив постановку викладання в кращих університетах Німеччини й Австрії (Берлінському, Мюнхенському, Боннському, Віденському, Празькому тощо). Надрукований М.Н. Петровим «Звіт» про дворічне відрядження ліг в основу першої в Російській імперії докторської дисертації, присвяченої аналізу західноєвропейської, зокрема німецької історіографії. Цей «Звіт» є цінним джерелом для вивчення історії вітчизняної медієвістики на етапі зародження вітчизняного наукового туризму.

Примітки:

1. Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С.И. Лиман – Х., 2009. – С.136.
2. Див.: Федорченко В.К. Історія туризму в Україні / В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова. – К., 2002. – Розд. 1.
3. Ерешко Ф.И. Научный туризм – цель и средство прогресса в развитии регионов / Ф.И. Ерешко // Вестник Совета Федерации. – 2006. – №11. – С.23-24.
4. Голубкин Ю.А. М.Н. Петров как историк / Ю.А. Голубкин, О.Н. Могилка // Вестник Харьковского университета. – Сер.: История. – 1988. – С.25-31; Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX ст. / В.А. Потульніцький. – К., 2002. – С.271-272; Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. / С. Стельмах. – К., 1997. – С.50-69.
5. Гутнова Е.В. Історіографія історії середніх віків / Е.В. Гутнова. – М., 1985. – С.308-309; Митряев А.И. Медієвістика в Харківському університеті / А.И. Митряев, Ю.А. Голубкин, С.И. Лиман // Вестник Харьковского университета. – 1991. – №357. – С.72-73.
6. Лиман С.И. Проблеми німецької історії та історіографії в працях харківських медієвістів у 1805-1885 рр. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Чернігів, 2002. – Вип.15. – №1. – С.41-42; Його ж. Проблеми німецької історії й історіографії в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 1805-1880-ті рр. // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. праць. – Х., 2004. – Вип.14. – С.61-63; Його ж. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – С.236-239, 250-254, 299-300, 312-314.
7. Кеда М.К. Михайло Назарович Петров (1826-1887) та його внесок в історичну науку : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Чернігів, 2005. – 228 с.

8. Остапов Н.В. Становление преподавания всемирной истории в университетах России: научно-педагогические взгляды и деятельность М.Н. Петрова: 1850-1880 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история». – Сыктывкар, 2006. – 191 с.
9. Кеда М.К. Михайло Назарович Петров... – С.36-39.
10. Деревицкий А. Михайла Назарович Петров. Биографический очерк. (Страницы из истории Харьковского университета) / А. Деревицкий. – Х., 1887. – С.2.
11. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багаляя. – Х., 1908. – С.277.
12. Формулярный список о службе адъюнкта Харьковского университета 8 класса Михаила Назаровича Петрова (1854) // Центральный государственный исторический архив Украины (г. Киев), ф.2162, оп.2, д.94, л.187(зв.).
13. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической / Р.Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – С.56.
14. Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. – СПб. : Тип. имп. АН, 1866. – Т.2. – С.994.
15. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох... – С.46, 107.
16. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858–1860 гг. – Х., 1861. – С.1.
17. Там само.
18. Там само. – С.2.
19. Там само. – С.3.
20. Кеда М.К. Михайло Назарович Петров... – С.37.
21. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова... – С.3.
22. Там само.
23. Там само. – С.24.
24. Там само. – С.14.
25. Там само. – С.5.
26. Там само. – С.6.
27. Див.: Фортинский Ф.Я. Научно-издательская деятельность Георга Вайца / Ф.Я. Фортинский. – К., 1886. – 29 с.
28. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков... – С.86.
29. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова... – С.6.
30. Там само. – С.22.
31. Там само. – С.3.
32. Там само. – С.17.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само. – С.18.
36. Там само.
37. Див.: Санчук Г.Э. Видукинд Корвейский и его «Деяния саксов» / Г.Э. Санчук // Видукинд Корвейский. Деяния саксов. – М., 1975. – С.7-8.
38. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова... – С.23.
39. Там само. – С.24.
40. Там само.

41. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков... – С.111.
42. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова ... – С.26.
43. Там само. – С.25.
44. Див.: Бузескул В.П. Генрих Зибель как историк-политик / В.П. Бузескул. – Х., 1895. – С.3, 33.
45. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова... – С.25-26
46. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков... – С.120.
47. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова... – С.26-27.
48. Там само. – С.27.
49. Там само. – С.28.
50. Там само. – С.15.
51. Там само. – С.28.
52. Там само. – С.29.
53. Там само. – С.16.
54. Там само. – С.14.
55. Там само. – С.32.
56. Там само. – С.23.
57. Там само. – С.32.
58. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции / М.Н. Петров. – Х., 1861. – 309 с.
59. Кеда М.К. Михайло Назарович Петров... – С.39.
60. Краткий отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета, читанный в торжественном собрании университета 17 января 1877 г. профессором А. Владимировым // Записки Харьковского университета. – 1877. – Т.1. – С.13; Протоколы заседаний совета [Харьковского] университета 8 октября 1881 г. // Записки Харьковского университета. – 1881. – Т.4 (1883). – Отд. 2. – С.134.
61. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории / М.Н. Петров. – Х., 1888. – Т.2: История средних веков. – Х. – 296 с.
62. Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1853/1854 уч. г. – Х., 1853. – С.11; Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1861/1862 уч. г. – Х., 1861. – С.11.
63. Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. / В.П. Бузескул // Наукові записки науково-дослідницької кафедри історії української культури. – Х., 1927. – №6. – С.5.
64. Петров М.Н. Томас Мюнцер. Эпизод из истории церковной реформы в Германии / М.Н. Петров. – Х., 1866. – 44 с.
65. Петров М.Н. Ульрих фон Лихтенштейн. Рыцарское служение женщине в средние века / М.Н. Петров // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – №11. – С.360–417.
66. Дятлов В. О. Російська історіографія Реформації: у пошуках історичного досвіду (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В.О. Дятлов // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С.230.

Sergiy Lyman

HISTORY OF DOMESTIC TOURISM AND MEDIEVAL STUDIES: GERMANY AND AUSTRIA 1858-1860 BY THE EYES OF ASSOCIATE PROFESSOR M.N. PETROV FROM THE KHARKIV UNIVERSITY

Author of the article considers the study tour of associate professor M. N. Petrova from Kharkiv University to Germany and Austria in

the context of the history of tourism and medieval studies. He emphasizes that this trip (1858-1860) was carried out on the start of national scientific tourism. It promoted the establishment of historiosophical views of M.N. Petrov, and his report formed the basis of the first in the Russian Empire doctoral thesis with the analysis of Western, particularly German historiography.

Key words: *M. Petrov, tourism, medieval studies, Germany, Austria, history, historiography, the Middle Ages.*

Сергей Лиман

**ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ТУРИЗМА И МЕДИЕВИСТИКИ:
ГЕРМАНИЯ И АВСТРИЯ 1858-1860 гг. ГЛАЗАМИ АДЪЮНКТА
ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА М.Н. ПЕТРОВА**

Рассматривается научная командировка адъюнкта Харьковского университета М.Н. Петрова в Германию и Австрию в контексте истории туризма и медиевистики. Подчеркивается, что эта командировка (1858-1860 гг.) была осуществлена на этапе зарождения отечественного научного туризма. Она способствовала становлению историософских взглядов М.Н. Петрова, а отчет о ней лёг в основу первой в Российской империи докторской диссертации, посвящённой анализу западноевропейской, в том числе немецкой историографии.

Ключевые слова: *М.Н. Петров, туризм, медиевистика, Германия, Австрия, история, историография, Средние века.*

Отримано: 9.09.2014.

УДК 398(477)

Василь Балушок
(Львів)

**З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОНІМІЇ
(ЯК РУСИНИ СТАЛИ УКРАЇНЦЯМИ)**

У статті простежується, як український народ змінив самоназву з «русь» / «русин», «русини» на «українці».

Ключові слова: *самоназва (ендоетнонім), русини, українці, етнічна самосвідомість (ідентичність), Україна.*

Вживання загальноприйнятої самоназви (ендоетноніма), яка є найчіткішим індикатором етнічної самосвідомості, свідчить про ті чи інші явища в етнічному житті спільноти. Історія української етнічності теж є вельми цікавою, й повчальною в цьому плані. Причому сталося так, що факти з історії української етнічності часто невідомі не лише широкому загалові, а й науковцям. У результаті, у пресі, в інших публікаціях, а також у суспільному житті з'являються дуже солідні «ляпи», пов'язані з етнонаціональними реаліями України. Так, часто можна почути, як журналісти і політики перекладають російський прикметник «русский» українським «руський» (наприклад, «Руський блок», «Руський марш» у Москві тощо), що просто неприпустимо. Адже означення

«руський» у термінах попередньої української етнімії означає фактично «український». Згадаймо у цьому зв'язку «Князівство Руське», що його хотів створити гетьман Іван Виговський, або відому «Руську трійцю» XIX ст. з Галичини. Те ж саме слід сказати й стосовно міфічного «русинського» етносу Закарпаття, який міг «з'явитися» лише в умовах незнання і широким загалом, і науковцями та політиками того факту, що «русинами» ще недавно звалися всі українці. Більше того, такі знакові фігури української історії, як Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа й навіть Тарас Шевченко вважали себе «русинами». При цьому, якщо Шевченко вже починав усвідомлювати себе не лише «русином», але також і «українцем», то Сагайдачний, Хмельницький і Мазепа називали себе лише «русинами».

Сталося так, що український народ у силу певних обставин, які будуть розглянуті нижче, змінив свою самоназву. Зміна етносом самоназви є досить рідкісним явищем етнічної історії, викликатися до життя яке можуть лише дуже важливі причини. Отже, розглянемо ці причини стосовно українського народу, а також і сам процес зміни етноніма українцями.

Першою самоназвою українського народу, що утвердилася на завершальному етапі його формування, тобто в період з кінця XII – до рубежу XIII–XIV ст., була збірна форма «русь» (у множині) й «русин» (в однині), пізніше «русини»¹. Ця форма етноніма та похідні від неї масово зустрічається в джерелах аж до початку XVIII ст.². Найпізніші, виявлені мною, документально зафіксовані випадки вживання етноніма «русь»/«русин» («руснак») у Східно-Центральній Україні, припадають на першу половину XVIII ст. Так, цей термін вживається в драмі «Милость Божія», створеній у Києві 1728 року і присвяченій 80-річчю початку Хмельниччини, а також вступу на гетьманську посаду Данила Апостола. Зокрема, в ній читаємо: «Козака за Жида³ не важать: милейший / Имъ Жидъ, нежели Русинъ...»⁴. Самоназву «русин» (двічі), «руснак» (один раз) та збірну форму «русь» зустрічаємо в списку короткої редакції «Літопису» Григорія Граб'янки, датованому 1739 роком⁵. У «Літописці короткому» списку 1740 року також фігурує назва «русь», «руський народ»⁶.

Проте після входження Східної України до складу Російської імперії етнонім «русь»/«русин» тут в офіційному діловодстві досить швидко витісняється запровадженою московськими властями формою «малоросіяни»⁷. Це мало наслідком руйнування загальноукраїнської етнімії: самоназва «русини» поступово відступає на Правобережжя, а потім на захід української етнічної території. Історик Олексій Сокирко зазначає, що «початок XVIII ст. став часом, коли під тиском російського імперського проекту фактично припинила своє існування руська ідентичність в Україні»⁸. У зв'язку з цим відзначу, що Сокирко, з одного боку, точно спостеріг руйнівний вплив офіційних російських властей на тогочасну етнічну самоназву українського народу. Проте, з другого боку, він, перебуваючи в полоні конструктивістських концепцій⁹, випускає з уваги, що етнічна ідентичність, тобто самосвідомість,

так просто, особливо коли не задіяний механізм асиміляції, зникнути не може. І мову слід вести про руйнування не ідентичності (тобто самосвідомості), а лише загальноновживаного ендоетноніма. Прочитую слова Івана Переверзева, автора складеного в кінці XVIII ст. «Опису Харківського намісництва», які чітко свідчать на користь збереження в середовищі різних етнографічних груп українського народу єдиної етнічної самосвідомості: «Жители Южной России, отлученные одни от других расстоянием мест, инокорным владением, различным чиноправлением, гражданскими обычаями, речью, некоторые и религиею (униєю)... Когда собираются они для поклонения в Киев с востока от Волги и Дона, с запада, из Галиции и Лодомирии (Волині – В.Б.) и ближе к Киеву лежащих мест, взирают один на другого не так как на иноязычного, но будто на однородца...»¹⁰.

До речі, ендоетнонім «русини» серед простолюду не зник так швидко, як у офіційних документах, що, звичайно, й природно. Зокрема, етнонім «русин» вживається в текстах записаних у 1850-х роках фольклористами на Чернігівщині дум¹¹, про що вже доводилося писати. Звичайно, твори фольклору не є історичними документами, проте все ж цей факт вельми промовистий. Він з великою долею ймовірності свідчить, що самоназва «русь», «русин» вживалась у Східній Україні, зокрема серед простолюду, в середовищі якого офіційні термінологічні нововведення сприймаються далеко не відразу, набагато довше за відзначені 1728, 1739 та 1740 роки. Не випадково Михайло Максимович зазначав 1841 року: «Незважаючи на обласні називання їх (українців – В.Б.): Галичанами, Подолянами, Волинянами, Українцями, Запоріжцями, Слобожанами, Чорноморцями – ім'я Русина залишається загальним, родовим ім'ям...»¹². Етнограф, фольклорист та лексикограф XIX ст. Михайло Левченко¹³, називаючи різні земельно-крайові назви українського народу в статті, опублікованій 1861 року в журналі «Основа», назвав її «Місця проживання та місцеві назви русинів у наш час»¹⁴. Тобто для нього цей народ тоді ще весь виступав під назвою «русинів». Навіть Михайло Грушевський, видаючи на початку XX ст. німецькою мовою свою узагальнюючу працю з історії України, назвав її «Історія українського (русинського) народу» («Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes»)»¹⁵. Однією з останніх ремінісценцій вживання етноніма «русини» як назви всього українського народу, щоправда вже ззовні, слід вважати лінгвістичну карту Європи з російського атласу 1907 року, де українці в своїх етнічних межах позначені як «Малорусы или Русинь»¹⁶.

Слід зазначити, що рудименти вживання попереднього ендоетноніма українців – «русини» донедавна зустрічалися не тільки на Закарпатті, Галичині та Буковині, де представники старшого покоління ще пам'ятають часи, коли вони себе інакше й не називали. Його фіксували етнологи в 1970-х роках навіть у Донецькій області, зокрема в селі Рибакьке Маріупольського (тоді Ждановського) району. Там чоловік, який у той час мав близько

45-50 років, говорив, що «українці» живуть «там, біля Дніпра», а самі вони є «руськими». Тут, судячи з усього, маємо форму, що видозмінилася під впливом російського «русские», проте, без сумніву, походить вона від «русини». Адже на запитання, чи це значить, що вони себе вважають росіянами («руськими»), він відповів, що ні, оскільки росіян у них звать «кацапами», а на російських старобрядців кажуть «коні» (бо ті низько кланяються)¹⁷. Так само, як згадував етнолог Володимир Горленко, що походив з крайнього північного сходу Сумщини, в часи його дитинства (1920-ті – початок 1930-х років) тамтешій люд себе називав «козаками» або «руськими», росіян же, етнічна територія яких починалася неподалік, вони також, як і всі українці, звали «кацапами». Очевидно, це теж випадок збереження на Лівобережжі рудименту колишньої самоназви «русини».

Паралельно з руйнуванням старої традиційної самоназви («русини»), на теренах козацької України з'являється новий, спочатку лише як регіональний, етнізм, що згодом стане загальноукраїнським ендоетнізмом. Мається на увазі етнімічна назва «українці», яка означає буквально «жителі України», якою спочатку називалися порубіжні з Диким Полем і, меншою мірою, з іншими країнами козацькі території, що охоплювали сучасну Середню Наддніпрянщину та Східне Поділля¹⁸. Сам цей термін, як довів ще Михайло Грушевський, означав у той час «кордон», «порубіжжя»¹⁹. Значення назви «Україна» як Кордону знайшло відображення не тільки в письмових джерелах, а й у фольклорі. Фольклорист початку ХХ ст. Володимир Щепотьев свого часу провів детальний аналіз значення назви «Україна» в народних піснях. Він дійшов висновку, що в них цей термін найчастіше вживається, по-перше, для позначення прикордоння, а по-друге, «як географічний», означаючи «історичну козацьку Україну»²⁰.

Лише з часом, із виникненням на цій території козацької гетьманської держави (офіційна назва Військо Запорозьке), топонім «Україна» став поступово утверджуватися як власна назва, проте все ж переважно тих же козацьких територій. Слід також зауважити, що зі зміщенням після закінчення Руїни козацької держави на Лівобережжя спостерігається зміщення туди ж і назви «Україна». Вся ж наша країна у ті часи звалася Руссю (до речі, Росію тоді в нас називали Московією, Москвою – за назвою стоального міста). Разом з тим, уже тоді почала проявлятися традиція називати «Україною» не лише східноподільські та середньонаддніпрянські терени, але й усю нашу країну, яка для інших країн, а особливо для Польщі та Литви, до складу яких входило більшість українських земель, грала роль свого роду буферної зони між ними і Степом та Східним світом²¹. Крім того, як зазначає, на основі аналізу джерел, дослідник першої половини ХХ ст. Богдан Барвінський, приблизно у ті ж часи (XVII ст.) фіксуються й випадки вживання назви «Україна» і щодо Закарпаття («Munkacsiensis Ukraina» та ін.), яке для Угорщини, що ним володіла, справді було прикордонною областю («маркою»)²². Тобто все ж, як бачимо, момент порубіжності й тут присутній.

Походження етноетноніма «українці» невіддільне від історії козацької України. Схожі на цей етнічний термін фіксуються в кінці XV-XVI ст. – «українні воеводства», «українні землі», «українні замки» і близький до етнонімічного – «українні жителі». А в кінці XVI – на початку XVII ст. у джерелах з'являється й назва «українці», що означала спочатку лише жителів України-Кордону без будь-якої етнічної специфіки. Так, у документі 1596 року піхоту в війську Станіслава Жулкевського, що воювало проти повсталих козаків, названо «ukraincy»²³. В іншому документі, стосовно війни з татарами в 1617-1618 років, вказано, що до жовнірів приєдналося кілька «Ukraincow»²⁴. У 1622 році «Ukraincy» напали на околиці Білгорода (Дністровського)²⁵. А 1625 року в Польщі у брошурі Яна Дзвоновського була вміщена українська народна пісня, названа «Konterfekt cudowny u sila Kozaka Plachty, Ukrainca»²⁶. Але термін «українці» тоді ще не вживався самим населенням України як етнічна самоназва, та ще й усїєї її території в сучасному розумінні.

Спричинили ж утвердження назви «українці» як етноетноніма події Козацької революції середини XVII ст. і виникнення на території тодішньої власне України Гетьманської держави. Саме відтоді термін «українці» поступово поширюється як самоназва серед жителів козацької України. Перший, виявлений мною, випадок вживання цього терміна в значенні етноніма чи близькому до нього припадає на 1657 рік у листі якогось волинського кореспондента Івана Виговського про польські плани щодо України: «Сказываеъ: если бѣ, то ненадобно, Украинцы (курсив мій – В. Б.) вѣбѣст сѣ Москвою, Великого Княжества Литовского и Малыя Росїи, покамѣстѣ князи рускіе держали вѣ Киевѣ прежде живущіе»²⁷. Хоча в цьому ж листі жителів України названо «русью»: «...ссору какою межѣ Русью учинить могли»²⁸. Утвердження ж терміна «українці» та похідних від нього («люди українські», «український козакоруський народ» і особливо часто – «народ український»), як назви руського населення козацької України, фіксується з 70-х років XVII ст. Зокрема, тоді ми зустрічаємо вживання цієї назви як етнонімічної у «Хроніці» Феодосія Софоновича, «Літописах» Григорія Граб'янки та Самійла Величка, документах, у тому числі гетьманських універсалах, інших джерелах²⁹. Але паралельно ще широко використовувалася й назва «русь»/«русин», «русини», яка, на відміну від регіональної назви «українці», була етноетнонімом усього народу. З переміщенням козацького регіону на Лівобережжя (із закінченням козацьких війн) на початку XVIII ст., туди ж зміщується й новий регіональний етнонім «українці», що зафіксували джерела. Так, за словами сучасного дослідника І. Боровця, в «Опису Харківського намісництва» 1785 року вперше у дослідженнях про Слобожанщину «народ краю названо українцями»³⁰.

Під дією офіційного російського діловодства, яке запроваджує термін «малоросіяни», самоназва «русини» («руснаки») на українських землях, що входили до складу Росії, поступово витісняється. Цьому, очевидно, сприяла й поява нового регіонального етноніма «українці». Так, поет другої половини XVII – початку XVIII ст.

Климентій Зіновійв використовує цікаве формулювання, яке відобразило процес змін в етнічності. Зокрема, вживане ним етнімічне формулювання включає два ендоетнімі – старий та новий, і одночасно етнімічну назву, вживану в офіційному діловодстві: «правдивы(и) руснакъ козак украинець породы малоро(с)си(и)ско(и)»³¹. Гетьман в еміграції Пилип Орлик 1734 року в листі до Війська Запорозького, яке перебувало на турецькій території, вживає терміни «народъ украинский»³². Характерно, що кошовий Іван Малашевич, відповідаючи Пилипу Орлику про рішення Війська Запорозького повернутися під протекцію Росії, використовує термін «народъ малороссійскій»³³. У XVIII–XIX ст. термін «українці» досить широко розповсюджується серед населення як регіональний етнімі. Зокрема, Яків Маркович у «Записках о Малороссии, ее жителях и произведениях», опублікованих 1798 року, вказує, що Україною вважається територія «между реками Остром, Супом, Днепром и Ворсклою», «от чего и тамошних жителей называют украинцами, степовиками и полевиками...»³⁴. На Правобережжі ж, яке до 1793-1795 рр. залишалося під владою Польщі, давня етнімічна назва продовжує побутувати й надалі.

Існування в період Гетьманщини двох головних, територіально локалізованих (один на сході, а другий на заході), підрозділів української етнічної спільноти з власними самоназвами («українці» та «русини»), що входили до складу різних держав (Росії і Польщі), у поєднанні з витісненням єдиного загальноукраїнського ендоетніміма, сигналізувало про початок етнічної сепарації. А етнічна сепарація, тобто відокремлення в силу певних причин частини етнічної спільноти, за відповідних умов веде до утворення нового етносу, виступаючи однією з форм етногенезу³⁵. Міг привести цей процес до появи нового етносу і в Україні, зокрема на козацькому Лівобережжі. Проте цьому завадило порубіжне становище України на Великому Кордоні³⁶ та пов'язане з цим існування козацького Запорозжжя, яке, як і раніше, за часів поділу більшості українських земель між сусідніми державами в XVI ст., було одним для всіх частин країни й виконувало об'єднувачу функцію. Крім того, не сприяли сепарації й інтенсивні зв'язки розділених політично лівобережної і правобережної частин України та нетривалість періоду такого роз'єднання. Процес нового етногенезу, що починався, не дістав подальшого розвитку й вилився лише у формування двох субетнічних груп українців, локалізованих на сході і заході України, залишки яких відомі в новітні часи як «східняки» та «західники».

Не відразу утвердився як назва всієї країни і термін «Україна». Взагалі ж поширення топоніма «Україна» на всю територію нашої країни як її власної назви (та витіснення давньої назви «Русь») спричинила низка причин, головною з яких стала монополізація Росією давньоруської спадщини і неможливість для української інтелігенції ефективно цьому протистояти в умовах відсутності власної державності³⁷. Саме тому українська інтелігенція в часи становлення модерної української нації взяла на озброєння назви «Україна» та

«українці», які були пов'язані з героїкою славного козацького минулого. Піднесення українського національного руху починається з першої половини XIX ст. Цьому сприяла й та обставина, що українське «національне відродження» (насправді націотворення) починається саме на землях Східної (тобто власне) України, де ще живою була пам'ять про славне козацьке минуле, а тутешнє українське дворянство виступало прямим спадкоємцем козацької старшини. Саме тут, у середовищі нащадків козаків, з фольклорних і літературних творів та народної пам'яті виростає козацька легенда, яка поступово силами національної інтелігенції перетворюється на національний козацький міф, як форму української національної ідеї. Романтизуючи козацьку Україну, українська інтелігенція (Михайло Максимович, Ізмаїл Срезневський, Осип Бодянский, Микола Костомаров, Михайло Драгоманов та ін.) починає використовувати назву «Україна» для позначення всієї країни, а термін «українці» – як загальноукраїнський етноетнім, на протидію витісненому на Наддніпрянщині і Лівобережжі дією російських офіційних властей етноімі «русь»/«русин», «русини». У цей час у Харкові видаються «Украинский вестник» та «Украинский журнал». М. Максимович назвав укладені ним збірки народних пісень «Українське народне пісення» та «Сборник українських пісень», а одну зі своїх етнографічних праць – «Дни и месяцы украинского селинина». Він видавав також альманах «Украинец». Основний програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства (згідно думки Бенедикта Андерсона – першої української націоналістичної організації³⁸), де «на повну силу і в сучасному розумінні зазвучали слова «українці», «український народ»³⁹, був названий «Книги буття українського народу». Тарас Шевченко хоч і не вживає ще у своїх творах терміна «українці», проте широко використовує назву «Україна». А зважаючи на його вплив на широкі маси українців, внесок Шевченка у прищеплення їм цієї назви важко переоцінити. У вірші «Ще не вмерла України і слава, і воля» Павла Чубинського (1863), який згодом став національним гімном України, термін «українці» вживається у своєму прямому значенні.

Зусиллями української інтелігенції етноімі «українці» поступово поширюється на всій території України. Разом з тим, цей процес був досить тривалим. Зокрема, у творах молодшого сучасника Шевченка подолянина Степана Руданського етноімі «українці» і «русини» ще фігурують паралельно⁴⁰. М. Драгоманов уже взяв за псевдонім означення своєї національності – «українець», але в назвах та змісті творів ще широко вживав слово «малоруський». Леся Українка теж взяла етноімі «українка» собі за псевдонім, хоч інколи все ж використовувала і назву «русини», «русько-український народ»⁴¹. Серед різних верств населення етноімі «українці» приживався як самоназва ще повільніше. Остаточо утверджується цей етноімі у Східно-Центральній Україні аж після Української революції і національно-визвольних змагань 1917-1920 років. На Галичині та Буковині назва «Україна» й етноімі «українці» починають активно поширюватися із кінця

XIX ст., коли там відбувається підйом українського національно-культурного руху. Особливо сприяли своєю діяльністю утвердженню нової назви країни та нового етноніма в цьому регіоні Іван Франко, Андрей Шептицький, Михайло Грушевський та інші представники української інтелігенції, а пізніше – події, пов'язані з Українською революцією, ЗУНР, національно-визвольними змаганнями⁴². Проте, як зазначає Степан Макарчук, «сприйняття народоназви «українці» як власної всім «руським» населенням Галичини затягнулося до Другої світової війни»⁴³. Остаточному утвердженню цього етноніма тут сприяла здійснювана під українськими лозунгами боротьба ОУН-УПА, через формування якої пройшли тисячі галичан, волиняків та буковинців і в яку було втягнуто переважну більшість тамтешнього населення. На Закарпатті етнонім «українці» поширюється найпізніше – фактично аж після його приєднання до України в 1944 році. Хоча, як відомо, ще в 1939 році тут існувала «Карпатська Україна» на чолі з Августином Волошином.

Звершуючи статтю хочу звернутися до назви нашої країни і самоназви її народу, які вживав Тарас Шевченко, якого, як відомо, вважають за «батька» української нації, оскільки він своєю діяльністю потужно працював на модерне націотворення в Україні (включно з посмертною міфологізацією його постаті). Усі, хто уважно читав твори та епістолярій Шевченка, звернули увагу, що назва «Україна» ним уживається дуже часто. Натомість етнічної самоназви «українці» в нього не зустрінемо зовсім. То в чому ж справа? Чому «батько української нації» не вживає загальноприйнятої сьогодні самоназви українського народу, для утвердження національної самосвідомості (йдеться саме про національну, а не просто етнічну площину) якого він стільки зробив? А справа тут, судячи з усього, в тому, що у часи Т. Шевченка назва «Україна» активно впроваджувалася в суспільне життя країни інтелігенцією, в чому найдієвішу участь брав і поет. Поширення ж народоназви «українці» як загальноукраїнської дещо відставало в часі. Навіть сучасники та, так би мовити, тією чи іншою мірою соратники Т. Шевченка – М. Максимович і М. Левченко ще вважали за загальноукраїнську народоназву термін «русини». Якщо до цього додати, що в часи перебування Шевченка в солдатах він був відірваний від активного суспільного життя в Україні, то можна з повним правом припустити, що для нього термін «українці» так і не став загальноукраїнською етнічною самоназвою. Хоча, безперечно, з новою самоназвою «українці» поет стикався неодноразово. Ми можемо судити про це хоча б тому, що він був одним з активних членів Кирило-Мефодіївського братства, в програмному документі якого вжито термін «український народ». Разом з тим, Шевченко народився й провів дитинство на Правобережжі, де до кінця XVIII ст. інша самоназва народу, ніж «русь»/«русин», «русини» не вживалася, а після приєднання краю до Росії зникнути вона, особливо серед простолюдю, теж швидко не могла. Аж до переїзду Шевченка до Петербурга і включення його в активну діяльність тамтешньої

української інтелігентської діаспори він, будучи ізольованим, судячи з усього, не міг, в усьому разі активно, сприйняти їхніх ідей. А значить не тільки впродовж усього періоду дитинства, а і в часи своєї юності майбутній поет та «батько української нації» вважав себе «русином». Тому, очевидно, не помилюся припустивши, що у свідомості Шевченка саме відбувався перехід від старої самоназви нашого народу («русини») до нової («українці»). А значить він вважав себе, судячи з усього, і «русином», і «українцем», хоча в творах так і не віддав переваги жодному з цих етноетнонімів. Очевидно, він відчував, що термін «русини» як назва всього українського народу вже відходила в минуле, народоназву ж «українці» ще не наважився вживати як загальноукраїнську.

Викладені вище факти з історії української етнімії актуалізуються в світлі подій останніх років, пов'язаних із так званим «політичним русинством» на Закарпатті. Інспіровані ззовні та за кордонні гроші (ці обставини ніяким чином не є таємницею) діячі цього руху намагаються сконструювати особливий русинський етнос і навіть націю. При цьому з якогось дива намагаючись приватизувати народоназву «русини», яка закарпатцям належить не більше, ніж решті українців, вони фактично заявляють монополні права на неї, що є статком усієї України. Адже, якщо навіть Тарасові Шевченку не був чужим етноетнонім «русини», то про який окремий русинський етнос можна говорити? Гадаю, справа тут у недостатній поширеності серед українців, і навіть українських інтелектуалів, відповідної етноісторичної та етнімічної інформації. Саме значною мірою брак інформації про те, хто такі русини, а також звідки взялася, де та в які часи побутувала ця народоназва (а походить вона саме з Середньої Наддніпряниці! – Руської Землі у вузькому розумінні давньоруських часів⁴⁴) дає змогу різного роду авантюристам від політики конструювати на Закарпатті якийсь, нібито особливий, «русинський етнос».

Примітки:

1. Балушок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? / В. Балушок // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наукових праць). – Львів, 2011. – Вип. 20. Звертаю увагу читачів на те, що у цій статті редактором змінено авторський термін на позначення самоназви росіян «русские» на «руські», що, звичайно, неправильно.
2. Див., напр.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб, 1863. – Т.4. – С.77, 211; Акты ЮЗР. – СПб, 1877. – Т.9. – С.302, 310; Акты ЮЗР. – СПб, 1882. – Т.12. – С.49. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / Софонович Феодосій ; підгот. тексту до др., передм., комент. Ю.М. Мицика, В.М. Кравченка. – К., 1993. – С.57, 65, 78, 81, 98, 190, 205; Літопис Самовидця / вид. підгот. Я.І. Дзира. – К., 1971. – С.51, 59, 115; Гісторія... Г. Граб'янки. Літопис краткій... / упор. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С.79, 90, 91; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1888. – С.76; Зіновійв Климентій. Вірші. Приповісті

- посполити / підгот. тексту І.П. Чепіги ; вступна ст. В.П. Колосової та І.П. Чепіги ; іст.-літ. коментар В.П. Колосової. – К., 1971. – С.55, 223; Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К., 1995. – Т.V. – Кн.2. – С.182, 212, 223, 256; Його ж. Історія української літератури. – К., 1995. – Т.VI. – С.76, 365, 366.
3. Тут необхідно зазначити, що етнонім «жид» у часи, коли Україна ще не входила до складу Росії, зовсім не мав образливого змісту. Саме так і сьогодні називають євреїв, наприклад, у Польщі. Й лише після приєднання українських земель до Росії, під впливом росіян та офіційних російських властей в Україні поступово поширилося сприйняття етноніма «жид» як наповненого негативним змістом. Наприклад, у творах Тараса Шевченка ця народоназва вживається без принижувального змісту.
  4. Гординський Я. «Милость Божія», українська драма з 1728 р. / Я. Гординський // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1925. – Т.CXXXVI–CXXXVII. – С.36.
  5. Гісторія... Г. Граб'янки. Літопис краткій... / упор. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С.79, 90, 91, 93.
  6. Там само. – С.197, 199.
  7. Про походження етнімічної назви «малоросіяни», яку свого часу ввели в обіг саме українські книжники, див.: Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія / В. Балущок. – Біла Церква, 2008 – С.265-266.
  8. Сокирко О. [Рецензія] Serhii Plokhy. Tsars and Cossacks: A study in Iconography. Cambridge Mass., 2002 (Harvard Papers in Ukrainian Studies) / О. Сокирко // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип.10. – С.279.
  9. Конструктивісти вважають, що етнічні спільноти можуть практично доволіно конструюватися групами інтелектуалів. Вони ігнорують при цьому той факт, що сконструювати в реальному житті можна лише те, що підготовлене самим життям. Конструктивістські концепції виникли в сучасному урбанізованому середовищі Північної Америки, що складається переважно з перемішаних етнічних груп недавніх іммігрантів, тому вони недооцінюють чи й зовсім ігнорують етнокультурну основу виникнення етнічної самосвідомості. Про конструктивістські концепції етнічності див.: Posern-Zielinski A. Konceptje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych / A. Zielinski // Lud. – 1979. – Т.LXIII.
  10. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: описово-статистичні джерела. – К., 1991.
  11. Українські народні думи та історичні пісні / упор. П.Д. Павлій, М.С. Родина, М.П. Стельмах. – К., 1955. – С.122; Колесса Філарет. Українська усна словесність / Філарет Колесса. – Едмонтон, 1983. – С.312.
  12. Максимович М.А. Собрание сочинений / М.А. Максимович. – К., 1876. – Т.1. – С.105.
  13. Про цього подвижника української науки (псевдонім Богуслав Лучинський), який все ще мало знаний в Україні, див.: Матвієнко А. Захисник нашої пам'яті [Електронний ресурс] / А. Матвієнко. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriy-i-ya/zahisnik-ashoyi-pamyati>
  14. Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время / М. Левченко // Основа. – 1861. – № 1.
  15. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1991. – Т.I. – С.648.
  16. Мала Русь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//uk.wikipedia.org/wiki/Мала_Русь](http://uk.wikipedia.org/wiki/Мала_Русь)

17. Усне повідомлення п. Лідії Артюх.
18. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т.І. – С.2; Його ж. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VII. – С.2, прим.1; Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums / G. Stökl. – München, 1953. – S. 97; Балушок В. Україна «своєвольна» / В. Балушок // Київська старовина. – 2004. – №4 (358).
19. Назва «Україна» відома ще з періоду Київської Русі, який в основному залишається поза хронологічними рамками цього дослідження. Вживання назви «Україна» і значення, які їй первинно надавалися місцевим населенням, детально проаналізовані О. Головком (Головко О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва / О.Б. Головко // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С.33-34).
20. Щепотьєв В. Назва України в народних піснях / В. Щепотьєв // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №3. – С.4 і наст. (публікація підготовлена Т. Шевчук).
21. Див.: Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XV – перша половина XVII ст.) / П. Сас. – К., 1998. – С.100, 101-102.
22. Барвінський Б. Назва «Україна» на Закарпатті / Б. Барвінський. – Вінніпег, 1952. – С.11-13.
23. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т.VIII. – С.92.
24. Там само. – С.188.
25. Там само. – С.263.
26. Франко І. Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 / І. Франко // ЗНТШ. – Львів, 1902. – Т.XLVII. – С.4.
27. Акты ЮЗР. – СПб, 1879. – Т.11. – С.768.
28. Там само. – С.769.
29. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх... – С.231; Акты ЮЗР. – Т.12 – С.83, 57, 312, 319, 389, 390, 394, 516, 519; Перетц В. Українське питання в освітленню польського поета XVII віка / В. Перетц // ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т.LXXI. – С.15; Гисторія... Г. Граб'янки. Літопис краткій... – С.56, 67, 73, 82, 139, 145; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. – К., 1848. – Т.1. – С.25, 27, 33, 35, 37, 38, 121, 168, 171, 175; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1851. – Т.2. – С.22, 33, 122, 171, 231, 261, 350, 408.
30. Боровець І. «Опис Харківського намісництва» (1785 р.) [Електронний ресурс] / І. Боровець. – Режим доступу: <http://kuprienko.info/borovets-i-opis-harkivs-kogo-namisnitstva-1785-r/>
31. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті... – С.116.
32. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775 / упоряд.: А.З. Гісцова, Д.Л. Автономов та ін. – К., 1998. – Т.1. – С.59.
33. Там само. – С.67.
34. Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях / Я. Маркович. – СПб, 1798. – Ч.1. – С.47.
35. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М., 1983. – С.235-236.
36. Про Великий Кордон див.: Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т.ССXXII; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. Леп'явко. – Чернігів, 1999; Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєв-

- ропейських козацтв / В. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6.
37. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я. Ісаєвич. – Львів, 1996. – С.37-38.
38. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К., 2001.
39. Макарчук С. Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв / С. Макарчук // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Львів, 1994. – С.209.
40. Руданський С. Твори : у трьох томах. – К., 1972. – Т.1. – С.200, 426, 446, 447; Його ж. Твори : у трьох томах. – К., 1973. – Т.2. – С.224, 226, 227.
41. Леся Українка. Зібрання творів : у дванадцяти томах. – К., 1977. – Т.8. – С.9, 296.
42. Наконечний Є. Украдене ім'я (Чому русини стали українцями) / Є. Наконечний. – Львів, 1998. – С.132-139.
43. Макарчук С. Україна і українці... – С.211.
44. Див. про це: Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори) / Генсьорський. – К., 1958. – С.86-90; Його ж. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т.V.

Vasyl Balushok

**THE HISTORY OF UKRAINIAN ETNONYMS
(AS RUTHENIANS BECAME UKRAINIANS)**

The author of the article traces how the Ukrainian people changed the selfname from “Rus” / “Ruthenian”, “Ruthenians” to “Ukrainians”.

Key words: *selfname (endoetnonim), Ruthenians, Ukrainians, ethnic identity, Ukraine.*

Василий Балущок

**ИЗ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ ЭТНОНИМИИ
(КАК РУСИНЫ СТАЛИ УКРАИНЦАМИ)**

В статье прослеживается, как украинский народ сменил самоназвание из «русь» / «русин» на «украинць».

Ключевые слова: *самоназвание (эндоэтноним), русины, украинцы, этническое самосознание (идентичность), Украина.*

Отримано: 10.03.2015.

Ростислав Майор
(Кам'янець-Подільський)

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОГРАМИ ТА ВИМОГИ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ У 1865-1868 рр.

У статті проаналізовано національно-політичні програми та вимоги, розроблені українцями Закарпаття у 1865-1868 рр. З'ясовано їх спільні та відмінні риси, розглянуто вплив А. Добрянського на формування національних програм та ставлення угорської влади до реалізації останніх.

Ключові слова: національно-політична програма, національне питання, русини* (українці), А. Добрянський.

Активізація українського національного руху в Закарпатті на початку 1860-х рр. була пов'язана зі змінами в політичному житті Австрійської імперії: прийняттям нової Конституції та проведенням 1861 р. перших після подій «Весни народів» виборів до угорського парламенту. Демократизація внутрішньополітичного становища в країні сприяла винесенню «руського (українського) питання» на загальнодержавний рівень. Однак, попри те, що 1861 р. закарпатці розробили та представили владі та громадськості чимало програм його розв'язання, ні Будапешт, ні Відень не дослухалися до думки провідних українських політичних та громадських діячів, духовенства. Та ці невдачі не зупинили розробки українцями нових національно-політичних програм, реалізація яких передбачала, по-перше, суттєве послаблення впливу центральної влади на управління краєм шляхом створення «руської» (української) автономії (чи близької до автономії адміністративно-територіальної одиниці) у складі монархії, а, по-друге, мала покращити становище русинів у різних сферах життєдіяльності, передусім у політичній, культурно-освітній та церковно-релігійній.

Актуальність порушеної проблеми визначається наступними чинниками: по-перше, важливістю розроблених русинами національно-політичних програм у 1860-х рр. для розвитку українського національного руху в краї; по-друге, відсутністю в історіографії ґрунтовних і комплексних досліджень, присвячених висвітленню даної проблеми. Лише невелика група українських та зарубіжних науковців торкалися окресленого питання у контексті вивчення більш загальних явищ та процесів: І. Жегуц¹, М. Кашка², М. Майер³, С. Пап⁴, Й. Перені⁵, В. Шандор⁶ та ін. Із вказаних дослідників найбільший внесок у розробку проблематики здійснив угорський історик Й. Перені, який, зокрема, вперше детально про-

* Русини – один із історичних етнонімів українців, поряд з такими як руські, руси, русинці, руснаки, русняки та ін. Етнонім «русини» у XVIII ст. – в Наддніпрянській Україні, та наприкінці XIX – в першій половині XX ст. – у Західній Україні, був витіснений самоназвою «українці». Автор статті жививає етноніми «русини», «руський народ», «українці» як синоніми і не є прихильником політичного русинства, ідеологи якого трактують русинів Карпатського регіону окремим народом.

аналізував Земплінську національну програму 1867 р.⁷. Угорська дослідниця М. Майер з'ясувала, що найбільша кількість національних програм була розроблена закарпатцями у 1861, 1867 та 1868 рр.⁸. Доктор філософії, діалектолог та публіцист Німеччини І. Жегуц проаналізував кілька національних програм та дослідив роль А. Добрянського у розв'язанні «русинського (українського) питання» у 1860-х рр.⁹. Український історик В. Шандор акцентував увагу на тому, що політичні й культурні вимоги русинів набирали в 1860-х рр. широкого розголосу й загальнонаціонального значення¹⁰. У свою чергу, С. Пап відмітив ідентичність програм, розроблених упродовж 1867-1868 рр.¹¹. Незважаючи на те, що вищезазначені автори не приділили даній проблемі спеціальної розвідки, вони проаналізувати окремі національно-політичні програми та з'ясували низку аспектів участі А. Добрянського у вирішенні українського національного питання в Угорщині. Зважаючи на те, що не всі складові досліджуваної проблеми знайшли належне висвітлення в історіографії, необхідним є написання відповідної комплексної наукової розвідки.

Мета даного дослідження полягає у тому, аби на основі широкої джерельної бази та доробку українських та зарубіжних вчених: 1) проаналізувати національно-політичні програми та вимоги, сформувані українцями у 1865-68 р.; 2) з'ясувати їхні спільні та відмінні риси, включаючи програми 1861 р.; 3) розглянути вплив відомого громадсько-політичного діяча А. Добрянського на формування національних програм та ставлення угорської влади щодо їх реалізації.

Детальна національна програма (на зразок тієї, яка була сформована під керівництвом А. Добрянського у 1861 р.) була розроблена закарпатцями 11 (23) жовтня 1865 р. Саме в цей час в Нехваль-Полянці та Білій Держанних (територія сучасної Словаччини) на Гостовицькому та Лаборському соборі українці прийняли національну програму, що містила 20 пунктів¹². До основних її положень належали: 1) визнання на законодавчому рівні самобутності руської народності та руської народної мови; 2) забезпечення пропорційного представництва різних національностей у парламенті та комітатському управлінні у відповідності до кількості населення тієї чи іншої національності (так, наприклад, якби русини складали 20% населення Угорщини, то і 20% сеймових депутатів мали б бути русинами); 3) формування комітатів, повітів та виборних повітів за національним принципом; 4) призначення у руському комітаті на посаду наджурана виключно русина за національністю; 5) створення для русинів греко-католицької конфесії в Угорщині окремого Руського архієпископства (епархії), архієпископ якого прирівнювався б за саном до угорського примаса; 6) відкриття у Будині греко-католицької парафії*; 7) забезпечення перебування при війську греко-католицьких священників, які б володіли руською мовою;

* Парафія – нижча церковно-адміністративна організація у християнських церквах на чолі з церковною радою, що об'єднує вірян, яких обслуговують служителі одного храму.

8) запровадження руської мови, як офіційної, у руських громадах, повітах, майбутньому руському комітаті, парафіяльних і єпископських урядах; 9) відкриття при Пештському університеті та Кошицькій академії кафедр руської мови; викладання історії руською мовою при Пряшівській вищій гімназії; за потреби створення нижчих або реальних шкіл у Мукачеві, Хусті, Сиготі, Гуменному та Любоні; 10) приділення державою більшої уваги питанню створення та покращення функціонування уже існуючих народних шкіл; 11) видання урядового часопису (якщо такий є) руською мовою; 12) забезпечення свободи у створенні літературних та виховних товариств й закупівлі різних друкованих видань за кордоном; 13) здійснення перекладу всіх законів руською мовою; 14) скасування законів, які суперечили принципу рівноправності та національної свободи та ін.¹³.

Подібна національна програма була розроблена і в м. Севлюш (Угочанський комітат) 11 (24) вересня 1867 р. спеціально створеною комісією, до складу якої входило 16 осіб¹⁴. Після того, як пункти програми були сформовані, комісія розіслала її текст усією територією Закарпаття, аби ознайомити населення зі змістом національної платформи. У разі її схвалення громадськістю – наприкінці тексту ставилися відповідні підписи. Як зазначалося у львівській газеті «Слово», в процесі всенародного опитування дана програма отримала загальне схвалення¹⁵ й 26 вересня (9 жовтня) 1867 р. була остаточно затверджена комісією¹⁶.

Програма складалася з чотирьох розділів (частин), кожний з яких присвячувався окремому питанню. Перший розділ («I. Відносно Церкви») містив положення, які торкалися церковної сфери: 1) забезпечення свободи й самоуправління церкви; 2) перетворення Мукачівського єпископства на митрополію; 3) створення Угорського греко-католицького єпископства для угорських вірників східного віросповідання; 4) відновлення Руського Мараморошського єпископства; 5) «суворе дотримання умов об'єднання» (очевидно, мова йде про дотримання умов Ужгородської церковної унії 1646 р. (за своєю суттю аналогічна Берестейській 1596 р.) – Р. М.); 6) створення при Пештському університеті руської церкви з руським катехитом (особою, яка навчала б основ християнського віровчення – Р. М.)¹⁷.

Другий розділ («II. Відносно комітатів») містив такі положення: 1) формування комітатів за національним принципом; 2) обрання комітатських членів пропорційно до виборчої можливості; 3) позбавлення почесних чиновників права голосу на комітатських засіданнях; 4) здійснення підрахунку голосів на парламентських виборах по селах представниками виборчої комісії¹⁸.

У третьому розділі («III. Відносно народності») порушувалися вимоги щодо розв'язання національного питання: 1) угорський король чи його престолонаслідник, як це було в давні часи, і тепер має носити титул «az oroszok (русський) vezere» («русський воєвода» – Р. М.); 2) визнання руської народності рівноправною політичною народністю в Угорщині та забезпечення вільного ви-

користання русинами окрім угорського прапору власного жовто-синього; 3) запровадження у руських комітатах офіційною мовою діловодства руської мови та її вільне використання, включаючи написання нею повідомлень королю; 4) отримання русинами посад при вищих судових інстанціях; 5) створення із представників руської молоді руських полків, які б мали власних руських священиків; управління створеними полками мало здійснюватися руською мовою, а поряд з угорським прапором повинен використовуватися жовто-синій прапор¹⁹.

Щодо питання поширення освіти серед населення висувалися наступні вимоги («IV. Відносно народного просвітлення»): 1) самостійне розповсюдження освіти серед народу, в дусі згаданого вище церковного самоуправління; 2) забезпечення державного фінансування заробітної плати народних вчителів; 3) запровадження руської мови, як мови викладання, у вищих училищах руських комітатів; при цьому, мала діяти окрема кафедра угорської мови; 4) відкриття при Пештському університеті кафедри руської мови та літератури; 5) створення у Мараморошському комітаті окремих шкіл для землеробства, промисловості, рудокопства, лісівництва та ін., що забезпечило б покращення матеріально-становаництва населення; 6) утворення власних народних зборів (Національного сейму – Р. М.)²⁰. Окремим пунктом висувалася вимога ліквідації залишків кріпацької системи: регале (монопольного права держави на виробництво товарів або на стягнення певних податків), десятини (десята частина доходів, яку селяни сплачували головним чином на користь церкви), даремщини (комплекс селянських повинностей, які перебільшують норми встановленої панщини (гвалти, зажинки, заскоки)) тощо²¹.

Прийнята в Севлюші національна програма не залишилася непоміченою владою, оскільки була передана А. Добрянському, який, у свою чергу, мав подати її угорському сейму (депутатом якого він був у 1861, 1865-1868 рр.) на розгляд. На засіданні угорського парламенту, що проходило 6 грудня 1867 р.²², український депутат виступив із промовою, у якій узагальнив вимоги Угочанської національної програми до п'яти основних пунктів: 1) обнародування краєвих законів на всіх краєвих мовах, зокрема руській; 2) формування комітатів за національним принципом та запровадження у них офіційною мовою діловодства тієї національності, яка становить в комітаті більшість; 3) заснування у Мукачеві Руської митрополії, а в Сиготі і Дорогу – Руських єпископств; 4) запровадження руської мови викладання у початкових і середніх школах руських комітатів, відкриття у Пештському університеті кафедри руської мови; 5) визнання рівноправності руської народності в Угорщині та найменування угорського короля «руським воеводою». Окремо було зазначено, що в Пештському міністерстві має засідати представник від кожної національності (міністр без портфеля), що населяє Угорщину, а в армії повинен бути сформований «руський полк з руською командою»²³. Розглядаючи вищезазначені вимоги, український політик закли-

кав парламентську більшість якомога швидше розв'язати національне питання, бо лише тоді стане можливим успішне співіснування та розвиток різних національностей монархії²⁴.

Наприкінці грудня 1867 р. русини Пряшева створили комітет із 11 осіб, який за прикладом жителів Угочанського та Мараморощського комітетів мав розробити програму національних вимог українського населення Шаришського та Спішського комітетів. Під керівництвом священника М. Михалича він підготував національну програму, яку підписали 1110 представників Пряшівщини²⁵. За своєю структурою та змістом Пряшівська національна програма була схожою на Угочанську та, якщо остання складалася з чотирьох розділів (частин), то Пряшівська – з шести. При цьому національне питання у ній посідало перше місце, тоді як в Угочанській пріоритет надавався церковним вимогам.

У першому розділі Пряшівського національної програми («I. Відносно народності») містилися вимоги, що торкалися національного питання: 1) законне гарантування рівноправності всіх народностей Угорщини; 2) вільне використання синьо-жовтого прапора (в Угочанській програмі за вересень 1867 р. йшлося про жовто-синій стяг – Р. М.) руської народності разом з угорським прапором та гербом; 3) забезпечення кожному громадянину Угорщини свободу звертатися до будь-яких державних службовців (починаючи від нижчих посад, закінчуючи самим королем) на рідній мові; при цьому, ухвали, постанови і судові вироки мають завжди видаватися мовою, якою написано звернення адресанта; 4) надання населенню руської народності можливості займати управлінські посади при королівському міністерстві та інших державних органах; утворення при Міністерстві церковних справ і народного просвітлення (освіти – Р. М.) окремого департаменту, який би займався веденням справ греко-католицької церкви; 5) створення з рекрутів руської народності окремих руських полків²⁶.

Другий розділ програми («II. Відносно мови») торкався мовного питання. У ньому зазначалося, що дипломатичною мовою Угорщини є угорська, однак, закони мають видаватися й оприлюднюватися також на мові кожної національності, а не лише угорської. Крім цього, висувалася умова щоб в угорському парламенті всі народності мали право на використання власної мови²⁷.

У третьому розділі («III. Відносно комітетів») порушувалося питання реформування комітетів. В ньому містилися наступні вимоги: 1) формування органів управління комітетів має відбуватися відповідно до принципу пропорційного представництва кількості населення різних народностей в дистрикті; 2) запровадження у кожному комітеті в адміністрації, судочинстві та різних радах тієї мови, народність якої становить більшість населення дистрикту; 3) накладання на виборчі комісії (при контролі довірених від кандидатів представників) під час проведення парламентських виборів обов'язків реєстрації виборців та підрахунку голосів у кожній місцевості²⁸.

Відносно церковного питання висувалися наступні вимоги («IV. Відносно церкви»): 1) забезпечення автономії Руської греко-

католицької церкви та впливу світських осіб на церковне управління; 2) перетворення Мукачевського єпископства на митрополію; 3) відновлення стародавніх прав Руської греко-католицької церкви, якими вона давно вільно користувалася: обрання єпископів, одруження священників, носіння священниками бороди, використання обрядів греко-католицької церкви; 4) встановлення для потреб греко-католицької церкви окремої суми коштів у щорічному бюджеті релігійного фонду; 5) забезпечення належного утримання руського духовенства за рахунок державного бюджету; 6) створення у Пешті церкви та парафії (коштами релігійного фонду) для руських єпископів та сеймових депутатів, місцевих чиновницьких осіб, військових, університетської молоді та інших громадян греко-католицького віросповідання руської народності²⁹.

Наступний розділ («V. Відносно народної освіти та просвітлення») містить вимоги, які торкалися питання народної освіти: 1) передавання справ народної освіти та просвіти під юрисдикцію автономної Руської церкви; 2) запровадження поряд з угорською мовою руської як мови викладання у публічних навчальних закладах комітетів з руським населенням; 3) відкриття землеробських шкіл у деяких місцевостях, цілком заселених руським народом, задля покращення розвитку землеробства й промисловості; 4) організація у Пряшеві духовної семінарії та педагогічного інституту, а при Пряшівській гімназії – кафедри руської мови; 5) утримання народних вчителів за рахунок державних коштів; 6) відкриття у Пештському університеті кафедри руської мови та словесності; 7) забезпечення вільного скликання і проведення народних зборів, що сприятиме покращенню духовного і матеріального благополуччя населення³⁰.

У шостому розділі («VI. Відносно феодальних відносин») висувалися вимоги ліквідації державою залишків кріпосницьких відносин: регального права, десятини та інших, що скасовувалися ще положеннями Конституції 1848 р.³¹.

Відомо, що Пряшівська програма, як і Угочанська, була передана А. Добрянському, який мав представити її угорському сейму³². Однак, як простежується з опублікованих парламентських промов українського політика, вона не була зачитана ним на засіданні сейму. На нашу думку, це пов'язано з тим, що за своїм змістом Пряшівська програма була майже ідентична Угочанській, положення якої того ж місяця уже зачитувалися закарпатським «будителем» на засіданні сейму, а тому представляти аналогічну програму ще раз не було сенсу.

Слід зазначити й на тому, що в січні 1868 р. були складені окремі петиції з національними вимогами українців Шариського, Спішського, Угочського та Земплінського комітетів. Вони були практично ідентичні за своїм змістом і мало чим відрізнялися від попередніх програм³³. Так, розроблена на народних зборах (за участю 21 священника, 4 вчителів співу та 8-10 селян) Земплінська національна програма³⁴ була дуже схожа до Пряшівської, розробленої 1867 р. Різниця полягала лише в тому, що в першій з них відсутнє положення про відкриття в Пештському університеті кафедри руської мови та словесності, як це зазначено в другій

програмі, та вміщена вимога про формування комітетів за національним принципом³⁵, що відсутнє в Пряшівському проекті. Як зазначає історик С. Пап, характерним для вищезазначених чотирьох програм є те, що крім уже згаданих в інших програмах позицій, у всіх них висувалася вимога (з усіх раніше розроблених програм вона є лише в Угочанській програмі за 1867 р. – Р. М.) створення посади міністра без портфеля при центральній владі для кожної національності, який би захищав права та інтереси своєї національності на міністерських засіданнях. Також зазначалося положення про запровадження руської мови в Будапештському університеті³⁶. Варто погодитися з висновками С. Папа, однак, зазначимо й на тому, що вони містять деякі неточності: так, у Земплінській програмі насправді відсутнє положення про створення посади міністра без портфеля при центральній владі³⁷.

Не зважаючи на те, що жодна з цих програм не розглядалася окремо на засіданнях угорського парламенту й не була реалізована владою, «українське питання» не було забуте, як таке, що позбавлене можливості успішного розгляду в майбутньому. Річ у тім, що 1868 р. воно розглядалося як одне зі складових національного питання в Угорщині у цілому. Саме вирішення національного питання та розробка відповідного законопроекту, який мав би регулювати дану проблему, зважаючи на загострення національно-політичної ситуації в середині держави, були найбільш важливими проблемами, навколо яких точилися гострі політичні суперечки в угорському парламенті. Від його розв'язання багато в чому залежала доля національних меншин Угорщини. В процесі вирішення вищезазначеної проблеми існували лише два варіанти розвитку подій: перший – вони (нацменшини), отримавши статус автономії, розвиваються як відносно самостійні державні утворення, зрозуміло, в межах, передбачених конституцією; і другий – угорські депутати, які становили більшість у сеймі, виступають проти надання нацменшинам статусу автономії, внаслідок чого для останніх це закінчується черговою хвилею мадяризації та поступовою втратою національної ідентичності й самобутності.

Зважаючи на вагомість даної проблеми, А. Добрянський взяв активну участь в обговоренні законопроекту про національності. За підтримки депутатів від інших національних меншин він обирається членом комісії у справах національностей й неодноразово виступає захисником прав слов'янських народів Угорщини³⁸. Зокрема, 25 листопада 1868 р. виступив з промовою в сеймі, в якій обстоював позицію меншості в комісії і різко критикував проект закону запропонованого депутатською більшістю, який не тільки не передбачав розширення адміністративних територій, домінування національних мов на відповідних територіях, справедливого розподілу між різними національностями установ та посад, обмежував права національних меншин у галузі використання рідної мови, але й, найголовніше, заперечував сам факт існування неугорських національностей в державі та визнавав угорську національність, як єдину політичну націю³⁹.

А. Добрянський категорично не погоджувався з думкою основної частини депутатів, що в Угорщині живе лише один мадярський народ, а всі інші народи є тими ж мадярами, тільки румунської, сербської, словацької та іншої мов⁴⁰. Під час загального обговорення законопроекту про національність він підкреслював необхідність негайного розв'язання національного питання, бо інакше існуватиме небезпека розпаду самої держави. Представляючи законопроект меншості, депутат пояснював свою позицію тим, що він є «більш близький до законних прагнень неугорських національностей»⁴¹. А. Добрянський аргументовано опонував депутатові-угорцю Ф. Деаку, підкреслюючи, що «... проект більшості різниться від проекту меншості не тим, що не прийнявши розширення адміністративних територій, домінування мов на певних територіях, і справедливому розподілі між національностями установ, посад вирішення національного питання має намір розв'язати на основі особистих прав, а принципово відрізняється в тому від проекту меншості, що, ігноруючи замовчуванням дійсне та законне існування національностей країни, обмежується суттєвим урізанням особистих прав в галузі використання мови і цим самим закладає основи поширення останнім часом прагнення, яке прямо заперечує існування неугорських національностей, не лише визнає єдину угорську національність, але і намагається її, як уявну політичну націю, поставити замість народу країни, отже політичного чинника держави...»⁴².

Представляючи законопроект меншості, А. Добрянський підкреслював, що вимагав для окремих народів набагато менше ніж те, на що вони могли б справедливо претендувати. Він був готовий піти на поступки більшості у тих питаннях, які не мали важливе значення для культурно-національного розвитку неугорських національностей і не загрожували останнім втратою своєї самобутності і асиміляцією з боку угорців. Висловлював навіть готовність прийняти проект більшості, якщо в нього буде включена низка положень: визнання угорцями самостійності народів, які проживали на теренах Угорщини, забезпечення умов для їх культурного розвитку та ін.⁴³.

Проект меншості був досить поміркованим і не вимагав здійснення жодних кардинальних змін (створення парламенту для кожної національності і т. д.) у політичній системі Угорщини. Це було зроблено для того, аби схилити на свій бік парламентську більшість, яка б не погодилася прийняти радикальніші вимоги з боку нацменшин. Та незважаючи на всі зусилля українського депутата не допустити прийняття законопроекту більшості, творцями якого були Ф. Деак та Й. Етвеш, 30 листопада 1868 р. парламент ухвалив його під офіційною назвою «Закон N XLIV про рівноправність національностей» (закулісна назва «закон Деака-Етвеша»)⁴⁴. У самій назві законопроекту вживалося словосполучення «національна рівноправність», але про неї у законі фактично не йшлося, оскільки в ньому зазначалося: «всі громадяни Угорщини утворюють одну єдину мадярську націю і кожен громадянин, до якої

національності він би не належав, автоматично стає її членом»⁴⁵. Крім того, представники угорського уряду, зокрема, А. Аппоній, наголошували, що кожний громадянин індивідуально має рівні права перед законом, але національності в цілому не мають легального статусу в межах однієї та неподільної політичної мадярської нації⁴⁶. Єдиною державною мовою, обов'язковою в адміністративних та судових установах, визнавалася угорська. Передбачені законом поступки щодо вживання національних мов у початкових школах, нижчих адміністративно-судових органах практично залишалися на папері⁴⁷.

Для угорських шовіністів прийняття цього законопроекту символізувало перемогу доктрини Кошута про єдину політичну мадярську націю у межах Угорщини, а для нацменшин – це точка відліку нової хвилі мадяризації, яка набирала ще більших обертів для того, аби остаточно асимілювати немадярські національності. Саме тому невизнання факту існування національностей «законом Деака-Етвеша» викликало занепокоєння у слов'янських народів Угорщини. А. Добрянський знову, як депутат, виголосив в угорському парламенті промову. Але, коли він почав вимагати права на політичне самоуправління і свободу для всіх народів, його слова викликали в сеймі такий галас, що впродовж години не можна було чути, хто і що говорить. «Національності в Мадярщині залежать у своєму культурному й народному житті лише від самоволи мадярів, – підкреслював промовець, – Це ми відкидаємо. У такому вигляді співжиття народів, що живуть в Австро-Мадярщині, неможливе. Треба, щоби вся Австро-Мадярщина була в огляді народнім поділена на самоуправні країни, національно цілковито самостійні...»⁴⁸. Угорський парламент був чи не єдиним місцем, де ще можна було сказати слово від імені національних меншин. Однак, промови українського депутата не лише не були почуті, але й часто навіть не були вислухані. Подібною була й доля розроблених закарпатцями національних програм, які мали вплинути на розв'язання «українського питання» в Угорщині та прийняття закону про національності, який розглядався угорським парламентом 1868 р. Попри злагожденість дій інтелігенції та духовенства, вимоги закарпатців, на жаль, так і не були реалізовані.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що практично для всіх національних програм, розроблених у 1860-х рр., були характерні наступні положення: реорганізація комітетів Угорщини за національним принципом та формування на території українського комітату (який би використовував власну національну символіку – синьо-жовтий чи жовто-синій прапор) окремого конгресу (сейму); офіційне визнання руської народності та її рівноправності (як і інших національних меншин) з угорською народністю; створення посади міністра без портфеля при центральній владі для кожної національності; запровадження руської мови як офіційної у діловодстві та шкільній освіті; відкриття при Пештському університеті та Кошицькій академії кафедр руської мови; забезпечення автономії Руської греко-католицької церкви та перетворен-

ня Мукачівського єпископства на митрополію (або ж створення окремого Руського архієпископства); створення в армії окремої військової частини, сформованої виключно з українського населення; ліквідація залишків кріпосницької системи.

Схожість вимог, представлених у різних національних програмах 1860-х рр. не випадкова – вони тісно пов'язані з національно-політичною програмою, яку 1861 р. розробив А. Добрянський та його однодумці під час передвиборчої парламентської кампанії. Однак, незважаючи на подібність основних позицій, вони мають і свої особливості: по-перше, у них звучить більш розширений спектр вимог (чітко структурованих й об'єднаних в окремі розділи), які не зустрічаються у програмі закарпатського «будителя», й, по-друге, у них відсутня основна вимога, яку ставив й рішуче відстоював перед угорською владою А. Добрянський, – створення окремої автономної Руської (чи русько-словацької) території в Угорщині. Та навіть попри останнє, детальний аналіз розроблених у 1860-х рр. національних програм дозволяє зробити обґрунтовані висновки про те, що висунуті у них вимоги носили яскраво виражені автономістські ознаки: створення окремого українського сейму (на жаль, в програмах не вказувалося якими функціями він наділявся; зазначалося лише, що мав сприяти покращенню духовного і матеріального добробуту населення), забезпечення автономії Руської греко-католицької церкви, утворення Мукачівської митрополії, передання справ народної освіти та просвітлення під юрисдикцію автономної Руської церкви, формування з українських рекрутів окремих українських військових частин та ін. Лідери українського національного руху в Закарпатті, висуваючи вимоги такого характеру, добре усвідомлювали, що лише за реалізації такої національної програми вони отримають можливість вільного розвитку краю у національній, адміністративній, культурно-освітній та релігійній сферах.

Порівнюючи національні програми українців з іншими національностями Угорщини впадає у вічі велика різниця, яка існувала між ними. Як зазначав угорський історик Й. Перені, в українських програмах громадські і церковні вимоги більш-менш збігаються (так, в межах одного пункту висувалася вимога автономії національних зборів (сейму) й утворення Руського архієпископства і т.д.), тоді як в програмах інших національних меншин, де духівництво уже не відігравало провідного значення у суспільно-політичному житті нації, хоч і висловлювалися церковні вимоги, вони все ж чітко відділялися від політичних та культурних вимог, на які завжди ставився основний акцент⁴⁹. Слід погодитися з думкою Й. Перені про те, що в українських програмах присутній збіг громадських і церковних вимог, однак, це не стосується тих національно-політичних програм, які мали чітку структуровану будову (як Угочанська, Пряшівська та ін.), де церковні вимоги відокремлювалися в окремий блок. При цьому відзначимо, що в Закарпатті роль духівництва в житті краю дійсно була значно більшою, ніж світської інтелігенції. Можливо, саме це дало підставу В. Шандору

ствердно говорити про те, що «справа церковної автономії створювала можливості і для національно-культурного розвитку населення Закарпаття»⁵⁰. Та незважаючи на те, що вплив духовенства на розвиток краю був вагоміший, ніж світської інтелігенції, в більшості національних програм, розроблених у 1861-1868 рр., першими все ж висувалися саме національні, а не церковні вимоги. Це, у свою чергу, дозволяє припустити, що провідне значення у їх формуванні могло належати інтелігенції, а не духовенству. Однак, джерела лише зрідка вказують на те, під чийм керівництвом розроблялася та чи інша програма, а тому говорити зі стовідсотковою впевненістю про те, що це припущення правильне, не можна.

З більш як десяти опрацьованих автором національних програм-вимог достеменно відомо, що три з них розроблені духовенством, а ще три – спільними зусиллями інтелігенції та духовенства, або виключно інтелігенцією. Однак, навіть той факт, що деякі програми підписані лише духівництвом, не виключає наявності впливу представників іншої соціальної верстви на них під час розробки пунктів національної програми. Оскільки аналіз останніх показав подібність змісту більшості з них, то можна говорити про співпрацю духовенства та світської інтелігенції у процесі їх розробки. Зважаючи на те, що в більшості програм на першому місці стоять національні, а не церковні вимоги, можемо стверджувати про посилення впливу світської інтелігенції в суспільному житті краю та усвідомленні духівництвом пріоритетності серед широкоюю гами вимог саме національних, а не будь-яких інших. На думку Й. Перені, про збільшення ролі світської інтелігенції в громадсько-культурному житті яскраво свідчить висунута в багатьох національних програмах вимога забезпечити світським особам вплив на церковне управління. З іншого боку, у сфері освіти й виховання церква ще намагалася залишити керівну роль у своїх руках⁵¹.

Розробка та оприлюднення національних вимог і програм свідчила про те, що відродження національного життя українців Закарпаття у 1860-х рр. набуло, хоч і не надовго, політичного характеру й вийшло за межі внутрішнього життя регіону, про що, зокрема, свідчить ознайомлення угорської влади з їх змістом. Крім того, завдяки публікації національних програм на сторінках українських (галицьких) та угорських газет, або у вигляді окремих брошур, про національно-політичні прагнення закарпатців дізналися не лише українці Галичини, але й велика частина неукраїнського населення Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії. Висунуті українцями національні програми яскраво показали їх спільну позицію та напрям національно-політичних прагнень, які набули широкого розголосу в угорській та українській пресі й мали важливе значення для розвитку національного руху в краї. При цьому, особливість розроблених закарпатськими діячами програм полягала ще й в тому, що в них захищалися національні права не лише українців, але й інших національностей Угорщини. Зокрема, висувалися наступні вимоги: визнання рівноправності всіх народів Угорщини; формування комітетів за національним

принципом; забезпечення пропорційного представництва різних народів у парламенті та комітатському управлінні у відповідності до кількості населення тієї чи іншої національності; оприлюднення законів на мові кожної національності, що входила до складу Мадярщини та ін.

Зауважимо й на тому, що розробка українцями такої великої кількості національних програм, положення яких носять чітко виражені автономістські ознаки, а то й прямо висувають вимогу створення окремої автономної української адміністративно-територіальної одиниці в Угорщині, пов'язана з тим, що на відміну від Галичини і Буковини, які в другій половині XIX – на початку XX ст. складали в Габсбурзькій монархії окремі коронні краї (хоч і з частинами польських та румунських земель відповідно) зі своїми сеймами, Закарпаття безпосередньо входило до складу Угорського королівства й не мало власного парламенту. У зв'язку з цим, в українців закарпатського регіону було значно менше можливостей для національного, суспільно-політичного та культурного розвитку. Окрім того, угорська влада робила все можливе для зупинення і знищення будь-яких проявів українського національного руху в краї. В той же час, наявність статусу окремого коронного краю з персональним сеймом ще не означало, що в Галичині й Буковині були ідеальні умови для розвитку українського національного руху, оскільки і в цих регіонах існували гострі національні антагонізми з представниками інших національностей – поляками та румунами.

Примітки

1. Žeguc I. Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848-1914 / Žeguc Ivan. – Wiesbaden : Harrassowitz, 1965. – S.52-60, 68-71.
2. Кашка М.Ю. Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (середина XVIII ст. – 1867 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М.Ю. Кашка ; Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2008. – С.166-171.
3. Mayer M. Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések: 1860-1910 / Mária Mayer. – Budapest : Akadémiai Kiadó, 1977. – Oldal 28-30.
4. Пап С. Історія Закарпаття / о. Степан Пап. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. – Том III. – С.354-356.
5. Перени Й. Из истории закарпатских украинцев (1849-1914) / Й. Перени. – Budapest : Akadémiai Kiadó, 1957. – С.58-73, 83-88
6. Шандор В. Закарпаття. Історично-правовий нарис від IX ст. до 1920 / Вікентій Шандор. – Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1992. – С.134-136.
7. Перени Й. Названа праця. – С.83-84.
8. Цит. за: Mayer M. Названа праця. – Oldal 30.
9. Žeguc I. Вказана праця. – S.52-60, 68-71.
10. Шандор В. Названа праця. – С.135.
11. Пап С. Названа праця. – С.356.
12. Изъ Пряшевской епархіи. (Русь угорска таки бодрствует; – новый программъ народный) // Слово. – Львовъ. – 1865. – Ч.86.
13. Изъ Пряшевской епархіи. (Русь угорска таки бодрствует; – новый программъ народный) // Слово. – Львовъ. – 1865. – Ч.86.

14. Изъ Угочи (Заявление народных желаній въ угорской Руси) // Слово. – Львовъ. – 1867. – Ч.89.
15. Политическое обозрѣніе // Слово. – Львовъ. – 1867. – Ч.101.
16. Владимиръ. Изъ Угочи (Заявление народных желаній въ угорской Руси) // Слово. – Львовъ. – 1867. – Ч.89.
17. Там само. – Ч.89.
18. Там само. – Ч.89.
19. Там само. – Ч.89.
20. Там само. – Ч.89.
21. Там само. – Ч.89.
67. Dobrzanszky Adolfnak. 1867 evi decz. 6-kan. A képviselő hazban tartott Beszéde. Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál, Pesten, 1868. – Oldal 1.
68. Политическое обозрѣніе // Слово. – Львовъ. – 1867. – Ч.101.
69. Dobrzanszky Adolfnak. 1867 evi decz. 6-kan. A képviselő hazban tartott Beszéde. Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál, Pesten, 1868. – 1.
70. Изъ Пряшева (Желанія и требованія угро-русского народа) // Слово. – Львовъ. – 1868. – Ч.10.
22. Там само. – Ч.10.
23. Там само. – Ч.10.
24. Там само. – Ч.10.
25. Там само. – Ч.10.
26. Там само. – Ч.10.
27. Там само. – Ч.10.
28. Там само. – Ч.10.
29. Пап С. Названа праця. – С.355-356.
30. Перени Й. Названа праця. – С.83-84.
31. Žegus I. Названа праця. – С.69-70; Перени Й. Названа праця. – С.83-84.
32. Пап С. Названа праця. – С.356.
33. Žegus I. Названа праця. – С.69-70.
34. Кашка М.Ю. Названа праця. – С.176.
35. Промова Адольфа Добжанського (Добрянського) під час загального обговорення проекту закону про національність. 25 листопада 1868 р. // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XX ст.) / упоряд. Кобаля Й.В. ; передм. Худанича В.І. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С.11-12.
36. Добош С. Названа праця. – С.104.
37. Промова Адольфа Добжанського (Добрянського) під час загального обговорення проекту закону про національність. 25 листопада 1868 р... – С.12.
38. Цит. за: Промова Адольфа Добжанського (Добрянського) під час загального обговорення проекту закону про національність. 25 листопада 1868 р... – С.12.
39. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóházban 1868-dik évi november 25-én a nemzetiségi kérdésben mondott Beszéde. Pest, Vodiáner, 1868. – Oldal.14; Аристов Ф.Ф. Карпато-русскіе писатели. Исследование по неизданнымъ источникамъ : въ трехъ тамахъ. / Ф.Ф. Аристовъ. – М. : Галицко-русское общество въ Петрограде, 1916. – Томъ I. – С.159.
40. Деака-Этвеша закон 1868. Т.М. Исламов // Советская историческая энциклопедия / глав. ред. Е.М. Жуков. – М. : Сов. энциклопедия, 1964. – Т. 5: Двинк-Индонезия. – С.28.
41. Макаренко Н. Закарпаття під тиском мадяризації: 1867-1914 рр. / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціона-

льних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип.37. – С.181.

42. Там само. – С.182.

43. Деака-Этвеша закон 1868. Т.М. Исламов // Советская историческая энциклопедия... – С.28.

44. Цит. за: Пап С. Названа праця. – С.336.

45. Перени Й. Названа праця. – С.63.

46. Шандор В. Названа праця. – С.106.

47. Перени Й. Названа праця. – С.86-87.

Rostyslav Mayor

NATIONAL POLITICAL PROGRAMS AND REQUIREMENTS OF UKRAINIANS IN TRANS-CARPATIA IN 1865-1868

The author of the article analyzes the national political programs and requirements developed by Ukrainians of Transcarpathia in 1865-1868. Their common and different features were shown. The author explicated the influence of A. Dobrianskyi in the formation of national programs and the attitude of the Hungarian authorities to implementation of these plans.

Key words: national political program, the national question, Ruthenians (Ukrainians), A. Dobrianskyi.

Ростислав Майор

НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОГРАММЫ И ТРЕБОВАНИЯ УКРАИНЦЕВ ЗАКАРПАТЬЯ В 1865-1868 гг.

В статье проанализированы национально-политические программы и требования, разработанные украинцами Закарпаття в 1865-1868 гг. Установлено их общие и отличительные черты, влияние А. Добрянского на формирование национальных программ и отношение венгерских властей к вопросу их реализации.

Ключевые слова: национально-политическая программа, национальный вопрос, русины (украинцы), А. Добрянский.

Отримано: 12.09.2014.

УДК 94(497.6):94(477)«1875»:329.61

Сергій Щур

(Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНОФІЛИ ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ НАРОДНИКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ & ПОВСТАННЯ У БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНИ 1875 р.

У статті розглядається ставлення представників найвпливовіших суспільно-політичних течій Наддніпрянської України до подій початкового етапу Східної кризи 1875-78 рр.

Ключові слова: Боснія і Герцеговина, Східна криза, українофіли, революційні народники, М. Драгоманов, А. Желябов, С. Кравчинський.

На радикалізацію революційних сил Наддніпрянщини великий вплив здійснила Східна криза 1875-78 рр. Події на Балканах, зокрема, повстання у Боснії та Герцеговині, за словами револю-

ційного народника М. Фроленка, дали поштовх до «бунтарства». Воно передбачало озброєння революціонерів і створення ними поселень для роботи з організації селянських повстань¹. На його думку, «Чигиринський рух» у 1877 р. був основою цієї програми, але головне, що наштотхнуло на неї, була боротьба балканських народів із турками². Незважаючи на те, що така думка є дещо суперечливою, все ж описувані події суттєво вплинули на генезу ідей насилля в Наддніпрянській Україні.

Метою даної публікації є дослідження ставлення та участі у повстанні представників найвпливовіших суспільно-політичних ідейних течій Наддніпрянської України – українофілів та революційних народників. Завдання розвідки полягає у висвітленні їх оцінок вказаних подій, думок, та зроблених висновків із повстанського руху.

Історіографія участі Російської імперії в Східній кризі досить солідна. Проблема ставлення революційних народників до повстання у Боснії та Герцеговині розглянули радянські історики Ю. Писарев³, В. Гросул⁴, В. Хевроліна⁵, Н. Нарочніцка⁶. Найцінніші дослідження про участь українців у балканських подіях належать українському вченому Ю. Фоміну⁷.

У 1873 р. турецький султан видав декілька указів, які обмежили освітні права християнського населення Боснії та Герцеговини (переважно сербського), які входили у одну провінцію Османської імперії. Викликано обурення Порта придушувала арештами. У наступні роки уряд збільшив земельний податок, незважаючи на неврожай 1874 р. Така політика погіршила економічне становище селян. За відмови сплачувати податки влада вдавалася до репресій. Це призвело до повстання в липні 1875 р., у якому аграрний рух був тісно пов'язаний з національно-визвольною боротьбою⁸.

На початковому етапі Східної кризи російський уряд офіційно дотримувався принципу невторчання⁹. Водночас він таємно заохочував повстанців, незважаючи на ризик потрапити у міжнародний конфлікт¹⁰. Підтримкою національно-визвольного руху Росія хотіла відновити свій престиж на Балканах, втрачений після поразки у Кримській війні 1853-56 рр. Для внутрішньої політики активне вторчання могло вплинути на зміцнення становища влади всередині країни. Тоді для неї загрозливими були прагнення конституції серед лібералів та поширення народницького руху¹¹.

Боротьба слов'ян Балканського півострова отримала значну моральну підтримку у суспільстві Російської імперії. Почався збір грошей та продовольства на допомогу повсталим, відправлялись добровольці¹². 4 липня 1875 р. «Одесский вестник» став першим періодичним виданням Російської імперії, яке помістило матеріал про повстання в Боснії та Герцеговині¹³.

У суспільстві схвалювали допомогу балканським «одновірцям» та засуджували політику турецької влади щодо них. У народницькій пресі повстання оцінювалося як «соціально-революційна боротьба». Демократичні видання відстоювали думку про необ-

хідність свободи для балканських народів¹⁴. Проте, реальна допомога спочатку була незначною¹⁵.

Активну позицію в питанні про повстання займали українці¹⁶. Зокрема, національно-культурні осередки інтелігенції – Громади. До їхнього складу, окрім ліберального ядра, входила молодь¹⁷. Остання була дещо самостійна у своїй діяльності. Вона була радикально налаштована та підтримувала зв'язки з революційними народниками¹⁸. Газета «Киевский телеграф», фактичним керівником якої у 1875-76 рр. був М. Драгоманов, вважала, що мир на Балканах можливий лише в разі вигнання турків і надання Боснії та Герцеговині права на автономію¹⁹.

Влітку 1875 р. у середовищі українофілів почався збір коштів на підтримку повсталим. У Києві серед членів Громади, переважно студентів, були зібрані кошти, які М. Драгоманов передав у редакцію одного зі сербських видань²⁰. Так само було зроблено в Одесі. «Південноросійський робітничий союз» Є. Заславського збирав кошти, а також вирішив направити добровольців на допомогу повсталим²¹. Одеські революційні народники, зокрема студенти Новоросійського університету, також підтримували повстання. Восени «чайківець» А. Желябов організував підпільний комітет для допомоги повстанцям. На зібрані кошти закупляли зброю і переправляли добровольців у Герцеговину²². Відправляючись туди, революційні народники прагнули вивчити досвід збройної боротьби. Участь у конфлікті вони вважали школою для підготовки селянської революції в Росії²³. Таким чином, перша ініціатива допомоги повсталим виникла у середовищі української ліберальної та революційної молоді.

У цей час в Києві та Одесі були створені нелегальні комітети для допомоги Боснії та Герцеговині. У Київському комітеті, який складався з представників місцевої Громади, керівне місце займав М. Драгоманов. До Одеського комітету входили місцеві громадівці та революційні народники, зокрема А. Желябов²⁴. На зборах нелегальних комітетів вирішували питання збору грошей та відправки добровольців у Герцеговину²⁵. Спільна участь у них українофілів та революційних народників пояснювалася радикальними поглядами українофільської молоді, яка й раніше іноді поширювала народницьку літературу²⁶.

Першими у Герцеговину вирушили добровольці з Києва та Одеси. Серед них були члени київської Громади – В. Яновський та Ф. Василевський. Завдяки фінансовій підтримці українофілів на Балкани відправилися народники В. Лепешинський, А. Лепешинський, В. Мартинов, К. Шавердо, Н. Шавердо, М. Ємельянов. Там вони потрапили до загону П. Павловича²⁷. Згодом до них приєднались І. Ходько, І. Зелінський, І. Дебогорій-Мокрієвич, О. Габель, П. Енкуватов²⁸ та інші. Загалом, добровольцями ставали як свідомі борці за народну свободу, так і звичайні авантюристи²⁹.

Більшість з них виявилися фізично неготовими до важких умов партизанської боротьби у гірській місцевості Герцеговини³⁰. Внаслідок цього участь багатьох добровольців у повстанні була

короткочасною. Знесилені хворобами, недоїданнями та тяжкими переходами в горах, вони через деякий час повертались³¹. Проте багато залишилось там до весни 1876 р., після чого вони взяли участь у сербсько-турецькій війні³².

Революційні народники розраховували організувати соціалістичну пропаганду та набути досвіду збройної боротьби, необхідної для підготовки революції вдома. Так, С. Кравчинський вважав, що у Герцеговині можна буде прекрасно вести соціалістичну пропаганду. Однак, згодом він зробив висновок, що соціалізм не актуальний для повстанців, бо вони прагнули звільнитися від Османської імперії³³.

Щодо герцеговинського повстання серед народників існувало дві основні думки. «Лавристи», які групувались навколо газети «Вперед», вважали допомогу повсталим марною справою³⁴. Вони не поділяли прагнення національного визволення балканських народів. На їх думку, воно не могло призвести до соціального перевороту чи революції. Тому, участь революційних народників для них вважалася марно згаяним часом.

Цю думку не поділяли «бакуністи». Вони розглядали повстання на Балканах як народне селянське повстання, і схвалювали його. Зокрема, С. Кравчинський вважав, що без визволення від турецького гніту та завоювання політичної свободи південні слов'яни не зможуть домогтися соціальної свободи³⁵. Він вважав, що варто їхати, навіть якщо справа полягає у досягненні політичної свободи. Боротьбу за національне визволення і національну державність розглядав як соціальний прогрес. На його думку, соціальна пропаганда матиме значний успіх після створення повстанцями незалежних національних держав³⁶. Такі погляди впливового народника мали значний вплив на поступовий перехід революціонерів до політичної боротьби.

«Бакуністи» сподівались, що національно-визвольна боротьба південних слов'ян і рух на їх захист не будуть марними, а вплинуть на формування політичного світогляду, в тому числі й українського суспільства. Вважали, що вона сприятиме розвитку прагнення свободи і підйому революційного руху. Зокрема, А. Желябов зазначав, що революційні народники справою відродження слов'ян прагнули допомогти політичному вихованню російського суспільства³⁷.

Таким чином, повстання у Боснії та Герцеговині стало приводом до Східної кризи 1875-78 рр. Воно отримало значний резонанс і підтримку з боку суспільства Наддніпрянської України. Найактивніша його частина – українофільські Громади та народницькі гуртки також підтримали події на Балканах. Представники обидвох суспільно-політичних рухів взяли участь у створенні в Києві та Одесі нелегальних комітетів для допомоги повсталим. Вони займалися збором коштів та відправкою добровольців. Для молоді, яка взяла участь у конфлікті, перебування там здавалося необхідним для отримання цінного революційного досвіду. Однак, на практиці виявилось, що більшість волонтерів не були готовими до важких умов партизанської боротьби у гірській місцевості Герцеговини.

Примітки:

1. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині та Боснії в 1875-1876 рр. / Ю.Ю. Фомін // УІЖ. – 1965. – № 8. – С.35.
2. Фроленко М.Ф. Собрание сочинений. Т.1. / М.Ф. Фроленко. – М. : Издательство всесоюзного общества бывших политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1932. – С.204.
3. Писарев Ю.А. Восстание в Боснии и Герцеговине и европейские державы (1875-1878 гг.) / Ю.А. Писарев // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С.48-58.
4. Гросул В.Я. Революционная Россия и освободительное движение на Балканах в 70-х годах XIX в. / В.Я. Гросул // Новая и новейшая история. – 1978. – №2. – С.62-73.
5. Хевролина В.М Революционная Россия и боснийско-герцеговинское восстание / В.М. Хевролина // Освободительное движения на Балканах. – М., 1978.
6. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875-1878 гг. (К столетию русско-турецкой войны 1877-1878 гг.). / Л.И. Нарочницкая. – М. : Наука, 1979. – С.34.
7. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині та Боснії... – С.34-43; Його ж. Українські добровольці в сербсько-турецькій війні 1876 р. // УІЖ. – 1968. – №3. – С.67-76.
8. Малий В.В. Історія народів Росії (1861 – початок XX ст.) : навчальний посібник / В.В. Малий. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – С.161.; Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині... – С.34.
9. История дипломатии / под ред. академика В.П. Потёмкина. – М.-Л. : ОГИЗ, 1945. – Т.2: Дипломатия в новое время (1872-1919). – С.23.
10. Там же. – С.28.
11. Там же. – С.23.
12. Россия в революционной ситуации на рубеже 1870-1880-х годов : коллективная монография / отв. ред. Б.С. Итенберг. – М. : Наука, 1983. – С.4.
13. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині... – С.34.
14. Малий В.В. Історія народів Росії... – С.162.
15. Богучарский В.Я. Активное народничество семидесятых годов / В. Богучарский. – М. : Издательство М. и С. Сабашниковых, 1912. – С.265.
16. Там же. – С.264.
17. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині... – С.34.
18. Катренко А.М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті р. XIX ст.) / А.М. Катренко, Я.А. Катренко. – К. : Видавництво КНУ, 2003. – С.111.
19. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині... – С.35.
20. Там само. – С.36.
21. Итенберг Б.С. «Южнороссийский союз рабочих». Возникновение и деятельность / Б.С. Итенберг. – М. : Мысль, 1974. – С.155-156.
22. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах... – С.34.
23. Итенберг Б.С. «Южнороссийский союз рабочих»... – С.379-380.
24. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині... – С.36.

25. Богучарский В.Я. Активное народничество... – С.288-289.
26. Катренко А.М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади... – С.111.
27. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині... – С.40.
28. Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875-1878. Документы. – М. : Индрик, 2008. – С.132; Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах... – С.35.
29. Богучарский В.Я. Активное народничество... – С.264.
30. Там же. – С.290-291.
31. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині... – С.42.
32. Россия и восстание в Боснии и Герцеговине... – С.132.
33. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах... – С.35.
34. Фомін Ю.Ю. Українська громадськість і повстання в Герцеговині... – С.35.
35. Там само.
36. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах... – С.36-37.
37. Там же. – С.44.

Sergiy Shchur

**UKRAINOPHILES AND REVOLUTIONARY POPULISTS
IN THE ABOVEDNIEPER UKRAINE & REBELLION IN BOSNIA
AND HERTSEGOVINA IN 1875**

The author of the article views the attitude of representatives of the most influential social and political trends in Abovednieper Ukraine to the events of the first phase of East crisis 1875-78.

Key words: Bosnia and Hertsegovina, East crisis, Ukrainophiles, revolutionary populists, M. Drahomanov, A. Zhelyabov, S. Kravchynskiy.

Сергей Щур

**УКРАИНОФИЛЫ И РЕВОЛЮЦИОННЫЕ НАРОДНИКИ
НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЫ & ВОССТАНИЕ В БОСНИИ И
ГЕРЦЕГОВИНЕ 1875 г.**

В статье рассматривается отношение представителей крупнейших общественно-политических направлений Надднепрянской Украины к событиям начального этапа Восточного кризиса 1875-78 гг.

Ключевые слова: Босния и Герцеговина, Восточный кризис, украинофилы, революционное народничество, М. Драгоманов, А. Желябов, С. Кравчинский.

Отримано: 12.09.2014.

Дмитро Корбяк
(Львів)

ЛЬВІВСЬКИЙ СОБОР 1891 РОКУ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті розглянуто підготовку, перебіг та результати Львівського собору 1891 року. Визначено основні дискусійні питання та здійснено аналіз їх вирішення. Особливий акцент зроблено на значенні польських сил в основних етапах проведення собору та затвердженні соборних рішень. Охарактеризовано місце церковних ієрархів у цій події та їх взаємодію з духовенством митрополії.

Ключові слова: Греко-католицька церква, собор, Сильвестр Сембратович, celibат, єпархіальний синод.

Львівський собор Греко-католицької церкви 1891 р. займає особливе місце у церковному і суспільно-політичному житті Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Релігійно-обрядове значення цієї події визначається давністю проведення подібного духовного зібрання та появою за цей час значної кількості відповідних питань, що потребували свого вирішення¹. З іншого боку, події кінця ХІХ ст. суттєво змінили позицію греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Галичини. «Святоюрська» верхівка в умовах зростання впливу представників світської інтелігенції та політичних партій була змушена шукати нові рішення для збереження провідної ролі у громадсько-політичних відносинах. Очевидно, переслідуючи саме цю мету, у 1880-х – на початку 1890-х рр. галицький митрополит Сильвестр Сембратович (1885-1898) поступово зближується з народовцями, відмовляючись водночас від підтримки русофільських поглядів². Таке зближення було увінчане польсько-українсько-австрійським порозумінням (т. зв. «новою ерою»), що було проголошене 25 листопада 1890 р. послом Юліаном Романчуком на засіданні Галицького сейму. Офіційна підтримка митрополитом політики «нової ери» знаменувала протегування ним основних політичних постулатів народовської партії³. Крім цього, кінець ХІХ ст. характеризується численними заходами польських політиків, спрямованих на встановлення контролю над Греко-католицькою церквою в Галичині. Яскравою ілюстрацією цього було вигідне для поляків подання до Ватикану і Відня інформації про т.зв. «холмську трагедію» та перехід уніатського священика Івана Наумовича з парафією с. Гнилицьки Збараського повіту до православного обряду, переслідування польських інтересів у процесі реформування Василянського чину, спроби ліквідації греко-католицької духовної семінарії у Відні тощо. Такий церковно-політичний контекст проведення собору у Львові був причиною напруженої атмосфери у ході цього зібрання. Тому метою даної роботи є характеристика суперечливих моментів, встановлення мотивів сторін конфліктів та аналіз вирішення дискусійних питань собору.

Проблема Львівського собору Греко-католицької церкви 1891 р. недостатньо вивчена в історіографії. Серед загальних церковних студій, що містять не лише зазначення самого факту проведення цього духовного зібрання, але й побіжно розглядають питання підготовки, організації та перебігу, наслідків собору, варто виокремити дослідження о. Атанасія Великого⁴ та о. Софрона Мудрого⁵. Всебічний огляд питань, пов'язаних із Львівським собором 1891 р., здійснено у магістерській роботі Ірини Антоняк⁶. У деяких роботах розглядається одна з проблем собору. Зокрема, стаття Юрія Герича⁷ присвячена дискусії навколо питання celibату.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані постанови собору та додаток до них⁸, матеріали українських («Руський Сіон»⁹, «Діло»¹⁰, «Галицкая Русь»¹¹) та польських («Gazeta Narodowa»¹², «Kurjer Lwowski»¹³) періодичних видань, архівні документи Центрального державного історичного архіву України у Львові¹⁴ та Державного архіву в Перемишлі¹⁵, а також спогади учасників зібрання, вміщені у роботах о. Олександра Стефановича¹⁶, о. Платона Мартинюка¹⁷, Василя Ваврика¹⁸ та о. Северина Матковського¹⁹.

Проведення Львівського собору Греко-католицької церкви 1891 р. було зумовлене як церковними, так і політичними причинами. Необхідність організації такого духовного зібрання пояснюється більш ніж 170-літньою давністю скликання попереднього уніатського провінційного зібрання. Ідея скликання собору зародилася ще у 60-х рр. XIX ст. у середовищі т.зв. священників-обрядовців, які виступали за очищення греко-католицького обряду від латинських і православних елементів²⁰. Крім цього, парадигмальне духовенство хвилювала низка питань, що потребували вирішення: справа патронату, проблема «душехватства» з боку римо-католицького кліру, відносини між парохами і сотрудниками тощо²¹. Сприятливі умови для проведення провінційного собору визріли у середині 80-х рр. XIX ст. У зв'язку із загостренням відносин між об'єднаною Німеччиною та Російською імперією²², зросло зацікавлення цісарського уряду до «українського» питання, де особливе місце належало Греко-католицькій церкві. Разом з тим, проведення собору уможливило утворення у 1885 р. Станіславівської єпархії та, відповідно, наявність третього духовного ієрарха, необхідного для такого зібрання²³.

Підготовчі заходи з організації Львівського собору розпочалися ще у 1888 р. Саме тоді українські духовні ієрархи відвідали Рим з нагоди ювілею священства папи Лева XIII. У той час митрополит С. Сембратович ініціював обговорення справи провінційного зібрання. Очільник Апостольської столиці та Конгрегація поширення віри 2 травня 1888 р. офіційно схвалили проведення собору Греко-католицької церкви у Галичині²⁴. Згодом розпочалися переговори у даній справі між Ватиканом, цісарським урядом, польською стороною та греко-католицькими ієрархами²⁵. Особливо сильним при цьому був вплив поляків, які прагнули через скликання собору реалізувати власні інтереси²⁶. Галицький

намісник Казимир Бадені 26 липня 1888 р. уклав звіт міністрові віросповідань та освіти Паулю Гаучу, де вказав на прагнення уніатських очільників провести провінційний собор та сповіщав про основні засади його організації, що були визначені галицьким митрополитом та єпископами²⁷. С. Сембратович 5 грудня 1888 р. у Львові підписав «Лист галицько-руської митрополічної провінції до Апостольського Престолу з проханням про дозвіл скликати і відбути собор». У цьому документі глава Греко-католицької церкви повідомив про зміну політичної ситуації після останнього Замоїського собору 1720 р., що вплинула на релігійне становище, а також про необхідність вирішення низки обрядових питань²⁸. Упродовж липня-серпня 1889 р. активно опрацьовувались матеріали майбутнього собору²⁹. У серпні цього ж року вже навіть був складений текст архієрейських послань з повідомленням про організацію цієї події³⁰. Однак польську сторону не задовольняли окремі етапи підготовки запланованого на листопад 1889 р. духовного зібрання. Так, К. Бадені виступив проти попереднього обговорення соборних питань на деканальних соборчиках, вбачаючи у цьому інструмент політичної агітації перед сеймовими і парламентськими виборами. Альтернативний варіант вирішення цієї проблеми, відповідно до якого деканальні соборчики змінювались підготовчими зборами духовенства, також не був прийнятий намісником Галичини. Врешті-решт, останньому вдалося домогтися підготовки предметів обговорення на соборі лише митрополитом та єпископами без участі у цьому процесі представників парафіяльного духовенства і світських осіб³¹. Ініціативи запровадження загального целібату для уніатського кліру, головування на зібранні папського делегата, довічного замовчування соборних подій тощо також виходили з польського середовища³². З огляду на вплив поляків у Ватикані та Відні, 12 серпня 1889 р. від Апостольського престолу було вислано інструкцію проведення собору, де прогнозувалась можливість певних «труднощів і непорозумінь» на зібраннях³³. Така позиція польських політичних кіл була яскравим свідченням їхнього прагнення використати духовне зібрання у власних інтересах. Запланований на листопад 1889 р. Львівський собор відбувся лише у вересні-жовтні 1891 р.

Окрім вказаних вище причин, однією з об'єктивних підстав для перенесення соборного зібрання була смерть 22 грудня 1890 р. перемишльського єпископа Івана Ступницького (1871-1890), місце якого зайняв Юліан Пелеш (у 1885-1891 рр. був єпископом у Станіславі, у 1891-1896 рр. очолював Перемишльське єпископство). Станіславівським єпископом було іменовано Юліана Куїловського (1891-1899).

Перш ніж перейти до розгляду подій на соборі, варто проаналізувати погляди та інтереси представників тогочасних суспільно-політичних течій Галичини. Провідну роль у житті галицьких українців 1890-х рр. відігравали народовці та русофіли. Уявлення представників цих напрямів про соборні питання дають змогу простежити ставлення політичних кіл до Греко-католицької церкви та її проблеми.

Своє бачення програми майбутнього собору народовці, які стояли на засадах національної окремішності українського народу у складі двох держав³⁴, окреслювали на шпальтах свого друкованого органу «Діло». Даній проблемі редактори згаданого видання присвятили три цикли статей: «В справі руського провінційного синоду церковного»³⁵, «З нагоди будучого синоду провінційного»³⁶ та «Русько-католицький синод у Львові»³⁷. Статті містили інформацію про підготовку проведення собору, про сподівання народовців, про перебіг та наслідки зібрання. Уявлення представників народовського напрямку про програму майбутнього соборного зібрання відповідало їхнім політичним поглядам. Вони пропонували зміни терміну «греко-католицький» на «русько-католицький», впорядкування виборів українських духовних ієрархів, відповідного представництва Церкви українців у Ватикані. Таким чином, їх програма базувалася на створенні національної Церкви.

Ставлення русофілів до проведення собору, які на той час поступилися провідними позиціями у суспільно-політичному житті Галичини народовцям та виступали проти колонізаційних процесів, було настороженим. Вони, небезпідставно вважаючи, що основним завданням собору буде зрівняння греко- та римо-католицького обрядів через запровадження целібату для уніатського духовенства, вбачали у цій події політичний підтекст³⁸. Представники русофільської партії свою програму вимог для зібрання викладали на сторінках газети «Галицкая Русь» у двох циклах статей: «Матеріали для учасників провінційного синода»³⁹ та «Чого требуем від синода?»⁴⁰. Оскільки опорою галицького русофільства було греко-католицьке духовенство, програма представників цього напрямку зводилася до вирішення повсякденних проблем парафіяльних священників. Тому основною вимогою русофілів було очищення греко-католицького обряду від латинських елементів.

Окрім українських політичних течій, питання собору не могло бути проігнорованим польською стороною. Зважаючи на тогочасну політичну ситуацію в Галичині, у якій поляки прагнули взяти під свій контроль усі сфери життя населення, позиція польських політиків стосовно соборного зібрання була передбачуваною. Вони намагалися показати незрілість греко-католицького духовенства і його неспроможність співпрацювати з Ватиканом⁴¹.

Проект соборних постанов був ухвалений у Ватикані 4 липня 1891 р. префектом Конгрегації поширення віри для східних обрядів кардиналом Джованні Сімеоні, а вже 27 липня цього ж року галицький митрополит С. Сембратович видав послання до духовенства та вірних. Цей документ містив інформацію про попередні соборні зібрання, про необхідність проведення собору та сприятливі умови для цього у даний період⁴², про узгодження основних питань організації цієї події з папськими представниками⁴³.

Згадане послання митрополита також визначало порядок проведення собору. Відповідно до нього передбачалася організація напередодні відкриття соборного зібрання підготовчого засідання з метою визначення основних питань, які мали б обго-

ворюватися, та вибору т.зв. офіціалів (урядників), функції яких були чітко визначені⁴⁴. Апарат урядників складався із соборних суддів⁴⁵, промоторів (приспівників)⁴⁶, секретарів⁴⁷, нотарів⁴⁸, церемоніала⁴⁹, богословів та каноніків⁵⁰. Крім інструкції для соборних офіціалів, лист С. Сембратовича відповідними декретами регламентував поведінку учасників собору⁵¹.

Митрополічне послання визначало склад учасників собору. Члени зібрання не обиралися, а запрошувалися⁵² (фактично, призначалися під контролем «святоюрської» верхівки). До участі у соборі були залучені представники вищої греко-католицької ієрархії⁵³, крилошани митрополічої та єпархіальних капітул⁵⁴, протоігумен та ігумени монастирів ЧСВВ⁵⁵, професори теології⁵⁶, ректори духовних семінарій і директор Львівської академічної гімназії⁵⁷, декани та управителі деканатів⁵⁸ і ті, хто «особливими листами запрошення від нас (митрополита та єпископів – Д.К.) одержав»⁵⁹. Папським делегатом на соборі був титулярний архієпископ Ларисси, префект архівів Ватикану, член Конгрегації пропаганди віри кардинал Августин Чяска. Право вирішального голосу належало лише митрополитові та єпископам, решта членів зібрання мали дорадчий голос⁶⁰.

Обговорення питань та прийняття рішень мало відбуватися за наступною схемою: винесення питань на загальні зібрання, у яких брали участь усі члени собору; детальний розгляд питань на нарадах спеціальних комісій (секцій); прийняття рішень на загальних засіданнях. Митрополічне послання передбачало створення трьох соборних комісій, де б відбувалася основна робота⁶¹. Так, під час проведення собору функціонувало три спеціальні секції: обрядова⁶², дисциплінарна⁶³ та наукова⁶⁴.

У кінці серпня 1891 р. духовними ієрархами Галицької митрополії було видано ще низку документів з метою організації майбутнього провінційного собору. Митрополит С. Сембратович 25 серпня надіслав єпископським ординаріатам примірники програми соборного зібрання та дописи, у яких розпоряджався скласти поіменні списки учасників собору від єпархій⁶⁵. У свою чергу, перемишльський та станіславівський єпископи видали пастирські листи, у яких інформували єпархіальний клір та вірних про проведення собору, повідомляли про архієрейське послання від 27 липня та, відповідно до інструкцій митрополита, залучали до участі у соборному зібранні духовних осіб своїх єпархій⁶⁶. У соборному зібранні, що тривало з 24 вересня до 8 жовтня 1891 р., взяло участь 168 осіб із 250 запрошених⁶⁷.

На Львівському соборі питання *целібату*, яке було предметом дискусій упродовж багатьох століть⁶⁸, було найбільш складним і суперечливим. Спроба запровадження загального безшлюбності для греко-католицьких священників та кандидатів на них розцінювалася галицькою громадськістю як один з інструментів латинізації русинів та як одна з головних причин проведення соборного зібрання⁶⁹. Основним каталізатором введення целібату була позиція на соборі галицького митрополита і папського делегата. С. Сембратович по-

ширював ідею загального безшлюбного стану духовенства ще з середини 80-х рр. XIX ст. У заснованому ним 1870 р. релігійному часопису «Руський Сіон» він розміщував статті та повідомлення, присвячені священникові (обов'язковому) і добровільному (бажаному для усіх) безженству⁷⁰. Однак підготовка до офіційного запровадження загального целібату для греко-католицького кліру відбувалася поза межами Галицької митрополії: ініціатива цього процесу виходила з польського середовища, основні підготовчі заходи проводилися у Відні, а їх результати передавалися до Риму⁷¹.

Неможливість одномоментного введення безшлюбності була очевидною і для польських політичних та релігійних сил, і для віденської нунціатури, і для римської курії. Тому було вирішено внести у проекти соборних рішень нечіткі пункти⁷², виконання яких у майбутньому сприяло би поширенню загального целібату. Попередній варіант постанови про семінарії підписав статус celibatus над одруженими священниками⁷³, рекомендував ректорам духовних навчальних закладів заохочувати «питомців» не заручатися та не одружуватися у період здобування освіти⁷⁴. Метою такого рішення було обмеження впливу одружених духовних та закладання семінарій нового типу, які б виховували кандидатів на священників з усвідомленням необхідності безшлюбного стану. Не дивно, що соборне духовенство не сприйняло такого нововведення. Спротив греко-католицького кліру запровадженню безшлюбності у публічних обговореннях обґрунтовувався численними аргументами ідеологічного характеру⁷⁵, хоча, насправді, така позиція визначалася тривалою традицією та реаліями душпастирського життя. Право на одруження розцінювалось уніатським духовенством як чи не єдина можливість прожити якщо не заможнo, то принаймні в рамках більш-менш нормального забезпечення⁷⁶. Священники виразили своє незадоволення у протесті, укладеному парохом с. Залісся о. Іваном Негребецьким, який підписало близько 80 отців, і 27 вересня депутація у складі чотирьох духовних (о. Й. Заячківський, о. І. Кобринський, о. А. Гриневський та о. М. Роздільський) передала документ митрополитові. У цій петиції (до речі, про неї С. Сембратович не повідомив єпископів) йшлося про можливість ліквідації Греко-католицької церкви у зв'язку із затвердженням подібних рішень, а також про одруження священників східного обряду як офіційно задокументоване право⁷⁷.

Проблема целібату була основним предметом дискусій упродовж усього собору. Вона спочатку обговорювалася на засіданнях наукової комісії, однак 30 вересня розгляд цього питання було передано у компетенцію членів обрядової секції, у зв'язку з гостротою суперечностей навколо даної справи. Більшість духовенства на засіданні виступила проти запропонованого проекту постанови. Після завершення обговорень доповів голова обрядової комісії перемишльський єпископ Ю. Пелеш, який зазначив, що не має наміру запроваджувати безшлюбність⁷⁸.

Подальше обговорення питання безшлюбності було запроваджено на засідання 3 жовтня. З позицією проти целібату мали

виступити о. Йосиф Левицький, о. Євстахій Мерунович, о. Омелян Огоновський та о. Василь Чернецький. Проте дискусія з даної проблеми цього дня велася лише у кулуарах. Учасники собору вирішили врегулювати справу з А. Чяскою. З цією метою до останнього було вислано депутацію у складі о. В. Чернецького, о. І. Негребецького, о. Йосифа Крушинського та о. Теофіла Сембратовича. У ході розмови зі священниками папський делегат зазначив, що в Римі йому не було надано жодних вказівок стосовно запровадження безшлюбності для греко-католицького духовенства. З його слів стало зрозуміло, що така ініціатива виходить з Відня, а саме від польських політичних сил. А. Чяска був здивований позицією кліру, оскільки вважав, що саме уніатські священники були ініціаторами запровадження безшлюбності. Архієпископ говорив про свою підтримку відповідної постанови і вказував, що йдеться лише про прийняття слів святого апостола Павла: «жонатий піклується про світських, як угодити дружині». У відповідь представники депутації вказували, що одруження є канонічним правом Східної церкви, яке неодноразово підтверджувалося папами римськими. Крім того, соборні отці зазначали, що згадані вище слова зі Святого Письма є лише порадою, а не обов'язком. Після того, як папський делегат продовжував активно наполягати на прийнятті вказаного вислову, священники заявили про готовність передчасно залишити собор⁷⁹.

Розмова з А. Чяскою дала підстави соборному духовенству оцінювати позицію митрополита щодо питання безженства як нав'язану польською стороною. Тому опозиція до останнього серед кліру зростала. У такій ситуації С. Сембратович вирішив залагодити конфлікт перш за все зі священниками своєї архієпархії. Він зустрівся з кількома отцями 4 жовтня під час обіду. У ході розмови греко-католицький ієрарх заявив, що не хоче запроваджувати загальний цілібат, а також просив не допустити передчасне завершення собору⁸⁰. Тоді ж, на третьому загальному засіданні, Ісидор Шараневич від імені Ставропігійського братства вручив папському делегатові листа з протестом проти запровадження цілібату⁸¹. Того ж дня власний проект постанови про безшлюбність запропонував віце-ректор Львівської духовної семінарії о. Йосиф Мельницький. Згідно з цією ініціативою, безшлюбний стан духовних вважався кращим і бажаним, але, якщо семінаристи відчували, що цілібат буде для них «небезпечним чи навіть шкідливим», їм пропонувалось одружуватись. Таким чином, за вихованцями семінарії залишалось право на шлюб⁸². Цей проект постанови був узгоджений з перемишльським єпископом Ю. Пелешом, який вніс незначні поправки. В остаточному тексті варіанту постанови безшлюбний стан духовенства вважався кращим, ніж одружений, однак наголошувалось на пораді цілібату у Святому Письмі, а не на його необхідності для священників⁸³. Депутація отців у складі о. В. Чернецького, о. І. Негребецького та о. Михайла Матковського передала даний проект А. Чясці. Папський делегат наполягав на запровадженні цілібату, аргумен-

туючи це несприйняттям латинниками одружених духовних як справжніх католиків. Однак священики продовжували стояти на своєму. У відповідь кардинал звернувся до них в образливій формі⁸⁴. У такій ситуації Ю. Пелеш порадив соборним духовним звернутися до митрополита. Гостра дискусія між С. Сембратовичем і священиками позитивного результату не дала⁸⁵.

Питання цілібату розглядалося наступного дня, 5 жовтня. На цьому засіданні був відсутній Ю. Пелеш⁸⁶. С. Сембратович виступив з промовою, у якій вказав мету своїх дій та позиції: збільшення кількості неодруженого греко-католицького духовенства, а не запровадження загального цілібату. Під час виступу митрополит засудив учасників депутацій до папського делегата, назвавши їх бунтівниками, а окремим з них навіть погрожував суспензією⁸⁷. З гострою критикою слів ієрарха виступили отці І. Негребецький та Й. Крушинський⁸⁸. Після завершення засідання духовенство працювало над редакцією постанови. Було спроектовано два рішення стосовно цілібату. Перше з них було видозміною варіанту о. Й. Мельницького. На початку ухвали вносилися згадані вище слова апостола Павла, а далі містилося доведення канонічного права греко-католицьких священиків на одруження⁸⁹. Інша постанова була укладена отцями Іваном Копистянським та Т. Сембратовичем. Дане рішення також включало слова апостола Павла і визнавало перевагу неодружених духовних над одруженими. Тут за семінаристами залишалося право вибору щодо шлюбу. Постанова закінчувалась словами апостола Павла: «краще одружитися, ніж разжизатися»⁹⁰.

Остаточне рішення стосовно цілібату було прийняте 6 жовтня на загальному засіданні. Учасники наради розглядали два проекти постанови: запропоновану С. Сембратовичем та змінену священиками⁹¹. Спочатку виступив о. Й. Левицький, який не схвалював запровадження безшлюбності і звернув увагу на значну перевагу одружених священиків серед греко-католицького духовенства⁹². Згодом слово взяв професор о. О. Огоновський, який, прогнозуючи перспективу затвердження варіанту ухвали митрополита, вказав на можливість поділу семінаристів на дві групи з наступною перевагою целібсів у наданні чинів та обсадженні парафій⁹³. Далі з доповіддю виступив І. Шараневич. Він також висловився проти запровадження цілібату, наголошуючи на необхідності збереження традиції обрання священничого сану у греко-католицьких родинах з покоління в покоління⁹⁴. На захист вільного вибору семінаристів стосовно шлюбу виступив о. Миколай Малиняк⁹⁵. Збереження права на одруження уніатського кліру підтримав професор о. Йосиф Черлюнчакевич, який в минулому активно відстоював запровадження безшлюбності⁹⁶. Щоправда, було кілька священиків, які підтримували запровадження цілібату⁹⁷. Проте більшість учасників собору виступила проти проекту ухвали, запропонованого С. Сембратовичем. Тоді митрополит поставив на голосування варіант постанови отців І. Копистянського та Т. Сембратовича, який, очевидно, був узго-

джений з Ю. Пелешом. Єпископи з більшістю духовенства схвалили цей проект, однак С. Сембратович не дав остаточної згоди на затвердження даного рішення. Тому учасники собору побоювалися його зміни на урочистому засіданні. Незважаючи на прочитання 8 жовтня апробованої духовенством постанови стосовно цelibату⁹⁸, в опублікованих у 1896 р. ухвалах собору згадане рішення все-таки було змінено.

Різномірність поглядів у середовищі монахів-василіан, парафіяльного духовенства та греко-католицьких ієрархів, галицьких політиків у кінці XIX ст. стосовно *реформи ЧСВВ* (1882-1904) сприяла розгортанню дискусії на відповідну тему під час проведення Львівського собору. Реформування Василіанського чину було доручено єзуїтам⁹⁹. Щоправда, на початку 1880-х рр. пропонувалося два варіанти реорганізації василіан. Перший проект був сформульований галицьким митрополитом Йосифом Сембратовичем (1870-1882). Він передбачав створення інших та оновлення діючих новіціатів самими представниками ЧСВВ та підпорядкування монастирів уніатським ієрархам¹⁰. Протоігумен Галицької провінції Чину о. Климентій Сарницький (1878-1909) запропонував інший варіант реформи. На його думку, ефективна реорганізація Василіанського чину була можливою лише за допомогою представників інших орденів: воскресенців або єзуїтів¹⁰¹. Саме проект протоігумена було затверджено на нараді у галицького намісника графа Альфреда Потоцького (1817-1889), що відбулася 29 квітня 1882 р. у Львові¹⁰². Початок реформи викликав хвилю протестів василіан та парафіяльних священиків, а Й. Сембратович під тиском державної влади та римської курії був змушений піти у відставку з митрополичого престолу. На його місце було призначено С. Сембратовича, який ще у статусі адміністратора митрополії (1882-1885), зайняв протилежну до Й. Сембратовича позицію. Він рішуче протиставляв себе критикам реформи і демонстрував свою підтримку єзуїтам¹⁰³.

Здійснення перетворень ЧСВВ єзуїтами було засуджено більшістю духовенства Львівського собору. Священики вважали більш необхідним не стільки реорганізацію статусу новіціатів, скільки реформування статусу старших монахів. Уніатський клір вимагав передати керівництво проведенням перебудови Чину греко-католицьким ієрархам. Дізнавшись про дискусію навколо василіанської реформи, митрополит С. Сембратович заборонив обговорення цієї проблеми¹⁰⁴. Згідно зі соборними рішеннями, оновлення ЧСВВ єзуїтами цілком схвалювалася¹⁰⁵. Позитивні наслідки реорганізації василіан засвідчують правильність позиції С. Сембратовича.

Визначення *статусу та повноважень ієрархів Уніатської церкви* було не менш дискусійним питанням Львівського собору, оскільки з часу утворення греко-католицизму їх права поступово обмежувались¹⁰⁶. Так, о. Олексій Торонський запропонував звернутися до папи римського з проханням надати галицькому митрополитові статусу патріарха, що дало би змогу самостійно

затверджувати єпископів¹⁰⁷. Цікаво, що питання про створення Галицького патріархату піднімалося у Ватикані ще у другій половині 80-х рр. XIX ст.¹⁰⁸. У свою чергу, о. О. Стефанович вимагав гідного представництва греко-католиків у Римі¹⁰⁹. Крім цього, соборне духовенство виступило за скасування постанови Замоїського собору «Про єпископів», згідно з якою очолити єпархію міг лише вихованець монастиря ЧСВВ: «синод ... вирішив постановити, щоби в майбутньому ніхто, хіба отримав би дозвіл Святого Престоло, не міг бути Єпископом, котрий не зложив ісповідання монашого. Ніхто же не може зложити таке ісповідання, хто перед тим не відбув у стінах монастирських рік іспитання монашого і шість тижнів після установ і звичаїв чина св. Василя Великого»¹¹⁰. Власне, тільки остання вимога була узаконена соборними ухвалами¹¹¹. Стосовно інших пропозицій священників з питань статусу та повноважень греко-католицьких ієрархів А. Чяска виставив чітку позицію: подібні рішення не можуть прийматися на провінційному соборі¹¹².

Спроба внесення до *руського календаря чотирнадцяти латинських свят*, а також внесення до списку святих Греко-католицької церкви Ігнатія Лойола¹¹³, Педро Арбуеса¹¹⁴ і Томаса Торквемаду¹¹⁵ була ще однією точкою суперечностей поглядів учасників Львівського собору¹¹⁶. Вже на початку соборного зібрання поширилися чутки про можливість скасування руських свят¹¹⁷. Більша частина уніатського духовенства виступила проти затвердження даної постанови. Священники аргументували свій спротив такому нововведенню можливістю заміни руських ікон на латинські, а греко-католицький календар – на римо-католицький, а також на науковому рівні доводили окремішність обох обрядів¹¹⁸. Протилежну позицію знову ж таки зайняв С. Сембратович. Митрополит пояснював доцільність прийняття згаданої пропозиції попереднім внесенням до греко-католицького календаря кількох латинських свят. У процесі дискусії навколо цього питання мали місце навіть скарги духовенства на С. Сембратовича до соборного суду. Зокрема, у такий спосіб на дії митрополита нарікав о. Ілля Мардарович¹¹⁹. Незважаючи на тиск церковного ієрарха на отців, постанова про внесення латинських свят до руського календаря та поповнення списку святих Греко-католицької церкви латинськими праведниками була відхилена¹²⁰.

Греко-католицький обряд містить елементи як православної, так і католицької традиції богослужіння, що уможлиблює певні впливи кожної з них на уніатський клір. Інтенсивність та напрямки таких впливів часто мали політичний характер. У 80-90-ті рр. XIX ст. у Галичині були поширені переходи духовенства та цілих парафій з одного обряду до іншого. Зміни обрядової приналежності були двох напрямів: з греко-католицизму до православ'я¹²¹ та з греко-католицизму до латинства¹²². З одного боку, православні впливи давали підстави ставитися до уніатських священників як до прихильників Російської імперії та схизматиків. З іншого боку, поширення католицьких елементів дозволяло говорити про поло-

нізацію та латинізацію греко-католицьких отців. Тому для соборного духовенства важливо було врегулювати питання *чистоти обряду та релігійного індіферентизму* (толерантності до релігії). На Львівському соборі священники ставили перед собою мету зберегти окремішність уніатства. Тому вони вимагали заборонити перехід парафій з греко-католицького до будь-якого іншого обряду¹²³.

Рішення, прийняті на Львівському соборі, були передані до Риму, де у 1895 р. затверджені Конгрегацією поширення віри і папою римським Левом XIII, а через рік опубліковані¹²⁴. Постанови собору регулювали питання догматичного, обрядового, організаційного та суспільно-політичного характеру. Соборні ухвали мали бути затверджені на єпархіальних синодах. Проведення таких зібрань в усіх трьох греко-католицьких дієцезіях Галицької митрополії було заплановано на 28-30 вересня 1897 р.¹²⁵. Проте в силу тих чи інших обставин єпархіальні синоди відбулися неодноразово: у Станіславові – 28-30 вересня 1897 р.¹²⁶; у Львові – 7-9 грудня 1897 р.¹²⁷; у Перемишлі – 1-3 листопада 1898 р.¹²⁸. Проведення синодальних зібрань було подібним до організації собору. Після зачитування соборних постанов на засіданнях синоду духовенству надавалося право вносити власні поправки та пропозиції. Священники перемишльської єпархії, скориставшись цим правом, консолідовано виступили зі своїми ініціативами у справах дяків, парафіяльного духовенства, шкільництва тощо¹²⁹. Місцеві духовні «в мирі і спокої виміняли свої думки між собою, висказали Преосвященному свої бажання і розійшлися так між собою, як і з своїм Єпископом Константином (Чеховичем – Д.К.) в найбільшій любові та гармонії і з піднесеним почуттям повернули...»¹³⁰. Проте далеко не весь клір митрополії зумів використати можливість внести поправки до ухвал собору на єпархіальних синодах. На синодальному зібранні у Львові до розгляду пропозицій духовенства справа до цього навіть не дійшла через втрату значного часу на зачитування соборних постанов та важкий стан здоров'я митрополита, хоча «багато справ були вельми пекучі і клір покладав всяку надію, що вони будуть обговорені та розпочнуться бодай вступні праці до їх полагодження»¹³¹. Запрошене на місцевий синод духовенство Станіславівської єпархії не було ознайомлене з прийнятими на соборі 1891 р. рішеннями і не могло простежити поправок, зроблених у Римі, а тому прийняло затверджені Апостольським престолом соборні ухвали¹³². Отже, греко-католицькі ієрархи намагалися уникнути опозиції парафіяльного кліру апробованим римською курією постановам Львівського собору, однак запобігти протестам духовенства їм не вдалося.

Питання целібату, що викликало на Львівському соборі найгострішу полеміку, було вирішено на користь віденської нунціатури, папського престолу, польських сил та галицького митрополита. Прийнятий більшістю духовенства проект постанови, що регулювала функціонування духовних семінарій¹³³, був змінений в опублікованих рішеннях собору¹³⁴. По-перше, незважаючи на опозицію священників, до тексту ухвали було додано слова свя-

того апостола Павла «не оженивийся печетєся о Господніх, како угодити Господеві; а оженивийся печетєся о мірських, како угодити жені». По-друге, керівництву духовних семінарій надавалися вказівки стосовно наполегливого заохочення майбутніх отців до безшлюбності, на відміну від прийнятого на соборі проекту постанови, де передбачалася лише порада целібату як досконалішого стану, ніж подружнє життя. Такі зміни зводили нанівець усі спроби соборного духовенства позитивно для себе вирішити проблему безшлюбності. Крім того, до ухвали собору про заборону семінаристам одружуватись перед завершенням навчання було додано пункт про заручини, згідно з яким питомцям не дозволялося ставати нареченими під час навчального процесу¹³⁵. Така зміна суперечила попереднім рішенням собору. Змінені положення соборних постанов у справі подружнього життя уніатського духовенства стали причиною протестів галицьких священиків на єпархіальних синодах. Такі протести підписало 36 отців Львівської архієпархії та 92 духовних Перемишльської єпархії. У цих документах інформувалося про незгоду кліру з опублікованою ухвалою та наводився текст прийнятої на соборі постанови¹³⁶. Пояснення митрополита С. Сембратовича, дані на вимогу священиків після львівського архієпархіального синоду, про подання на затвердження до Риму двох проектів ухвали про семінарії (прийнятий більшістю духовенства на соборі та власний, що містив неапробовані соборним кліром положення), свідчать про визначальну роль у вирішенні проблеми целібату польського елемента. Адже, незалежно від авторства схваленої у Ватикані постанови (був це С. Сембратович чи А. Чяска), намір введення безшлюбності для греко-католицького духовенства формувався під тиском польських релігійних (Мечислав Ледоховський) та політичних (К. Бадені) сил¹³⁷.

Затвержені рішення собору, що визначали статус і повноваження уніатських ієрархів, також не цілком задовольняли галицьке духовенство. Якщо учасники соборного зібрання прийняли аргументи папського делегата стосовно неможливості вирішення на соборі питань про створення патріархату та формування відповідного представництва Греко-католицької церкви у Римі, то у справі висвячення та номінації єпископів вони рішуче відстоювали свою позицію. Як наслідок, було скасовано постанову Замойського собору, що надавала можливість очолити єпархію тільки монахам-василіанам. Згідно з апробованими Конгрегацією поширення віри постановами Львівського собору, єпископську хіротонію міг отримати й представник неодруженого духовенства. Проте ця ухвала також зазнала змін у Римі, оскільки на соборі було прийнято рішення про можливість надання архієрейських свячень не лише celibсам, але й вдівцям¹³⁸. Така модифікація згаданої постанови була розкритикована синодальними священиками. Вона є ще однією ілюстрацією того, що впровадження безшлюбності серед греко-католицького духовенства було однією з основних причин проведення собору.

Характеристика найбільш обговорюваних на Львівському соборі 1891 р. проблем розкриває сутність церковно-політичної ситуації у Галичині кінця XIX ст. Польські політики та релігійні діячі за допомогою Апостольської столиці та «святоюрської» верхівки намагалися поставити Греко-католицьку церкву під свій контроль. В умовах сприйняття католицизму в цілому як визначального атрибуту польського національно-політичного впливу на національний розвиток українців та як уособлення ворожої релігійної експансії¹³⁹, галицька громадськість вбачала у проведенні собору один з інструментів реалізації польських інтересів: «... міг кожен член синода переконатись, як приспіли польські політики за допомогою митрополита Сильвестра настроїти Рим до того, щоб галицьку Русь поступово перевести в латинство і щоб з уніатської церкви в Галичині не залишилось навіть саїду»¹⁴⁰. У таких умовах позицію С. Сембратовича можна визначити як компроміс між декларуванням лояльності пропольським сферам (австрійській владі та папському престолу) та пошуком порозуміння з більшістю духовенства митрополії. Тому, з одного боку, митрополит користувався прихильністю Відня та Риму¹⁴¹, а з іншого, – втрачав авторитет серед греко-католицького духовенства та українського політичного конгломерату¹⁴².

Примітки:

1. Попередній собор Греко-католицької церкви відбувся 1720 року у Замості. Отже від часу його проведення до собору 1891 року у Львові минув аж 171 рік.
2. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / О. Аркуша. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип.3-4. – С.122; Матковський С., о. Три синодальні архієреї. Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, д-ра Юліана Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича / С. Матковський. – Львів, 1932. – С.49-50.
3. Детальніше про проголошення «новоєрівської» політики та її підтримки митрополитом Сильвестром Сембратовичем див.: Чорново І. Польсько-українська угода 1890-1894 / І. Чорново І. – Львів, 2000. – С.123-133.
4. Великий А.Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану: в IX т. / А.Г. Великий. – Рим, 1968. – Т.VIII: XIX ст. – 1976. – С.9-25, 245-253.
5. Мудрий С., о. Нарис історії Церкви в Україні / С. Мудрий. – Б.м., б.р. – С.434-435.
6. Антоняк І. Львівський собор Греко-Католицької Церкви 1891 року: історико-церковний та суспільно-політичний аспект / І. Антоняк. – Львів, 2004. – 95 с.
7. Герич Ю. Проблема celibату на Львівському Провінційному Синоді (1891) / Ю. Герич. // Збірник на пошану Василія Орелецького (1895-1976): науковий збірник. – Мюнхен, 1982. – Том IX. – С.111-127.
8. Чинности і рішення руского провінціального собора в Галичині отбувшогося в Львові в р. 1891. – Львов, 1896. – 272 с.; Додаток до Чинностей і рішень руского провінціального собора в Галичині отбувшогося в Львові в р. 1891. – Львов, 1897. – 640 с.
9. Руський Сіон. – 1884.

10. Діло. – 1882, 1891, 1897, 1898.
11. Галицкая Русь. – 1891, 1892.
12. Gazeta Narodowa. – 1891.
13. Kurjer Lwowski. – 1891.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ), ф.684 (Протоігуменат монастирів ЧСВВ), оп.1, спр.48.
15. Archiwum Państwowe w Przemyślu (далі – APP), zespół 142 (Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu; далі – АВГК), syg.440, 441, 9525.
16. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів з років 1891 і 1897 / О. Стефанович. – Львів, 1924. – 41 с.
17. Мартинок П., о. Неподілене серце священика в службі Бога і Церкви / о. П. Мартинок. – Жовква, 1929. – С.175-202.
18. Ваврикъ В.Р. Материалы, относящіяся къ исторіи львовскаго синода въ 1891 / В.Р. Ваврикъ. – Львовъ, 1931.
19. Матковский С., о. Три синодальні архієреї... – 101 с.
20. Там само. – С.6-7; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.2.
21. Матковский С., о. Три синодальні архієреї... – С.9-10.
22. Політична ситуація у Європі кінця ХІХ ст. визначалася рішеннями Берлінського конгресу 1878 р. Відтоді посилювалося напруження між Німецькою та Російською імперіями. Загострення у відносинах цих державних утворень відбулося у 1885-1888 рр., коли кожна зі сторін прагнула поставити свого прихильника на болгарський престол (Чорновол І. Польсько-українська угода... – С.97-98).
23. До 1885 р. Галицька митрополія складалася з Львівської архієпархії та Перемишльської єпархії.
24. Великий А.Г. З літопису християнської України... – С.246-247.
25. У цих багатосторонніх переговорах папський престол був представлений головою Конгрегації поширення віри Сімеоні та секретарем Кретоні; Відень – нунцієм Ваннутелі, представником католицької церкви Австро-Угорщини в Римі Галімберті, міністром релігії та освіти П. Гаучем і міністром закордонних справ Г. Кальнокі; греко-католицький клір – митрополит Сильвестр Сембратович, єпископи Іван Ступницький (перемишльський) та Юліан Пелеш (станіславівський) (Антоняк І. Львівський собор Греко-Католицької Церкви... – С.25).
26. Тут маються на увазі спроба запровадження загального цілібату для уніатського духовенства, питання попереднього обговорення предметів соборного зібрання, протегування на собор священиків із пропольською орієнтацією тощо.
27. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.3-4.
28. Великий А. Г. З літопису християнської України... – С.9-11.
29. Новинки // Діло. – 1891. – Ч.146, 3 (15) липня. – С.3; Новинки // Там само. – Ч.166, 26 липня (7 серпня). – С.3.
30. Новинки // Там само. – Ч.179, 10 (22) серпня. – С.3.
31. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.3-5.
32. Там само. – С.5-8.
33. Великий А. Г. З літопису християнської України... – С.247.
34. Аркуша О. Український національно-політичний рух... – С.127-128.
35. Діло. – 1891. – Ч.180, 182.
36. Там само. – Ч.190, 191, 193, 194, 195, 197, 199, 200, 203.
37. Там само. – Ч.208, 211, 216.

38. Провінціональний церковний синод // Галицкая Русь. – 1891. – Ч.72, 4 (16) липня. – С.1.
39. Галицкая Русь. – 1891. – Ч.74, 76, 77.
40. Там само. – Ч.97-107, 110-116, 121-125, 128-133.
41. Антоняк І. Львівський собор Греко-Католицької Церкви... – С.77-80. Показовим у цьому плані може слугувати висловлювання редакторів *Gazety Narodowej* про русинів як про щось незрозуміле (*Z obozu ruskiego* // *Gazeta Narodowa*. – 1891. – № 229, 23 września. – С.1).
42. Йшлося про давність попереднього (Замойського) собору та наявність трьох ієрархів у митрополії, необхідних для проведення такого заходу.
43. АРР, АВГК, *syg.*440, s.17-22; В справі руського синоду церковного // Діло. – 1891. – Ч.182, 14 (26) серпня. – С.1-2; Програма синода // Приложеніє до Галицкої Русі. – 1891. – № 105 і 106. – С.1.
44. АРР, АВГК, *syg.*440, s.26-27.
45. Соборні судді займалися перевіркою повноважень делегатів на собор; вивченням пояснень священників, які не з'явилися; вирішенням спірних питань між духовенством; забезпеченням таємниці обговорень. Суд складався з голови (перемишльський єпископ Юліан Пелеш) та чотирьох членів (архипресвітер митрополічної капітули М. Сінгалевич, архидиякон перемишльської капітули В. Літинський, кустос станіславівської капітули І. Литвинович та схоластик митрополічної капітули А. Білецький) (АРР, АВГК, *syg.*440, s.26; Чинности і рішення... – С.20-21, 46-47).
46. Промотори упорядковували матеріали засідань; стежили за дотриманням соборних інструкцій; виконували функції церемоніалів; зберігали соборні протоколи та декрети. Було обрано трьох промоторів з-поміж крилошан усіх греко-католицьких капітул Галицької митрополії: з львівської – Л. Туркевич; з перемишльської – М. Подолинський; зі станіславівської – К. Костецький (АРР, АВГК, *syg.*440, s.26-27; Чинности і рішення ... – С.21, 46-47).
47. До основних функцій секретарів належало оголошення часу проведення соборних засідань та відчитування декретів собору. Першим секретарем був К. Строцький, іншими були: К. Монцібович, Л. Лушпинський, Т. Дмоховський, А. Долинський, І. Тихович, І. Радкевич, А. Танчаковський (АРР, АВГК, *syg.*440, s.27; Чинности і рішення ... – С.47; Галицкая Русь. – 1891. – № 131; Діло. – 1891. – Ч.206).
48. Обов'язками нотарів було упорядкування протоколів соборних зібрань; інформування про розпорядження голови засідань; оголошення про відсутніх на зібраннях. Нотарями були: О. Торонський, Є. Клоцевич, П. Крип'якевич, Т. Мишковський, В. Чернецький, В. Богонос, С. Юрик (АРР, АВГК, *syg.*440, s.27; Чинности і рішення ... – С.47; Галицкая Русь. – 1891. – № 131; Діло. – 1891. – Ч.206).
49. Функції церемоніала та його помічників зводилися до забезпечення правил поведінки на соборних засіданнях. Церемоніалом було призначено крилошанина львівської капітули М. Пакижа, його помічниками були: Т. Кордуба, Є. Гузар, І. Гробельський, В. Петрушевич, А. Здековський (АРР, АВГК, *syg.*440, s.27; Чинности і рішення ... – С.47).
50. Було обрано десятьох богословів та каноніків, з яких шість були представниками львівської архієпархії, а кожна з інших єпархій була представлена двома такими урядниками собору. Богословами і каноніками були: К. Сарницький, Й. Комарницький, Й. Черлунчакевич, Й. Левицький, І. Делькевич, І. Дольницький, А. Княгиницький, Т. Сембратович, А. Білецький, І. Литвинович (АРР, АВГК, *syg.*440, s.27; Чинности і рішення ... – С.47; Галицкая Русь. – 1891. – № 131; Діло. – 1891. – Ч.206).

51. Перший з них «Про відкриття синоду» зобов'язував учасників собору прибути до Львова 23 вересня, оскільки перше засідання повинно було відбутися вже наступного дня. Відповідно до декрету «Про зложення сповідання віри», кожен із членів зібрання повинен був скласти визнання віри, згідно із текстом, затвердженим Конгрегацією поширення віри. У розпорядженні «Про спосіб життя у синоді» від духовенства вимагалося рівне виконання християнських чеснот, складання щирих молитов та утримання від «похотей плотських». Постанова «Про непорушення прав інших» зберігала права усіх представників духовенства митрополії, які вони мали до проведення собору, незалежно від участі чи неучасті їх у зібранні. Нарешті, декрет «Про те, що не можна із синоду відступати» забороняв учасникам собору залишати зібрання без дозволу на те соборного суду та греко-католицьких ієрархів. (APP, AVGK, syg.440, s.28-30; Чинности і рішення ... – С.25-26).
52. APP, AVGK, syg.440, s.20-21.
53. Галицький митрополит Сильвестр Сембратович, перемишльський єпископ Юліан Пелеш та станіславівський єпископ Юліан Сас-Куїловський.
54. Митрополиту капітулу представляло 14 осіб, а єпархіальні – по 3 (Чинности і рішення ... – С.57, 258-259).
55. Участь у соборі взяли: протоігумен К. Сарницький, ігумени – М. Бушак, А. Карпович, І. Островерха, П. Пилинський, М. Тиблика та І. Федорчук (Чинности і рішення ... – С.61, 260-264).
56. Й. Делькевич, Й. Черлюнчакевич. І. Бартошевський, О. Огоновський, І. Гробельський, П. Кмить (Чинности і рішення ... – С.58).
57. О. Бачинський (ректор Львівської семінарії), Т. Сембратович (ректор Віденської семінарії), І. Войтович (ректор Перемишльської семінарії) та В. Ільницький (директор академічної гімназії у Львові) (Чинности і рішення ... – С.57-58).
58. Учасниками собору були 55 деканів, 5 заступників деканів, 7 завідателів деканатів і 4 сотрудники (Чинности і рішення ... – С.57-61, 258-267).
59. APP, AVGK, syg.440, s.21. Членом зібрання був також військовий капелан К. Куницький (Чинности і рішення ... – С.59) та єдина світська особа – голова Ставропігійського інституту у Львові Ісидор Шараневич.
60. APP, AVGK, syg.440, s.22; В справі руського синоду церковного // Діло. – 1891. – Ч.182, 14 (26) серпня – С.1; Приложенія до Галицкой Русі. – 1891. – № 105 і 106. – С.1.
61. APP, AVGK, syg.440, s.35-36
62. Склад обрядової комісії: голова – перемишльський єпископ Юліан Пелеш; заступники голови – архidiaкон перемишльської капітули Володимир Літинський та кустос митрополічної капітули Антоній Петрушевич; інші члени – А. Туркевич, І. Стеткевич, Д. Гузар, І. Губчак, В. Фортуна, І. Слюзар, Є. Мерунович, В. Дорожнинський, К. Куницький, І. Кобилянський, О. Лепкий, Т. Лісевич, Г. Тимяк, Т. Шанковський, П. Мишковський, М. Гулаа, О. Чехович, Д. Добрянський, С. Химяк, Ю. Желеховський; богослови та каноністи – К. Сарницький, Й. Комарницький, Й. Мельницький та І. Грабельський; нотарі – Є. Клосевич і П. Крип'якевич; секретарі – К. Монцібович, А. Лушпинський і Т. Дмоховський (Відкриття синоду // Галицкая Русь. – 1891. – №131, 13 (25) вересня. – С.2; Новинки // Діло. – 1891. – Ч.206, 12 (24) вересня. – С.3).
63. Склад дисциплінарної комісії: голова – станіславівський єпископ Юліан Куїловський; заступники голови – схоластик митрополічної капітули Андрій Білецький та крилошанин станіславівської капітули Мирон Подолинський; інші члени – Т. Павликов, М. Кульматичський,

- Й. Заячківський, М. Кобринський, І. Юркевич, П. Ступницький, Й. Кернякевич, Ю. Левицький, І. Копистенський, Т. Шумило, І. Яблоновський, Т. Мельник, М. Малиняк, А. Кобринський, І. Михалевич, Г. Олесницький, І. Грабович; богослови та каноністи – І. Бартошевський, Й. Черлуончакевич та Й. Тихович (Відкриття синоду // Галицкая Русь. – 1891. – № 131, 13 (25) вересня. – С.2; Новинки // Діло. – 1891. – Ч.206, 12 (24) вересня. – С.3).
64. Склад наукової комісії: голова – архипресвітер митрополічної капітули Михайло Сінгалевич; заступники голови – кустос станіславівської капітули Іван Литвинович та крилошанин перемишльської капітули Іван Войтович; інші члени – М. Карчевський, Й. Комарницький, Е. Билинський, О. Стефанович, В. Копитчак, О. Чемеринський, І. Зауцький, А. Давидович, А. Пашковський, І. Сохацький, Г. Словицький, Й. Макогонський, К. Селецький, С. Копистянський, Н. Роздільський, П. Паславський, В. Чемарник, Р. Мох, М. Гошовський, І. Патрицький; богослови та каноністи – І. Дольницький, Й. Делькевич та О. Княгиницький; нотарі – О. Торонський та І. Михалевич; секретарі – І. Педкевич та О. Танчаковський (Відкриття синоду // Галицкая Русь. – 1891. – № 131, 13 (25) вересня. – С.2; Новинки // Діло. – 1891. – Ч.206, 12 (24) вересня. – С.3).
65. APP, AVGK, syg.440, s.1-2; syg.9525, s.1-3
66. Такий пастирський лист був виданий 26 серпня 1891 р. перемишльським єпископом Юліаном Пелешем (APP, AVGK, syg.440, s.14-16)
67. Чинності і рішення ... – С.57-61, 258-264; Русько-католицький синод у Львові // Діло. – 1891. – Ч.216, 25 вересня (7 жовтня). – С.1.
68. Характеристику історичного аспекту проблеми целібату див.: Герич Ю. Проблема целібату... – С.111-115.
69. Із синода // Галицкая русь. – 1891. – № 133, 17 (29) вересня. – С.1.
70. До безшлюбного життя автори часопису закликали не лише священиків, але й усіх парафіян, вважаючи це «великою офірою для Господа Бога» (Целібат. // Руський Сіон. – 1884. – Ч. 8, 16 (28) квітня. – С.248-251; Целібат // Там само. – Ч.9, 1 (13) травня. – С.278-282).
71. Свідченням цього є таємне листування галицького намісника Бадені, австрійських міністрів Каальнокі та Гауча та послів при Ватикані Ревертери і Брандіса (Герич Ю. Проблема целібату... – С.116-120)
72. Наприклад, учасникам собору пропонувалися наступні питання: «Чи синод визнає за корисну річ, щоб руські єпископи впливали на підвладне їм духовенство, щоб якнайбільша кількість духовних висвячувалась в целібаті?» (Synod ruski // Kurjer Lwowski. – 1891. – № 269, 28 wrześnie. – С.1); «Чи не потрібно обирати на посади, що вимагають вільного умислу і постійної уваги, безденних?» (Synod grecko-katolicki // Gazeta Narodowa. – 1891. – № 233, 28 wrześnie. – С.1).
73. У проєкті рішень наводилися слова апостола Павла: «Нежонатий старається про Господніх, як угодити Господеві, а жонатий старається про світських, як угодити дружині». (Записник о. Мирона Подолинського // Мартинюк П., о. Неподілене серце священика в службі Бога і Церкви / о. П. Мартинюк. – Жовква, 1929. – С.177; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.10).
74. У тексті постанови читаємо: «... намагати належить настоятелям семінарії, щоби їх (семінаристів – Д. К.) у даному випадку поучали подержаність життя або безженство (целібат) в вищій ціні мати... Ті ж питомі, котрі хочуть прийняти стан супружий, хай не відважуються того скоріше зробити, як після відповідно закінчених всіх науках богословських і відпущених уже із семінарії, що також повинно розумітися і про самі заручини...» (Записник о. Мирона Подолинського... – С.177).

75. Священики говорили, що сімейні відносини сприяють взаєморозумінню між парохами і парафіянами, що священницькі родини являються головним джерелом поповнення національної духовної і світської інтелігенції тощо (Колб Н. Основні статті витрат та організація побуту греко-католицького парафіяльного духовенства Галичини наприкінці XIX століття / Н. Колб // Історія релігій в Україні. – Львів, 2014. – С.239, 247).
76. Колб Н. Основні статті витрат та організація побуту... – С.239-240.
77. Записник о. Мирона Подолинського... – С.178-180; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.11.
78. Записник о. Мирона Подолинського... – С.180.
79. Там само. – С.181-182; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.11-13; Герич Ю. Проблема целібату... – С.121.
80. Записник о. Мирона Подолинського... – С.182-183.
81. Там само. – С.183.
82. Там само. – С.184-185.
83. Повний текст проекту постанови Ю. Пелеша див.: Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.13-14; Герич Ю. Проблема целібату... – С.121-122.
84. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.14-16; Герич Ю. Проблема целібату... – С.123.
85. Про стійкість позиції духовенства свідчить висловлювання одного з учасників депутації до митрополита: «Якщо би й ангел зійшов з неба і до вас говорив, то не змогли би ви нас переконати». Більше того, священники дали зрозуміти Сильвестру Сембратовичу, що вважають його позицію та дії зобов'язанням, даним полякам (Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.16-17).
86. Серед основних причин відсутності перемишльського єпископа на цьому засіданні найпоширенішими були такі: поганий стан здоров'я та від'їзд до Львова. Однак близько 14 години Ю. Пелеш приїхав.
87. Повний текст цієї промови Сильвестра Сембратовича див.: Записник о. Мирона Подолинського... – С.187-188.
88. Так, о. І. Негребецький наголошував на порушенні митрополитом папського декрету про свободу слова на соборі. У свою чергу, о. Й. Крушинський звинувачував Сильвестра Сембратовича у поступках Риму задля отримання нових титулів. Докладніше про це див.: Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.17-18.
89. Записник о. Мирона Подолинського... – С.189.
90. Повний текст цього проекту постанови див.: Записник о. Мирона Подолинського... – С.189-190.
91. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С. 18; Герич Ю. Проблема целібату... – С.124.
92. Записник о. Мирона Подолинського... – С.191-192.
93. Там само. – С.192-193.
94. Цікаво, що Сильвестр Сембратович та А. Чяска протестували проти надання слова світській особі, однак решта учасників собору не підтримала цього протесту (Там само. – С.193-195).
95. Там само. – С.195.
96. Професор о. Й. Черлуначакевич спочатку виступав проти права на одруження греко-католицьких священників, називаючи при цьому їхніх дружин та дітей незаконними (Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.18-19).
97. Зокрема, отці Іван Кобилянський та Костецький (Записник о. Мирона Подолинського... – С.195-196).

98. Записник о. Мирона Подолинського... – С.197-199; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.20.
99. Булла папи римського Лева XIII «Singulare praesidium» від 12 травня 1882 р. затвердила проведення реформи ЧСВВ представниками Товариства Ісуса (ЦДІАЛ, ф.684, оп.1, спр.48; Jackowski H. Bazylianie i reforma dobromilska // Przegląd Powszechny. – Dodatek do № 6-7. – 1884. – S.XXIII-XXIV).
100. Свою позицію Й. Сембратович висловив після проведення канонічної візитації василіанських монастирів Галичини у листі від 2 січня 1882 р. до префекта Конгрегації пропаганди віри у Римі кардинала Джованні Сімеоні (Zięmba A. Sembratowicz Józef // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). – Т.XXXVI/2, Zeszyt 149. – Warszawa-Kraków, 1995. – S.210; Каровець М., о. Велика реформа Чина св. Василя В. 1882 р. / М. Каровець : у 4 ч. – Жовква-Львів, 1933-1938. – Ч.1. – С.98; Матковський С., о. Три синодальні архієреї... – С.63).
101. Каровець М., о. Велика реформа... – Ч.1. – С.48-50; Упадок чина св. Василя // Діло. – 1882. – Ч.3., 1 (13) травня. – С.2.
102. У нараді брали участь греко-католицький митрополит Йосиф Сембратович, греко-католицький перемиський єпископ Іван Ступницький, римо-католицький львівський єпископ-суфраган Северин Моравський, протоігумен ЧСВВ о. Климентій Сарницький та галицький намісник Альфред Потоцький (Каровець М., о. Велика реформа... – Ч.2. – С.40-41).
103. Zięmba A. Sembratowicz Józef... – S.211.
104. Записки д-ра Исидора Шараневича о синоде, отбывшемся 1891 г. // Ваврикъ В.Р. Материалы, относящіяся къ истории львовскаго синода въ 1891 / В.Р. Ваврикъ. – Львовъ, 1931. – С.26-27, 31.
105. Чинности і рішення ... – С.237-238.
106. Федорів Ю., о. Організаційна структура Української Церкви / о. Ю. Федорів. – Торонто, 1990. – С.27-42; 64-73.
107. Записки д-ра Исидора Шараневича... – С.12-13.
108. Це було пов'язано із незадоволенням польських політиків втратою авторитету Сильвестра Сембратовича серед греко-католицького духовенства та бажанням поляків замінити митрополита особою зі спольщеного роду, а також надати їй вищий статус. У польському середовищі розглядалися кандидатури Адама Сапіги молодшого та Романа-Андрія Шептицького, і якщо перший відмовлявся, то другий охоче приймав пропозицію. До нового Греко-католицького патріархату також мали би належати угорські вірні. Однак спротив угорського кардинала змусив Ватикан відмовитись від цієї ідеї (Чорново І. Польсько-українська угода... – С.154; Zięmba A. Sembratowicz Sylwester // PSB. – Т.XXXVI/2, Zeszyt 149. – Warszawa-Kraków, 1995. – S.214).
109. Записки д-ра Исидора Шараневича... – С.24.
110. Додаток до Чинностей і рішень... – С.236.
111. Чинності і рішення... – С.194.
112. Записки д-ра Исидора Шараневича... – С.24.
113. Ігнатій Лойола (1491-1556) – засновник католицького ордену єзуїтів (Товариства Ісуса). Канонізований папою римським Григорієм XV (1621-1623) у 1622 р.
114. Педро Арбуес (1441/1442-1485) був іспанським інквізитором, якого у 1867 р. папа римський Пій IX (1846-1878) вніс до списку святих.
115. Томас Торквемада (1420-1498) – іспанський інквізитор, який також був канонізований Пієм IX.

116. Из синода // Галицкая Русь. – 1891. – № 133, 17 (29) сентября. – С.1; Synod ruski // Kurjer Lwowski. – 1891. – № 269, 28 września. – С.1.
117. Русько-католицький синод у Львові // Діло. – 1891. – Ч.208, 16 (28) вересня. – С.1.
118. Антоняк І. Львівський собор Греко-Католицької Церкви... – С.40-41.
119. Заява о. І Мардаровича до Суду синодального // Ваврик В.Р. Матеріали, що стосуються до історії львівського синода в 1891 // В.Р. Ваврик. – Львів, 1931. – С.50-51.
120. Русько-католицький синод у Львові // Діло. – 1891. – Ч.213, 21 вересня (3 жовтня). – С.1; Из синода // Галицкая Русь. – 1891. – № 140, 25 сентября (7 октября). – С.2.
121. Наприклад, у 1882 р. з греко-католицького до православного обряду разом з парафією с. Гнилички перейшов місцевий парох о. Іван Наумович (Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 / К. Левицький. – Львів, 1926. – С.195).
122. Так, 1892 р. греко-католицька парафія с. Тучапи перейшла до латинського обряду (Галицька Русь. – 1892. – №. 158, 167, 171, 185, 196, 206).
123. Записки д-ра Исидора Шараневича... – С.23.
124. Чинности і рішення руского провінціального собора в Галичині відбувшогося в Львові в р. 1891. – Львов, 1896. – 272 с.
125. Діло. – 1897. – Ч.31, 101, 155, 205.
126. Новинки // Там само. – Ч.209, 16 (28) вересня. – С.3. Станіславівський єпархіальний синод був проведений за головування єпископа Юліана Куїловського. На відміну від двох інших зібрань, синодальне духовенство цієї дієцезії без застережень прийняли затверджені у Римі постанови Львівського собору. Очевидно, на це вплинуло запрошення місцевим ординаріатом на синод «угодних» священників, які не брали участі у соборі 1891 р. і не були ознайомлені з прийнятими на ньому більшістю духовенства рішеннями (Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.20-21).
127. Проведення львівського єпархіального синоду двічі переносилося (на 12-14 жовтня і на 7-9 грудня 1897 р.), у зв'язку із хворобою митрополита Сильвестра Сембратовича (Діло. – 1897. – Ч.155, 205, 244, 251).
128. АРР, АВГК, суг.441, s.1-6; Синод дієцезіальний в Перемишлі // Діло. – 1898. – Ч.241, 29 жовтня (10 листопада). – С.1-2. На перемишльському синоді головував єпископ Константин Чехович, який очолив єпархію після смерті Юліана Пелеша. Серед причин зволання із проведенням синодального зібрання виділяють зміну на єпископській катедрі та бажання уникнути протесту місцевого духовенства проти змінених постанов (Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.21).
129. АРР, АВГК, суг.441, s.52-56
130. Синод дієцезіальний в Перемишлі // Діло. – 1898. – Ч.241, 29 жовтня (10 листопада). – С.1.
131. Новинки // Там само. – 1897. – Ч.270, 28 листопада (10 грудня). – С.3.
132. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.20-21.
133. Повний текст цього проекту мав такий вигляд: «Настоящий Синод провінціального ісповідує твердо ученіе святої соборної католической церкви, що стан безженний совершенніи естъ від стану супружого по словам св. Апостола Павла: «Оженивийся добре творить, не женивийся лучше творить». Но понеже дальше Спаситель у св. Матее говоритъ, що «могий вмстити да вмститъ», потому стан безженний

яко совершенніший єсть тільки совітом євангельським і не може нікому намітуватися з гори, а задля того Церков свята супружество священників восточної Церкви всегда за законне і дозволене считала і считає, для рускої католическої же тоє призовлень і на дальше полишає, що укончивші богословські науки перед рукоположенем мають свободу по даной благодаті Божої або женитися або остатися безженними, – потому настояний Синод постановляє, щоби тоє призовлень і совершенна свобода на дальше для руско католическої Церкви лишали і нікому в тім вигляді з сторони настоятельства семінарій не давалося наставанем жадне насиліє. Свобідно ім лише єсть із взгляда на оправданий пожиток і потребу руско католическої Церкви тих, котрі заявили своє намірене остатися безженними, в тім їх святім наміреню утверждати благим і розсудним совітом, звертаючи однак їх вніманіє на слова Апостола, котрий говорить: «лучше єсть женитися, як разжизатися» (Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.13-14).

134. Текст цієї ухвали наступний: «Синод сей вправді кріпко визнає, що стан безженний єсть совершенніший от стану супружеского, після слів Апостола: «не оженивийся печется о Господніх како угодити Господеві; а оженивийся печется о мірських, како угодити жені, разділіся». Понеже однакож Церков католицка з важных причин дозволяла і дозволяє, щоби клірики нашого обряда перед рукоположенем, або поставлені в низших чинах, мали свободу після благодати даної їм Богом, або в безженстві завсіди перебувати, що було би найлучше, або женитися з дівцею, Синод, признаючи сю свободу і полишаючи ю ненарушною, всетаки зі взгляду на пожиток і потребу нашої Церкви, упоминає настоятелів Семінарій, щоби питомців добре рукоположеню до прийняття безженства, благосклонною і розумною радою в тім постановленю удержували і утверджували». (Чинности і рішення... – С.216-217; Герич Ю. Проблема целібату... – С.125; Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.21-22).
135. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.24-25.
136. Там само. – С.22-24; Антоняк І. Львівський собор Греко-Католицької Церкви... – С.68.
137. Герич Ю. Проблема целібату... – С.126-127.
138. Стефанович О., о. та ін. Висвітлення до історії Львівських Синодів... – С.25-27.
139. Див.: Куций І. Образ католицизму в українській історичній думці Східної Галичини XIX ст. / І. Куций // Історія релігій в Україні. – Львів, 2014. – С.209-216.
140. Із синода // Галицкая Русь. – 1891. – №140, 25 вересня (7жовтня). – С.2.
141. Так, у 1894 р. Сильвестр Сембратович був удостоєний австрійським орденем Залізної корони першого класу, отримав титули предстоителя папського трону та римського графа; у 1895 р. йому було вручено кардинальського капелюха (Назарко І. о. Київські і галицькі митрополити : біографічні нариси (1590-1960) / о. І. Назарко. – Торонто, 1962. – С.211; Zięmba A. Sembratowicz Sylwester... – S.215).
142. Показовим моментом був інцидент, що стався 3 жовтня 1891 р. під час звернення митрополита до галицького намісника з привітаннями для цесаря з нагоди іменин останнього. Взявши Сильвестра Сембратовича за волосся, Казимир Бадені сказав: «Митрополит тримається ще дуже добре, якщо є волосся на голові! Я боявся, що його вже вискубали.» (Чорновол І. Польсько-українська угода... – С.124; Хроніка. / Галицкая Русь. – 1891. – №140, 25 вересня (7жовтня). – С.3).

Dmytro Korbyak

CHURCH CONFERENCE IN LVIV 1891: DISCUSSION QUESTIONS AND THEIR SOLUTIONS

The author of the article views the preparing, course and the results of the church conference in Lviv in 1891. The main questions of discussion and analysis of their solutions are determined. Particular emphasis is placed on the importance of Polish trend in key stages of the conference and approval of its decisions. A role of church leaders and their interaction with the clergy of metropolis in this event are characterized.

Key words: *Greek-Catholic Church, Church conference, Sylvestr Sembratovych, celibacy, diocesan synod.*

Дмитрий Корбяк

ЛЬВОВСКИЙ СОБОР 1891 г.: ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ И ИХ РАЗРЕШЕНИЯ

В статье рассмотрена подготовка, ход и результаты Львовского собора 1891 года. Определены основные дискуссионные вопросы и осуществлен анализ их решения. Особый акцент сделан на значении польских сил в основных этапах проведения собора и утверждении соборных решений. Охарактеризованы место церковных иерархов в этом событии и их взаимодействие с духовенством митрополии.

Ключевые слова: *Греко-католическая церковь, собор, Сильвестр Сембратович, целибат, епархиальный синод.*

Отримано: 20.11.2014.

УДК 94 (437.3)«18/19»:929Шмераль

Юрій Поп, Олександр Кравчук, Наталія Мельник
(Вінниця)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ БОГУМІРА ШМЕРАЛЯ НА ЧЕСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХ ст.)

У статті досліджується еволюція поглядів Б. Шмереля на чеське національне питання в імперії Габсбургів з кінця ХІХ ст. і до утворення Чехословацької республіки в 1918 р., а також показана його політична діяльність у міжвоєнний період.

Ключові слова: *Австро-Угорщина, Б. Шмераль, соціал-демократична партія, чеські землі, народ, нація, національне питання.*

Особа Б. Шмереля (1880-1941 рр.) – вченого, активного діяча чеського робітничого руху в Австрії, одного з лідерів Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії, теоретика з питань класової боротьби та національних проблем в Австрії, довгий час не привертала увагу чеських істориків. Причина цього полягала у тому, що керівництво Комінтерну, де працював Б. Шмераль у 20-30-х рр. ХХ ст., звинуватило його у нерозумінні ленінської теорії імперіалізму як останньої стадії капіталізму. Лише у 70-80-х роках ХХ ст. чеські історики розпочали поглиб-

лене вивчення робітничого руху в Австрії й місця і ролі у ньому особистості Б. Шмерала. Найбільш ґрунтовно постать Шмерала, його роль в австрійському і чеському робітничому русі показана в трьох монографіях відомого чехословацького історика Я. Галандауера¹. Також до цього питання зверталися такі історики Чехословаччини як Й. Колейка², Й. Кржіжек³, З. Шоле⁴, О. Урбан⁵. Становлення Б. Шмерала як вченого дослідив Ф. Коларж⁶. Крім того, питання австрійського робітничого руху досліджували німецький історик Г. Моммзен⁷ та австрійський Р. Льов⁸.

Мета даної наукової розвідки – показати еволюцію поглядів Б. Шмерала на чеське національне питання наприкінці XIX – в першій чверті XX ст. на фоні розвитку австрійського, чехословацького і міжнародного робітничого руху.

Джерельною базою для написання даної статті слугували праці самого Б. Шмерала⁹ та протоколи засідань VII–XII з'їздів чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії¹⁰.

Богумір Шмераль (25 жовтня 1880 р. – 8 травня 1941 р.) був сином вчителя, шкільні та гімназійні роки прожив в Тржебічі, де 1898 р. отримав диплом. Вже тоді проявляв зацікавлення соціальними питаннями, визрів до атеїзму, схилявся до марксизму і соціал-демократичного руху, з 1897 р. став членом Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії. У 1898–1904 рр. вивчав право у Празі. Був активним учасником студентського руху, спочатку в спілці «Славія», з 1899 р. – в «Академічній читальні». У 1899–1900 рр. редагував «Студентський збірник», виступив в ньому впродовж так званої «гілснеріади» проти антисемітизму, з 1899 р. співпрацював з редакцією чеської соціал-демократичної газети «Право народу», 1901–1918 рр. – був її дійсним редактором. Його журналістська активність у той час була пов'язана з бурхливою кампанією навколо Святовацдавської ощадкаси. Приблизно у 1900 р. Шмераль став активістом чехослов'янської соціал-демократії, був делегатом робітничих зборів, брав участь у полеміці з прихильниками ревізіонізму у редакції партійного видання «Академія»¹¹.

У 1905 р. Шмераль здійснив навчальну подорож до Німеччини, звідки для «Права народу» як її закордонний кореспондент підготував статтю про страйк рурських шахтарів. Побував також в Англії. 1905–1907 рр. взяв участь в організації у Чехії боротьби за загальне виборче право. Одночасно він приділяв увагу теоретичній праці – переклав праці Ф. Енгельса «Походження родини, приватної власності і держави», склав чернетку «Матеріалів до історії робітничого руху в Австрії з окремим поглядом на чеський робітничий рух» (1906 р.), статтю «Ким є і чого хочуть соціал-демократи» (1906 р.)¹².

В особі Шмерала поєднувався практичний політик і марксистський теоретик. Але тільки у виняткових випадках він мав можливість систематично займатися науковою працею, результатом чого були публікації, статті, замітки, виступи, важливі для практичної політики, теорії і практики робітничого руху¹³.

Історією Шмераль займався тоді, коли потрібно було знайти відповідь на актуальні питання сучасності. У минулому Шмерала

цікавили теми, які допомагали йому зрозуміти основні проблеми робітничого руху, його значення та місце в політичній структурі чеських земель Ціслейтанії¹⁴.

В основних програмних, тактичних і стратегічних питаннях робітничого руху, зокрема у проблемах національних, Шмераль поділяв погляди керівництва партії. Ще в 1906 р. Б. Шмераль звернув увагу на всеохоплююче значення Брюннської програми і пропонував знову поглибити єдину національну програму для загальноавстрійської робітничої партії¹⁵. Він бачив зв'язок, який існує між посиленням націоналізму в робітничому русі з опортунізмом та реформізмом керівництва соціал-демократичних партій.

Чехослов'янська соціал-демократія була складовою частиною загальноавстрійської соціал-демократичної робітничої партії. Її поступове організаційне відособлення не означало, що вона позбавилась ідейного впливу всієї соціал-демократії в Австрії. Залежність чеських соціал-демократів від ідейно-теоретичного рівня австрійських соціал-демократів була значною. Але чеські соціал-демократи в національному питанні використовували ідейно-теоретичний спектр з огляду на власні умови діяльності, відмінні від умов німецьких соціал-демократів, оскільки чехи вважались представниками пригнобленого народу. Перед ними не стояв вибір між Австрією або Німеччиною, як перед німецькими соціал-демократами. Чехослов'янські соціал-демократи боролись за федералізовану і демократизовану Австрію. Відкидаючи державне історичне право, чеські соціал-демократи виступали за природне право народу на самовизначення¹⁶.

Брюннська програма з національного питання не стала перешкодою на шляху суперечностей між чеськими та німецькими соціал-демократами в конкретних національно-політичних питаннях. Тому керівництво Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії вирішило спеціально розглянути всі аспекти національного питання на з'їзді. Своєрідним імпульсом до цього став вихід у світ книги О. Бауера «Національне питання і соціал-демократія» в 1907 р.

У жовтні 1907 р. на VIII з'їзді Чехослов'янської соціал-демократії член її керівництва А. Майсснер запропонував визнати важливість поглибленої розробки соціал-демократичної програми з національного питання і прийняти рішення, щоб одним із пунктів наступного з'їзду партії була доповідь з національного питання¹⁷. На основі удосконалення брюннської програми керівництво партії намагалось перебороти національні суперечності, які загрожували існуванню монархії Габсбургів. Закриваючи дискусію з національного питання на з'їзді, голова партії А. Немец відкрито закликав до єдності дій партій «австрійського Інтернаціоналу»¹⁸. Але чеські, як і німецькі соціал-демократи, розуміли цю єдність з діаметрально протилежних позицій. Причиною же суперечок між ними не було ставлення до Австрії, а, насамперед, профспілкове питання. Підготувати доповідь і виступити з нею на з'їзді було доручено Б. Шмералю.

У цей час він розгорнув активну партійну діяльність. 1 жовтня 1907 р. на сторінках газети «Право народу» була опублікована його стаття «Державне право і національна автономія». 10 серпня 1908 р. він виступив на мітингу в Празі на захист чеських національних меншин. У цей час Шмераль рецензує праці К. Каутського «Національність та інтернаціональність» та К. Данцера «Нова Австрія»¹⁹. 1908 р. журнал «Академія» опублікував статтю Шмерала «Історичний матеріалізм Маркса», опублікованої з приводу 25-річчя від дня смерті К. Маркса. Аналізуючи праці Маркса і Енгельса, Шмераль намагався довести значення основних принципів їх теорії на початку ХХ ст. У висновках автор підкреслював, що «історичний матеріалізм є методом наукового соціалізму» і хоча низка оцінок про певні події Марксом і Енгельсом сьогодні застаріли, їх метод дослідження не змінився і «при сьогоднішньому стані соціальних досліджень залишається вершиною наукового розуміння в цій сфері»²⁰. Стаття Шмерала не знайшла масового відгуку, тим більше не стала початком наукової дискусії з цих проблем. Але її поява свідчила про те, що марксизм і його історико-матеріалістичний метод є складовою частиною чеської думки, а не тільки предметом негативної критики.

Від більшості своїх друзів зі соціал-демократії Шмераль вирізнявся переконаністю в необхідності теорії для організованого робітничого руху і знання марксистської літератури. Марксизм не тільки знав, але повністю з ним ототожнився. Ця його ідейна основа розвинулася у певну внутрішню суперечність не лише у ставленні до офіційної політики керівництва соціал-демократії, але й до власної практики боротьби за звільнення робітників, у якій відіграло ключову роль загальне виборче право і парламент. Шмераль підтримував і захищав інтернаціональний характер робітничого руху, виступав проти націоналізму і опортунізму, представляв чеських соціал-демократів на нарадах і конгресах II інтернаціоналу²¹.

У 1908 р. Шмераль став постійним редактором «Академії», 1909 р. – членом виконавчого комітету ЧСДРП²².

У 1908 р. Чехослов'янська соціал-демократична робітничка партія відзначала 30-річчя свого заснування. Шмераль з цього приводу написав невеличку замітку в «Право народу» і більш об'ємну статтю «Матеріали до історії робітничого руху в Австрії, насамперед чеського». Виникнення чеського робітничого руху Шмераль вважав наслідком промислової революції. Був переконаний у міжнародних коренях чеського робітничого руху, в інтернаціональних зв'язках пролетаріату різних націй монархії Габсбургів. Відкрито проголосив, що виникнення і початок організованого робітничого руху в чеських землях не було справою виключно чеських робітників, а вирішальна роль тут належала більш сильному і організованому німецькому робітничому рухові. В період посилення чесько-німецьких суперечностей у межах соціал-демократичної партії та в суспільному житті чеських земель, така позиція свідчила про принциповий інтернаціоналізм Б. Шмерала²³. Зблизити чеських і

німецьких соціал-демократів повинна була велика маніфестація 1 лютого 1909 р. у Празі. Від імені німецької соціал-демократії на ній виступив В. Адлер, від чеської – Б. Шмераль і А. Немец. Шмераль у своєму виступі підкреслив, що соціал-демократи повинні після запровадження загального і рівного виборчого права перебороти ті величезні труднощі на шляху до соціального визволення пролетаріату, якими бачилися націоналізм, шовінізм тощо. Головним завданням робітничого руху Шмераль вважав розробку власної національної програми, яка б об'єднала всі народи монархії Габсбургів. «Сформулювавши конкретно і ясно свою національну програму, соціал-демократія кожної нації повинна виступити відкрито і безкомпромісно проти націоналізму. Якщо австрійський пролетаріат виконає свою історичну місію в національному питанні, як виконав в боротьбі за загальне і рівне виборче право, це буде записано в історію соціалізму в усьому світі» – підсумував Б. Шмераль²⁴. Головною політичною проблемою Шмераль вважав дуалізм і виступав за реорганізацію Австро-Угорщини в демократичну федерацію рівноправних народів.

Певним парадоксом було і те, що навіть в німецькій частині австрійської соціал-демократії «австрійство» не було загальним і безсумнівним. Сильні позиції зберігали великонімецька традиція і переконання, що, зрештою, настане час домінування Німеччини у Центральній Європі і австрійська соціал-демократія стане частиною Німецької соціал-демократичної робітничої партії. Ці тенденції поширилися на початку ХХ ст., коли кризові явища посилилися на усі сфери життя монархії. Чеські соціал-демократи були в той час більш проавстрійськими, ніж їх німецькі колеги. На думку Шмерала, вони повинні бути ініціатором переговорів з керівництвом загальноавстрійської робітничої партії з питань спільної розробки нової національної програми. Таким чином, виступ Шмерала повинен був зміцнити єдність партії і стимулювати початок глибокого аналізу національних проблем²⁵.

Нова програма мала бути конкретною і об'єднати зусилля соціал-демократів у розв'язанні національних суперечностей. Виступаючи на ІХ з'їзді Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії, що відбувся 5-8 вересня 1909 р. в Сміхові біля Праги, Шмераль заявив: «Для головної проблеми в соціал-демократії може бути тільки одна позиція. Це проблема національна. В певні періоди історії ми ухилялися від її точного і конкретного аналізу, відкладаючи її рішення на майбутнє. Але цим самим ми викликаємо тільки непорозуміння і невпевненість серед робітників. Робітники не завжди можуть правильно зрозуміти суть національного питання, часто потрапляють під вплив буржуазної агітації, серед робітників різних націй посилюється відчуження один від одного, послаблюється наступальна сила партії у вирішальні періоди боротьби. Тому потрібно не ухилятися від вирішення національних проблем, а глибоко усвідомити їх гостроту і реальність існування»²⁶.

Б. Шмераль стверджував, що розвиток капіталізму висунув на порядок денний утворення великих держав, які сформували

достатньо широкий ринок для капіталістичного виробництва і обміну. Але, з іншого боку, капіталізм ламає феодалні і патріархальні відносини, пробуджує національну самосвідомість і, в зв'язку з цим, національні рухи. Там, де тенденція до виникнення великих державних утворень співпадає з конституюванням сучасних націй, там виникають великі однонаціональні держави (Англія, Франція, Німеччина, Італія). Там, де цього немає, тенденція до утворення великих державних об'єднань зустрічається з тенденцією формування сучасних націй. Результатом цього є те, що в багатонаціональних державах нації ведуть боротьбу за владу, виникає національне питання. В таких державах потрібно створити «повністю нову конституційну і державну форму», яка би відповідала «культурним і національним потребам кожної нації для самостійного розвитку, сучасним економічним потребам, які кожен народ має у багатонаціональній державі»²⁷.

Шмераль, аналогічно німецьким соціал-демократам Реннеру і Бауеру, розумів національне питання як питання культури і мови, тоді як економіку вважав справою держави. Виходячи із цих теоретичних положень, він пропонував радикальну федералізацію Габсбургської монархії на основі національної рівноправності і культурної автономії, демократизації адміністрації за одночасного збереження економічної єдності держави. Суть перетворень Шмераль визначив так: а) здійснення повної національної автономії для кожної національності в Австрії на основі персонального принципу у національно-культурному плані; б) здійснення демократизації, автономізації і децентралізації державного управління і державних установ у межах всієї держави²⁸.

Реферат Шмерала і його пропозиції вирішення національного питання теоретично виходили із положень австромарксизму, національне питання вважалось мовно-культурним питанням, подібні були і рецепти його вирішення – культурна автономія з поєднанням персонального і територіального принципів. Хоча Шмераль не запозичив у Реннера і Бауера деталі програми, що визначалися німецьким націоналізмом, але теоретичні вихідні пункти були однакові, а висновки – близькими.

Згідно пропозиції Б. Шмерала представники всіх націй у Австрії конституційним шляхом мали створити єдину державу зі своїм законодавчим органом – народним парламентом, і виконавчим органом – національним урядом. В компетенції цих органів були б питання мови і культури. Національний парламент мав би розпоряджатися фінансовими засобами, отриманими з окремих земель у відповідності з кількістю населення. У цьому пункті пропозиція Шмерала відрізнялась від пропозицій Реннера і Бауера. Обидва німецьких теоретики передбачали, що кожна із націй, об'єднана в єдину державу, буде покривати свої витрати сама зі своїх податкових надходжень. Але це викликало критику чеських соціал-демократів: за чисельністю німецькі жителі були найбагатшими в імперії і, природно, платили більші податки, таким чином, вони мали б найбільше фінансових надходжень. Чеські

соціал-демократи вважали, що у податках, які платять німецькі промисловці, є і праця робітників інших національностей і що їх не можна вважати німецькою національною власністю.

Поряд з культурною автономією передбачалося існування демократизованого територіального державного управління. Ліквідацію поділу на органи державні і автономні Шмераль пов'язував із заміною їх органами самоуправління, обраних шляхом загального і прямого голосування. Окремі територіальні адміністративні округи мали бути, за можливості, однопонаціональними. В національно-однорідних краях територіальне управління злилося б з органами культурної автономії, а суто персональний принцип міг бути здійснений у національно змішаних областях. Там мали бути два типи адміністративних органів: територіальне автономне управління (яке б виконувало функції державного управління у питаннях «національно-нейтральних», тобто в державно-політичній сфері; національні ради, які були б компетентними у справах культури і мови тієї або іншої нації. Організація чеської нації в реорганізованій Австрії була б наступною: всі чехи в чеських землях, Відні, Нижній Австрії і в інших областях були б членами чеського союзу з парламентом і урядом, які б турбувались про чеські культурні потреби. У суто чеських областях в чеських руках було ще й територіальне управління (господарські і політичні справи). У змішаних областях чехи були б організовані за персональним принципом, маючи відсоткову частку у територіальному управлінні. Близькість проектів Шмерала з проектами Реннера і Бауера очевидна.

Головною суспільною силою, яка, на думку Шмерала, мала найбільше зацікавлення у вирішенні національного питання був робітничий клас. У нього спільний інтерес – боротьба за покращення умов життя і праці. І чехи і німці в цьому питанні єдині. Гасло «свій до свого» на переконання чеського діяча було гаслом дрібнобуржуазного патріотизму, тому що воно сіє ілюзії єдності інтересів чеських робітника і капіталіста. При тому, що головне для робітників – пролетарська солідарність.

Шмераль намагався довести, що національне питання може бути вирішене в рамках єдиної Австро-Угорщини. Констатував, що ідеальним, суто соціалістичним вирішенням, була б «республіканська соціалістична федерація європейських народів», яка об'єднала б народи, які живуть у різних державах; але це буде можливим лише у віддаленій перспективі, після перемоги соціалізму. Тепер же, в умовах капіталізму та імперіалізму, знайти шляхи вирішення національних проблем можна лише в рамках Австро-Угорщини. Шмераль декілька раз повторив, що головним змістом запропонованої резолюції пошуків спільної позиції є те, щоб відвернути проникнення націоналізму в середовище робітничого класу у різних його видах, зберегти єдність соціал-демократичної партії Австрії. А у полеміці з прихильниками чеського історичного права, Шмераль відкрито став на бік антидержавно-правової заяви чеських соціал-демократичних парламентаріїв від 1897 р.

Дискусія по реферату Шмерала підтвердила внутрішню диференціацію партії, а надто у питанні її єдності з німецькими

соціал-демократами. Першим взяв слово голова партії А. Немец. Погоджуючись з теоретичними висновками реферату (про ставлення до чеського історичного права, до Австрії, культурно-національної автономії), він гостро полемізував з його головною політичною ідеєю – зберегти, оновити і зміцнити єдність соціал-демократичної партії Австрії. Немец в цей період активно включився в профспілкову суперечку, будучи активним прихильником поділу профспілок, і виступ Шмерала з закликом до єдності соціал-демократії вважав за критику своєї лінії. Парадокс був у тому, що Немец погодився з основними положеннями реферату Шмерала, тобто з його підкресленим інтернаціоналізмом, а полемізував тільки з вимогою Шмерала зберегти і зміцнити єдність соціал-демократичного парламентського клубу в рейхсраті. Але його точка зору на відокремлення профспілок залишалася актуальною²⁹.

В інших виступах теж не було принципових заперечень проти теоретичних висновків Шмерала, в них переважали актуальні політичні питання: ставлення до німецького керівництва соціал-демократії, проблеми чеської національної меншини у Відні та ін. Всі виступи та обговорення можна поділити на три групи: 1) відкрито націоналістичні, що критикували німецьке керівництво австрійської робітничої партії, критикували поміркованість доповіді, відсутність в ній «національного духу»; 2) компромісні з висновками Шмерала, підкреслювали необхідність збереження єдності робітничого руху в Австрії; 3) анаціональні виступи, які взагалі відкидали необхідність обговорення національних проблем на з'їзді, а в профспілковому питанні, питанні чеських національних меншин у Відні ототожнювали свої позиції з позиціями німецьких соціал-демократів.

Більшість виступаючих можна віднести до першої групи. Це були делегати переважно із національно змішаних областей Чехії, Моравії, а також Відня, де найбільш гостро стояло питання про форму профспілкового руху.

Ванек (Брно) заявив, що німецькі соціал-демократи хочуть бути «послідовниками німецької буржуазії у пригніченні чеського народу і висловився за націоналістичний лозунг «свій до свого». Брожик (Теплице) звинуватив німецьких соціал-демократів у підтримці насильницької асиміляції чеських національних меншин. Йоганис (Прага) відкинув положення Шмерала, що робітник не зацікавлений в національній боротьбі. Тауерле (Прага) підкреслив, що національне питання це не тільки питання культури і освіти, це насамперед економічна проблема, а В. Тусар відкрито закликав замінити принцип інтернаціональної солідарності «загальнонаціональною» єдністю, підкресливши, що «бажав би, щоб зі мною стояв німецький товариш, який говорив би про чеські школи для меншини». У подібному дусі виступили Крянський, Ланггаус, Якубка, Прокеш, Каванда, Шрамек та інші³⁰.

З іншого боку, два делегати із Праги – Раутенкранц і Грунул – стверджували, що національне питання не потрібно обговорювати на з'їзді, тому що воно не стосується робітників і, як наслідок, чехослав'янські соціал-демократи можуть виступати спільно з місцанами і робітниками різних національностей.

Коли його висновки викликали негативну реакцію, Шмераль зазначив: «Я знаю, що ми знаходимося в Національному домі». Цим іронічним зауваженням він вказав, що більшість делегатів заражені націоналізмом³¹. Але ще раз підкреслимо, що в дискусії не були розвинуті ідейно-теоретичні проблеми реферату Шмерала, на перше місце ставилися актуальні політичні питання внутрішнього життя монархії Габсбургів.

Дещо окремо стоїть виступ А. Майсснера. Він полемізував з деякими висновками реферату Шмерала, не відкидаючи в принципі пропозицій для вирішення національних проблем в межах Австро-Угорщини. Суперечливим виявилось питання чеської меншини, яке Майссер вважав стрижневим у всій національній програмі. Насправді становище меншин було складовою частиною широкого комплексу національних проблем Габсбургської монархії. Якщо Шмераль виступав за розв'язання національних проблем з точки зору пролетаріату, то Майсснер головним критерієм тут вважав «інтерес нації» як абсолютну величину. Його виступ можна віднести до тих, які підкреслювали національний момент і критично ставилися до політики і тактики керівництва австрійської соціал-демократії й таким чином виступали проти прагнення Шмерала зберегти і зміцнити єдність Австрійської соціал-демократичної робітничої партії³².

Ключовою ланкою у виступі Майсснера було питання чеської національної меншини. Але, як і керівництво австрійської соціал-демократії, він розумів це питання з позицій буржуазного націоналізму. Якщо чеські соціал-демократи вважали чеську національну меншину у Відні гілкою чеського народу, яка перебуває під загрозою, то німецькі соціал-демократи у ній вбачали прояв чехізації Відня. Протистояння було очевидним і стало загрозою єдності робітничого руху. Намагання Шмерала відвернути цей процес не увінчалось успіхом. На з'їзді він виявився в ізоляції.

Не дивлячись на це, з'їзд одностайно прийняв резолюцію, яка в основному узгоджувалась із завданнями Шмерала – відвернути розкол соціал-демократичної партії в Австрії. У ній вказувалося: «З'їзд Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії доручає виконавчому комітету і представництву партії негайно розпочати переговори з представниками інших національних партій в Австрії з питань розроблення і доповнення національної програми партії, прийнятої в 1899 р. в Брюнні. Доопрацьована і конкретизована програма повинна стати в майбутньому основою не тільки єдиного погляду на національну програму, але і єдиної політичної практики всіх соціал-демократичних партій в Австрії»³³.

Таким чином, доповідь Б. Шмерала не мала на меті стати програмою реорганізації Австро-Угорщини. Її зміст полягав насамперед в тому, щоб зберегти єдність соціал-демократичної партії в Австрії, відвернути її національну дезінтеграцію. Саме тому вона була складена так, щоб бути прийнятною і для німецьких соціал-демократів Австрії.

Націоналістичні аспекти у доповіді відсутні. Вона проникнута антинаціоналістичним духом. Але теоретична основа його

загалом була австромарксистською. Шмераль визначав вирішення чеського питання винятково в межах Австро-Угорщини. Він знову відкинув чеське державне історичне право, а з ним і будь-яку ідею про вирішення чеського питання утворенням чеської держави, виступав за автономію чеського народу в Дунайській монархії. Шмераль не зумів побачити реальностей – австрійська соціал-демократія вже була поділена за національностями, а єдності робітничому руху в Австро-Угорщині вже давно бракувало.

Доповідь Шмерала привернула увагу громадськості. Гостро нападали на його висновки клерикальний «Час» і національно-соціалістичне «Чеське слово». Остання газета звинувачувала Шмерала і соціал-демократію у душі кон'юнктурного радикалізму в «австрійстві», неприйнятті державного історичного права, схильності перед імперськими кордонами і нехтуванні кордонами коронних земель, тощо. «Чеське слово» особливо полемізувало з тезою Шмерала, що спроба утворення чеської держави призвела б до війни з німецькою імперією і до катастрофічних наслідків для чеського народу. «Ситуація уявляється не настільки трагічною, тому що в Європі є ще низка важливих факторів, при тому не обов'язково це має бути Росія, яким не подобається безмежне зростання німецького експансіонізму»³⁴. Але в принципі аргументи Шмерала відкинуті не були.

З точки зору інтеграційних цілей реферату Шмерала, важливим фактом було те, як поставляться до нього представники робітничого руху. Делегати зі змішаних областей і Відня зайняли на з'їзді націоналістичну позицію. Але «Віденські листи», орган чехослов'янських соціал-демократів, вважали реферат Шмерала успішним кроком в прагненні відновити єдність робітничого руху в Австрії³⁵.

Інші чеські соціал-демократичні газети і журнали також позитивно оцінювали реферат Шмерала як значний крок на шляху збереження єдності робітничого руху в Австрії. «Моравський будитель» 16 вересня 1909 р. писав: «Треба сказати без будь-яких прикрас, що своєю доповіддю т. Шмераль довів, що у партії виросла особистість, яка на основі свого багатого досвіду в цій сфері стала популярною не тільки в Чехослов'янській, але загалом у всій світовій соціал-демократії. Товариш Шмераль, ще достатньо молода людина, за декілька годин привернув до себе загальну увагу. Весь зал і всі галереї під час його доповіді були заповнені. А те, що виступ тов. Шмерала був дійсно прекрасним і вніс в наші ряди ту бажану ясність, довів той факт, що він заспокоїв тих, хто сьогодні з обох боків сперечалися про організаційну форму і організаційні питання на місцях»³⁶.

Центральний орган австрійської соціал-демократії газета «Арбайтер Цайтунг» писала про реферат Шмерала, але не звернула увагу на ту його частину, де автор говорить про опортунізм у національному питанні, маючи на увазі негативне ставлення керівництва австрійської робітничої партії до чеських шкіл у Відні. Орган Ліберецької крайової організації соціал-демократів газета «Фрайгайт» виступила проти націоналізму і підтримувала

ідеї реферату Шмераля. З коментарю простежується, що газета високо оцінила зусилля автора, які були спрямовані на збереження єдності робітничого руху в Австрії. «Фрайгайст» писала: «Наші противники давно твердять, що ми, німецькі соціал-демократи, в національному питанні пасивні, що тут наші чеські товариші ні в чому не відрізняються від чеських шовіністів. Але це брехливі твердження. Ми не можемо залишити без уваги той факт, що якраз останнім часом з боку німецьких товаришів ми все частіше чуємо звинувачення в націоналізмі на адресу Чехослов'янської соціал-демократії. І ми вважаємо це дуже знаменним тому, що якраз у момент, коли чеські радикали паралізували роботу парламенту, ідеї інтернаціоналізму отримали широке поширення в рядах чеських робітників. Звичайно, і на цьому з'їзді пролунало декілька виступів, від яких злякається кожен соціал-демократ як інтернаціоналіст. Але противагою цим проявам націоналізму є той факт, що чеське партійне керівництво доручило виголосити доповідь з національного питання товаришу, який в Чехослов'янській соціал-демократії рішуче стоїть на позиціях інтернаціоналізму, і що ця доповідь, у якій ідеї інтернаціоналізму стали визначальними і в якій автор відкинув, як небезпечну, опортуністичну націоналістичну позицію, отримала загальну підтримку на з'їзді. Безжодних сумнівів інтернаціональні позиції в рядах чеського пролетаріату посилюються і тому близька можливість об'єднання різних національних партій Австрійської соціал-демократії»³⁷.

Характерним було і те, що саме ліберецька газета відзначила той факт, що зміст і форма реферату Шмераля були складені у найбільш прийнятній для німецьких соціал-демократів формі. Були сподівання, що такий реферат буде позитивно сприйнятий німецькими товаришами, але коротке повідомлення «Арбайтер Цайтунг» не свідчило про це. Лише Ліберецька організація гідно оцінила реферат Шмераля³⁸.

Загалом, робота з'їзду Чехослов'янської соціал-демократії була прийнята добре. Чеська соціал-демократична преса вітала його. Преса німецької соціал-демократії хоча і широко, але стримано і без критичних зауважень опублікувала матеріали з'їзду.

Після з'їзду національна проблема була найбільш актуальною в Чехослов'янській робітничій партії. Продовжував розробляти її і Шмераль.

У 1909 р. в журналі «Академія» була опублікована найбільш відома історична праця Шмераля – «Національне питання в соціал-демократії до Хайнфельдського з'їзду». Вона мала надзвичайну актуальність, була значним внеском чехослов'янської соціал-демократії в дискусію про принципи і шляхи вирішення національного питання в Австрії. Безпосереднім імпульсом написання праці було двадцятиріччя Хайнфельдського з'їзду. Як досвідчений спеціаліст, він вирішив шукати ключ до аналізу і можливих шляхів вирішення проблеми в аналогії з минулим, насамперед з початковим періодом робітничого руху. Розуміючи важливість цього для подальшого розвитку соціал-демократич-

ного руху в Ціслейтанії, він писав: «Чим далі австрійські соціал-демократи будуть відтерміновувати розробку чіткої і ясної позиції в національному питанні, тим важче буде потім вийти із гострих національних протиріч, тим гостріше буде національне питання в наших власних рядах, не зможемо повністю зрозуміти національних суперечок в партії, менше всього будемо зрозуміти один одного. Бути носієм національної згоди є для майбутнього періоду головним історичним завданням в Австрії. Якщо наше покоління не мало для цього достатньо волі та здібностей... Не можна собі уявити страшнішої катастрофи, коли ці суперечності в майбутньому приведуть до повного національного розколу соціал-демократії, розколу, який означав би не лише відчуження однієї групи від іншої, але і призвів би до братовбивчої боротьби між робітниками різних національностей»³⁹.

Базуючись на історичному огляді розвитку робітничого руху в Австрії, Шмераль вказав на факт посилення опортунізму і поставив вимогу, щоб усі національні соціал-демократичні партії боролись за вироблення єдиної точки зору з національного питання⁴⁰. Він намагався довести, що відхід від принципових позицій робітничою партією буде мати наслідком привнесення націоналізму в її ряди: «Політичний опортунізм приводить до опортунізму національного, – писав він, – який примушує партію враховувати і аналізувати позиції дрібнобуржуазних національних противників серед власного народу, щоб до національних суперечок, національного питання підходити обережно і по суті»⁴¹.

Розкритикувавши низку підходів до національних проблем, Шмераль спробував на основі історичного аналізу надати соціал-демократичним проектам вирішення національного питання «в цілому позитивний зміст». Виходив із того, що «соціал-демократія Австрії, незважаючи на національність, повинна мати єдину волю, єдину програму, єдину політику», що повинна «створити дух взаємної довіри, дух єдності серед робітників різних національностей». На його думку, цього можна було досягти єдиним способом: соціал-демократи однієї нації повинні виступати на захист справедливих вимог нації іншої і боротися проти націоналізму у власних рядах. Тим самим Шмераль висловив загальні принципи єдиної можливої політики соціал-демократичної робітничої партії в багатонаціональній державі. А практичні принципи здійснення цих вимог у Шмерала були такі, як і в партійного керівництва – австромарксистська програма культурно-національної автономії.

Таким чином, у праці «Національне питання в соціал-демократії до Хайнфельського з'їзду» Шмераль зумів на основі історичного аналізу розвитку соціал-демократичного руху і його ставлення до національних проблем розкрити основу націоналізму як складової частини капіталістичної ідеології і політичної практики, відкинути його як несумісний з інтересами робітничого класу і прийти до принципу пролетарського інтернаціоналізму.

Національна проблема в Австрії знову стала найбільш актуальною проблемою для чеських соціал-демократів. Перед її лідерами

стояло питання: як реорганізувати монархію, щоб народи могли мирно в ній жити? Вихідним пунктом було те, що чехи не можуть існувати поза Австрією. В рядах партії розуміли, що програма 1899 р. є надто загальною і недостатньою, але не було нікого, хто б запропонував кращу. Пропозиції про формулювання закону про охорону меншин, про мови в установах і т.д. – це все були лише окремі моменти. Проект «однаціональної держави», про який говорив Ф. Поллак, насправді був одним із «двох шляхів» для досягнення незалежності чеського народу, але і тут автор мав на увазі більше другий варіант, тобто «спільну федерацію з повною рівноправністю»⁴². Й. Гудец справедливо критикував аргументи Реннера про те, що Австро-Угорщина бореться на Балканах проти російського царизму, а сам пропонував партії національну програму тільки для чехів⁴³.

Згідно рішення з'їзду виконком Чехослов'янської робітничої партії розпочав підготовку переговорів з іншими соціал-демократичними партіями Австрії, насамперед з німецькими соціал-демократами. Була створена комісія у складі 7 осіб, завданням якої була подальша розробка національної програми на основі рішень з'їзду. Членами її були Й. Гудец, А. Майсснер, Ф. Модрачек, Ф. Соукуп, Б. Шмераль, Ф. Томашек і В. Тусар. З персональної точки зору склад комісії був логічно вірним. Модрачек, Майсснер, Гудец належали до знавців національного питання. Тусар представляв у комісії моравську частину Чехослов'янської соціал-демократії з її специфічними проблемами. Томашек був представником соціал-демократичної організації віденських чехів, а Соукуп як член виконкому і представник Чехослов'янської партії в Міжнародному соціалістичному бюро, Шмераль як референт на з'їзді та новообраний член виконкому. Передбачалося, що ця робоча група розробить загальні положення, які будуть запропоновані виконкому. Такі ж положення повинні були розробити і німецькі соціал-демократи та обговорити разом з чеськими делегатами. Але це були тільки плани, яким не судилося було здійснитися. Протилежні позиції з питань про організацію профспілок посиляли відцентрові тенденції в австрійській соціал-демократії. Спроба Шмералю зберегти єдність робітничого руху монархії Габсбургів не вдалася. Свідченням цього були рішення з'їзду Чехослов'янської соціал-демократичної партії 1910 р.

У 1911-1918 рр. Шмераль був депутатом Імперської ради (обраний в жижковському виборчому окрузі)⁴⁴.

Точку зору чеських соціал-демократів, що чеське питання може бути вирішене тільки в рамках Австро-Угорщини, Шмераль підтвердив і на XI-ому з'їзді Чехослав'янської соціал-демократії, який відбувся у грудні 1913 р. в Празі (Жофині). Найбільш важливою частиною програми з'їзду був реферат Шмералю «Чехослав'янська соціал-демократія і подальші можливості і цілі розвитку Австро-Угорщини». Зокрема, він відзначив: «Ціком добре можемо уявити собі період, віримо що він прийде, бажано, щоб прийшов, коли вся Європа буде становити єдине еконо-

мічне утворення, велику республіку сполучених держав, в яких не сучасна державна територія, але кожна нація буде основою для автономної одиниці... Така політична організація мислиться тільки як наслідок перемоги соціалізму»⁴⁵.

На основі реферату Шмерала була прийнята резолюція, в якій чеські соціал-демократи однозначно і чітко висловились за Австро-Угорщину як найкращу форму державної організації Центральної Європи: «Чехослов'янська соціал-демократична робітничка партія відкрито заявляє, що її метою є революційне перетворення економічної організації суспільства, перебудова приватних форм власності на засоби виробництва і розширення виробництва. Але, визнаючи, що завоювання політичної влади пролетаріатом є необхідним засобом для досягнення цієї мети, вона не тільки не протиставляє це поняття державній організації, а, навпаки, розглядає державу як пряму умову своєї боротьби і своєї діяльності. За даних відносин в Європі і з погляду міжнародної рівноваги, з точки зору миру, а також з точки зору найбільш сприятливих умов розвитку націй в Центральній Європі, і не в останню чергу з точки зору нації і чеського пролетаріату визнаємо за необхідне зробити все, що дійсно сприяє збереженню і розвитку великого, державно організованого економічного комплексу в Центрі Європи, історичним виразом якого сьогодні є Австро-Угорщина. З одного боку, щоб висловити ставлення партії до історичних ідеалів деяких груп чеської національної боротьби, з другого боку, щоб чітко висловитися за співробітництво з партіями інших національностей, з'їзд категорично заявляє, що Чехослов'янська соціал-демократична робітничка партія розглядає дану державу як історичну основу своєї діяльності..., і що всі інші ідеї, особливо тенденції, які в політиці звично характеризуються як пангерманізм і панславізм, вона вважає несумісними з інтересами чеського робітничого класу...»⁴⁶.

Отже, Шмераль у рефераті і запропонованій резолюції мотивував необхідність збереження Австро-Угорщини як форми державної організації Центральної Європи: а) був переконаний у природних перевагах великого економічного комплексу, яким повинна була залишатися Австро-Угорщина; б) не вірив в життєздатність самостійної чеської держави; в) цілком у дусі австромарксизму вважав Австро-Угорщину найкращим місцем захисту інтересів чеського народу на противагу Німеччині і Росії; г) відкидав доктрину чеського історичного державного права і пангерманізм; д) хотів попередити розвиток, який вів Австро-Угорщину до все більш тісної залежності від Німеччини створенням передумов для формування «Серединної Європи»; е) хотів попередити перехід німецько-австрійської соціал-демократії з позиції «австрійства» на великогерманські позиції; ж) бачив у Австро-Угорщині фактор європейської рівноваги, її загибель, на його думку, означала б довготривалу дестабілізацію регіону, яка супроводжувалася б війнами.

Шмераль був переконаний, що подальше існування Австро-Угорщини вигідне всім народам, які живуть в ній, в тому числі і

німцям. «Німці в Австрії повинні позбутися мрії, що вони надали будуть утримувати за собою привілеї, які мали досі. Але завжди, за рівноправності всіх, внаслідок свого кількісного росту, вони будуть першими серед рівних. Що для них краще, бути першими серед рівних, чи бути п'ятим колесом до прусського воза? Як для нас, так і для них лише Австро-Угорщина може бути воротами для економічного і культурного проникнення на Південь і Південний Схід Європи»⁴⁷.

Загалом, резолюція XI з'їзду не включала в себе чогось нового, була вершиною лінії Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії в національному питанні.

Багато виступаючих на з'їзді підтримали реферат Шмерала і тези запропонованої резолюції. А сама резолюція в її кінцевому варіанті була прийнята одностайно. Чехослов'янська соціал-демократична робітничка партія йшла назустріч світовій імперіалістичній війні із рішенням з'їзду, у якому було чітко заявлено, що вирішити чеське питання можна лише в рамках Австро-Угорщини. Навіть «Арбайтер цайтунг» писала, що з'їзд «став палким закликком до збереження Австрії»⁴⁸.

Не можна не визнати, що подібні роздуми і побоювання мали під собою певний ґрунт. Наявність по сусідству з Австро-Угорщиною більш сильних імперіалістичної та агресивної Німеччини, монархічної Росії робило існування самостійної чеської або чехословацької держави без підтримки ззовні надто проблематичним. Враховуючи цю обставину, Ленін ще безпосередньо напередодні Першої світової війни писав: «Таким чином створилось надзвичайно своєрідне становище: з боку угорців, а потім і чехів [помітне] тяжіння якраз не до відокремлення від Австрії, а до збереження цілої Австрії саме в інтересах національної незалежності, яка могла б бути зовсім розчавлена більш хижими і сильними сусідами»⁴⁹.

Перед війною йшлося не лише про особисту позицію Шмерала про збереження Австро-Угорщини. Австромарксизм підтримував провідні чеські політики з огляду на побоювання перемоги пангерманізму⁵⁰. Один із функціонерів чеських есдеків Л. Вінтер в журналі «Наша революція» писав: «Ми боялися, що посилення Німеччини буде небезпечним для чеської нації і вважали тодішню структуру в Центральній Європі необхідною, не повинно було здійснитися об'єднання всіх німців. Тому ми намагалися примусити німецьких соціал-демократів в Австрії зайняти конкретну позицію щодо центральноєвропейських проблем і відкрито висловитися проти великонімецьких прагнень. Шмераль передбачав, що цього можна досягнути, висловившись чітко за Австрію; вважав, що так повинна діяти і австрійська (німецька) соціал-демократична партія... Празька резолюція від 1913 р., згідно задуму автора, повинна була стати зброєю проти великонімецьких тенденцій, які все більш посилювалися»⁵¹.

Незважаючи на триумф націоналізму у роки світової війни і в період після неї, розвиток світової історії в ХХ ст. показав і його деструктивні наслідки.

Заява про революційне перетворення суспільства шляхом завоювання пролетаріатом політичної влади як завдання робітничого класу свідчила, що спроба крайньооправих елементів взяти гору у партії не увінчалась успіхом. Обґрунтована була і критика на адресу націоналістичних ідеологій – пангерманізму і панславізму, які орієнтувались на найреакційніші сили тодішньої Європи – німецький імперіалізм і царське самодержавство. Зрештою, заслугове на увагу і спроба знайти якийсь водорозділ між політикою «своїх» буржуазії і самостійною класовою лінією пролетаріату. Але в кінцевому рахунку, як показали подальші події, ставка на Австро-Угорщину не виправдалась. Вона мала два принципово слабких місця: 1) рахувалась тільки з еволюційним розвитком даних відносин, без війни і революції, які створили зовсім нову ситуацію, в якій передвоєнні плани, дії, концепції безнадійно застаріли; 2) виходила із передумови, що Австро-Угорщину можна еволюційним шляхом реформувати, перетворити в демократичну, національно справедливу і рівноправну для всіх народів державу. Але це була ілюзія. Характер і політика правлячих кіл Габсбургської монархії, їх класовий інтерес, характер національних протиріч, імперіалістичний характер як Австро-Угорщини, так і її могутнього союзника Німеччини виключали можливість, що в Центральній Європі виникне демократичне, федеративне об'єднання націй.

Шмераль рішуче відкидав вирішення чеського питання насильством – національною боротьбою, – і з величезною енергією виступав за чесько-німецьку згоду, яка, на його думку, хоч і не ліквідує національні конфлікти, але суттєво приглушить їх. Він піддав гострій критиці дії правлячих кіл Габсбургської імперії. Шмераль вбачав у націоналізмі ідеологію жорстокого егоїзму, фанатизму і «кулачного» права між народами. Тому вважав його шкідливим для чеської нації як нації малої, яка буде переможена у відкритій боротьбі з більш сильним суперником, доки вирішальним фактором буде гола сила.

Наступні події європейської історії зі всією переконливістю показали, що чеське питання може бути вирішене лише в тісному взаємозв'язку зі силами європейської демократії, песимістичні перспективи чеської держави, якби така виникла, на історичний розвиток не вплинули б. Соціально-політичний розвиток Чехословаччини в 30-х роках, особливо мюнхенська трагедія, цей песимізм Шмерала підтвердив.

Під час Першої світової війни Шмераль взяв повну відповідальність за політику чехослов'янської соціал-демократії, у 1916-1917 рр. був її головою. У 1915-1917 рр. був головним редактором «Право народу». Разом з тим, він повністю не відкидав можливості незалежності. У 1915 р. перед від'їздом одного з майбутніх лідерів чеської еміграції і визвольного руху Е. Бенеша за кордон, Шмераль говорив йому: «Обіцяю Вам, що якщо вигрете, не буду робити після війни нічого іншого, крім сприяння тому, щоб чеський пролетаріат не здійснював впродовж 10-ти років класового бою, і щоб допомагав будувати державу»⁵².

У 1917-1918 рр. в Імперській раді Шмераль представляв партію в Чеському союзі депутатів у статусі заступника його голови. Він проводив лояльну проавстрійську політику. Активізм соціал-демократів був під сильним впливом напрямів передвоєнних з'їздів партії, які підкреслювали необхідність збереження великого державного цілого організму з економічних міркувань і в національній галузі зосередилися на вимогах культурно-національної автономії.

8 квітня 1917 р. в газеті «Право народу» Шмераль відстоював свою тезу про переваги великого, єдиного економічного простору в центрі Європи, відкидав ідею самостійної чеської держави. Додаючи при цьому, що для утворення таких держав потрібна повна поразка Центральних держав, «... якщо б і були поділені державними кордонами народи, які населяють Центральну Європу, їх суперечності між собою стали б перешкодою розвитку свободи і демократії. Більше того, ці держави стали б розмінною монетою в руках великих і сильних держав у їх закулісній грі чи то на Сході, чи на Заході. Мали б свободу, але свободу яничар. Свободу Сербії чи Албанії»⁵³.

Тим не менш, у 1917 р. Шмераль не прийняв пропозицію прем'єра Австрії Зайдлера обійняти посаду міністра громадських робіт, розуміючи, що цим Відень не здобуде підтримки чеської нації⁵⁴.

Однак під час війни підходи до національної проблематики змінилися і соціал-демократія переглянула свою активістську політику. До керівництва партії прийшла група національних радикалів. Шмераль подав у вересні 1917 р. у відставку з ключових функцій в партії, в клубі депутатів і в керівництві Чеського союзу⁵⁵. Він став єдиним чеським політиком, який не підписав «Трикралову декларацію» у січні 1918 р. і не брав участі в урочистій національній присязі навесні 1918 р.⁵⁶

Політична проблематичність відкритого захисту Шмералем австрійської державної ідеї полягала в тому, що будучи пропагандою, вона не могла бути продуктивною. Чеська громадськість, переважно, виступала проти Австрії, вважала її чужою державою, що пригнічує їх⁵⁷. Політична та ідейна поразка Шмерала була наперед визначена його політичними діями до 1914 р.

В умовах подальшого послаблення імперії Габсбургів представники німецьких партій активно виступали за реалізацію своїх програм. Зокрема, 4 жовтня 1918 р. депутати австрійської соціал-демократії заявили про визнання принципу етнічного самовизначення. Це означало заперечення вимог чеського історичного права. У той період, коли Шмераль був об'єктом чисельних нападів, вбачав шлях до самостійної робітничої політики, яка б об'єднала революційну національну програму з соціалістичною програмою. Практично – хай і не успішно – спробував здійснити її за посередництва Соціалістичної ради (заснована у вересні 1918 р.) і нею організованого генерального страйку 14 жовтня 1918 р.⁵⁸. Тоді ж Б. Шмераль визнав німецьке право на самовизначення в чеських землях, а його однопартієць Р. Бехіне навіть виступив проти того, щоб залишити чисто німецькі території у

складі Чехії⁵⁹. Такі пропозиції, з одного боку, послаблювали майбутню чехословацьку державу, але з іншого, могли б у випадку їх прийняття позбавити її від основного дестабілізуючого чинника в міжвоєнний період – судетсько-німецького питання.

Проавстрійська позиція Шмералья стала об'єктом критики вже після утворення ЧСР, на загальнодержавному з'їзді соціал-демократів у грудні 1918 р. Такі дії привели його до рядів і згодом до лідерства у лівіці чехословацької соціал-демократії у 1919 р.⁶⁰. Став провідною постаттю при створенні комуністичної партії. Цей, з першого погляду прямолінійний розвиток, був наповнений низкою внутрішніх і зовнішніх особистих конфліктів. Належав до них перш за все крах його початкової концепції втримати залежність нової інтернаціональної КПЧ від старої робітничої соціал-демократії, тобто провести політичний поворот до більшовизму зі всією партією чи хоча б з її більшістю. З цих міркувань Шмераль навіть після відвідання Радянської Росії 1920 р. довго вагався прийняти «21 умови» Комінтерну, що означало виразний злам в його дотеперішніх поглядах і привело його у травні 1921 р. на трибуну установчого з'їзду КПЧ. Об'єктивним наслідком було тільки часткове здійснення повороту партії «зсередини» і політика розколу початкової соціал-демократії на дві принципово ворожі партії. Це надалі суттєво ускладнювало практичну можливість спільної діяльності робітників, за яку Шмераль боровся. Його концепція «єдиного фронту» була в першій половині 20-х років атакована зліва і справа і атаки були спрямовані зокрема проти нього особисто. Це зумовило його відхід з вітчизняної арени в бік міжнародного робітничого руху в Комуністичний інтернаціонал⁶¹.

У 1921-1924 рр. Шмераль був членом вузького виконавчого комітету КПЧ, 1924-1929 рр. і 1936-1938 рр. членом центрального комітету, 1924-1929 рр. – членом політбюро. 1920-1929 рр. був депутатом Національних зборів від компартії, 1935-1938 рр. – сенатором. 1921 р. був на III конгресі обраний членом виконавчого комітету Комінтерну⁶².

Національно-політичні проблеми ЧСР використовував і СРСР з метою посилення свого впливу на місцевих комуністів. Наприклад, 17 червня-8 липня 1924 р. у Москві відбувся п'ятий конгрес Комінтерну⁶³. В одній зі своїх резолюцій він підтримав боротьбу словаків за незалежність, а у випадку потреби – навіть до відокремлення від ЧСР⁶⁴. Крім того, п'ятий конгрес Комінтерну вирішив, що існує одна українська проблема у Польщі, Румунії і ЧСР і що її можна остаточно розв'язати тільки приєднавши українські землі тих держав до радянської України⁶⁵. Самі діячі КПЧ переважно підтримували концепцію «чехословацької» нації і централізований устрій. Винятком з них був один з лідерів КПЧ Б. Шмераль. У політиці щодо національних меншин він вважав необхідним діяти «по-швейцарськи», з децентралізацією державного апарату, широкою регіонально-комунальною автономією, особливо в сфері шкільництва, забезпеченні права кожного громадянина на спілкування з державними органами своєю рідною

мовою. Зрештою, II з'їзд КПЧ у жовтні 1924 р. формально підтвердив директиви п'ятого конгресу Комінтерну з визнанням принципу «самовизначення аж до відокремлення»⁶⁶.

Але внутрішні проблеми КПЧ були і надалі об'єктом уваги Комінтерну, про що свідчить виступ Йосипа Сталіна на засіданні цього органу 27 березня 1925 р. Поряд з аналізом стану справ в КПЧ, він піддав гострій критиці погляди Б. Шмералья з тактичних і стратегічних питань класової боротьби і національних проблем в Чехословаччині, звинуватив його у нерозумінні ленінської теорії імперіалізму як останньої стадії капіталізму і що він не поділяв тези про негайну підготовку соціалістичної революції в Чехословаччині⁶⁷.

Формування уряду загальнонаціональної коаліції не стабілізувало політичну систему країни. Це засвідчив початок роботи новообраного парламенту, на першому засіданні якого 18 грудня 1925 р. відбулася сцена, що відображала ситуацію у багатонаціональній ЧСР. Коли представники правлячої коаліції співали чехословацький гімн «Kde domov můj», словацькі національні партії почали співати «Hej Slovane», судетські депутати виконували німецький гімн «Deutschland, Deutschland, über alles», а комуністи – «Інтернаціонал»⁶⁸. Програмні виступи багатьох депутатів у парламенті засвідчили їх політичний радикалізм у національній політиці. Наприклад, 18 грудня 1925 р. Б. Шмераль висловився за надання конституційного права кожній нації на повне самовизначення аж до відокремлення⁶⁹.

З 1926 р. Б. Шмераль постійно працював у виконкомі Комінтерну, який йому доручав різні завдання поза територією ЧСР. Наприклад, у 1926 р. Шмераль організував міжнародну акцію на захист угорського комуніста М. Ракоші, 1927 р. займався проблематикою китайської революції, 1928 р. брав участь у підготовці і роботі з'їзду Монгольської народної революційної партії.

Погляди Шмералья привели його на праве крило партії. Позицію, яку відстоював, отримала пізніше, 1929 р., на п'ятому з'їзді КПЧ нахабний ярлик «шмералізм», який мав бути синонімом соціал-демократизм. Тим не менш до тієї доби КПЧ даний «шмералізм» по суті взяла до уваги і своєю участю в Комінтерні втримала в певних межах. Дилему, на яку претендував Шмераль, згодом вирішило керівництво К. Готвальда однозначним підпорядкуванням Комінтерну⁷⁰.

На початку 1930-х рр. Б. Шмераль приїздив до Чехословаччини, пропагував прорадянські погляди, став засновником Союзу приятелів СРСР і його друкованого органу «Світло рад», був його головним редактором (1932-1933 рр.). У 1933-1934 рр. він продовжив роботу у Комінтерні. За дорученням їздив до Берліна, Парижа, Брюсселя, на Середній і Близький Схід, восени 1934 р. – знову від'їжджав до Монголії. 1935 р. брав участь в підготовці і в дискусії VII конгресу Комінтерну і був обраний членом його контрольної комісії. З 1936 р. побував в Чехословаччині, Москві, Парижі, Брюсселі тощо і виконував завдання Комінтерну в боротьбі проти небезпеки фашиз-

му. 1937 р. повернувся на батьківщину, був сенатором. Енергійно включився в боротьбу на оборону республіки. Під час травневої і вересневої чехословацьких криз 1938 р. декілька разів закликав в публічних промовах прибічників КПЧ до безумовної підтримки уряду ЧСР і боротьби проти фашизму. 16 вересня 1938 р. за рішенням керівництва КПЧ відлетів до Радянського Союзу. Співпрацював в еміграційному керівництві КПЧ з К. Готвальдом. Помер у Москві після довгої і важкої хвороби⁷¹.

Примітки:

1. Galandauer J. Bogumír Šmeral 1880-1914 / J. Galandauer. – Praha, 1981. – 336 s.; Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, proektý, perspektivy / J. Galandauer. – Praha, 1988. – 347 s.; Galandauer J. Od Heinfeldu ke vzniku KSČ. Ceske dělnicke hnutí v letech 1889 – 1921 / J. Galandauer. – Praha, 1986. – 377 s.
2. Kolečka J. Národnostný programy pro střední a jihovýchodní Evropu. Z dějin socialisticke teorie národnostný otázky 1848–1917. Od Marxe k Leninovi / J. Kolečka. – Brno, 1977. – 431 s.; Kolečka J. Rozkol socialni demokracie na autonomisti a centralisty v roce 1910 a činnost centralistica socialni demokracie v letech 1911-1919 / J. Kolečka // Slezský sborník. – 1956. – Č.1. – S.1-27.
3. Křížek J. Dělnicke hnutí v Předlitavsku a některá problemý středoevropskeho vývoje do roku 1914 / J. Křížek // Sborník k problematice dějin imperialismu. – Praha, 1981. – Sv.11. – S.75-97.
4. Šolle Z. Die tschechische Sozialdemokratie zwilischen Nationalismus und Internationalismus / Z. Šolle // Archiv fur Sozialgeschichte. – Hannover, 1969. – Bd. IX. – S.190-260.
5. Urban O. Česka společnost / O. Urban. – Praha, 1982. – 691 s.; Urban O. Bogumír Šmeral a František Modraček jako představitelé dvou ideologických linií v česke socialni demokracii před první svetovou valkou / O. Urban // Československý časopis historický. – 1967. – Ročník XV. – Číslo 4. – S.432-444.
6. Kolař F. Historický materialismus v raných historických pracích Bohumira Šmerala / F. Kolař // Sborník k dějinám 19 a 20 století. – Praha, 1984. – S.61-82.
7. Mommsen H. Die Sozialdemokratie und Nationalitätenfrage in habsburgischen Vielvölkerstaat / H. Mommsen. – Wien, 1963. – Bd.1. – 453 s.; Mommsen H. Arbeiterbewegung und nationale Frage / H. Mommsen. – Göttingen, 1979. – 186 s.
8. Löw R. Der Zerfall der «Kleinen Internationale». Nationalitätenkonflikte in der Arbeiterbewegung des alten Österreich (1889-1914) / R. Löw. – Wien, 1984. – 326 s.
9. Šmeral B. Kdo jsou a co chtějí sociální demokraté? / B. Šmeral. – Praha, 1906. – 95 s.; Šmeral B. Národnostní otázka v socialni demokracii až do sjezdu heinfeldskeho / B. Šmeral. – Praha, 1956. – 91 s.; Šmeral B. Historické práce 1908-1940 / B. Šmeral. – Praha, 1961. – 510 s.; Šmeral B. Marxův dějinný materialismus / B. Šmeral // Akademie. – 1908. – S.241-246; Šmeral B. Výbor z díla. Díl I. 1902-1921 / B. Šmeral. – Praha, 1981. – 493 s.; Šmeral B. Na prahu nové éry / B. Šmeral // Akademie. – 1907. – S.34-40.
10. Protokol VII sjezdu Československe socialne demokraticke strany dělnicke na Vinohradech ve dnech 22-25 prosince 1906. – Praha, 1906. – 78 s.; Protokol VIII sjezdu Československe socialne demokraticke strany dělnicke. – Praha,

1907. – 84 s.; Protokol IX sjezdu Československe socialne demokraticke strany dělnicke konane ve dnech 5-8 zaří 1909 na Smichove. – Praha, 1909. – 197 s.; Protokol XI řadného sjezdu Československe socialné demokraticke strany dělnicke. – Praha, 1914. – 214 s.; Protokol XII sjezdu Československe socialne demokraticke strany dělnicke, konaneho ve dnech 28 a 30 prosince 1918 v Reprezentačním dome v Praze. – Praha, 1919. – 210 s.
11. Hlušíčková R. Šmeral / R. Hlušíčková // Politická elita meziválečného Československa. 1918–1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha, 1998. – S.248.
  12. Hlušíčková R. Šmeral... – S.250.
  13. Galandauer J. Vogumír Šmeral 1880-1914... – S.49.
  14. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки) / Ю.І. Поп. – Вінниця, 1996. – С.20.
  15. Šmeral B. Na prahu nové erý ... – S.34.
  16. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.63.
  17. Galandauer J. Vogumír Šmeral 1880-1914... – S.67.
  18. Protokol VIII sjezdu Československe socialne demokraticke strany dělnicke. – Praha, 1907. – S.84.
  19. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.64.
  20. Šmeral B. Marxův dejinný materialismus... – S.241-245.
  21. Hlušíčková R. Šmeral. Politická elita meziválečného Československa. 1918–1938. Kdo byl kdo za první republiky. – Praha, 1998. – S.249.
  22. Hlušíčková R. Šmeral... – S.248-250.
  23. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.23.
  24. Galandauer J. Vogumír Šmeral 1880-1914... – S.86.
  25. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.64-65.
  26. Šmeral B. Výbor z díla. Díl I. 1902-1921... – S.158.
  27. Šmeral B. Výbor z díla. Díl I. 1902-1921... – S.136.
  28. Šmeral B. Výbor z díla. Díl I. 1902-1921... – S.156.
  29. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.70.
  30. Löw R. Der Zerfall der «Kleinen Internationale»... – S.286-290.
  31. Galandauer J. Vogumír Šmeral 1880-1914... – S.172.
  32. Protokol IX sjezdu Československe socialne demokraticke strany dělnicke konane ve dnech 5-8 zaří 1909 na Smichove. – Praha, 1909. – S.163-164.
  33. Protokol IX sjezdu Československe socialne demokraticke strany dělnicke konane ve dnech 5-8 zaří 1909 na Smichove. – Praha, 1909. – S.151.
  34. Galandauer J. Vogumír Šmeral 1880-1914... – S.119.
  35. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.74.
  36. Galandauer J. Vogumír Šmeral 1880-1914... – S.119.
  37. Galandauer J. Vogumír Šmeral 1880-1914... – S.120-121.
  38. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.74-75.
  39. Šmeral B. Národnostní otázka v socialni demokracii až do sjezdu heinfeldskeho... – S.37.
  40. Šmeral B. Národnostní otázka v socialni demokracii až do sjezdu heinfeldskeho... – S.102.
  41. Šmeral B. Národnostní otázka v socialni demokracii až do sjezdu heinfeldskeho... – S.60.

42. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.76.
43. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.76.
44. Hlušíčková R. Šmeral... – S.250.
45. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919) / F. Peroutka. – Praha, 2003. – S.319.
46. Protokol XI řadného sjezdu Československé socialistické strany dělnické. – Praha, 1914. – S.139-141.
47. Šmeral B. Výbor z díla. Díl I. 1902-1921... – S.241.
48. Kolejka J. Národnostný programy pro střední a jihovýchodní Evropu... – S.310.
49. Поп Ю. І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.80.
50. Protokol XII sjezdu Československé socialistické strany dělnické, konaného ve dnech 28 a 30 prosince 1918 v Reprezentačním domě v Praze. – Praha, 1919. – S.46.
51. Galandauer J. Od Heinfeldu ke vzniku KSČ... – S.140-141.
52. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919)... – S.330.
53. Поп Ю.І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки Першої світової війни / Ю.І. Поп. – Вінниця, 1996. – С.31.
54. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919)... – S.325.
55. Hlušíčková R. Šmeral... – S.248-250.
56. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919)... – S.326.
57. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку ХХ ст. (1900-1914 роки)... – С.80-81.
58. Hlušíčková R. Šmeral... – S.250.
59. Peroutka F. Budování státu. I-II (1918-1919)... – S.31, 58, 812-813.
60. Hlušíčková R. Šmeral... – S.250.
61. Ibidem.
62. Ibidem.
63. Rupnik J. Dějiny Komunistické strany Československé. Od počátku do převzetí moci / J. Rupnik. – Praha, 2002. – S.66.
64. John M. Československý stát (1914–1938) / M. John. – Praha, 1994. – S.112.
65. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці, 1998. – С.164.
66. Rupnik J. Dějiny Komunistické strany Československé... – S.118.
67. Правда. – 1925. – 29 марта. – № 72.
68. Klimek A. Voj o Hrad. 1. Hrad a Pětka. Vnitropolitický vývoj Československa 1918–1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví / A. Klimek. – Praha, 1996. – S.365.
69. Мухтасипов М. Торжество правды. Из истории борьбы за становление ленинской интернациональной и национальной политики рабочего класса Чехословакии и его коммунистического авангарда / М. Мухтасипов. – М., 1983. – С.83.
70. Hlušíčková R. Šmeral... – S.250.
71. John M. Československý stát (1914–1938)... – S.337.

Yuriy Pop, Alexandr Kravchuk, Natalya Melnyk

***EVOLUTION OF BOHUMIR SHMERAL'S THINKING
ON THE CZECH NATIONAL QUESTION
(THE END OF XIX – THE FIRST QUARTER OF XX CENTURIES)***

Evolution of B. Shmeral's thinking on the Czech national question in the Habsburg Empire from the nineteenth century to the establish-

ment of the Czechoslovak Republic in 1918 is analyzed in the article. Shmeral's political activity during the interwar period is described.

Key words: *Austria-Hungary, B. Shmeral', social-democratic working party, Czech lands, people, nation, national question.*

Юрий Поп, Александр Кравчук, Наталья Мельник

**ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ БОГУМИРА ШМЕРАЛЯ НА ЧЕШСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС (КОНЕЦ XIX – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XX вв.)**

В статье исследуется эволюция взглядов Б. Шмералья на чешский национальный вопрос в империи Габсбургов с конца XIX в. и до образования Чехословацкой республики в 1918 г., а также показана его политическая деятельность в межвоенный период.

Ключевые слова: *Австро-Венгрия, Б. Шмераль, социал-демократическая партия, чешские земли, народ, нация, национальный вопрос.*

Отримано: 2.09.2014.

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 930.2(44+(47+57))«1939/1945»

Олександр Лисенко
(Київ)

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНСЬКОГО Й ГІТЛЕРІВСЬКОГО РЕЖИМІВ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті окреслюється національна політика сталінського та гітлерівського режимів та розглядається проблема методологічних підходів до її вивчення.

Ключові слова: сталінський режим, нацистська доктрина, національна політика, терор, репресії, антисемітизм.

У 1918 р. М. Бердяєв писав: «Проблема націоналізму і проблема імперіалізму дуже загострені світовою боротьбою народів. У галузі думки одним з плодів нинішньої війни буде філософія націоналізму та філософія імперіалізму»¹.

Великий філософ був переконаний, що коли після Першої світової війни Росія претендуватиме на роль світової держави, їй необхідно буде докорінно змінити національну політику. «Велика світова імперія, – зазначав він, – в основі якої лежить сила, а не слабкість пануючого національного ядра, не може вести націоналістичної політики, що викликає зло у тих народів, які вона охоплює, навіть всім нелюбов до себе і жагу визволення... Російська (русская) політика може бути лише імперіалістичною, а не націоналістичною, й імперіалізм наш, за нашим становищем у світі, має бути щедро-дарчим, а не хижачко-відбираючим»².

Дещо по-іншому трактує російський націоналізм та імперіалізм Р. Конквест. Стверджуючи, що російський націоналізм виник порівняно недавно, він наголошує: «Російська імперія завжди розглядалася не як етнічна чи культурна цілість, а як просто імперія: слово «російський» стосується саме імперії, воно не має етнічної конотації слова «русский». Це слово символізує саму імперію, безперечно, російську й православну за змістом, але ідентифіковану так лише частково.

Це правда, що давня (й поступова) анексія Росією України призвела до придушення українських культурних інституцій... Відомо, що Російська держава, більше, ніж будь-яка інша, засновувалася на принципі, який суперечив нормальному розумінню громадянства»³.

Відсутність громадянського суспільства, з одного боку, створювала передумови для виникнення тоталітаризму, а з іншого – сприяла оформленню опозиції у національно-визвольні рухи.

Проукраїнську риторику радянського керівництва слід розглядати виключно як обумовлений прагматичними міркуваннями технологічний інструментарій. Підтвердженням цього є не тільки покваліфіковане припинення необережного експерименту з українізацією, процес над Стілкою визволення України, розгортання боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» тощо, а й конкретні кроки Кремля в Західній Україні 1939-1941 рр. Свідомо протиставляючи поляків українцям, Кремль загравав з національними почуттями останніх. «Возз'єднання» Західної України із загальноукраїнським материком мало на меті продемонструвати турботу більшовиків про долю українського народу й стимулювати його лояльність щодо сталінського режиму. Однак сама природа системи, виплекана «кремлівськими мрійниками», що не могла і дня прожити без жертв, запустила механізм терору в західному регіоні. Його розпізнавальні сенсори реагували на етнічні, релігійні, політичні, морально-психологічні, соціокультурні та будь-які інші ознаки нелояльності, а ненаситне нутро захоплювало все більше людей.

Однією з особливостей політики «червоного імператора» у сфері національних стосунків (як і в інших галузях суспільного життя) стало поєднання превентивних заходів з тими, які були детерміновані певними обставинами. У першому випадку йшлося не лише про справжню, але й уявну опозицію режимові. Вважаючи Польщу ворожою державою, радянське керівництво відразу після ліквідації Другої Речіпосполитої вдалося до масштабних депортацій т.зв. «польських осадників», які разом з біженцями налічували 210,6 тис. осіб⁴. Водночас радянська влада почала загравати з українською спільнотою краю, протегуючи її соціально-економічному, і культурно-освітнім зусиллям. Так, радянські спецслужби з першого дня перебування в західних областях республіки системно відстежували всіх, хто міг становити хоча б потенційну загрозу новій владі: інтелігенцію, священників, членів націоналістичного підпілля. Про «результативність» їхньої роботи свідчить кількість в'язнів – 34 тис., – які утримувалися у в'язницях регіону. Не зумівши вивезти всіх їх на схід, Берія дав наказ про фізичне знищення бранців. Подібна доля чекала на багатьох польських військовополонених, громадських і політичних діячів.

Інтелігенцію, селян, робітників, священників тисячами розстрілювали у в'язницях в перші дні війни, коли, можливо, саме цих набоїв не вистачало, аби стримати ворожу навалу.

До категорії «ворожих» народів потрапили етнічні німці, які проживали на території Союзу. За «посібництво гітлерівським загарбникам», «ворожу налаштованість до Рад» з різних куточків країни, у т.ч. зі Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Харківської областей і Криму почали виселення німецьких родин. Надумана фальсифікація презумпції їх вини не викликає жодного сумніву.

З 1943 р. настала черга «детермінованих» репресалій. Але, як і в першому випадку, в їх основі лежить система колективного заручництва за національною ознакою. У 1944 р. з Кримського півострова депортовано 229 тис. татарів, греків, болгарів, вірмен. З вересня 1944 р. пішов потік спецпереселенців із Західної України – «членів родин оунівців»⁵.

Однак Сталін не був би самим собою, коли б обмежився лише терором проти цілих народів. Ще в ході війни розпочалася широко закроена антиунійна акція, внаслідок якої з весни 1946 р. припинила існування Греко-католицька церква – одна з найбільш авторитетних інституцій, яка підтримувала національно-демократичний політикум та ідею суверенності України.

Показово, що інтенсивність каральних акцій режиму практично не залежала від зовнішньополітичної і внутрішньополітичної ситуації. У 1939-1941 рр. їх можна пояснити бажанням ліквідувати потенційну «п'яту колону» з антикомуністично налаштованих «елементів». Коли ж перемоги на німецько-радянському фронті практично визначили кінцевий результат війни, Сталін вдався до тривіальної помсти цілим народам і категоріям населення: «остарбайтерам», військовополоненим та ін.

Чим можна пояснити такі масштабні репресії, що виходять за межі здорового глузду і будь-яких, навіть цинічних розрахунків?

Як це не дивно звучить, – Сталін боявся. Боявся народів, вождем яких його величали, боявся втратити контроль і владу над ними, яку суто по-азійськи розумів як всевладність тирана і позазмарного мешканця Олімпу.

Більшовицький алгоритм управління і технологія влади формувалися в руслі філософії насильства і принципового невизнання соціокультурної множинності і політичного плюралізму. Симфонія між державою і народом в уявленні Сталіна означала тотальне упокорення й уніфікацію усіх форм життя, в т.ч. національного.

Сталінська національна політика – це особливий унікальний феномен, осягнення якого науковцями далеко незавершене. Віддаючи належне більшовицьким захопленням експериментами, «вождь усіх народів» у душі завжди залишався політиком макіавелістського ґатунку, який ніколи з поля зору не втрачав стратегічних цілей, а заради їх досягнення інколи маневрував і йшов на незначні поступки, зазвичай діючи брутальними силовими методами.

Деякими політичними кроками Кремль спробував підкріпити лояльність українських національно свідомих сил. Національним почуттям українців мали лестити орден Б. Хмельницького, перейменування 4-х фронтів в Українські, а державницькі домагання покликані були забезпечити формальні атрибути суверенітету республіки – наркомати оборони і закордонних справ та членство УРСР в ООН.

Користуючись правом переможця, радянський лідер вирішив і «польське питання» на користь «українського», відсунувши західні кордони на «лінію Керзона». Сталін отримав гідну сатисфакцію за приниження і кривди, яких завдала Польща «першій державі соціалізму».

Однак оцінювати «польське питання» виключно через кризу радянсько-польських двосторонніх стосунків, – означає бачити лише частину проблеми. Геополітичний пасьянс склався таким чином, що «польське питання» виявилось у фарватері загальної лінії Москви на зміцнення власних позицій у повоєнній Європі. Це був засіб тиску на союзників і компенсації за морально-політичні втрати за підтримку Англією і Францією Варшави у міжвоєнний період.

В останні 10-15 років було здійснено справжню інтелектуальну атаку на проблему українсько-польських стосунків, причому позиції вітчизняних і польських істориків «притиралися» у безпосередніх контактах, гострих дискусіях, суспільній апробації. Генеральною методологічною лінією для висвітлення питань вважається широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї зі сторін.

Слід визнати, що проблема українсько-єврейських взаємин, особливо в роки Другої світової війни, не пройшла такого «чистилища». І це нез'ясоване, нерозпізнане минуле тягне за собою, не дозволяє висповідатися і чесно дивитися один одному у вічі.

Характер українсько-єврейських стосунків визначався як внутрішніми (суто міжетнічними), так і зовнішніми впливами. Незрідка зовнішні, нав'язані іншими силами чинники виявлялися домінуючими. Згадуваний вже Р. Конквест з цього приводу зазначав: «Поляки, євреї, німці, українці, росіяни, мільйонами жили собі впереміш у стані непевної загальної ворожості. Але тільки з виникненням «наукового» антисемітизму в останні роки XIX ст. антисемітизм став програмою. Ідеєю – хоча й тоді він ще був спорадичним явищем. Громадянська війна в Росії принесла з собою масштабні погроми, але й вони ще були в дусі прадавньої племінної, чи релігійної, чи класової ворожнечі...»

Нацисти, напавши на Радянський Союз, спочатку досить легко могли підбурювати місцеве селянство чинити наскоки на єврейські поселення. Але нарікали, що швидко настала апатія, й операції справжнього геноциду не зустрічали підтримки місцевого населення⁶.

Тут слід визначити відмінності між німецьким антисемітизмом й антисемітизмом українців. Німецька філософська і політична думка, література закладали у суспільну свідомість виключність та обраність німецького народу. Ще задовго до приходу Гітлера до влади Дреус говорив про необхідність творення німецької релігії, релігії героїзму, суто арійської, але не християнської чи антихристиянської⁷. Модифіковану, антихристиянську версію цієї релігії і витворили наці. Саме вона піднесла на ірраціональний рівень месіанське призначення німців і прирікала інші народи, в т.ч. єврейський, на забуття.

Оформлений відповідною організацією і атрибутикою «юдей-більшовизм» став тією рідиною для «промивання мізків», якою відомство Геббельса отруювало населення окупованих територій.

Чи можна з цікавістю відповідальністю сказати, що ці зерна впали на поживний ґрунт? Для цього слід зробити невеликий історичний екскурс Ж. Ковба і М. Гон. Не претендуючи на ви-

черпну картину того, як складалися українсько-єврейські взаємини в минулому, спробуємо зупинитися на кількох, можливо, й не визначальних, та все ж важливих моментах.

Практично кожна більш-менш консолідована етнічна спільнота рано чи пізно вдається до територіальної, економічної, військово-політичної, релігійної, мовної, культурної експансії. Методи і форми поширення свого впливу й завоювання нового життєвого простору у багатьох народів суттєво відрізняються.

Здавна дифузія європейського етнічного компоненту в український та польський соціуми здійснювалися, в основному, через економічні і науково-культурну ніші. Солідаризм і певна замкнутість європейської спільноти, мовні та релігійні відмінності створювали відповідні бар'єри, увінчані дражливими міфами й стереотипами, забобонами і пересудами.

Та все ж, за складної соціально-економічної ситуації саме цей сегмент співжиття виявився ареною конкуренції, з якої час від часу вибухало протистояння у насильницьких формах. Для прикладу, у середині XVII ст. 114 тис. осіб єврейського походження, які мешкали на Правобережжі, отримували зиск від шинкарства. У Галичині споювання місцевого люду і привласнення його землі набуло загрозливого характеру. Населення Комарнянського і Турчанського повіту наприкінці XIX ст. щороку пропівало по 100 тис. крейцерів. У період 1885-1895 рр. євреї скупили в українських селян за півціни 14,4 тис. кв. м. землі (10%).

З XVI ст. одним з найбільших політичних та соціально-економічних заходів уряду Польщі стало запровадження пропінатції, яка відчинила шляхи для швидкого економічного зміцнення єврейства і зuboжіння українців. Все це запрограмувало майбутній конфлікт.

Іншою, більш складною, була ситуація в містах, де, власне, й вирувало політичне життя. ОУН виступала проти всіх держав, які розчленували Україну, а євреїв звинувачували в тому, що вони поділяли комуністичну ідеологію.

Нацистська доктрина базувалася на вищості арійської раси над іншими. Цей догмат став опорним пунктом політичного курсу керівництва III райху у національній сфері. Стратифікація етнічних груп загарбаних територій за расовою ознакою (циган, євреїв) прирікали на цілковите знищення, інших (слов'янські народи) – на часткове «скорочення» (шляхом голоду та фізичної ліквідації), депортації та відокремлення осіб арійського типу.

Керуючись принципом «розділяй і владаруй», гітлерівська окупаційна адміністрація прагнула посягти зерна міжнародного розбрату, зіштовхуючи між собою українців, поляків, росіян, євреїв. Одним з наслідків цієї лінії стала кривава Волинська трагедія, хоча справжні масштаби українсько-польського протистояння значно ширші.

Історикам належить детально вивчити методи, за допомогою яких нацисти, так би мовити «регулювали» українсько-російські стосунки (мовна, етноконфесійна політика, статус «фольксдойче» тощо). Назагал, можна говорити, що в даному випадку Берлін

прагнув обмежити російські впливи в Україні, хоча водночас жорстко лімітував організовані громадсько-політичні вияви української національної свідомості.

Експлуатуючи концепт «іудео-більшовизму», гітлерівська верхівка намагалася виправдати геноцид європейського єврейства. Небезпідставно побоюючись цілковитого несприйняття населенням окупованих територій способу, у який здійснювалося «остаточне розв'язання єврейського питання», нацисти синтезували етнічний і суто політичний компоненти і вивели іудейсько-більшовицьку загрозу в ранг виклику Німеччині та її союзникам. Та якщо політика і практика лідерів III райху щодо євреїв в Україні в принципі з'ясована, то ґрунтовних досліджень зворотного зв'язку, тобто реакції неєврейського населення на Голокост, ступеня його заангажованості (ідеологічної, ментальної, організаційної) в ці акції, участь в русі Опору (ми й донині навіть приблизно не знаємо реальної кількості «праведників миру») явно бракує.

Відтворення загальної картини є неможливим без розкриття форм і засобів діяльності румунських окупаційних властей у південно-західному регіоні України, яка мала свої специфічні риси і спрямування.

До кінця нез'ясованим залишається т.зв. «русинське питання», зокрема у тій частині, яка пов'язана з каналізацією його зовнішніми чинниками. І хоча слід вести мову про комплексне вивчення даної проблеми, все ж є підстави вважати, що найбільш вагомими результатами можна очікувати від з'ясування не етнографічних чинників, а, насамперед, політичних та ментальних аспектів.

На відміну від митців і політиків науковці мають розкiшній привілей: відмовитися від евфемізмів, облудних образів і сумнівної солідарності на будь-якому політичному, етнічному, конфесійному підґрунті і фіксувати правду. Було б зайвим нагадувати, що це і є родова ознака і призначення історичної науки.

Примітки:

1. Бердяев Н. Судьба России / Н. Бердяев. – М., 1990. – С.110.
2. Там же – С.111.
3. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К., 2003. – С.83.
4. Там само – С.85.
5. Бердяев Н. – Вказана праця. – С.104.
6. Конквест Р. – Вказана праця. – С.85.
7. Бердяев Н. – Вказана праця. – С.104.

Olexander Lysenko

SOME METHODOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH ABOUT NATIONAL POLICY OF STALIN'S AND HITLER'S REGIMES DURING THE SECOND WORLD WAR

The author of the article outlines the national policy of Stalin's and Hitler's regimes and the problem of methodological approaches to its study.

Key words: *Stalin's regime, the Nazi doctrine, national policy, terror, repression, antisemitism.*

Александр Лысенко

**НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ СТАЛИНСКОГО И ГИТЛЕРОВСКОГО
РЕЖИМОВ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

В статье очерчивается национальная политика сталинского и гитлеровского режимов и рассматривается проблема методологических подходов к ее изучению.

Ключевые слова: сталинский режим, нацистская доктрина, национальная политика, террор, репрессии, антисемитизм.

Отримано: 24.10.2014.

УДК 303.725.2:323.285

Тетяна Білецька

(Кам'янець-Подільський)

**МЕДІА-ТЕРОРИЗМ ЯК ОДИН ІЗ ПРОЯВІВ
СУЧАСНОГО ТЕРОРИЗМУ**

У статті здійснено спробу проаналізувати фактори виникнення та особливості прояву тероризму в умовах сучасного постмодерного суспільства. Зафіксовано особливості медіа-тероризму, виявлено причини його поширення.

Ключові слова: тероризм, медіа-тероризм, постмодерне суспільство, глобалізація.

На початку третього тисячоліття людство переживає один із найбільш складних і суперечливих етапів політичного розвитку, пов'язаних із зростанням загрози тероризму, що став одним із дієвих та ефективних методів боротьби політичних акторів за владу і вплив. Сучасний політичний тероризм є домінуючим фактором дестабілізації політичної ситуації в багатьох країнах та регіонах. Він суттєво відрізняється від тероризму попередніх періодів історії за масштабами, масовістю жертв, руйнівним впливом на суспільство. Реальною стала небезпека катастрофічних наслідків в результаті можливостей застосування терористами зброї масового знищення і використання ними інших досягнень техногенної ситуації.

Проблема тероризму завжди викликала активні наукові дискусії. Але тероризм в сучасній політичній реальності став явищем відносно новим, надзвичайно складним з точки зору теоретичного осмислення. На сьогодні сформовано багато теорій сучасного тероризму, водночас недосяжність єдиного розуміння даного феномену зумовлена різноманіттям причин і видів тероризму.

Не дивлячись на те, що терористичні методи використовуються дедалі частіше в політичній боротьбі, окремі аспекти тероризму потребують ґрунтового політичного аналізу. Не менш важливими у цьому контексті є також проведення порівняльного аналізу проявів сучасного тероризму, його детермінант, аргументацій і мотивацій цілей, методів та наслідків.

Сучасний тероризм коректує стереотипні уявлення про суб'єктів і об'єктів насилля, про технічні засоби агресії, про їх ме-

тоди та способи реалізації, в межах яких використовуються досягнення техногенної цивілізації. Як наслідок, зростає масштаб тероризму. Він вирізняється зростанням фінансових, матеріальних, інформаційних ресурсів, удосконаленням інфраструктури, можливістю проникнення в органи влади.

Тероризму як серйозній проблемі сьогодення приділили увагу низка вітчизняних та російських дослідників. Зокрема, В. Антипенко, Н. Афанасьєв, О. Бардін, Я. Дашкевич, К. Жаринов, П. Кабанов, К. Петров, М. Требін, В. Устінов та інші. Ними здійснено аналіз тероризму як соціально-політичного явища, розглянуто причинно-наслідкові зв'язки тероризму з розвитком суспільних відносин, вплив на його специфіку соціально-політичної, економічної ситуацій, зосереджено увагу на проблемах сутності та змісту тероризму, його ролі в сучасних геополітичних процесах.

Праці В. Бушанського, Е. Гайдука, В. Каверіна, В. Лунєва, Г. Морозова, Ю. Федорова присвячені аналізу основних форм сучасного тероризму та процесу трансформації терористичної боротьби, дослідженню мотивів дій терористів, а також світоглядного, соціального, психологічного коріння тероризму.

Із соціально-філософських позицій тероризм аналізують такі дослідники як: Є. Грицай, Е. Дубко, А. Дугін, С. Ільїнська, О. Кравицька, Б. Харахаш, А. Яцько.

Досить глибокий аналіз феномену тероризму як форми політичної боротьби та причин поширення цього явища в сучасному світі здійснено у роботах західних науковців, зокрема: А. Камю, Б. Хоффмана, Ч. Джонсона. Ці науковці акцентують увагу на концептуалізації ролі держави у виникненні та реалізації сучасного тероризму, впливі політико-економічних процесів на зміст і спрямованість терористичної діяльності. Специфікою даних робіт є концентрація уваги на проблемі розвитку тероризму в умовах індустріального та постіндустріального суспільств. При цьому залишаються недостатньо вивченими сучасні форми тероризму, серед яких медіа-тероризм.

У зв'язку із появою нових каналів, що забезпечують інтенсивне поширення інформації, ЗМІ стали дієвим суб'єктом міжнародної політики і терористичної діяльності в сучасному постмодерному суспільстві.

Якщо журналісти роблять рекламу терористам неумисно, то останні розглядають її як одну з цілей теракту, хоча перед громадськістю терористи намагаються постати, насамперед, як виконавці певного надзавдання: зміни існуючого ладу, створення національної держави, помсти за кривду співвітчизників тощо. Але, насправді, сам теракт не призводить до досягнення цілей. Часто це лише привід для демонстрації терористами своїх вимог і можливостей. Слідом за самим терактом, зазвичай, його організатори, натхненники і виконавці, публічно «беруть відповідальність» за його здійснення і оголошують, в ім'я чого організовано теракт, а також іноді умови його припинення. Тим самим, навіть не досягаючи яких-небудь значних, головних цілей, вони реалізують цілі

промійні: організація стає більш відомою і «авторитетною», про неї говорять, з нею починають рахуватися. Саме такою «рекламною» логікою керувалася, наприклад, есерівська партія в Росії, за вказівкою якої усі акції Бойової групи партії включали свого роду «підпис» (ініціали «БГ» на кинджалі, дверцятах карети тощо). Заради подібної «реклами» терористи часом поспішають «взяти на себе відповідальність» навіть за не здійснювану ними акцію¹.

Заради справедливості, варто зауважити, що ЗМІ можуть, у залежності від обставин, виступати як посібниками терористів, так і антитерористичним чинником. С. Кара-Мурза влучно зазначив, що в СРСР тероризм успіху не мав (хоча теракти і мали місце) здебільшого тому, що його цілі були недосяжними.

Але відзначимо, що пропаганда своїх ідей і способу діяльності – лише один із аспектів інформаційної війни терористів з існуючим суспільним ладом. Більш небезпечним за наслідками є використання терористичними організаціями «інформаційної зброї» з метою дестабілізації суспільного порядку, державного управління, породження страху, паніки, примусу піти на поступки терористам, капітулювати перед ними. Для досягнення цього активно використовуються спеціальні інформаційні операції, якими супроводжується вчинення терактів.

Демонстрація катастрофічних результатів терактів через ЗМІ (зокрема, контрольовані терористами) значно посилюють ефективність самих актів насильства; галас, що піднімається в деяких ЗМІ щодо даних подій, повтори одних і тих самих жахливих епізодів, об'єктивно сприяють досягненню цілей тероризму: залякуванню населення і влади та прийняттю відповідними посадовими особами і органами необхідних терористам рішень. Такі акції є різновидом спеціальних інформаційних операцій (CIO) і їх прийнято називати операціями, що спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення (СУР). Класичним проведенням подібної операції є теракт 4 березня 2004 р. в Іспанії, що призвів до відмови цієї держави брати участь у військовій операції в Іраку².

Аналізуючи подібні факти, окремі спеціалісти розцінюють їх як появу нового виду тероризму – інформаційного. Останній можна визначити як прямий вплив на психіку і свідомість людей з метою формування потрібних думок і суджень, які певним чином спрямовують поведінку людей.

На практиці під інформаційним тероризмом завжди розуміють такий насильницький пропагандистський вплив на психіку, який не залишає для людини можливостей для критичної оцінки отримуваної інформації. Як правило, це відверто тенденційна інформація, яка досягає своєї мети не за рахунок якості маніпулятивного впливу, а за рахунок її об'єму. Окрім використання офіційних засобів масової інформації, інформаційний тероризм спирається на поширення певного типу чуток.

Інформаційний тероризм породжує у громадян жах, непевність, недовіру до влади, дестабілізує і провокує владу на прийняття неадекватних відповідних заходів для окремих актів тероризму

без комплексної оцінки причин їх скоєння. Подальше життя суспільства протікає в психологічній атмосфері пригніченості, напруженості, у громадян створюється враження про бездіяльність правоохоронних органів і особисту незахищеність. Тим самим порушується нормальний ритм життя, діяльність організацій, установ, підприємств. Останнє веде до погіршення ситуації в економіці, соціальній сфері, розпочинається паніка, безлад, анархія.

Суб'єкт тероризму здійснює теракт, обравши «точку» максимально ефективного впливу. Роль резонатора виконують, як правило, електронні ЗМІ, для яких повідомлення про теракти стали останнім часом однією з найприбутковіших і престижних форм діяльності. Аудиторія тероризму – це телеаудиторія, оскільки останній пропонує для телебачення ідеальну «картинку»: сюжетну напругу, сильні емоції, ірраціональну тривогу тощо³.

Здійснений у точці резонансу і широко трансльований ЗМІ, теракт стає власністю «аудиторії тероризму», тобто тих людей, для яких дані про теракт є підставою для зміни власної позиції або поведінки у бажаний для терористів бік. Цю аудиторію можна умовно поділити на дві підгрупи:

- ✓ референтна група тероризму, тобто та частина громадськості, яка співчуває терористам і розцінює конкретний теракт як привід для звернення громадської уваги до соціальних проблем, що породжують дані негативні явища. Головне завдання референтної групи – доводити до відома властей вимоги терористів не в якості таких, а трансформованих в побажання (вимоги) стривоженої терором громадськості;

- ✓ віктимізована група тобто ті, хто усвідомлює теракт як безпосередню загрозу своєму життю і, не постраждавши безпосередньо від нього, відчуває себе усе ж його жертвою. Саме ця група і є об'єктом залякування, яке може довести її до паніки і хаотичних дій, іноді навіть до приєднання до референтної групи у вимогах піти на поступки терористам.

Окрім цього, для аудиторії тероризму можна виділити ще одну групу – світове співтовариство, яке повинно, отримавши повідомлення про теракти, усвідомити вимоги терористів як міжнародну проблему, що призводить, в свою чергу, до втручання у внутрішні справи держави – адресата терору. Останнім часом помітно, що саме на міжнародне співтовариство розраховують діячі «світового підпілля», вбачаючи більше ефекту в тиску на владу не «знизу», а «зверху». Можливість такого варіанту обумовлена, по суті, гарантованою наявністю тієї чи іншої геополітичної сили, якій вигідно послаблення держави, що стає жертвою тероризму⁴.

Саме завдяки тиску резонансного середовища, а не від безпосереднього «фізичного» впливу терактів, влада зазвичай буває змушена йти на поступки терористам, по суті визнаючи за ними право «політичного суб'єкта», що в свою чергу, фіксує включення механізму «зворотного зв'язку»: на своє «повідомлення» терористи отримують потрібну їм відповідь – пряму чи непряму політичну легітимізацію їх дій.

Вище зазначалося, що головною метою теракту є здійснення програмованого психологічного впливу. Але ареал поширення такого впливу може бути різним: від тероризування однієї людини, групи людей (жителів будинку, вулиці, міста), представників етнічної спільноти до населення країни або й групи країн. Особливість тероризму постмодерного суспільства полягає в тому, що терористичні організації все частіше переходять від впливу на конкретні, локальні групи людей до «атак» на психологічні основи стабільності людської цивілізації взагалі. Досягти цього вони намагаються шляхом руйнування складових соціальної міфології – певних символів, актуальних для переважної кількості сучасних культур.

Специфіка сучасного тероризму як глобального соціально-го явища, яке проявляючись на ранніх етапах свого історичного буття, як символічне дійство спрямоване проти пануючого ладу в окремій країні, а відтак і проти самого державного апарату даної країни, як особливої суспільної установи полягає у тому, що на межі тисячоліть тероризм дещо змінив об'єкт символічної деструкції. В якості останнього відтепер виступає держава як така у всесвітньому розумінні, тобто як необхідна і загально визнана суспільно-регулятивна установа.

Поширення подібних настроїв у суспільстві свідчить про культивування в ньому «кримінальної культури». Це обумовлено низкою чинників, головним з яких знову ж таки є інформаційний. На сьогодні стає очевидним, що терористичні методи починають масово застосовуватися в суспільстві на всіх рівнях. Такий стан речей, вважаємо, є наслідком демонстрації ефективності тероризму як соціальної практики.

Стосовно сучасного постмодерного суспільства, окремі фахівці ведуть мову про виникнення, так званої, соціальної «піраміди тероризму», що має своєю основою широке поширення у повсякденному житті людей терористичних і квазітерористичних способів дії, а вершиною – транснаціональне терористичне співтовариство.

Головним елементом даної терористичної системи є терористичні організації і групи – добре зорганізовані, що мають свої цілі й стратегію, структури, для яких тероризм є основною формою діяльності. Саме ці структури здійснюють контрлегітимне насильство, яке можна назвати первинним тероризмом, оскільки саме воно задає взірець дії для усіх інших форм терору.

Поряд з первинним тероризмом дуже швидко виникає вторинний тероризм, у межах якого за допомогою терористичних методів здійснюється приватне, нелегітимне насильство. Цей вторинний тероризм (тобто використання методів тероризму кримінальними угрупованнями) низка фахівців пропонує вважати також різновидом тероризму. Примітно, що цей тип терористичної діяльності формується, насамперед, під впливом, знову ж таки, інформації ЗМІ про ефективність акцій первинного тероризму. Вторинний тероризм поширюється більш широко, оскільки для його виникнення не потрібна ситуація соціального конфлікту, обов'язкова для тероризму первинного⁵.

Зв'язок терористичних і кримінальних структур останнім часом дедалі частіше привертає увагу політиків, правоохоронців і науковців, як одна з проблем, що згодом може вилитись у суттєву загрозу суспільній безпеці. Виходячи з цього, окремі науковці пропонують ввести в обіг нове поняття для характеристики такого явища – «кримінальний тероризм». Проте є й противники такого підходу, які зауважують на несумісності терористичної і загальнокримінальної діяльності. Основна розбіжність, вважають вони, полягає в обмеженні тероризму виключно політичною сферою.

Водночас організовані злочинні групи часто вдаються до терористичних дій, з метою залякати конкурента, представників правоохоронних структур або громадськості, а також для забезпечення жорсткої дисципліни в своєму середовищі. Насильство, терор і корупція – це постійна тактика, яку використовують транснаціональні злочинні організації з метою самозахисту, створення найкращих умов для отримання прибутків і розвитку свого кримінального промислу. Хоча здебільшого подібні прояви терору відбуваються у межах злочинного середовища або мають місце в контексті протидії намаганням правоохоронних структур завдати удару по злочинній організації, окремі злочинні угруповання вдаються до терактів і суто політичного характеру, щоб шляхом залякування впливати на державну владу з метою зміни її політики, надання поступок злочинним організаціям, звільнення їх членів, які знаходяться під вартою.

Та навіть не маючи політичного забарвлення, тероризм, який не переслідує політичних цілей, в процесі розширення своїх масштабів зазвичай проникає в політичну сферу суспільних відносин. Це, в свою чергу, детермінує падіння авторитету влади в очах широких верств населення з огляду на неспроможність держави протидіяти проявам тероризму, розладах механізму управління, забезпечення правопорядку, дестабілізації обстановки, деформації громадської моралі, поширенні ідеології насильства в суспільстві тощо.

Те, що прийнято називати тероризмом кінця ХХ ст., докорінно відрізняється від попереднього етапу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Різницю можемо простежити в площині співвідношення політично й економічно мотивованих терористичних актів. «Економізація» сучасного тероризму обумовлена не прагненням до знищення економічної нерівності в інтересах усього товариства, як було на зорі тероризму, а зовсім навпаки – закріпленням або досягненням такої «нерівності» на свою користь у конкурентній боротьбі численних злочинних формувань⁶.

Окремі дослідники розглядають терор як метод керування соціумом за допомогою залякування цього суспільства в цілому, а сучасний тероризм – як дуже вигідний бізнес. Той факт, що результати терористичної діяльності можуть суттєво впливати на курс цінних паперів біржі, стимулювати попит або навпаки – викликати його падіння на певні товари, послуги, врешті-решт становити загрозу розвитку економіки в регіоні, країні, – даний

факт не міг не зацікавити (і події останніх років цьому яскраве підтвердження) лідерів світового бізнесу, особливо представників потужних транснаціональних корпорацій, які в терористах вбачають перш за все ефективний засіб забезпечення своїх інтересів, зокрема в конкурентній боротьбі. У цьому зв'язку атака на хмарочоси-близнюки ВТЦ може розцінюватися як посягання на символ торгівельно-економічної могутності США.

Події 11 вересня завдали суттєвого удару економіці США, зокрема щодо авіаперельотів, туризму, готельного бізнесу. Тут знову спостерігаємо поєднання терористичних ударів з використанням руйнівної «інформаційної» зброї. На думку відомого економіста Бенджамена Зичера, найбільший збиток тероризм завдає, не ушкоджуючи або знищуючи майно, а створюючи атмосферу страху і непевності.

Дії ісламістів обійшлися економіці Алжиру в 16 млрд. доларів у 1996–2001 рр. Після того, як палестинські терористи провели серію терактів у Кенії, країна зіткнулася з такою проблемою, як відтік іноземних туристів. До речі, Кенія заробляла на туристах близько 500 млн. у рік. А після терактів збитки туристичної індустрії склали 1 млн. у добу. Аналогічні процеси були відзначені в Індонезії після теракту на острові Балі.

Мабуть, справедливим є твердження, що саме активність баскських терористичних угруповань служить причиною того, що країна басків залишається економічно найменш розвинутою областю Іспанії. Показники економічного зростання в ній на 10% нижчі, ніж у середньому в Іспанії. У Колумбії, де активно діють декілька терористичних угруповань, іноземні інвестиції стали рідкістю, а рівень життя населення на 45% нижче, ніж в середньому у Латинській Америці. В Ізраїлі в 2000–2002 рр. від рук терористів загинули 606 осіб і приблизно 4,5 тисячі поранені. Від повсякденних атак арабів постраждав, насамперед, туризм. За підрахунками банку Ізраїлю, за останні роки терористи завдали країні збиток у розмірі 4% ВВП⁷.

Тому, безвідносно до спрямованості, масштаби терористичної діяльності можуть обумовлювати наслідки політичного характеру. Більше того, в результаті демонстрації ефективності тероризму як соціальної практики, терористичні методи починають активно використовуватися у різних сферах суспільного життя.

Ще одним наслідком діяльності ЗМІ є поширення «терористичної поведінки», тобто трансляції терористичних методів, які провокують кримінальну активність – вибухи, захоплення заручників, шантаж тощо. Яскравим прикладом такої терористичної поведінки є злочини-імітації з так званим «білим порошком», що мали місце після «атаки» 11 вересня 2001 року. Не виключено, що здійснюючи біологічну атаку на США, її організатори розраховували на ініціювання тим самим подібних проявів з боку інших терористичних організацій, злочинних груп, окремих асоціальних або й просто психічно хворих особистостей. Побічно це підтверджується розкритими фактами «жартів» з фальшивим білим по-

рошком, хибних анонімних попереджень про сховану деінде вибухівку тощо. Кількість таких злочинів-імітацій різко зросла після теракту у Нью-Йорку 11 вересня 2001 року.

З того ж розряду і так званий «телефонний», «комп'ютерний» (коли йдеться про випадки імітацій, а не самих злочинів) тероризм та інші можливі прояви терористичної поведінки⁸.

Символи держави чи системи, на сьогодні, не останні стосовно терористичного посягання. Існує ще один терористичний напрямок, який називають антисистемним. Він заперечує сучасне суспільство, цивілізацію (а не лише державу) і оголошує йому війну з метою наблизити Апокаліпсис і Судний День. Це тероризм груп сектантського характеру типу «АУМ сірріке» або самітників на кшталт Тімоті Маквея, а також низки вкрай фанатично налаштованих ісламських або й інших релігійних терористичних груп. Характерна особливість цієї течії тероризму – досягти якомога більшої кількості жертв. Ця особливість суттєво відрізняє діяльність традиційних терористичних організацій соціального напрямку і груп нового «постмодерністичного тероризму». Якщо в основі терористичних акцій лежать релігійні чинники, мотиви сприяння Апокаліпсису, руйнації технічної цивілізації, то застосування зброї масового ураження може здаватися логічно виправданим. Доктрина секти «АУМ сірріке», наприклад, фіксує, що вбивство допомагає і жертві, і вбивці знаходити порятунок. Ті, хто вірить у настання Судного дня, вважають, що чим раніше наступить царство Антихриста, тим швидше буде зруйнований продажний світ, восторжествують нові небеса. З цього погляду все дозволено, зао перетворюється в добро.

Варто зауважити, що і теракт 11 вересня 2001 р. певні представники мас-медіа намагалися подати як подію есхатологічного характеру, принагідно відшукавши і цитуючи відповідний катрен Нострадамуса. Це ще одна прикмета тероризму цивілізації третьої хвилі, в основі якого все частіше покладені не стільки об'єктивні економічні і політичні чинники, скільки інформаційна уява, що черпає натхнення із самих екстравагантних ідеологічних і релігійних джерел⁹.

Отож, можемо констатувати, що саме завдяки вмілому і планомірному використанню ЗМІ, взяттю на озброєння і впровадженню в практику своєї діяльності спеціальних інформаційно-психологічних технологій, міжнародним терористичним організаціям вдалося глобалізувати феномен тероризму, який на сьогодні вийшов за межі вузько-політичних, національних, релігійних рухів і набув статусу загальнолюдської загрози.

Примітки:

1. Актуальные проблемы Европы. Европа и США перед вызовом терроризма : сб. научных трудов / ИНИОНРАН. Центр науч.-информ. ис-след. глобал. и регионал. пробл. Отд. Зап. Европы и Америки ; ред.-сост. А.К. Субботин. – М., 2003. – 203 с. (Актуал. проб. Европы) / редкол.: Т.Г. Пархалина (глав. ред.) и др.; 2003; №1). – (Европа. XXI в.). – С. 48.

2. Морозов Г.И. Международный терроризм / Г.И. Морозов // США: экономика, политика, идеология. – 1997. – №11. – С.67.
3. Федоров Ю. Глобальная паутина террора / Ю. Федоров // Международная жизнь. – 2003. – № 3. – С.56.
4. Устинов В.В. Обвиняется терроризм / В.В. Устинов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С.228.
5. Нетаньяху Б. Война с терроризмом: Как демократии могут нанести поражение сети международного терроризма / Б. Нетаньяху ; пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, 2002. – С.114.
6. Кабанов П.А. Политический терроризм: причины и некоторые меры предупреждения / П.А. Кабанов // Следователь. – 1999. – №31. – С.36.
7. Александров В. Глобализм, антиглобализм, терроризм / В. Александров, А. Исаков // Обозреватель. – 2003. – №3. – С.19.
8. Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы / В.Ф. Антипенко. – К. : Национальная библиотека им. В.И. Вернадского; Изд-во «ЮНОНА-М», 2002. – С.116.
9. Ляхов Е.Г. Политика терроризма – политика насилия и агрессии / Е.Г. Ляхов. – М. : Международные отношения, 1987. – С.67.

Tetyana Biletska

**MEDIA TERRORISM AS A MANIFESTATION
OF MODERN TERRORISM**

The author of the article attempts to analyze the factors of terrorism and its features in today's postmodern society. Features of Media-terrorism are recorded. The reasons of its expansion are revealed.

Key words: terrorism, media terrorism, postmodern society, globalization.

Татьяна Билецкая

**МЕДИА-ТЕРОРИЗМ КАК ОДНО ИЗ ПРОЯВЛЕНИЙ
СОВРЕМЕННОГО ТЕРРОРИЗМА**

В статье сделана попытка осуществить анализ факторов возникновения и особенностей проявления терроризма в условиях современного постмодерного общества. Зафиксированы особенности медиа-терроризма, обозначены причины его распространения.

Ключевые слова: терроризм, медиа-терроризм, постмодерное общество, глобализация.

Отримано: 22.12.2014.

Сергій Копилов, Іван Боровець
(Кам'янець-Подільський)

ПОРТРЕТ ІСТОРИКА НА ТЛІ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (до 75-річчя Івана Каменця)

У статті характеризується життєвий та професійний шлях, наукові здобутки відомого сучасного словацького історика, кандидата історичних наук, професора Івана Каменця. Наукова діяльність та суспільно-громадська активність ювіляра аналізуються на тлі соціально-політичних процесів у Словаччині в період з 1940-х рр. до початку XXI ст.

Ключові слова: історик, історіографія, суспільно-політичні процеси, Словаччина, Словацька держава 1939-1945 рр., «єврейське питання», педагогічна діяльність.

Історія є провідною суспільною наукою, а тому розвиток соціуму та суспільні зміни більшою чи меншою мірою, незалежно від бажання самого історика, впливають на його професійну діяльність, іноді перетворюючись у вирішальний фактор, що визначає його особисте життя і навіть життєву долю. Особливо це характерно для тих, хто публічно демонструє свою активну громадянську позицію, звертає увагу громадськості на актуальні суспільні проблеми. Це незалежно від суб'єктивного бажання переносить істориків зі сфери академічної науки в площину поточної політики. Саме до когорти таких науковців, яким не байдужі процеси, що відбуваються в суспільстві, належить провідний науковий співробітник Інституту історії Словацької академії наук кандидат історичних наук професор Іван Каменець.

Іван Каменець народився 27 серпня 1938 р. у м. Нітра (Словаччина)¹, а перші 8 років його життя пройшли в невеликому гірському селі Янова Вес. У роки Другої світової війни повсякденне життя його родини стало відображенням суспільно-політичних макропроцесів у тогочасній Словацькій державі. Йдеться про вирішення владою «єврейського питання» – видучення євреїв з політичного, економічного, культурного життя словацького суспільства, позбавлення їх майна та громадянських прав, депортації на окуповані польські землі в 1942 р., де більшість із них стала жертвою нацистського голокосту. Не маючи «арійського» походження, сім'я майбутнього історика була потенційним об'єктом цього узаконеного антисемітизму, проте доля виявилася милостивою. Батько Каменця був за фахом будівельним інженером, керував спорудженням військових казарм у Топольчанах, а тому йому було надано «господарський виняток» (збереження за євреєм робочого місця у разі, якщо йому неможливо знайти гідну, за професійним рівнем, заміну «арійським» фахівцем). Коли наприкінці серпня 1944 р. вибухнуло повстання проти німецьких окупантів, батько Каменця приєднався до повстанців, а сім'я з малим Іваном від вересня 1944 р. до квітня 1945 р. ховалися в бункері, адже в Словаччині у цей час лютувала нова хвиля «остаточного вирішення єврейського питання».

Ці сторінки біографії опоненти Каменця часто вважали головною детермінантою його історичних поглядів як професійного науковця. Сам він, не заперечуючи загалом впливу суб'єктивних факторів на власні оцінки та інтерпретації, все ж підкреслює: «Очевидно, що переживання 6-7-річної дитини не були мотивом, чому я досліджую проблему голокосту та історію Першої Словацької республіки, хоча мої старанні критики мені це часто пригадують. Було б краще, якби вони полемізували з моїми поглядами раціональними аргументами»².

З 1946 р. сім'я Каменців проживала в Топольчанах. У місцевій школі Іван 1956 р. отримав атестат зрілості. З приводу своїх тогочасних уявлень про майбутню професію він згадував: «Не стверджую, що я з шкільних років мав якусь чітку мету стати істориком, але з дитинства був завзятим читачем белетристики історичного жанру, насамперед це були історичні повісті та романи Бранецького чи Ірасека, пізніше – романи Фейтхвангера, Цвейга, Лева Толстого... Також згадую, що з радістю читав підручники з історії, за якими навчалися старші учні»³.

Маючи потяг до знань і достатні навчальні результати, Іван вирішив подавати документи на філософський факультет головного словацького вишу – університету імені Яна Коменського в Братиславі. Спершу планував навчатися за напрямом «літературна історія», проте в 1956 р. студентів на таку спеціальність вже не набирали, а тому абітурієнт зупинив свій вибір на загальній історії в комбінації з історією мистецтва.

Роки навчання Каменця у виші (1956-1961 рр.) в історичному вимірі були часом інтенсивної «розбудови соціалістичного ладу» в Чехословаччині. Синхронної «відлиги» за радянським зразком фактично не було, принаймні, вона була більш обмежена, ніж в СРСР, що не могло не позначитися на процесах у вищій освіті. Вчений характеризував тогочасну атмосферу так: «... у той час в університетах вже минув період так званої студентократії. У другій половині 50-х рр. студентська творча активність у науковому дослідженні вельми обмежувалася»⁴.

Зважаючи на вказані обставини, логічним був вибір теми дипломного дослідження – «Рух безробітних [у Словаччині?] під час великої депресії», частина тексту якого стала однією з перших публікацій автора у 1965 р.⁵ Вона відзначалася мінімумом загальних фраз і багатим фактичним матеріалом. Як зазначала багаторічний друг і колега Каменця – викладач Г. Ткадлечкова: «Якби zostався на цьому шляху, міг би спокійно плисти за течією, без ризику наразитися на міліну, або на штучну політичну загау. Однак він вирішив інакше»⁶.

Одним з факторів, що вплинув на подальший життєвий шлях Каменця було те, що він належав до групи «мислячих» студентів. На семінарах задавав вимогливі питання, чим неодноразово мимоволі викликав дискусію. Добросовісне ставлення до навчання, аналітичне, іноді з домішками сарказму, історичне мислення у поєднанні зі скромністю характеру та толерантністю були визначальними ри-

сами образу Каменця-студента. Вони й досі залишаються основою особистісного профілю сьогоднішнього зрілого професіонала.

Найбільший інтерес у дослідника-початківця викликала культурна, літературна, політична історія ХХ ст. Роздуми над цими проблемами вилилися у перші спроби власних висновків. «Хто захоче, той віднайде навіть в його ранніх працях, окрім обов'язкової «здравіці богам»..., перевищення звичайної для того часу норми власної інтерпретації», – відзначає Г. Ткадлечкова⁷.

Після закінчення університету Іван упродовж 1961-1963 рр. проходив строкову військову службу. Повернувшись до цивільного життя, влаштувався працівником Словацького національного музею в Братиславі. Каменец, як працівник музею, взяв участь в аналізі єврейських культурних пам'яток. Історик згадував: «В принципі випадково там виявилися деякі письмові документи – збірка звітів про діяльність єврейських трудових таборів та збірних пунктів у Словаччині у 1942-1944 рр. Я захопився, й відтак написав і опублікував з цієї тематики свою першу фахову розвідку»⁸. За такого доленосного збігу обставин у словацькій історіографії розпочався процес наукового дослідження «єврейського питання» у 1938-1945 рр., а Іван Каменец став безперечним першопрохідцем у дослідженні такої теми.

Певний час історик працював і в Словацькому центральному архіві (сьогодні – Словацький національний архів у м. Братиславі), де до кола його службових обов'язків входили опрацювання та каталогізація архівних фондів органів влади Словацької держави 1939-1945 рр.

Період середини 60-х рр. загалом був успішним у житті науковця. Насамперед він знайшов свою «тематичну нішу» на полі історичних досліджень, що, безперечно, стало міцним фундаментом для його подальшого професійного самовираження та вдосконалення. Сприятливою на той час була і суспільно-політична атмосфера в країні. З 1962 р. першим секретарем ЦК словацької компартії став А. Дубчек – ідеолог демократизації комуністичного режиму, ініціатор процесу лібералізації суспільного життя. В усьому останнього словацька історіографія частково позбулася ідеологічних обмежень за попередніх 15 років. На численних наукових форумах, у статтях, монографіях та збірниках обговорювалися раніше табуйовані теми і погляди, особливо щодо проблем модерної словацької історії⁹. У 1965 р. Іван Каменец вступив до заочної аспірантури Інституту історії Словацької академії наук (САН), а його науковим керівником було призначено відомого словацького історика Л. Ліптака.

Згадуючи свого Вчителя, Каменец зазначав: «Мені казково пощастило, що у професійній діяльності та особистому житті я зблизився з Ліптаком»¹⁰. Під його керівництвом він сформувався як фаховий дослідник історії. Неоціненні настанови та консультації щодо методологічних підходів, глибокого аналізу фактичного матеріалу, компаративного зіставлення, розгляду подій словацької історії в контексті європейської та світової стали школою справжнього науковця. Водночас Ліптак будовав стосунки

зі своїм аспірантом на партнерській основі й особистій приязні, не обмежував його ініціатив. Природно, що темою дисертаційної роботи стало «єврейське питання» в період Другої світової війни.

На жаль, ми не володіємо інформацією про участь (чи неучасть) Каменця у подіях «Празької весни» 1968 р. Припускаємо, що скромність характеру не дозволила йому у своїх інтерв'ю торкатися цього питання. З іншого боку, якби він був активістом тогочасних революційних подій, то на цьому б обов'язково наголошувала словацька преса, друзі, знайомі й учні історика. Найбільш вірогідним було те, що молодий науковець плідно працював над дисертацією, адже на 1968 р. припадав уже третій рік його навчання в аспірантурі.

Значним науковим досягненням Каменця стала публікація в 1969 р. в «Історичному журналі» статті про ставлення сейму Словацької держави до «єврейського питання» у 1939-1945 рр.¹¹. Не покладаючи всієї повноти політичної відповідальності за переслідування євреїв на сейм, автор підкреслив, що парламент був «асистентом» цього процесу, підтримуючи його прийнятими законами, власним авторитетом і «тихою згодою». При цьому Каменец простежив обговорення відповідної проблеми у виступах депутатів сейму та з'ясував, що в позиціях окремих парламентаріїв простежувалися розбіжності щодо темпів, методів, форм вирішення «єврейського питання», але всі вони не заперечували його актуальності та необхідності розв'язання.

З 1969 р. Каменця залишають на посаді наукового співробітника Інституту історії Словацької АН (далі – САН), і відтоді до сьогодні його життєва доля пов'язується з цією науковою установою. На початку 70-х рр. після короткочасного періоду послаблення ідеологічного тиску держави на суспільство набирав обертів процес так званої «нормалізації». Фактично це був реванш консервативних сил у партійно-державній верхівці Чехословаччини за моральну поразку у «Празькій весні». Виконуючи вимоги Москви та спираючись на чехословацьких комуністів-ортодоксів, новий лідер партії Г. Гусак ініціював жорсткі заходи щодо зміцнення комуністичного режиму: боротьба з буржуазною ідеологією, очищення рядів партії, відновлення цензури, репресії проти незгодних тощо. За таких умов об'єктом ідеологічної критики та цькування з боку влади став науковий керівник Каменця Л. Ліптак, який у 1971 р. звільнився з академічного інституту. Це сталося за декілька місяців до захисту Каменцем кандидатської дисертації. Здобувачеві пропонували змінити керівника, щоб на захисті роботи не фігурувало ім'я незгодного з режимом науковця, проте він відмовився¹².

70-і рр. ХХ ст. виявилися серйозним життєвим випробуванням для Каменця. Задушлива суспільно-політична атмосфера не сприяла повноцінному розкриттю його творчого потенціалу як вченого. Вже захищена кандидатська робота знову стала неактуальною, адже вона охоплювала період «фашистської ери» словацької історії, як називали добу 1939-1945 рр. у тогочасній ідеологічній термінології. В неофіційних резолюціях вказувалося, що

зміст дослідження недостатньо марксистський, а єврейська проблематика є неперспективною, а тому про публікацію дисертації у формі монографії годі було й думати.

У цій ситуації історик виявив неабияку дослідницьку мужність, не зрікся «свої теми», й до кінця 80-х рр. видав декілька статей за матеріалами дисертації¹³. Привертає увагу факт маневрування, чи своєрідних наукових хитрощів, до яких вдавався у цей час не лише Каменец, але й інші словацькі історики для того, щоб мати можливість опублікувати свої дослідження. Йдеться про надання статтям ідеологічних назв, але при цьому уважному читачеві неважко зрозуміти, що їх зміст був позбавлений «марксистського духу», окрім декількох стандартних посилань на праці Маркса й Енгельса¹⁴. Натомість основний текст відзначався високим рівнем професіоналізму та науковою обґрунтованістю результатів дослідження. Саме до таких статей належала ґрунтовна розвідка Каменця щодо економічних аспектів антисемітського курсу уряду Словацької держави¹⁵. В ній формально йшлося про словацьку буржуазію, але водночас простежувався процес арізації єврейського майна, організований державними органами. Декларувався його класовий характер, але акцентувалося на економічних наслідках арізації для Словацької держави загалом. Ще одним подібним прикладом була його стаття про депортацію євреїв¹⁶.

Втім, не варто абсолютизувати нонконформізм історика стосовно тогочасного політичного режиму й зараховувати його до кола науковців-дисидентів. Каменец продовжував працювати на посаді наукового співробітника Інституту історії САН, що став зняряддям, співучасником та одночасно жертвою «нормалізаційного» режиму. Життєві реалії змушували Каменця шукати компроміси із самим собою, і згодом він вступив до лав компартії й почав розробляти дослідницькі теми, які задовольняли вимоги політичної кон'юнктури.

Переважну більшість тогочасної словацької друкованої історичної продукції, присвяченої періоду Другої світової війни, складали праці, предметом уваги яких були передумови, перебіг і наслідки Національного повстання 1944 р., адже активну участь в ньому брали й комуністи¹⁷. То ж не дивно, що Каменец писав статті, присвячені цій події¹⁸. Таким чином, він залишався у «своєму періоді» та одночасно виконував план роботи наукового співробітника. Керівництво інституту не заперечувало, а можливо й спонукало його до дослідження творчості відомого словацького комуніста А. Новомоскельського, який в період Другої світової війни був сподвижником Г. Гусака. Тому статті Каменця були опубліковані в провідних наукових часописах – «Історичному журналі» та «Збірнику Музею Словацького національного повстання»¹⁹.

Іншим предметом наукових зацікавлень Каменця став розвиток словацької історіографії, зокрема висвітлення подій 1939-1945 рр.²⁰. Ціаком зрозумілим у контексті тієї епохи було звернення до історіографічного та світоглядного виміру доби «побудови соціалізму»²¹. З'явилися його публікації, присвячені політичним

та культурним аспектам розвитку Словаччини у складі міжвоєнної Чехословаччини²².

Отже, вже у 70-х рр. сформувалося як хронологічне (від 1918 р. до 60-х рр. ХХ ст.), так і тематичне (проблеми політичного, культурного, суспільного розвитку, питання історіографії) поле наукових пошуків Каменця. Одна його частина була бажаною й виходила з внутрішніх прагнень дослідника, а інша – нав'язана ззовні.

80-ті роки принесли деякі зрушення в життя словацького суспільства загалом й Івана Каменця зокрема. Політичний тиск частково послабився, а статус історика в очах режиму покращився внаслідок вивчення ним витоків марксистської історіографії в Словаччині. У 1984 р. результати дослідження були узагальнені в монографії²³, що стала знаменною подією для 46-річного дослідника, хоча її проблематика цілком відповідала політичним інтересам комуністичної влади. Після 1989 р. критики Каменця в історіографічних дискусіях використовували цей факт для витворення з автора монографії образу затятого «марксиста» й представника марксистської історіографії.

Каменец категорично відкидав подібні звинувачення: «Ніколи не публікував книги про марксистську історіографію... написав монографію про початки марксистського історичного мислення у Словаччині. Її зміст завершується кінцем 40-х рр. ХХ ст., тоді професійна марксистська історіографія лише формувалася... переконаний, що вона мала великі позитиви як з погляду фактологічного внеску, так і в плані несміливої ревізії деяких догматичних стереотипів»²⁴. Причини, що спонукали до написання цієї книги історик пояснював так: «Дане дослідження розпочав тому, що я наївно вважав, що його теоретичний характер дає можливість хоча б трохи уникнути тем, які «ідейна поліція» стерегла набагато уважніше»²⁵. Також він визнавав, що ця книга була «продуктом епохи»: «Щоправда, все те відзначалося (і не могло не відзначатися) тогочасною термінологією, обмежувалося ідеологічними факторами і вбивчою автоцензурою»²⁶.

Свідченням зрослого авторитету Каменця в наукових колах і довіри з боку влади стало його запрошення до авторського колективу 5 і 6 томів академічної «Історії Словаччини»²⁷. 1980-ті роки виявилися більш пайдними в науковій діяльності Каменця, а опубліковані ним праці можна розділити за тематичними групами: політичний²⁸ та культурний²⁹ розвиток словацьких земель у складі Першої Чехословацької республіки, рух Опору у Словаччині в 1939-1945 рр.³⁰, проблеми історіографії та методології історії³¹.

Привертає увагу його розвідка про діяльність у міжвоєнній Словаччині Національної фашистської громади, що, на його думку, не мала серйозного впливу на політичній авансцені, а її лідер Я. Івак навіть не висувався кандидатом у депутати сейму Словацького автономного краю на виборах у грудні 1938 р.³². Автор не міг тоді сформулювати логічне риторичне запитання, що чітко читалося з контексту висновків статті: «Чи правомірно

називати тогочасний політичний режим фашистським, якщо класична фашистська партія не відіграла у ньому помітної ролі?»).

Окремо слід вказати на замовну публікацію, присвячену аспектам «урочистого» процесу культурної революції у період будівництва основ соціалізму у Словаччині³³, а також колективну монографію «На спільному шляху», присвячену аналізу культурних процесів у Чехії та Словаччині³⁴.

Незважаючи на небезпеку невдоволення «зверху», Каменец не поривав контактів зі своїм науковим керівником: виконував його доручення, надавав різноманітну інформацію, за його сприяння той отримав запрошення до участі в різних наукових заходах. Передусім Ліптак взяв на себе функцію неформального консультанта Каменця³⁵. Зберігалися його зв'язки з університетським викладачем Г. Ткадлечковою, яка стала жертвою «нормалізаційних» процесів і була «неудодною» для режиму особою.

«Оксамитова революція» в Чехословаччині 1989 р. і початок демократичних процесів поставили перед словацькою історичною наукою нові завдання, що полягали передусім у перебудові ідейних і методологічних засад історичного дослідження і звільненні її від ідеологічного тиску з боку держави. Як громадянин ліберально-демократичних переконань та як професійний історик, Каменец однозначно підтримав суспільно-політичні зміни в країні, що зумовили зняття абсурдних заборон на публікації його наукових розвідок. У 1991 р. нарешті видається його дисертація у монографічній формі під назвою «Слідами трагедії»³⁶, висновки якої і через двадцять років не втратили актуальності та новизни.

Головною метою автора під час роботи над цією книгою було ретельне опрацювання архівних і опублікованих документів щодо Голокосту в Словаччині й трансформування слідів тих подій на мову раціоналізму так, що дозволяло громадськості зрозуміти безглуздість цієї трагедії³⁷. Автор довів, що антисемітизм у Словаччині не мав расової форми, а був результатом економічних, національних і релігійних чинників³⁸. При цьому ідейні фактори вирішення єврейського питання поєднувалися з економічним прагматизмом, що полягав у посиленні підприємницького середнього класу словаків. Водночас більшість словацького населення реагувала на першу хвилю антиєврейських заходів байдуже чи вбачала у них засіб коригування соціальної нерівності на користь бідніших верств.

У нових суспільно-політичних умовах Каменец одним з перших публічно визнав недосконалість марксистської методології історичного дослідження та поставив на порядок денний питання зв'язку професійних істориків з громадськістю та впливу історіографії на формування історичної свідомості в суспільстві³⁹.

У центрі уваги науковця опинилася проблематика суспільно-політичного розвитку Словаччини у роки Другої світової війни. Він взяв участь у низці конференцій, де виступив з ґрунтовними доповідями, що стали платформою його розуміння проблеми й багато в чому були новаторськими в інтерпретації та оцінці функціонування Словацької держави 1939-1945 рр. Так, у ма-

теріалі про політичну систему Словацької держави Каменец називав її виникнення побічним продуктом європейської політичної кризи кінця 30-х рр. XX ст., вживає терміни «авторитетний», «тоталітарний» на позначення недемократичного характеру її режиму⁴⁰. Вагомим внеском історика стала періодизація суспільно-політичного розвитку країни, в основу якої покладено темпи тоталітаризації та фашизації країни. На його переконання, недовготривалий період існування Словацької держави зумовив незавершеність вказаних процесів: «В ідейному та практичному плані внутрішньополітична система Словацької держави залишилася недобудованою»⁴¹.

Зацікавила Каменца постать тогочасного голови владної партії Й. Тісо. Дослідник підтвердив гіпотезу про те, що Тісо як партійний лідер «був відносно більш незалежним від тиску нацистської Німеччини, самостійним та справжнім ніж як президент»⁴². Автор детально простежив кадрові рішення Тісо, використання авторитету й впливу в партії у боротьбі з праворадикальними конкурентами за контроль над владою, вибудовування власного вождизму та поведінку лідера під час наростання внутрішньополітичної кризи у 1943-1944 рр.

Предметом наукового аналізу Каменца стали спроби маневрів словацької політичної верхівки на завершальному етапі Другої світової війни. Він відзначав, що формулювалися різні проекти повоєнного державно-політичного устрою Словаччини: повернення до складу Чехословаччини шляхом «реверсного» голосування сейму (М. Сокол); збереження державності завдяки військовому перевороту з опорою на Червону Армію (Ф. Чатлош); входження Словаччини до центральноєвропейської католицької федерації як самостійного суб'єкта (Й. Кіршбаум, Ф. Дюрчански)⁴³. Проте це все залишилося на рівні теоретичних конструкцій, адже президент Й. Тісо ще 27 серпня 1944 р. заявив: «Навіть у разі поразки Німеччини не зрадімо її»⁴⁴.

Упродовж першої половини 1990-х років Каменец опублікував кілька статей, присвячених «єврейському питанню»⁴⁵, міжвоєнній Чехословаччині⁴⁶, руху Опору в роки війни⁴⁷, постаті Л. Новомеского⁴⁸. В останній він вказав на тісні контакти лідера комуністичного крила руху Опору Л. Новомеского з міністром внутрішніх справ в людацькому уряді А. Махом. Знаходячись по обидва боки барикад, вони регулярно спілкувалися, а Новомеский використовував ці зустрічі для клопотань у справі ув'язнених однопартійців, що в більшості задовольнялися⁴⁹. Важливою для розуміння тогочасної політичної ситуації є цитована в статті фраза Новомеского: «Влада Тісо є найстабільнішою з усіх державсателітів [Німеччини] не тому, що відчуває за собою народ, а тому, що всі у Словаччині були переконані в її необхідності»⁵⁰.

Історик взяв участь у підготовці колективної праці з історії політичних партій у Словаччині⁵¹ та став співупорядником збірки дипломатичних документів взаємовідносин Словацької держави з Ватиканом⁵².

Важливою віхою у професійному житті Каменця стала публікація монографії «Словацька держава 1939-1945 рр.»⁵³. Показово, що автор уникнув чорно-білого погляду на тогочасні події й процеси та дуже раціонально, виважено та коректно вказав як на позитиви, так і на негативи функціонування Словацької держави. Так, однозначно засуджуючи політичний режим, автор визнає, що він все ж був «дірявим тоталітаризмом» (відсутність страт за опозиційну діяльність, піднесення культурного розвитку)⁵⁴. Водночас він не приховував позитивних економічних зрушень у країні⁵⁵. Зрештою, трансформації історичної оцінки цього періоду Каменцем полягала не в ігноруванні здобутків старшого покоління науковців, а в їх коригуванні відповідно до нових методологічних потреб. Безперечно, такий фаховий науковий підхід зазнав не лише схвалення й згоди. Деякі консервативні колеги Каменця з Інституту історії САН звикли до беззастережної демонізації клеро-фашистської Словацької держави, а тому поставилися до його висновків з осторогою і навіть із засудженням за своерідний ревізіонізм⁵⁶.

Ще більше невдоволення висловлювали словацькі емігрантські історики, які утверджували позитивну міфологізацію Словацької держави і її президента Й. Тісо. Після 1989 р. М. Дюріца, Ф. Внук та інші апологети словацької державності 1939-1945 рр. отримали можливість пропагувати свої погляди на батьківщині. Як наслідок зав'язалися багаторічні гарячі дискусії між ними та академічними істориками, до групи яких належав Каменец. Характерною ознакою історіографічної ситуації стали взаємні звинувачення в некомпетентності. Каменцю найчастіше закидалося те, що він не міг позбутися старих кліше й керувався марксистськими принципами. Особливо «націоналістів» драгував той факт, що Каменец і його колеги-однодумці говорили від імені демократії. Так, Ф. Внук у рецензії на перевидання книги А. Ліптака, який повернувся на роботу до Інституту історії САН і розгорнув активну діяльність у складі групи академічних істориків⁵⁷, підкреслював: «Сучасні марксистські історики, намагаючись реабілітувати своє попереднє заідеологізоване мислення, швидко стали демократами і шукають опору в світовому громадянському суспільстві та чехословакізмі»⁵⁸.

Незадоволення посилювалося через те, що в умовах наростання чесько-словацьких суперечностей у 1990-1992 р. Каменец стояв на громадянській позиції необхідності збереження спільної Чехословацької держави⁵⁹. Зручним приводом для його тенденційного критиканства стали його тісні наукові зв'язки з чеськими істориками, факт публікації книги про Словацьку державу в Празі та ще й чеською мовою, перевидання її наступного року угорською мовою у Будапешті⁶⁰. Ювіляр з гіркою іронією зауважив, що його дисертацію в період «нормалізації» не опублікували через «нестачу» у ній марксизму, а історики-«націоналісти» на початку 1990-х рр. закидали їй уже занадто марксистський характер⁶¹.

Відповіддю Каменця на критику, яка часто позначалася особистісним та образливим змістом замість аргументованої дискусії, була врівноважена констатація її політичного, а не наукового

характеру: «Ядро прихильників національної концепції складають історики-емігранти, які так чи інакше симпатизують людацькому⁶² руху, а в Словаччині їх підтримують лише ласі до сенсацій публіцисти. То ж не дивно, що вони прагнуть реабілітувати тодішній політичний режим»⁶³. Науковець вказав на чіткі паралелі офіційної політичної пропаганди у 1939-1945 рр. з націоналістичною агітацією початку 90-х рр. щодо зміни державно-політичного статусу Словаччини⁶⁴. Не пройшла повз увагу дослідника ще одна паралель: «Після політичних змін [1989 р.] лише змінився звинувачувальний ярлик з марксизму на чехословакізм, космополітизм, сіонізм, лібералізм та ін.»⁶⁵.

Дещо емоційно, але щиро й відверто лунала його безособова, непряма критика своїх опонентів у статті про життя і діяльність відомого словацького історика Д. Рапанта. Розмірковуючи, щоб б робив Рапант на сучасному етапі, Каменец писав: «Напевне можемо стверджувати, що він би знову немилосердно воював проти неуків та шарлатанів, які зараз стали практично масовим явищем й претендують на «єдино правильний виклад історії». Таки би знову боровся проти їх інколи витонченої, інколи наївної, але завжди шкідливої міфологізації та героїзації національної та державної історії»⁶⁶.

Проте суспільно-політична ситуація в країні «лила воду на млин» націоналістів», які розглядали утворення з 1 січня 1993 р. незалежної Словаччини як закономірне завершення боротьби за національне самовизначення та логічне продовження державотворчих традицій республіки 1939-1945 рр. Це був надзвичайно важливий ідейний аргумент, а постійно експлуатований зв'язок і паралелі цього періоду з сучасністю став досить серйозним інструментом впливу на громадську думку.

В 1995 р. в офіційному програмному документі Міністерства культури Словаччини досить серйозно стверджувалося, що в країні є національна та ненаціональна культури, а остання послаблювала словацький національний суб'єкт. Автори документа окреслили й носіїв цих шкідливих і небезпечних тенденцій: «Неможливо далі терпіти те, що суспільні інститути САН є розсадниками антисловацьких сил»⁶⁷.

За ініціативи уряду В. Мечіара було створено Інститут історії при Словацькій Матиці, що став осередком дослідників національного напрямку⁶⁸. В установі активізувалася видавнича справа, але майже на всю друковану продукцію було спрямовано різкі рецензії академічних істориків, як, втім, і їхні праці скептично сприймалися опонентами. Каменец був одним з двох найактивніших учасників дискусій від групи академічних істориків. Кульмінацією протистояння стали суперечки в зв'язку з публікацією книги М. Дюріці «Історія Словаччини та словаків»⁶⁹. Академічні історики в спеціальному зверненні, підписаном якого був також Каменец, звинуватили його в передержаності, суб'єктивному підході, вибірковості та переключуванні фактів⁷⁰. Дюріца не менш гостро реагував на критику і в спеціальному виданні докладно відповів на всі зауваження, не відступивши від своєї позиції⁷¹.

Ситуацію ускладнило те, що ця праця була пробним шкільним посібником з історії, а відтак подана в ньому інформація про відносно комфортні умови в єврейських трудових таборих⁷², всупереч загальноприйнятому засудженню антисемітизму, формувала спотворені ціннісні орієнтири у школярів. Або ж наголошення на великих жертвах серед цивільного населення під час проходження радянсько-німецького фронту через Словаччину⁷³ вело б їх до висновку про недоцільність і шкідливість боїв Червоної Армії. Зрештою, завдяки категоричній позиції Словацької академії наук та освітніх структур Європейського Союзу⁷⁴ цей посібник було вилучено з числа рекомендованих для використання в навчальному процесі.

У другій половині 90-х рр. Каменец продовжив вивчати історію Словаччини в 1939-1945 рр. Він проаналізував роль і місце правлячої Глінкової словацької народної партії в політичній системі Словацької держави, простежив її еволюцію від партії правоконсервативної християнського типу до самовладної єдиної державної з елементами авторитаризму й тоталітаризму⁷⁵. Історик демонстрував її перетворення у масову партію, яка втрачала елітний характер і риси політичного руху. Членами партії ставали вже не за ідейними переконаннями, а через інтерес отримання робочого місця, економічних та соціальних переваг та інших вигод, що стало причиною її розкладу⁷⁶.

У своїх статтях Каменец активно полемізував з Ф. Внуком, який для характеристики політичного режиму Словацької держави використав термін «воєнна демократія» та стверджував, що подібна система у роки Другої світової війни функціонувала в США, Великій Британії, Швейцарії. Коментар Каменця щодо цього наступий: «Вважаю, що така оцінка не відповідає відомим історичним фактам, є позначена апріорними ідеологічними поглядами, має більше свідомо пропагандистський, ніж науковий характер»⁷⁷.

Аргументи Каменця щодо антигуманного характеру людацького режиму знаходимо в статті, присвяченій порушенню прав людини в Словацькій державі. На його переконання, громадян ув'язнювали в спеціальному таборі в Ілаві без судового провадження, які не лише діяльністю, але й висловлюваними думками могли становити небезпеку для чинної влади. Він оперував цифрою у 10 тис. осіб, які пройшли через табірну систему тогочасної Словаччини⁷⁸. У сфері офіційної пропаганди автор звернув увагу на типові для недемократичних режимів заклики до боротьби за «нову людину», «ідеального словака»⁷⁹.

Продовженням такого напрямку досліджень стала ґрунтовна студія про місце Державної ради у політичній системі Словацької держави⁸⁰. Вказуючи на її формально високий політичний статус (мала бути своєрідною верхньою палатою парламенту з функцією врегулювання та гармонізації політичного життя), автор доводив, що Державна рада не відігравала тієї вагомій ролі, яку відводила їй Конституція (наприклад, її функцією було притягнення до відповідальності президента). Він уживав щодо цієї інституції характерні метафори: «хворе від народження дитя», «дебатний гурток старців»⁸¹.

До числа дослідницьких ініціатив Каменця слід зарахувати розвідки про зовнішню політику Словацької держави⁸², організацію примусової праці у 1939-1945 рр.⁸³, суспільно-політичний розвиток міста Тренчін у часи Другої світової війни⁸⁴, історичну долю єврейської громади в Братіславі⁸⁵, діяльність політиків Й. Леттріха та Я. Естергазі⁸⁶. Про зрослий міжнародний авторитет дослідника свідчать його публікації в чеських і словенському наукових збірниках⁸⁷.

У цей період Каменец розпочав комплексне вивчення історії Словацької держави, зокрема, активно досліджував тогочасне суспільство, його диференціацію у ставленні до політичного режиму та суспільно-політичних подій в країні. У вступній статті до збірника з «усної історії» він писав: «Можна констатувати, що ставлення населення Словацької держави в історичній свідомості зафіксоване через позитивний або негативний досвід в господарсько-соціальной сфері, і набагато менше крізь призму політичного характеру держави та її режиму»⁸⁸. З точки зору повсякдення пересічних громадян Каменец проаналізував життя на території повстання 1944 р.⁸⁹.

Вагомим досягненням історика стала публікація в 1998 р. монографії, присвяченій життю та діяльності найбільш контроверсійної й суперечливої постаті в словацькій історії – президента Словацької держави Й. Тісо⁹⁰. Формулюючи актуальність проблеми, автор зазначав: «Постать Тісо проглядається вельми погано, тому що ми його або поставили на п'єдестал поза критикою, або кинули в прірву зневаги та забуття... Вважаю, що критичний та якомога об'єктивніший підхід до цієї особи має найменше прихильників»⁹¹. Автор підкреслював, що президент Й. Тісо у своїх діях керувався не власними бажаннями та планами, а політичним прагматизмом⁹². Коли він ставав перед вибором, чи має чинити як політик або як священик, то в абсолютній більшості випадків обирав першу альтернативу⁹³. Як переконаний науковець, президент мав у словацькому суспільстві беззаперечний авторитет, але випливав він не з його політичних якостей, чи громадської активності, а передусім з факту, що він був священиком⁹⁴.

Каменец не знімав з Тісо політичної відповідальності за недемократичний режим і порушення прав людини в Словацькій державі: «Інколи у дипломатичній кореспонденції з Ватикану вказувалося, що в Словаччині є два блазні: один, що робить (радикал Войтех Тука) та другий, який дозволяє робити (поміркований Тісо)»⁹⁵. Історик констатував маніпулювання президентом пропагандистськими гаслами відповідно до актуальних політичних потреб. Зокрема, під час березневої кризи 1939 р., виправдовуючи вихід Словаччини зі складу Чехо-Словаччини, він заявив, що нація «важить більше, ніж держава». Натомість восени 1944 р. в умовах антинацистського та антилюдацького повстання Тісо закликав до спокою та припинення боротьби, мотивуючи це потребою збереження Словацької держави, хоча така позиція вже суперечила національним інтересам⁹⁶.

Торкаючись проблеми взаємостосунків Словацького президента й А. Гітлера, історик писав: «Немає сумнівів, що вони ідеологічно, політично та суто у людському сенсі були далекими один від одного. Однак між ними існувала взаємоповага та інколи навіть взаємозахоплення. Хоча Тісо мусив знати про політичну віроломність та злочини Гітлера, про його антирелігійну позицію, однак продовжував бачити в німецькому диктаторові творця, вірного і зрештою єдиного гаранта існування словацької держави». Цитує автор і коментар Гітлера з приводу депортації словацьких євреїв навесні-влітку 1942 р.: «Дуже цікаво, як нам той ксьондзик – Тісо – віддав своїх євреїв»⁹⁷.

Каменец проводив аналітичні паралелі між Тісо та президентом комуністичної Чехословаччини Г. Гусаком: «Подібно як і нацисти за допомогою Тісо, так і Ради за допомогою Гусака виконали через «поміrkованих колаборантів» свої політичні завдання ліквідації «Празької весни» у Чехословаччині»⁹⁸. Автор монографії підкреслював, що історик не може говорити про винуватість чи невинність Тісо, виконувати роль прокурора, судді, адвоката, але може констатувати його цілковиту відповідальність в політичному та моральному вимірах⁹⁹. На заувагу, що Тісо у своїй політичній діяльності та колабораціонізмі з нацистами керувався благородними намірами «збереження нації», «меншого зла», Каменец відповідав, що «історія неблаганна: не оцінює наміри, навіть найкращі, але конкретні дії»¹⁰⁰.

Таке висвітлення досліджуваної проблеми зумовило позитивні рецензії на монографію. Так, один із рецензентів зауважував: «Іван Каменец спробував окреслити біографію Тісо так, щоб цей образ гладко вписувався між двома полюсами – героїзації та демонізації – але при цьому не збився на вмiлу необґрунтовану псевдокоректність або плазування перед ворожими [історіографічними] таборами»¹⁰¹.

Важливим етапом в науковій кар'єрі Каменца стала його книга з характерною назвою «Пошуки та блукання в історії. Роздуми. Студії. Дискусії» (2000)¹⁰², в якій було перевидано історіографічні та історіософські статті та нариси із широкого спектру проблем модерної словацької історії. В них автор вкотре полемізував з романтичними поглядами окремих політиків, стверджуючи, що сльози на очах в депутатів – свідків проголошення Словацької держави – були не саїзми радості, а проявом страху, приниження і невпевненості в майбутньому¹⁰³. Автор констатував перевагу в політичному житті тогочасної Словаччини націоналістичної ідеї, але визнавав як її позитивні (оборона нації), так і негативні (нетолерантне ставлення до інших націй) риси¹⁰⁴.

Історик виважено обґрунтував наростання алібізму в словацькому суспільстві, тобто бажання виправдатися перед антигітлерівською коаліцією за свою співпрацю з німцями¹⁰⁵. Аналізуючи події повстання осені 1944 р. він писав, що в поведінці населення більше важили не політичні погляди, а суто людські почуття – страх за життя, роботу, родину¹⁰⁶. Він визнавав, що після німець-

кої окупації, беручи до уваги винятково несприятливі політичні й військові умови, державно-адміністративний апарат людацького режиму функціонував загалом нормально, включно зі сферами економіки та культури¹⁰⁷.

З кінця 90-х рр. XX ст. кардинально змінився «політичний клімат» у Словацькій Республіці. Скомпрометований звинуваченнями в авторитаризмі, націоналізмі та корупції, прем'єр-міністр В. Мечіар зійшов з політичної авансцени, а уряд його наступника М. Дзуринди відновив євроатлантичний курс країни, а наднаціональний підхід в інтерпретації минулого отримав всебічну підтримку з боку влади.

Початок 2000-х років став періодом найвищого професійного й громадянського визнання в житті Івана Каменца. Він став співредактором документальних видань «Голокост у Словаччині»¹⁰⁸, ювілейного збірника на пошану Л. Ліптака¹⁰⁹, співавтором колективних видань «Постаті словацької історії першої половини XIX ст.»¹¹⁰, «Наші словацькі міфи»¹¹¹, «Ментальні карти Словаччини»¹¹², «Ключові проблеми модерної словацької історії 1848-1992»¹¹³, «Століття процесів: суди, політика та суспільство у модерній словацькій історії»¹¹⁴. Його монографія про Й. Тісо вийшла друком угорською¹¹⁵, польською¹¹⁶ мовами, побачило світ її 2-е доповнене видання у Словаччині¹¹⁷. У 2007 р. англійською мовою видано монографію «Слідами трагедії»¹¹⁸, 2008 р. – в Чехії вийшла монографія «Словацька держава в образах (1939-1945)»¹¹⁹. Серія його статей була опублікована в США¹²⁰, Франції¹²¹, Німеччині¹²², Швеції¹²³, Польщі¹²⁴, Ізраїлі¹²⁵.

Знаковою подією стала публікація в співавторстві з Е. Ніжнянски статті «Оплата за депортованих євреїв». Автори обґрунтували висновок, що Словаччина виявилася єдиною з поміж країн-союзниць Третього райху, що організувала депортації євреїв за допомогою власних адміністративних ресурсів. Навіть більше, словацька влада виплатила німцям по 500 марок за кожного депортованого, нібито як відшкодування витрат за їх поселення на новому місці, що склало зрештою суму в 288 млн. словацьких крон¹²⁶.

Значну компаративну цінність для української історіографії мала розвідка Каменца «Визвольні міфи – приклад Словаччини», в якій характеризувалася ситуація 1944-1945 рр. Автор поклав відповідальність за злочини проти словацького цивільного населення як на частини Вермахту, так і Червоної Армії. Було відзначено, що спілкування словаків з радянськими вояками було надто відвертим: «Щоденні індивідуальні крадіжки, ґвалтування жінок і дівчат, неконтрольовані безчинства, а головне – вивезення десятків тисяч словацьких громадян до гулагів»¹²⁷. Історик резюмував: «А чи чітко знали радянські вояки, куди прийшли: до пригнобленої, а відтак союзної, чи до ворожої країни?»¹²⁸.

Каменец продовжив зондувати різні аспекти суспільного життя, зокрема історію повсякдення словацького соціуму в 1939-1945 рр.¹²⁹. Він торкнувся проблеми недостатньої уваги дослідників до проблем соціальної історії. Так, науковець констатував,

що більшість 2,6-мільйонного населення тогочасної Словаччини переймалась своїми «щоденними турботами й radoщами». Автор сформулював методологічні орієнтири щодо вивчення взаємодії словацького суспільства та владного режиму в 1939-1945 рр.: «Все населення формувало своє ставлення до режиму, держави чи руху Опору через раціональний фільтр власного економічного та соціального становища, індивідуальної кар'єри, професійної самореалізації – тобто передусім через особистісний досвід власного повсякдення... Такий фільтр мав передусім емоційний вимір, у якому вагому роль відігравали релігійне життя, національна приналежність, родинне виховання, освіта тощо»¹³⁰. Безсумнівно, що ці авторські рекомендації є універсальними в плані дослідження відносин між владою і суспільством.

Історик також простежив взаємовпливи по лінії «влада-інтелігенція», «війна-суспільство», «церква-суспільство», «повстання-суспільство». Цікавим є його риторичне запитання: «Чи була добровільна праця словацьких заробітчан у Німеччині формою колаборації з нацистським режимом, чи частиною природного прагнення до соціального забезпечення?»¹³¹.

В іншій статті Каменець відзначив, що корисливі мотиви отримання матеріальних вигод у ході антисемітських заходів людацької влади значно нейтралізували критичне ставлення до них пересічних громадян. «Режим таким чином свідомо зтягував до правового та морального багна при грабежі єврейського майна навіть політично байдужих людей», – писав він¹³². Історик зауважував, що і в сучасній Словаччині, попри загальне засудження антисемітизму, існує течія, яка виправдує його словацькими національними, державними, економічними, культурними інтересами, лунають заяви, що «словацька нація є такою, яка мала дійсну причину виселити зі своєї території євреїв»¹³³.

В окремії розвідці історик розглянув прояви корупції, що супроводжували вирішення «єврейського питання», серед яких: шантаж євреїв з боку силових структур та чиновників, хабарництво та заниження ціни єврейського майна під час його розпродажу або видачі аризаційних декретів на промислові й торгівельні об'єкти, підкупи заради порятунку від депортації¹³⁴.

Дослідник також акцентував увагу на спробах євреїв уникнути незавидної долі шляхом зречення своїх національно-конфесійних коренів. Це проявлялося в прийнятті католицької віри, запереченні біологічного батьківства, розірванні шлюбу з єврейським партнером. Втім, як стверджував науковець, ново-навернені християни та псевдоарійці (так звані «білі євреї») зустрічали як недовіру, зневагу та упередження з боку свого нового соціального середовища, так і звинувачення в зраді, ізоляцію, ворожість з боку єврейської громади¹³⁵.

На увагу заслуговує стаття Каменця методологічного характеру, присвячена мотивам страху й алібізму як рушійним силам поведінки індивідів у повсякденному житті. Він зазначав, що ці почуття є характерними для вчинків людей в умовах тоталітар-

них режимів, які ці феномени не лише враховують, а й на них передусім опираються, цинічно використовують для контролю над суспільством¹³⁶. Історик підкреслив, що проголошення та функціонування Словацької держави супроводжувалося страхом словацьких діячів перед німцями, а потім алібізм перед державами антигітлерівської коаліції став одним із факторів активізації руху Опору та розгортання Національного повстання 1944 року.

У нарисі «Ломницький маніфест серпня 1940»¹³⁷ Каменец рішуче засудив практику втручання політиків у культурне життя, що виразилося у насадженні «націонал-соціалістичного» шляху розвитку словацької культури. Він підкреслив, що підписанти маніфесту не представляли всієї громади культурних діячів, навіть більше, учасниками зборів були не лише свідомі прихильники націонал-соціалізму. Серед них були присутні й честолюбці з професійними чи політичними амбіціями, наївні, неінформовані про суть справи, або й просто слухняні митці, які виконали вказівку свого працедавця щодо власної участі в заході¹³⁸.

Зрештою, наукові зацікавлення Каменца залишалися на його традиційному тематичному «полі», а його праці друкувалися в провідних словацьких наукових і публіцистичних періодичних виданнях суспільствознавчого напрямку¹³⁹. Історик брав участь у формуванні наукових збірників у Словаччині¹⁴⁰ та Німеччині¹⁴¹, зокрема спеціальних видань, присвячених поважним ювілеям його колег¹⁴². Каменец продовжував співпрацювати з Документальним центром Голокосту¹⁴³. Упродовж 2009-2013 рр. він надрукував 17 рецензій на різні наукові видання, а на 2015 р. було заплановано видання монографії «Словацька республіка 1939-1945», одним із співавторів якої він був¹⁴⁴.

Каменец залишився активним дописувачем різних літературно-публіцистичних та культурно-мистецьких часописів: лише за період 2010-2014 рр. він опублікував 18 публіцистичних есе і нарисів, окремі з яких у популярному журналі «Plus 7 dní»¹⁴⁵.

Іван Каменец продовжував брати активну участь у поточній діяльності Інституту історії САН. У 2004-2010 рр. він очолював авторський колектив міжнародного проекту «Загальна історія Голокосту – Словаччина», а його текст під назвою «Політична система та вирішення єврейського питання у Словаччині в 1939-1944 рр.» увійшов до колективної монографії, опублікованої англійською мовою та мовою івриту. У 2009-2011 рр. історик виконував проект «Політична історія Словацької держави 1939-1945»¹⁴⁶.

Суспільний резонанс у словацькому суспільстві отримала книга І. Каменца і Я. Главінки з промовистою назвою «Суперечки про єпископа Войташшака»¹⁴⁷. Автори підкреслили суспільну позицію цього авторитетного церковного діяча в період 1939-1945 рр.: «Войташшак цілком погодився з владою щодо вирішення єврейського питання, хоча заперечував використання бруталних методів в тому випадку, коли мова йшла про похрещених євреїв»¹⁴⁸. Важливо, що на основі архівних документів автори довели факт ариізації єпископом курортного об'єкта в Балдовцях¹⁴⁹, підкреслив-

ши цим самим його особисту прагматичну вигоду від цієї справи. Книга спровокувала медіальну кампанію на захист Войташшака, зокрема, П. Мулік зазначав, що його діяльність треба оцінювати крізь призму католицької соціальної науки, а тому «не можна говорити, що біскуп арізував, адже його наміром було покращити становище курорту в Балдовцях»¹⁵⁰. Захисники Войташшака заявляли також, що він написав на адресу уряду листа, під впливом якого була зупинена депортація євреїв. Однак цього документа досі ніхто не опублікував та не цитував¹⁵¹, а тому є сумнівні й щодо самого факту існування такого листа.

Каменец був активним учасником майже всіх історичних форумів у Словаччині та Чехії, присвячених проблемам новітньої історії цих країн. До 2013 р. очолював словацьку частину Чесько-словацької комісії істориків, був членом Словацького історичного товариства при САН, Документального центру Голокосту при фонді Мілана Шімечки, входив до складу редакції наукових часописів «Історичний журнал», «Чесько-словацький історичний щорічник», «Модерна історія», «Збірник Словацького національного музею. Серія історія»¹⁵².

Важливою є педагогічна сфера діяльності історика, який з кінця 80-х рр. викладав в університеті Коменського, а також у вишах Нітри й Трнави. У 2014 р. він провів спецкурс «Голокост у європейській історії» на факультеті соціальних та економічних наук Інституту європейських студій та міжнародних відносин¹⁵³. З середини 1990-х рр. входив до авторських колективів низки підручників історії для середньої школи¹⁵⁴. У 2010 р. він ініціював проведення дидактичного семінару «Як вивчати історію Голокосту» для чеських та словацьких учителів історії. Він був членом комісії олімпіади з історії серед школярів, а також експертом і членом оцінювальної комісії фонду Яна Гуса, який проводить конкурс учнівських робіт Eurostory¹⁵⁵.

Надзвичайно активно історик популяризував історичні знання серед громадськості через ЗМІ, телебачення та радіо, інтернет. З цього приводу він зауважував: «Ми не настільки наївні, щоб вважати, що люди читають наукові журнали. Тому дуже важливо, щоб історики мали доступ до ЗМІ. Одна півгодинна телепередача на історичну тематику знайде більшу аудиторію, ніж десяток монографій»¹⁵⁶. У 2004 р. він виступив науковим консультантом документального фільму «Люби ближнього свого», сюжетом якого став єврейський погром в Топольчанах 24 вересня 1945 р.¹⁵⁷. Історик визнавав, що «є фанатиком історичних фільмів, театральних вистав, літературних романів з історичними сюжетами»¹⁵⁸, а також був переконаний, що «якісний мистецький твір може набагато краще переконати і вплинути на звичайного споживача, ніж будь-яка академічна наукова історична праця»¹⁵⁹. Каменец неодноразово підкреслював, що фахівці з новітньої історії легко часто ставляться до літературної творчості та недооцінюють її як одне з важливих джерел дослідження й пізнання епохи¹⁶⁰.

Каменец був головою словацької секції фонду Харті-77¹⁶¹, входив до Видавничої Ради Синдикату словацьких журналіс-

тів¹⁶², був членом комісії з удостоєння премії «Біла Ворона»¹⁶³, заступником голови комісії професійної та наукової творчості Pro Slovakia¹⁶⁴. Він активно співпрацював з урядовим поліцейним корпусом, здійснював експертизу новоприйнятої Конституції Угорської республіки¹⁶⁵.

Наукові здобутки Каменця належно поціновані державою, громадськими та науковими інституціями. У 1999 р. йому було присуджено міжнародну літературну премію Е. Кіша¹⁶⁶, 2008 р. – премію САН та золоту медаль за книгу «Словацька держава в образах»¹⁶⁷, 2010 р. – премію літературного фонду «За винятково широкий науковий відгук на працю»¹⁶⁸. Історик також був лауреатом премії Чеського фонду літератури факту¹⁶⁹, премії «За професійну діяльність та участь у формуванні історичної свідомості словацької громадськості» Центру науково-технічної інформації САН в рамках номінації «Нагорода за справу всього життя»¹⁷⁰. У 2008 р. Інститут історії САН видав спеціальний науковий збірник, присвячений 70-річчю Каменця¹⁷¹, а наступного року вийшла друком нова збірка його праць¹⁷².

Каменец не залишився осторонь дискусії навколо ключових проблем історії Словацької держави 1939–1945 рр., що спалахнула в академічному середовищі наприкінці першого десятиріччя XXI ст. Опонуючи представникам молодшого покоління істориків, він писав: «Природно, що кожне наступне покоління хоче виокремитися своїми здобутками стосовно попереднього, але це може загрожувати порушенням тягlosti, що проявляється у відкиданні всіх результатів дослідження так званої марксистської історіографії та буквально паразитуванні на її помилках... Дослідників, які мають інший погляд, ніж деякі сьогоднішні працівники ІНП (Інститут національної пам'яті – авт.), дезавуюють, висміюють, примітивно ображають, що неодноразово відображається й на сторінках друкованого органу інституту – «Пам'ять нації». Не подобається мені у них відсутність толерантності, хоча вони самі до неї всюди закликають»¹⁷³.

Зауважимо, що Каменец спочатку не був категорично налаштований проти ІНП, брав участь у його наукових заходах, рецензував збірники та монографії співробітників. Так, у рецензії на монографію П. Соколовича «Глінкова гарда» він писав: «Вона є конструктивним внеском до процесу наукового пізнання історії Першої словацької республіки і своєю раціональністю хоча б частково затінить некваліфіковані, ідеологічно мотивовані, але від того ще більш самовпевнені «справжні» або «замовчувані» правди»¹⁷⁴. Водночас у рецензії на книгу М. Лацка «Словацьке національне повстання. 1944» вказував, що «книга є першою спробою узагальнюючої історії повстання, яка написана професійним істориком після «оксамитової революції», а її автор «дистанціювався від цілком негативістських поглядів [на повстання], але здається, що інколи приймає їхні хибні аргументи. До таких авторів він є набагато примирливішим, ніж до «марксистських істориків», яких інтенсивно, інколи аж з надто «високого коня» критикує та іронізує з них, однак завжди в неадресній, анонімній формі»¹⁷⁵.

У травні 2013 р. Каменец розірвав співпрацю з ІНП через системні прями або опосередковані атаки на нього й на Інститут історії¹⁷⁶. Ймовірно, що причиною стало оприлюднення із джерел ІНП інформації, що в списках людей, які співпрацювали з комуністичною службою безпеки часів «нормалізації», знайдено особу на ім'я Іван Каменец з відповідною датою народження під агентурним псевдонімом «Історик» та «Само». У протоколах була вказана й категорія агента: кандидат таємного співробітництва, довірена особа¹⁷⁷.

Широкий світогляд та глибокі аналітичні міркування Каменца свідчили про його вагомий внесок не лише в історичні та історіографічні дослідження попереднього періоду, але й в сучасну словацьку історіософію, що значною мірою мала універсальний, загальносуспільний характер. Так, він акцентував увагу на тому, що не лише епохальні, але й часткові суспільно-політичні зміни переформатовували під актуальні політичні потреби зміст, концепцію та філософію словацької історії. При цьому в жодному випадку не вдалося створити її виклад таким, який би задовольняв більшість суспільства. Відтак, історик формулює риторичне запитання: «Чи існує взагалі загально визнана концепція словацької історії?»¹⁷⁸.

Історичні факти, за спостереженням Каменца, в руках політиків, громадських діячів, публіцистів і пропагандистів стають цілеспрямованим аргументом доведення легітимності власних ідеологічних концепцій, планів та цілей¹⁷⁹. Характерно, що це спостерігається за будь-якого політичного режиму, в т.ч. демократичного¹⁸⁰, тому, на його переконання, «історія вчить, але люди не бажають її уроки брати до уваги, або ж ними керуватися. Тому історикові відведена роль «сумного героя», який намагається конструювати паралелі в історії та ставити публіці не завжди приємні питання»¹⁸¹. Каменец зазначав «інколи більш продуктивним є вдало поставлене питання, ніж категорично сформульований висновок»¹⁸². При цьому головним завданням історика є «непокоїти суспільство, спонукати людей самим шукати відповіді, а ми маємо допомагати їм, але зовсім не нав'язувати ці відповіді»¹⁸³.

Дослідник наголошував, що абсолютно нейтрального й об'єктивного історика не існує: «Незалежно від часу, у якому живе, він є громадянином, а тому його соціальне походження, релігія, національність, освіта, власний життєвий досвід та досвід батьків й дідів й інші індивідуальні фактори знаходять відображення в його наукових працях»¹⁸⁴. На думку вченого, вони не повинні переважати в дослідницькій роботі, а сам науковець мусить намагатися дотримуватися певних меж об'єктивності й одночасно самокритично ставитися до власних висновків. Отже, історик має бути скептичним до інших, навколишнього світу й також до самого себе, а історія «як кожна наукова дисципліна є завжди незавершений шлях пошуків, помилок, не лише здобутків, але й регресу»¹⁸⁵.

Визначаючи завдання професійних істориків, Каменец писав: «Історіографія прямо чи опосередковано готує основу для аргументів шкільної освіти, сімейному чи релігійному вихованню, публіцистики, ідеологічної чи політичної пропаганди, доку-

менталістиці та мистецькій творчості історичного спрямування. Зрозуміло, мова йде про те, що саме з того матеріалу вони виберуть, використають, а що відкинуть. На це історики вже не мають прямого впливу»¹⁸⁶.

Говорячи про вплив історичної науки на формування суспільної свідомості, Каменец робить висновок: «Цілеспрямоване формування та вплив на історичну свідомість є надзвичайно тривалий і складний процес... Можемо тишити себе лише частковими, але завжди лише тимчасовими успіхами... Чим швидше ми позбудемося ілюзії, що історіографія – в будь-якій формі – здатна вирішальним чином впливати на формування свідомості суспільства, тим краще. Насправді це біг на довгу дистанцію, на якій ніколи не буде фінішної стрічки»¹⁸⁷.

І сьогодні шановний ювіляр не лише продовжує відстежувати суспільні процеси в Словаччині, але й тримає у полі зору актуальні події у Європі, світі. У грудні 2013 р. в листі одному з авторів цієї статті він писав: «З великим занепокоєнням, і навіть з острахом я спостерігаю за подіями в Україні. Можу запевнити, що я та мої колеги стоять цілком на боці тих українців, які борються за демократію»¹⁸⁸. 9 лютого 2015 р. в інтерв'ю виданню «Торку.sk» історик провів низку паралелей, порівнявши анексію Криму з аншлюсом Австрії; тенденції пропаганди, мілітаризації, національної політики, формування диктаторських режимів у гітлерівській Німеччині та путінській Росії; організацію Олімпійських ігор 1936 р. в Німеччині та Олімпіади 2014 р в Росії. На його переконання, «події в Росії набули небезпечною напрямку», а тому те, що «сьогодні діється в Росії, у Криму та Східній Україні не є фарсом, а вельми небезпечним розвитком із загрозливою перспективою повернення до надто швидко забутого минулого»¹⁸⁹.

Отже, досконалий фаховий рівень, неоціненний життєвий досвід, критичний погляд Івана Каменця слугували й слугують сьогодні точним барометром вимірювання процесів і змін у суспільно-політичному житті.

З роси і води Вам, вельмишановний ювіляре!

Примітки:

1. Ivan Kamenec. Spoločenské vedy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.osobnosti.sk/index.php?os=zivotopis&ID=1198
2. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne vefa spoločného [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sme.sk/c/6812776/historik-kamenec-tiso-a-husak-maju-neprijemne-vela-spolocneho.html>
3. Ibid.
4. Kamenec I. Niekoľko osobných reflexií na Hertu Tkadlečkovú / I. Kamenec // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.244.
5. Kamenec I. Príspevok k dejinám hnutia nezamestnaných na Pohroní v rokoch svetovej hospodárskej krízy 1929-1933 / I. Kamenec // Zborník Slovenského národného múzea 50. – №5. História. – 1965. – S.103-119.
6. Tkadlečková H. O Ivanovi Kamencovi – celkom neoficiálne / H. Tkadlečková // Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku

- a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný / Edita Ivaničková a kol. – Br. : HU SAV, 2008. – S.13.
7. Ibid.
  8. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
  9. Kamenec I. Niekoľko osobných reflexií na Hertu Tkadlečkovú... – S.246.
  10. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
  11. Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939-1945 // Historický časopis. – 1969. – Ročník (Roč.) 17. – článok (č.) 3. – S.329-362.
  12. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
  13. Koncentračné pracovné tábory pre rasove prenasledovaných občanov na Slovensku v pokoch 1938-1945 // Tereziínske listy. – 1975. – Roč.5. – S.12-25; Koncentračné, pracovné a zajatecké tábory na Slovensku v rokoch 1938-1945 // Tereziínske listy. – 1976. – Roč.6. – S.15-28; Racial Problem in the Policy of Slovak Nationalist (fudák) Government in the Years 1938-1945 // Studia historica Slovaca. – 1978. – Roč.10. – S.153-206; Organizácie perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939-1945 // Zborník Múzea Slovenského národného povstania. – 1982. – №7. – S.71-98; Príprava a priebeh deportácií rasove prenasledovaných občanov rasistického slovenského štátu // Zborník Múzea Slovenského národného povstania. – 1983. – Roč.8. – S.134-162.
  14. З цього приводу посласямося на тогочасний анекдот (чи то реальний факт?), який через «пропаганду пошепки» був вельми популярним серед істориків: «Дослідника запитують, чи готова до друку його наукова стаття. Той у відповідь говорить: «Стаття у мене, в принципі, готова, але ї ще треба змолотити марксизмом».
  15. K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939-1945 (arizáčny proces a jeho triedny charakter) // Historické štúdie. – 1977. – Roč. XXII. – S.33-63.
  16. Prinuditeľnoje vyselenije s territorii Slovákii vo vremena vtoroj mirovoj vojny // Studia historiae oeconomicae. 8. – Poznaň, 1973. – S.91-106.
  17. Tendencie slovenskej historiografie o období 1939-1945 // Historický časopis. – 1976. – Roč.24. – č.1-2. – S.240; Інформація отримана також у розмові І. Боровця з паном Каменцем 5.04.2007.
  18. Povstalecká muničná výrobná na Troch vodách // Vlastivedný časopis. – 1974. – Roč.23. – S.111-113; Materiálne zabezpečovanie Slovenského národného povstania // Študie o Slovenskom národnom povstaní. – Bratislava : Veda, 1975. – S.211-228; Výroba vojenského materiálu v čase Slovenského národného povstania // Sešity prispěvků k sociálně, politické a historické problematice vojenství a armády. – 1976. – Roč.5. – S.123-141.
  19. Historizmus v diele Ladislava Novomeského // Historický časopis. – 1977. – Roč.25. – č.2. – S.157-186; Obraz Slovenského národného povstania v publicistike Ladislava Novomeského // Zborník Múzea Slovenského národného povstania. – 1979. – Roč.4. – S.95-108.
  20. Tendencie slovenskej historiografie o období 1938-1945... – S.248.
  21. Historiografia a historické vedomie slovenskej spoločnosti v období budovania socializmu // Historický časopis. – 1976. – Roč.24. – č.4. – S.481-495; K problematike ideovo-politických postojov inteligencie na Slovensku v druhej polovici päťdesiatych rokov // Slovensko v období dobudovania základov socializmu (1956-1960). – Bratislava : Pravda, 1978. – S.163-194.
  22. Vznik, vývoj a špecifické črty slovenského fašizmu v medzivojnovom období // Sborník k problematice dějin imperialismu. – 1978. – Roč.5/2. – S.281-297; Rozvoj a orientácia slovenskej kultúry v rokoch 1918-1938 // Historický časopis. – 1979. – Roč.27. – č.2. – S.169-192.

23. Začiatky marxistického historického myslenia na Slovensku (Historizmus a jeho úloha v slovenskom revolučnom robotníckom hnutí). – Bratislava : Veda, 1984. – 122 s.
24. Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
25. Ibid.
26. Ibid.
27. Dejiny Slovenska. V.5. 1918-1945. – Bratislava, 1985. – 607 s; Dejiny Slovenska. VI. (1945-1960). – Bratislava : Veda vydavateľstvo SAV, 1988. – 549 s.
28. Prenikanie fašistickej ideológie a organizácii Národnej obce fašistickej do slovenského politického života v medzivojnovom období // Historické štúdie. – 1980. – Roč.24. – S.43-76; Kristalizácia politického života na Slovensku v rokoch 1935-1937 // Historický časopis. – 1981. – Roč.29. – č.1. – S.5-26; Buržoázne a reformistické strany na Slovensku v dobe narastania fašistického nebezpečenstva // Československo a Jugoslávie od roku 1920 do rozpadu buržoazných spoločenských, politických a ekonomických systémů. – Praha : Československo-sovětský institut, 1983. – S.229-248; Novohlasistická skupina v sociálnodemokratickej strane na Slovensku // Historický časopis. – 1988. – Roč.36. – č.3. – S.485-489.
29. Development and Orientation of Slovak Culture in the Years 1918-1938 // Studia historica Slovaca. – 1982. – Roč.12. – S.33-61.
30. Slovak Society and Antifascist Resistance during World War II up to the Year 1943 // Studia historica Slovaca. – 1985. – Roč.14. – S.71-103. Funkcia historizmu v protifašistickom zápase na Slovensku v rokoch 1939-1945 // Zborník Múzea Slovenského národného povstania. – 1986. – Roč.11. – S.211-236; Miesto Slovenského národného povstania v európskej protifašistickej rezistencii // Zborník Slovenského národného múzea 83 – Historia. – 1989. – Roč.29. – S.5-9.
31. Vztah historiografie k historickým tradíciám // Slovenský národopis. – 1986. – Roč.34. – S.52-59; Historiografia, umelecká tvorba a historické vedomie // Historický časopis. – 1987. – Roč.35. – č.1. – S.48-56; Hľadanie v dejinách // Slovenské pohľady. – 1988. – Roč.104. – č.11. – S.112-121; Dejiny a literatúra (diskusné príspevky zo stretnutia historikov a spisovateľov v júni 1987 v Budmericiach) // Slovenské pohľady. – 1988. – Roč.104. – č.2. – S.10-41 č.3. – S.19-26.
32. Prenikanie fašistickej ideológie a organizácii Národnej obce fašistickej do slovenského politického života v medzivojnovom období // Historické štúdie. – 1980. – Roč.24. – S.72.
33. Miesto Československej spoločnosti pre šírenie politických a vedeckých poznatkov v procese kultúrnej revolúcie v období budovania základov socializmu na Slovensku (1952-1960) // Historické štúdie. – 1982. – Roč.26. – S.43-68.
34. Na spoločnej ceste. – Praha : Horizont, 1988. – 224 s. (spoluautor – J. Harna).
35. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
36. Po stopách tragédie. – Bratislava : Archa, 1991. – 285 s.
37. Paulovičová N. Pokus o komparáciu monografie Ivana Kamenca Po stopách tragédie s niektorými významnými dielami o holokauste v zahraničí / N. Paulovičová // Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný / Edita Ivaničková a kol. – Br. : HU SAV, 2008. – S.20.
38. Ibid. – S.24.
39. Pokus o zaradenie // Fragment K. – 1990. – č.7. – S.21-33; Ako sa vidíme sami a ako nás vidí verejnosť // Historický časopis. – 1991. – č.2-3. – S.488-491.

40. Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939-1945 // Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. – Bratislava, 1991. – S.13.
41. Ibid. – S.15.
42. Jozef Tiso vo funkcii predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v rokoch 1939-1945 // Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materialov z vedeckeho sympozia. Časta-Papiernička, 5-7 mája 1992. – Br.: SAP, 1992. – S.156.
43. Pokusy reprezentantov Slovenskej republiky v rokoch 1944-1945 o hľadanie vychodísk v zaverenej etape Druhej svetovej vojny // Slovensko na konci druhej svetovej vojny. – S.37-45.
44. Ibid. – S.44.
45. Deportácie židovských občanov zo Slovenska roku 1942 // Tragédia slovenských Židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25-27 marca 1992 / zost. D. Tóth. – Banská Bystrica : DATEI pre Ministerstvo kultúry SSR a Múzeum SNP v Banskej Bystrici, 1992. – S.77-100; Vyústenie «konečného riešenia» židovskej otázky na Slovensku // Košice a deportácie židov v roku 1944. Zborník príspevkov z odborného seminára k 50 výročiu deportácii z Košíc. 19 mája 1994 / Zostavili A. Jurová a P. Šalomon. Košice : SAV – SNM, Oddelenie židovskej kultúry v Bratislave, 1994. – S.9-22.
46. Demokratický systém a extrémne politické prúdy na Slovensku v medzivojnovom období // Slovensko v politickom systéme Československa. Bratislava : Slovenská národná rada-Historický ústav SAV, 1992. – 113-120; Idea Československého štátu v slovenskej spoločnosti v rokoch 1943-1945 // Moderní dějiny. – 1992. – č. 2. – S.171-182.
47. Koncepce a ciele protifašistického odboja na Slovensku // SNP v pamäti národa. Materiály z vedeckej konferencie k 50 výročiu SNP. – Bratislava : Internacional, 1992. – S.135-138.
48. Svedectvo Ladislava Novomeského v procese s Alexandrom Machom pred Národným súdom v Bratislave z roku 1946 / I. Kamenec // Historický časopis. – Roč.42. – č.3. – S.553-562.
49. Ibid. – S.559.
50. Ibid. – S.560.
51. Politické strany na Slovensku 1860-1989. – Bratislava : Archa, 1992. – 312 s.
52. Vatikán a Slovenská republika (1939-1945). Dokumenty. – Bratislava : SAP, 1992. – 230 s.
53. Slovenský stát. – Praha : Anomal, 1992. – 144 s.
54. Ibid. – S.77, 100-104.
55. Ibid. – S.96, 98.
56. У даному випадку мається на увазі обговорення виступу І. Каменця на засіданні Вченої Ради Інституту історії САН на тему «Міфи та легенди словацької історії» (грудень 1997 р.). Інформація отримана у розмові І. Боровця з учасником даного засідання та обговорення С.В. Віднянським.
57. Kamenec I. Ľubomír Lipták v slovenskej a európskej historiografii / I. Kamenec // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.236.
58. Vnuk F. Lipták L. Slovensko v 20 storočí (Bratislava: Kalligram, 1998) // Historický zborník. – 1999. – Roč.9. – S.89.
59. Інформація отримана у розмові І. Боровця з паном Каменцем 5.04.2007.
60. Trauma. Az első Szlovák Köztársaság (1939-1945). – Budapest : Aura Kiadó, 1993. – 158 s.

61. Інформація отримана у розмові І. Боровця з паном Каменцем 5.04.2007.
62. Від словацького ľud – народ у назві правлячої Глінкової словацької народної партії періоду Словацької держави
63. Poznámky k historiografii dvoch totalitných režimov na Slovensku // Historický časopis. – 2004. – Roč.52. – č.2. – S.293.
64. Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939-1945 // Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. – Bratislava, 1991. – S.22; Jozef Tiso vo funkcii predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v rokoch 1939-1945 // Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materialov z vedeckeho sympozia. Časta-Papiernička, 5-7 maja 1992. – Br. : SAP, 1992. – S.160.
65. Slovenská historiografia a historické vedomie po roku 1989 // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.193.
66. Daniel Rapant – jubilejný a súčasný // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.233.
67. Slovenská historiografia a historické vedomie po roku 1989... – S.191.
68. Haslinger P. Narodne alebo nadnarodne dejiny? Historiografia o Slovensko v europromskom kontexte / P. Haslinger // Historicky časopis. – 2004. – Roč.52. – č.2. – S.269.
69. Ďurica M. Dejiny Slovenska a slovákov / M. Ďurica. – Br. : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996. – 274 s.
70. Stanovisko (kolektivu Historického ustavu SAV) ku knihe M.S. Ďuricy: Dejiny Slovenska a slovákov // Studia historica Nitriensia. – 1996. – Tomus 5. – S.285-291.
71. Ďurica M. Priblížiť sa k pravde / M. Ďurica. – Br. : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1998. – 104 s.
72. Ďurica M. Dejiny Slovenska a slovákov... – S.176-177.
73. Ibid. – S.202.
74. Haslinger P. Narodne alebo nadnarodne dejiny?.. – S.271.
75. Štátostrana v totalitnom politickom systéme – jej funkcie a postavenie (HSES v politickom systéme vojnového slovenského štátu) // Studia Historica Nitriensia. – 1995. – III. – S.142.
76. Ibid. – S.144.
77. Ibid. – S.141.
78. Masové porušovanie ľudských práv počas existencie Slovenského štátu v rokoch 1939-1945 // Demokracia a ochrana ľudských práv. Teória, prax, medzinárodná úprava. / [Zost.]: V. Koganová, D. Leško, G. Mesežnikov. Br. : Ekonomická univerzita, 1996. – S.167.
79. Ibid. – S. 169.
80. Štátna rada v politickom systéme slovenského štátu v rokoch 1939-45 // Historický časopis. – 1996. – Roč.44. – č.2. – S.221-242.
81. Ibid. – S.223, 226.
82. Zahraničná politika počas obdobia slovenského štátu (1939-1945) // Línie a osobnosti zahraničnopolitického myslenia na Slovensku v 19. a 20. storočí. – Bratislava : Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku SFPA, 1996. – S.83-91.
83. Nútená pracovná povinnosť ako účasť politickej a rasovej perzekúcie občanov I. Slovenskej republiky // Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939-1945. VI. robotný prápor. – Bratislav : ZING Print, 1996. – S.19-24.
84. Trenčín v rokoch 1938-1945. Politický a spoločenský vývoj // Trenčín. Vlastivedná monografia. – Bratislava : Alfa-Press, 1997. – S.27-39.

85. Židia v Bratislave // Židia v Bratislave. – Bratislava : Inštitút judaistiky FFUK-Ústav etnológie SAV-Židovská náboženská obec v Bratislave, 1997. – S.71-95.
86. Osobnosť Jánoša Esterházyho a jej kontroverzné interpretácie // Ľudia ľudom bez hraníc. – Nitra : Nitrianska pobočka Helsinského občianskeho zhromaždenia, 2000. – S.38-40; Počiatky verejnopolitickej činnosti Jozefa Lettricha // Histjrik v čase a priestore. – Bratislava : Veda, 2000. – S.213-222.
87. Slovenská spoločnosť na sklonku 2. svetovej vojny // Česko-slovenská historická ročenka. – 1996. – S.23-29; Národný a občianský princíp v posrojach a činoch predstaviteľov slovenskej kultúry v medzivojnovom období // Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Historica. – 27. – 1996. – S.169-175; Protižidovský pohrom v Topoľčanoch v septembri 1945 // Acta contemporanea. – Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998. – S.80-94; Politické manifesty slovenských kultúrnych pracovníkov v rokoch 1936-1948 // Europa mezi Německem a Ruskem. – Praha : Historický ústav AV ČR, 2000. – S.567-573; Vplyvi in posledice rešitve židovskega vprašania na spremembe v socialni strukturi slovaške družbe v letich 1939-1945 // Carnijev zbornik (1931-1996). Zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav. – Ljubljana : Filozofska fakulteta v Ljubljani. Oddelek za sociologijo, 1998. – S.366-375.
88. Dejiny Slovenska v rokoch 1918-1993 a ich odraz v historickom vedomí spoločnosti // Malé dejiny česko-slovenských vzťahov VI. – Br. : Nadácia Milana Šimečku, 1996. – S.20.
89. Civilný sektor a každodenný občianska život na povstaleckem Slovensku // SNP 1944 – vstup Slovenska do demokratickej Európy. – Banská Bystrica : Adade pre Múzeum SNP, 1999. – S.129-144.
90. Tragédia politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887-1947. – Br. : ARCHA, 1998. – 148 s.
91. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
92. Tragédia politika, kňaza a človeka... – S.67.
93. Ivan Kamenec: Historik nemôže byť neutrálny. 05. marca 2005 [Elektronний ресурс]. – Режим доступу: www.obroda.sk/clanok/25147/Ivan-Kamenec%3A-Historik-nemO%B4eoe-byel-neutrOTlny/
94. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
95. Ibid.
96. Tragédia politika, kňaza a človeka... – S.109.
97. Ivan Kamenec: Tragédia politika, kňaza a človeka [Elektronний ресурс]. – Режим доступу: www.premedia.sk/slk/sk/literatura_faktu/ivan_kamenec_tragedia_politika_knaza_a_cloveka
98. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
99. Tkadlečková H. O Ivanovi Kamencovi – celkom neoficiálne... – S.17.
100. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
101. Tragédia politika, zlyhanie kňaza, životopis vodcu [Elektronний ресурс]. – Режим доступу: <http://josefcuric.blog.sme.sk/clanok.asp?c-1=329145&bk=11346>.
102. Hľadanie a blúdenie v dejinach. Úvahy, štúdie a polemiky. – Br : Kalligram, 2000. – 408 s.
103. Ibid. – S.109.
104. Ibid. – S.67.
105. Ibid. – S.77.
106. Ibid. – S.60.
107. Ibid. – S.79.
108. Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945) / ed. Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec. –

- Br.: Nadácia Milana Šimečku – Židovská náboženská obec Bratislava, 2003. – 363 s; Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tabory a strediská na Slovensku 1938-1944. Dokumenty / ed. Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec. – Zvolen : Nadácia Milana Šimečku – Židovská náboženská obec Bratislava=Vojenský historický ústav, 2004. – 352 s
109. Historik v čase a priestore. Laudatio Lubomirovi Liptákovi / zost. I. Kamenec, E. Mannová, E. Kowalská. – Br. : Veda, 200. – 323 s.
110. Do pamäti národa : osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia. – Bratislava : Veda, 2003. – 686 s.
111. Kde Sme? Mentálne mapy Slovenska. – Bratislava : Inštitút pre verejné otázky : Kalligram, 2010. – 579 s.
112. Mýty naše slovenské. – Bratislava : Academic Electronic Press : Historický ústav SAV : Ústav etnológie SAV : Sociologický ústav SAV, 2005. – 246 s.
113. Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848-1992. – Bratislava : Veda, 2012. – 395 s.
114. Storočie procesov: súdy, politika a spoločnosť v moderných dejinách Slovenska Bratislava : Veda, 2013. – 272 s.
115. Jozef Tiso. Tanulmány. – Dunaszerdahely : Nap kiadó. 1997. – 174 s.
116. Tragedia polityka, ksiedzai czlowicka (Jozef Tiso 1887-1947). – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2001. – 151 s.
117. Tragedia polityka, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso, 1887–1947 Br. : Pre-media, 2013. – 200 s.
118. On the Trail of Tragedy. The holokaust in Slovakia. – Br. : H&H, 2007. – 350 s.
119. Slovenský štát v obrazoch (1939–1945). – Praha : Ottovo nakladatelství, 2008. – 248 s.
120. The Slovak state. 1939-1945 // Slovakia in History. – Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2010. – S.175-192.
121. Les stéréotypes dans l'histoire et l'historiographie slovaques // La Slovsque face á ses héritage. – 2004, Paris-Budapest-Torino. – S.15-24.
122. Unterdrückung – Abwehr. – plebejische Gleichheit. Autostereotypen der slowakischen Geschichte // Stereotyp. Identität und Geschichte. – Frankfurt am Main : Peter Land, 2002. – S.313-321: Der Zeitraum des Zweiten Weltkrieges in der slowakischen Historiographie und Publizistik nach 1989 // Diktatur – Krieg. – Vertreibung. – Essen : Klartext Verlag. – 2003. – S.69-82: 1944 : Deutschland und der slowakische Nationalaufstand // Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken. – Essen : Klartext Verlag, 2007. – S.213-221.
123. Reflections of the Holocaust in Slovak Society and Literature // Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Culture. – Malmö : Sekel Bokförlag, 2004. – S.157-168.
124. Political Culture in Slovakia after 1918 : the Ideal and the Reality // Political Culture in Central Europe (10th-20th Century). Part. 2. 19th and 20th Centuries. – Warzaw : Institute of History Polish Academy of Sciences, 2003. – S.113-120.
125. Changes in the Attitude of the Slovak Population to the So-Called Changes in the Attitude of the Slovak Population to the So-Called «Solution to the Jewish Question» during the period 1938-1945 // Nazi Europe and the Final Solution. Jerusalem : Yad Vashem, 2003. – S.53-68.
126. Nižňanský E. Poplatky za deportovaných slovenských židov / E. Nižňanský, I. Kamenec // HČ. – 2003. – Roč.51. – č.2. – S.316.
127. Oslobodenecké mýty – prípad Slovensko // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.77.

128. Ibid.
129. Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945 // Česko-slovenská historická ročenka. – 2004. – S.87-102.
130. Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945 // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.44.
131. Ibid. – S.52.
132. Reflexia holokaustu v slovenskej spoločnosti a literatúre // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.63.
133. Ibid. – S.67.
134. Fenomén korupcie v procese tzv. Riešenia «židovskej otázky» na Slovensku v rokoch 1938-1945 // Forum historiae. – 2011. – Roč.5. – č.2. – S.96-112 [on line] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.forumhistoriae.sk/>
135. Problém občianskeho konvertovania z väčšinovým obyvateľstvom (prípád židovskej konverzie v čase holokaustu) // Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej spoločnosti – vzťahy a konflikty / ed. Štefan Šutaj. – Prešov : Univerzum, 2005. – S.180.
136. Fenomény strachu a alibizmu v kontexte kolaborácie a odboja na Slovensku v rokoch 1938-1945 // Kolaborácia a odboj na Slovensku a v krajinách nemeckej sféry vplyvu v rokoch 1939-1945 / Marek Syrný a kolektív. – Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2009. – S.21-22.
137. Lomnický manifest z augusta 1940 // Romboid. Časopis pre literatúru a umeleckú komunikáciu. – 2012. – Ročník XLVII. – S.32-37.
138. Ibid. – S.33.
139. Jozef Tiso a holokaust na Slovensku // Historická revue : časopis o dejinách spoločnosti. – 2010. – Roč.21. – č.4-5. – S.50-59; Úsilie o novú interpretáciu Slovenského národného povstania v šesťdesiatych rokoch ako historiografický a spoločenský problém // Česko-slovenská historická ročenka. – 2010. – S.27-37; Slovenskí poslanci o vojne a armáde : vojenská a vojnová problematika na pôde Snemu Slovenskej republiky a Štátnej rady v rokoch 1939-1945 // História : revue o dejinách spoločnosti. – 2010. – Roč.10. – č.5-6. – S.42-47; V pozícii duchovného satelita : miesto kultúry v slovensko-nemeckých vzťahoch v čase druhej svetovej vojny // História : revue o dejinách spoločnosti. – 2009. – Roč.9. – č.5-6. – S.76-80; Fenomén holokaustu – historický či morálny problém? // Historická revue: časopis o dejinách spoločnosti. – 2011. – Roč.22. – č.5. – S.28-35; Hektické mesiace slovenských dejín // Historická revue : časopis o dejinách spoločnosti. – 2012. – Roč.23. – č.3. – S.6-13; Pod dohľadom nemeckej orlice. Bratislava vo funkcii hlavného mesta vojnovjej Slovenskej republiky (1939-1945) // Historická revue : časopis o dejinách spoločnosti. – 2015. – Roč.26. – č.3. – S.54-60; Niektoré problémy interpretácie dejín vojnového slovenského štátu po roku 1989 // Česko-slovenská historická ročenka. – 2012. – S.155-162; Krátky život inštitúcie : Vznik a pôsobenie Kultúrnej rady // História : revue o dejinách spoločnosti. – 2013. – Roč.13. – č.1-2. – S.38-44.
140. Komemorácia Slovenského štátu a jej vplyv na utváranie politickej reality na Slovensku 1945-1949. // Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století. Hledání východisek. – Praha : Historický ústav AV ČR, 2010. – S.259-266; Oslavy vzniku samostatnej Slovenskej republiky v rokoch 1940-1945 // «Vyjdeme v noci vo fakovom sprievode a rozsvietime svet» : integračný a mobilizačný význam slávnosti

- stí v živote spoločnosti. – Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama s.r.o., 2012. – S.208-223; Vnútropolitický vývoj a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939-1945 // Riešenie židovskej otázky v spojeneckých krajinách nacistického Nemecka. – Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2012. – S.9-16; Jozef Tiso – kľúčová postava štátu a režimu // Slovenský štát 1939-1945: predstavy a reality. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014; Výskum protifašistickej rezistencie na Slovensku po roku 1989 a jeho spoločenská reflexia // Slovenské národné povstanie – Slovensko a Európa v roku 1944. – Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2014. – S.671-678.
141. Paradoxien in den Beziehungen zwischen dem Satellitenstaat und der Großmacht // Kultur als Vehikel und als Opponent politischer Absichten : Kulturkontakte zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis in die 1980er Jahre. – Essen : Klartext Verlag, 2010. – S.39-48.
142. Od Kultúrnej rady po Lomnický manifest : (poznámky k niektorým javom kultúrneho života na Slovensku v roku 1940) // Kapitoly z histórie stredoeurópskeho priestoru v 19. a 20. storočí : pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováča. – Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Typoset print spol. s.r.o., 2011. – S.355-370; Zápisnica z porady župných a okresných veliteľov Hlinkových gárd v Ružomberku 19. mája 1940 // Historické štúdie : k životnému jubileu Herty Tkadlečkovej. – Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave Katedra všeobecných dejín, 2011. – S.11-25; Niekoľko poznámok k reflexii slovenských dejín z rokov 1938-1945 v historiografii a v spoločnosti // V perimetri zameriavača : kapitoly z dejín Slovenska v druhej svetovej vojne, venované k 70. narodeninám PaedDr. Jána Stanislava, Csc. – Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2012. – S.19-33; Novohlasistická skupina a Robotnícka akadémia na Slovensku v rokoch 1933-1937 // Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín : pocta historikovi Milanovi Zemkovi. – Bratislava : Historický ústav SAV v Prodama s.r.o., 2014. – S.211-222; Niekoľko poznámok ku kresťansko-židovským vzťahom v období holokaustu na Slovensku // V službe demokracie : pamätníka k sedemdesiatke Martina Bútoru. – Bratislava : Kalligram, 2014. – S.153-165.
143. Holokaust a jeho poznávanie // Výskum a vzdelávanie o holokauste v strednej Európe. – [Bratislava] : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2012. – S.11-17; A commentary on the controversial debate regarding János Esterházy (J.E.) // János Esterházy : 1938-1945. – Bratislava : Holocaust Documentation Center, 2012. – S.5-7.
144. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2014. – Bratislava, január 2015. – S.106.
145. Historický ústav SAV. Správa o činnosti za rok 2013. – Bratislava, január 2014. – S.31.
146. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2010 Príloha B. – Bratislava, január 2011. – S.20-21.
147. Spory o biskupa Vojtaššáka. Politické a spoločenské aktivity Jána Vojtaššáka v rokoch 1938-1945. – Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008. – 63 s. У 2014 р. друге доповнене видання книги опубліковане на англійській мові: The Burden of the Past : Catholic Bishop Ján Vojtašák and the Regime in Slovakia (1938-1945). Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2014. – 123 p.
148. Spory o biskupa Vojtaššáka... – S.20.
149. Ibid. – S.37.

150. Ad. Arizători na internete [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www2.holocaust.cz/cz2/resources/ros_chodes/2009/04/ad_arizatori_slovensko_internet
151. Nižnianský E. Kamenec I, Hlavinka J. Spory o biskupa Vojtaššáka. Politické a spoločenské aktivity Jána Vojtaššáka v rokoch 1938-1945. – Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008. – 63 s. // Historický časopis. – 2009 – Roč.57. – č.1. – S.152.
152. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2010. – Bratislava, január 2011. – S.77.
153. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2014. – Bratislava, január 2015. – S.327.
154. Dejepis 4 : Slovensko v novom storočí. – Bratislava : Orbis Pictus Istropolitana, 1997. – 72 s; Dejepis 9 : pre 9. ročník ZŠ a 4. ročník gymnázia z osemročným štúdiom. Pátrame po minulosti. – Bratislava : Orbis Pictus Istropolitana, 2012. – 127 s;
155. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2010. – Bratislava, január 2011. – S.19.
156. Historik Ivan Kamenec: zaujímajú nás len hrdinovia, nie tí druhí [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kvhbeskydy.sk/index.php/2011/05/13/historik-ivan-kamenec-zaujimaju-nas-len-hrdinovia-nie-ti-druhi/.
157. Kamenec // www.sk.wikipedia.org/wiki/Ivan_Kamenec.
158. Kamenec: Politici sú najhoršími žiakmi histórie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sme.sk/c/4834388/kamenec-politici-su-najhorsimi-ziakmi-historie.html
159. Reflexia holokaustu v slovenskej spoločnosti a literatúre... – S.65.
160. Umelecký literárny text, ako prameň historiografického výskumu (pokua o aplikáciu na básnické dielo Janka Jesenského) // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.123.
161. Фонд виник у 1978 р. за ініціативи шведського кібернетика Ф. Яноуха з метою матеріальної та моральної підтримки чехословацьких дисидентів, яких переслідували за підписання Хартії-77 – протесту проти «нормалізаційного» режиму у Чехословаччині.
162. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2010. – Bratislava, január 2011. – S.36.
163. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2011. Príloha D. – Bratislava, január 2012. – S.52.
164. Ivan Kamenec // www.sk.wikipedia.org/wiki/Ivan_Kamenec.
165. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2011. – Bratislava, január 2012. – S.45.
166. Ivan Kamenec. Spoločenské vedy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osobnosti.sk/index.php?os=zivotopis&ID=1198>
167. Ibid.
168. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2010. – Bratislava, január 2011. – S.87.
169. Ivan Kamenec // www.sk.wikipedia.org/wiki/Ivan_Kamenec.
170. Správa o činnosti Historického ústavu SAV za rok 2013. – Bratislava, január 2014. – S. 79.
171. Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný / Edita Ivaničková a kol. – Br. : HU SAV, 2008. – 413 s.
172. Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – 265 s.

173. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
174. Kamenec I. Sokolovič P. Hlinková garda 1938-1945. Bratislava : Slovart, 2008. – 223 s. // Historický časopis. – 2010 – Roč.58. – č.1. – S.699.
175. Kamenec I. Lacko M. Slovenské národné povstanie. 1944... – S.700.
176. Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného...
177. Registračné protokoly agentúrnych a operatívnych zväzkov Štátnej bezpečnosti [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.upn.gov.sk/regpro/vysledkyvyhladavania.php?kraj=&priezvisko=Kamenec&meno=Ivan. Тут же вказано, що довірена особа збирала інформацію органам контррозвідки. За деякою, щоправда неперевіреною, інформацією, довірена особа співпрацювала з органами безпеки не з примусу чи через шантаж і погрози, а добровільно, ініціативно, на основі своїх комуністичних переконань [Reakcia na rozhovor v SME. Comments. Jano TT hovorí [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hrnko.sk/2013/07/04/reakcia-na-rozhovor-v-sme/comment-page-1/“\1 „comment-10345)
178. Namiesto úvodu // Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. – Br. : HU SAV, 2009. – S.8.
179. Reflexia holokaustu v slovenskej spoločnosti a literatúre... – S.65.
180. Slovenská historiografia a historické vedomie po roku 1989... – S.190.
181. Paulovičová N. Pokus o komparáciu monografie Ivana Kamenca... – S.29.
182. Ivan Kamenec: Historik nemôže byť neutrálny [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.obroda.sk/clanok/25147/Ivan-Kamenec%3A-Historik-nemO%B4eoe-byel-neutrOTlny/
183. Historik Ivan Kamenec: zaujímajú nás len hrdinovia, nie tí druhí...
184. Obete a hrdinovia (1939-1945). Prepis diskusie konanej v rámci festivalu MEMORY KONTROL Obete a hrdinovia (1939-1945), 18.11.2010 na Stanici v Žiline. – S.3 [on line] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memorykontrol.org/obete-a-hrdinovia-1939-1945
185. Ibid.
186. Slovenská historiografia a historické vedomie po roku 1989... – S.189.
187. Ibid. – S.197.
188. Електронний лист Каменца до І. Боровця. Грудень 2013 р. // Електронний архів І. Боровця.
189. Hrozivá podoba medzi Putinom a Hitlerom: Dejiny sa môžu opakovať, ale má to háčik! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.topky.sk/cl/11/1454245/Hroziva-podoba-medzi-Putinom-a-Hitlerom

Sergiy Kopylov, Ivan Borovets

PORTRAIT OF THE HISTORIAN AT THE BACKGROUND OF SOCIAL TRANSFORMATIONS (To Ivan Kamenets's 75th birthday)

The authors of the article characterizes the life and professional way, scientific achievements of the famous contemporary Slovak historian, Candidate of historical sciences, professor Ivan Kamenets. His scientific, social and political activities are analyzed in the close relation with the social and political processes in Slovakia in the period from the 1940th of the XXth – the beginning of XXIth century.

Key words: *historian, Slovakia, social and political processes, the Slovak state 1939-1945, «Jewish question», professional historiography, philosophy of history.*

Сергей Копылов, Иван Боровец

**ПОРТРЕТ ИСТОРИКА НА ФОНЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ
(К 75-ЛЕТИЮ ИВАНА КАМЕНЦА)**

В статье характеризуется жизненный и профессиональный путь, научные достижения известного современного словацкого историка кандидата исторических наук профессора Ивана Каменца. Научная деятельность и социально-общественная активность юбиляра анализируется в тесной взаимосвязи с социально-политическими процессами в Словакии в период с 1940-х гг. до начала XXI ст.

Ключевые слова: историк, Словакия, общественно-политические процессы, Словацкое государство 1939-1945 гг., «еврейский вопрос», профессиональная историография, историософия.

Отримано: 04.03.2015

УДК 94(438+437):930.2«19/20»

Анна Олещук

(Кам'янець-Подільський)

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ У НАУКОВИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ (90-ті РОКИ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)**

У статті проаналізовано основні здобутки польської та української історіографії 90-х років ХХ – поч. ХХІ ст. у напрямку дослідження польсько-українських відносин.

Ключові слова: історіографія, європейська інтеграція, формування польсько-українських відносин.

Історія польсько-українських стосунків займає помітне місце в польській та українській історіографії. І не дивно, адже Польща і Україна упродовж свого існування завжди були поруч не тільки як сусіди, але і як країни, що мають спільні кордони, спільне минуле та перебувають, хоча й на різних етапах, у стадії розбудови національних держав.

Саме Польща у XVII-XVIII століттях мала досить великий вплив на розвиток освіти і науки в Україні. Як свідчить ретроспективний аналіз, через Польщу культура Заходу йшла в Україну, а далі поширювалась в Росію. Українцям є чому повчитись у польського народу, бо саме «поляки першими в Європі запровадили виборче право на найвищому рівні державного управління (тобто елекцію – обрання короля сеймом), прийняли першу в Європі конституцію країни (1791 р.), а потім упродовж 127 років боролися проти окупантів за національне визволення і відновлення державності»¹. Взаємні негативні й позитивні уявлення польсько-і українського суспільств змінювались відповідно до інтенсивності польсько-українських стосунків.

Відтак, у польсько-українській історіографії важливе місце займає минуле обох народів. З польсько-українськими стосунками пов'язані драматичні епізоди, суперечливі моменти.

Якщо польські історики вважають, що дослідження проблематики польсько-українських стосунків треба починати від козацьких повстань в Україні, оскільки саме ці повстання до цього часу є найбільш суперечливою історичною проблемою, то українські історики солідарні з думкою, що саме Польща зі своєю агресивною політикою щодо східних і північних сусідів уже від середини XIV ст. і принаймні до 40-50-х рр. XX ст. була головним чинником дестабілізації у Центрально-Східній Європі².

Так, український вчений Л. Хахула у своїй праці «Стереотипи польсько-українських відносин у польській пресі 90-х рр. XX – початку XXI ст.» вважає основними проблемами української історії, з якими пов'язані певні стереотипи польської свідомості, відносини Київської Русі та Польського королівства у X–XII ст., перебування українських етнічних територій у складі Польської корони та Речі Посполитої, українців і поляків у Австрійській (пізніше Австро-Угорській) та Російській імперіях, національне відродження українців XIX ст., польсько-українські конфлікти XX ст. (війна 1918-1920 рр., діяльність української національної меншини в міжвоєнній Польщі, військово-політичне протистояння на Холмщині та Волині у 1938-1947 рр., акція «Вісла» 1947 р. та ін.)³. Перешкоду на шляху до повного примирення та широкого порозуміння обох народів, що гальмує здійснюване на найвищому державному рівні налагодження польсько-українських зв'язків, становить психологічний бар'єр у вигляді синдрому упередженості, негативних стереотипів, а то й проявів ворожості, породжених драматичними подіями минулого. Понад тисячолітня історія польсько-українських взаємин охоплює як позитивні їх прояви, так і трагічні сторінки. На жаль, в історичній пам'яті обох народів найміцніше закарбувалися драматичні події останньої світової війни та повоєнних років, причини яких сягають XX століття, часу зародження сучасних націоналістичних ідеологій. На сьогоднішній час з обох сторін необхідно докласти чимало зусиль, щоб і українці, і поляки зуміли перебороти ці стереотипи та без емоцій об'єктивно оцінили спільну історію: «Історію не можна повернути назад, але можна про неї сказати правду»⁴.

У різні періоди історії стереотипи стосовно польсько-українських відносин зароджувалися, змінювалися й зникали. Схожий процес відбувався на початку 90-х років XX ст., після здобуття Україною незалежності та перемоги демократії у Польщі. Обидва народи почали по-новому дивитися на спільну історію, сьогодення та майбутнє. Через запальні дискусії, суперечки, спроби діалогу була відкрита можливість до перегляду болючих сюжетів історії польсько-українських відносин⁵.

Історичну літературу з проблеми польсько-українських відносин у нових геополітичних умовах, можна поділити на дві групи. Перша група – це теоретичні роботи істориків і політологів загального характеру, в яких проблеми польсько-українських відносин згадуються лише побіжно. До цієї групи можна віднести праці з проблем польської і української політики, зовнішньополітичних зв'язків,

наукові розвідки, в яких досліджуються питання євроінтеграції, політичної та економічної трансформації України і Польщі, проблеми геополітичної орієнтації обох держав в умовах розширення ЄС і НАТО, участі України та Польщі в цих процесах⁶. Серед праць, які стосуються проблем міжнародних відносин сучасного періоду, варто відзначити колективну роботу українських дослідників «Міжнародні відносини та зовнішня політика 1980–2000 рр.»⁷. Значна увага в ній приділяється зовнішній політиці незалежної України. Її автори торкаються розвитку відносин України з державами Центральної та Східної Європи, які називають «містком між Україною та Заходом», а стосунки з Польщею визнають зразковими.

В останні роки з'явилася низка досліджень про місце та діяльність України в новій системі міжнародних відносин. Ці роботи мають комплексний характер, в яких поряд з оцінкою зміни міжнародної ситуації розробляються сценарії відносин України зі світовими та регіональними державами та Польщею зокрема. Поряд з цим, вони висвітлюють і деякі аспекти розвитку польсько-українських відносин в нових геополітичних умовах. Тут варто відзначити монографію С. Лотоцького і С. Трохимчука⁸, працю авторського колективу київських науковців під загальною редакцією С. Віднянського⁹, дослідження О. Івченка¹⁰. Остання присвячена проблемам участі України у світовій системі міжнародних відносин у другій половині ХХ ст. У дослідженні відтворюється картина перспектив розвитку України наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Проблеми політичної й соціально-економічної трансформації Польщі і України вивчали такі українські науковці, як В. Дем'янець¹¹, В. Струтинський¹², Г. Зеленько¹³. Також варто відзначити монографію Г. Зеленько «Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України»¹⁴. У цій праці окремий розділ дослідниця присвятила розвитку польсько-українського партнерства у політичній сфері. Вагомою є робота львівських істориків А. Зашкільняка і М. Крикуна «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів»¹⁵, в якій на основі багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури подається історія розвитку Польщі від найдавніших часів до сьогодення.

Другу групу літератури з досліджуваної проблеми становлять праці, предметом вивчення яких є власне розвиток польсько-українських відносин сучасного періоду. Вони висвітлюють політичні, економічні, культурні аспекти українсько-польського співробітництва.

В українській історіографії одним з перших дисертаційних досліджень польсько-українських відносин 1990-х рр. є кандидатська робота одеського автора Д. Горуна¹⁶. У ній історія польсько-українських відносин розглядається у трьох аспектах і, відповідно, у трьох розділах: двостороннє політичне співробітництво; економічні відносини та співпраця в євро регіонах; культурні взаємини. Дисертація Д. Горуна, в цілому, чітко структурована, містить багато фактів. Проте актуальність та насиченість відносин 1990-х рр. між Польщею та Україною вимагає зосеред-

ження уваги на найпріоритетніших сферах контактів, потребує більш повного висвітлення, аналізу політичного та економічного компонентів у взаємодії.

Еволюцію польських-українських взаємин з 1990 р. до 1995 р. й деякі аспекти політичного й економічного співробітництва України та Польщі розкривають також у спільній праці В. Глібов та Д. Горун¹⁷.

Заслуговує також уваги дослідження польської вченої Т. Зарецької, президента «Центру українсько-польських студій», у якому розкривається політичний аспект польсько-українських взаємовідносин упродовж 1991-2001 рр. Дослідниця аналізує основні здобутки у розвитку польсько-українських політичних відносин за десять років незалежності України. На її думку, партнерство Польщі з Україною сьогодні є важливим геополітичним чинником зовнішньої політики України. Вона стверджує, що концепція майбутніх польсько-українських міждержавних стосунків формувалася під впливом думок великих постатей сучасності: видавця, літератора, журналіста і політичного діяча Польщі Є. Гедройця та американського політолога, соціолога і державного діяча З. Бжезинського¹⁸.

Питання польсько-українських взаємин розглянув у своїй монографії Анджей Станіслав Кресло. На його думку, на початку 1990-х рр. польську періодику мало цікавили українські справи. Серед поляків існувало переконання, що криза в Радянському Союзі тимчасова і з часом мине. На СРСР звертали увагу, а в Україні у 1989–1990 рр., «здавалося, бракувало значних подій»¹⁹. Лише після 1991 р. інтерес до України значно зріс. Політичні та економічні кризи в Україні активно обговорювалися на шпальтах польської преси²⁰. У цілому, книга А. Кресло загалом об'єктивно розкриває проблему місця польсько-українських відносин у польській пресі кінця ХХ – початку ХХІ століття. Багатолітня спільна історія Польщі та України виступає на її сторінках своєрідним сприятливим полем до перегляду взаємних упереджень та до створення нових світоглядних форм співпраці. Слід погодитися із авторською думкою про те, що у польсько-українських відносинах розпочався процес руйнації старих стереотипів (у своїй більшості негативних) та творення нових образів взаємного сприйняття.

Слід відзначити й статтю Т. Герасимчук²¹, в якій розглядаються основні тенденції формування і реалізації стратегічного партнерства Польщі та України. Аналізуючи цей процес, авторка у розвитку польсько-українських відносин виділяє декілька етапів, показує існуючі в Польщі й Україні основні міждержавні механізми стратегічної співпраці. Проблеми формування та розвитку польсько-українських відносин, пошуку свого місця обох держав в нових геополітичних координатах та значення поглиблення двосторонньої співпраці між нашими державами розглядає у своїх розвідках С. Стоєцький²². Простежуючи ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин у сучасну добу, роль незалежної України в історії польської політичної думки ХХ століття, дослідник наголошує на тому, що важливим чинни-

ком у цьому непростому процесі є визнання польською політичною й інтелектуальною елітою незалежної Української держави. Спільна стаття Д. Васильєва і Л. Чекаленко²³ висвітлює польсько-українські взаємини сучасності за традиційною схемою, вирізняючи політичні, економічні й культурні аспекти. Ця праця має деякий узагальнюючий характер, і автори вивчають стосунки обох держав з міжнародними політичними та економічними інститутами, ними запропоновані також певні хронологічні етапи існуючих на сьогодні відносин між Україною і Польщею.

Нові тенденції взаємин України та Польщі на початку ХХІ ст. продовжила досліджувати Л. Чекаленко у своїй науковій розвідці «Україна – Польща: нові тенденції взаємин»²⁴. Вона вважає, що об'єктивна реальність вимагає від двох держав тісної взаємодії, що гарантуватиме їм безпеку, поглиблення політичного діалогу, розширення торгівлі з підтримкою регіонального інтеграційного процесу.

Слід також відзначити дослідження О. Павлюка²⁵, який розглядає розвиток польсько-українських стосунків у трьох сферах: політичній, економічній, культурній. Основна увага зосереджується на аналізі політичних та економічних стосунків у контексті безпеки регіону ЦСЄ. Вивченням впливу політики західних країн на розвиток польсько-українських стосунків також займались В. Моцок²⁶ та О. Митрофанова²⁷. В. Моцок, розглядаючи роль Заходу в розвитку польсько-українських відносин у політичній площині, виділяє два періоди. Перший охоплює початок і середину 90-х рр. ХХ ст., упродовж якого зовнішньополітична діяльність впливових західних країн, на думку автора, негативно позначилась на динаміці та інтенсивності польсько-українського діалогу. У другому ж періоді, що розпочався з середини 1990-х рр., відбуваються якісні зміни у розвитку всього спектра відносин як між Україною та західним світом, так і в польсько-українському діалозі. Якщо В. Моцок, розглядаючи вплив Заходу на розвиток цих відносин, говорить про вплив найбільш вагомих західних країн, таких як Англія, Франція, Німеччина і США, то О. Митрофанова виокремлює лише французький підхід до становища України та Польщі на європейському стратегічному просторі. Проте обидва автори висловлюють думку, що невизначений зовнішньополітичний курс Києва на початку 90-х рр. та наявність ядерної зброї на її території сприяли прохолодній позиції Заходу щодо України, а обраний Польщею зовнішньополітичний курс на інтеграцію до НАТО та ЄС змушував представників Варшави узгоджувати свою зовнішню політику, в тому числі і на східному напрямку, з позицією впливових країн Заходу.

Значний інтерес у контексті досліджуваної теми становлять праці польських дослідників, які розкривають основні особливості формування зовнішньополітичної стратегії Польщі в умовах розпаду соціалістичної співдружності. Предметом дослідження таких робіт є зовнішньополітична діяльність Республіки Польща в нових геополітичних умовах, поряд з цим вони містять значну кількість інформації щодо формування польсько-українських відносин.

Серед таких досліджень варто відзначити роботи В. Малендовського²⁸, де автор розкриває основні цілі, стратегію та напрямки зовнішньополітичної діяльності Польщі, порушуючи і деякі аспекти польської політики щодо України.

Дослідженню проблеми вибору зовнішньополітичного курсу Польщі, в тому числі і на східному напрямку, присвячена наукова розвідка польського політика, історика, колишнього міністра іноземних справ Польщі Б. Геремека²⁹. Відносини з Україною бачаться такими, що мають ключове стратегічне значення для безпеки Польщі та стабільності регіону ЦСЄ, сприяють зміцненню європейської безпеки³⁰. Основні завдання польської політики щодо України полягають в поглибленні «стратегічного партнерства» як одного з пріоритетних напрямків зовнішньої політики, підтримці зближення з європейськими структурами, привернення якнайбільшої уваги США та ЄС до утвердження України в її європейському виборі, прямій підтримці процесів трансформації та внутрішніх реформ. Для створення «найкращого клімату польсько-українських взаємин» виокремлюється завдання подолання тяжкої спадщини минулого.

Викликають інтерес також й інші роботи польських авторів, які торкаються питання зовнішньополітичної стратегії Польщі. Зокрема, Я. Стефанович³¹ підкреслює прагнення Польщі до інтеграції з головними політичними та економічними структурами Заходу. Інший польський автор Я. Браткевич³² теж поділяє таку думку, але відзначає важливість існування незалежної України в справі формування східного вектора зовнішньої політики Польщі. Основною особливістю усіх згаданих вище наукових досліджень є те, що їх автори однозначно позитивно оцінюють курс польського керівництва на повну інтеграцію до НАТО та ЄС як головний пріоритет зовнішньої політики Польщі після 1989 р. Варто відзначити дослідження Т.А. Ольшанського³³, в яких міститься глибокий аналіз і добре систематизований виклад фактів, проте відчувається деяка скептичність поглядів на українську риторичку «стратегічного партнерства», супроводжувана твердженням, що Київ просто здобживає нею, в т. ч. й у відносинах з Польщею, тоді як насправді ця формула не означає нічого більшого, ніж «сусідське партнерство».

Цікавими є праці польських авторів, які порушують деякі питання польсько-українських стосунків у контексті міжнародних відносин держав ЦСЄ. Варто відзначити дослідження Є. Козакевича³⁴, де розглядаються основні напрями зовнішньої політики держав Центрально-Східної Європи та вплив на них позиції Заходу та Росії. Автор підтверджує тезу про значний російський вплив на політику України стосовно Європи. Позицію України стосовно Польщі характеризує як бажаного регіонального співідера, як зразок демократичних і ринкових реформ та політичного мосту між Україною й Заходом.

Перше монографічне дослідження з історії польсько-українських відносин сучасного періоду, було видане у 1994 р. в Польщі авторами В. Гіллом та Н. Гіллом³⁵. Ця праця присвячена стосункам

Польщі та України у 1989-1993 рр. Тут систематизовано значний обсяг фактичного матеріалу з польсько-українських взаємин, чітко виділені чотири аспекти: політичний, економічний, культурний, питання національних меншин. Проте це дослідження охоплює невеликий період у розвитку польсько-українських взаємин, а постійна активізація відносин вимагає глибшого дослідження. Варто наголосити на наявності незначної кількості аналітичних прогнозів на розвиток майбутніх відносин.

Важливим явищем польської історіографії у дослідженні розвитку польсько-українських взаємовідносин сучасного періоду, стала монографія Б. Сурмач³⁶, яка вийшла в 2002 р. в Любліні. Дослідниця розкриває політичний аспект співпраці Польщі та України і дає власну періодизацію розвитку польсько-українських відносин. Вона виділяє в польсько-українських відносинах 1992-2000 рр. три періоди: 1992 – перша половина 1993 рр. (характерний творенням інституційних основ співпраці), друга половина 1993 – 1995 рр. (позначений значним зниженням динаміки взаємних контактів) і 1996-2000 рр. (зростання кількості зустрічей державних діячів). Проте в дослідженні основна увага зосереджена на розвитку відносин в першій половині 90-х рр. XX століття та приділяється менше уваги подіям кінця 1990-х рр.

Польська історична, політична, публіцистична думка про польсько-українські стосунки йшла у XX ст. складним шляхом усвідомлення того, що на українських землях українці мають право боротися за державність. Але фактом є те, що в польській історіографії польсько-українських стосунків виокремлюють кілька напрямів: традиціоналістський, «ревізійністський», сповідуваний групою польських істориків – українців за походженням і позанауковий напрям, де беруть гору не наукові критерії, а політичні міркування. Проаналізувавши їх, можна зробити висновок, що між «традиціоналістами» і «ревізійністами» в міру встановлення нових фактів відбувається певне зближення поглядів. Історики українського походження теж активно працюють над об'єктивним дослідженням суперечливого минулого.

Українська історіографія польсько-українських стосунків бере свій початок у 90-і рр. XX ст., після проголошення незалежності. Проблеми польсько-українських стосунків розглядалися тоді на сторінках преси. Спостерігається певна різниця у поглядах між висвітленням цієї проблеми у львівській і київській (російськомовній) пресі, але можна визначити загальну тенденцію – львівські (чи загалом із Західної України) і київські історики та публіцисти дотримуються проєвропейської, а отже і пропольської орієнтації, навіть найбільш дражливі і суперечливі проблеми польсько-українських стосунків вони інтерпретують толерантно.

Усе ж в українській історіографії дана проблема вивчена недостатньо. Недоліком більшості досліджень є переважно інформаційний характер. Позитивним у розвитку як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії є те, що на сьогоднішній день накопичено достатню кількість матеріалу з даної проблеми, на основі чого робиться спроба

реконструювати події кількарічної давності, встановлюються чинники, які сприяли формуванню нової моделі польсько-українських відносин, основні етапи їх розвитку та загальні закономірності. Таким чином, історія польсько-українських відносин кінця ХХ – початку ХХІ ст. ще не вивчена польськими та українськими істориками настільки, наскільки вона є актуальною.

Примітки:

1. Кочубей Т. Україна і Польща у форматі освітніх проблем / Т. Кочубей // Пам'ять століть. – №5. – 2006. – С.32-35.
2. Кресло А.С. Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991-2003) : монографія / А.С. Кресло. – Львів : ЛНУ ім. Франка, 2005. – 128 с.
3. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин / Л. Чекаленко // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч.ІІ. – С.51-59.
4. Волинь: дві пам'яті : пер. з пол. / упорядник М. Войцеховський. – Київ-Варшава : Дух і Літера, Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С.304.
5. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин / Л. Чекаленко // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч.ІІ. – С.51-59.
6. Kozakiewicz J. Ukraina / J. Kozakiewicz // Europa Srodkowo-Wschodnia. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN. – 1999. – Rocznik VI. – S.353-367.
7. Моцок В. Вплив політики західних країн на розвиток українсько-польських взаємовідносин у 90-х роках ХХ століття / В. Моцок // Людина і політика. – 2001. – №5. – С.26-34.
8. Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі / С. Лотоцький, С. Трохимчук // 36. наук. пр. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 192 с.
9. Зовнішня політика України в умовах глобалізації : анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991-2003 рр.) / відп. ред. С.В. Віднянський – К. : Генеза, 2004.– 616 с.
10. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історія, ретроспектива та сучасний стан : монографія / О. Івченко. – К. : РІЦУАННП, 1997. – 688 с.
11. Дем'янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках / В. Дем'янець // Людина і політика. – 2000. – №4. – С.30-37.
12. Струтинський В. Україна і Польща на шляхах парламентаризму / В. Струтинський // Віче. – 1998. – №9. – С.115-128.
13. Зеленько Г. Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації / Г. Зеленько // Людина і політика. – 2000. – №2. – С.28-34.
14. Зеленько Г. «Невздогодінна модернізація»: досвід Польщі та України : монографія / Г. Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 216 с.
15. Зашкільняк А. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів : монографія / А. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
16. Горун Д.О. Українсько-польські відносини (1991-1997) : рукопис.
17. Глібов В. Українсько-польські взаємини в пострадянський період. Деякі аспекти політичного і економічного співробітництва / В. Глібов, Д. Горун // Політика і час. – 1997. – №5-6. – С.15-21.
18. Зарецька Т. Українсько-польські політичні відносини (1991–2001 рр.) / Т. Зарецька // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч.ІІ. – С.7-12.

19. Кресло А.С. Еволюція польської й української політичної і публіцистичної думки у сфері польсько-українських стосунків / А.С. Кресло // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. – Вип.31. – 2007. – С.194-208; Кресло А.С. Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991-2003) : монографія / А.С. Кресло. – Львів : АНУ ім. Франка, 2005. – 128 с.
20. Герасимчук Т. Україна – Польща: стратегічне партнерство / Т. Герасимчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.5. – Тернопіль : ТДПУ, 2002. – С.168-174.
21. Там само.
22. Стоєцький С. Незалежна Україна в історії політичної думки ХХ століття: ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин в сучасну добу / С. Стоєцький // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч.ІІ. – С.33-48; Його ж. Україна і Польща в сучасних геополітичних координатах: проблема стратегічного вибору і асиметрії партнерства // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч.ІІ – С.76-79.
23. Васильєв Д. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ століття / Д. Васильєв, А. Чекаленко // Нова політика. – 1998. – №4. – С.13-17.
24. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин / Л. Чекаленко // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч.ІІ. – С.51-59.
25. Pavliuk O. Ukrainian-Polish relations: a pillar of regional stability? / O. Pavliuk / Chaillot Paper 26. The effects of enlargement on bilateral relations in Central and Eastern Europe.– Paris: Institute for Security Studies of Western European Union, 1997. – P.43-62.
26. Моцок В. Вплив політики західних країн на розвиток українсько-польських взаємовідносин у 90-х роках ХХ століття / В. Моцок // Людина і політика. – 2001. – №5. – С.26-34.
27. Митрофанов О. Французький підхід до українського і польського чинників у європейському стратегічному просторі / О. Митрофанов // Роль Паризької «Культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння. – К., 2002. – С.80-86.
28. Malendowski W. Nowe uwarunkowania i cele polityki zagranicznej Polski po 1989 roku / W. Malendowski // Polska i jej sąsiedzi w latach dziewięćdziesiątych. Polityczne i ekonomiczne aspekty współpracy i integracji, red. B. Łomiński, M. Stolarczyk. – Katowice, 1998. – S.147-154; Malendowski W. Polityka bezpieczeństwa RP. Uwarunkowania, strategia, kierunki, działania / W. Malendowski. – Poznań, 1998. – 187 s.
29. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі / Б. Геремек // Політична думка. – 1998. – №1. – С.62-75.
30. Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі / С. Лотоцький, С. Трохимчук // Зб. наук. пр. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 192 с.
31. Stefanowicz J. Central Europe between Germany and Russia. A view from Poland / J. Stefanowicz J. // Security Dialogue. – 1995. – Vol.26. – №1. – P.55-64; Його ж. Rzeczpospolity pole bezpieczeństwa. – Warszawa : Adam Marszałek, 1993. – 198 s.
32. Bratkiewicz J. Polska koncepcja zjednoczenia Europy na szczeblu regionalnym i subregionalnym / J. Bratkiewicz // Polska i Ukraina w nowej Europie : materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej (Warszawa, 16-17 listopada 1992 r.). – Warszawa : Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1993. – S.19-24; Його ж. Strategiczne znaczenie

- Ukrainy. Między polityką a strategią. Polska w środowisku międzynarodowym / Praca zbiorowa pod red. Kuzniara R.1. – Warszawa : Fundacja Studiów Międzynarodowych, 1994. – S.140-146.
33. Olszański T. Przyszłość stosunków polsko-ukraińskich między Lwowem a Donieckiem (uwagi polemiczne) / T. Olszański // Ukraina a Polska – partnerstwo strategiczne. Historia.Czas teraźniejszy. Przyszłość. – K., 2002. – Część druga. – S.53-58; Йоро ж. Українська політика bezpieczeństwa a NATO // Biuletyn Ukraiński. – 1996. – №5(29). – S.30-44.
34. Kozakiewicz J. Państwa Europy Środkowo-Wschodniej i Ukraina / J. Kozakiewicz // Europa Środkowo-Wschodnia. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN. – 1999. – Roczni VI. – S.205-225; Йоро ж. Ukraina // Europa Środkowo-Wschodnia. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN. – 1999. – Roczni VI. – S.353-367.
35. Gill W. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993 / W. Gill, N. Gill. – Poznań-Toruń, 1994. – 123 s.
36. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / B. Surmacz. – Lublin : W-wo Unswersytenu Marii Curi-Skłodowskiej, 2002. – 267 s.

Anna Oleshchuk

POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN THE SCIENTIFIC RESEARCH (90TH OF XXTH – THE BEGINNING OF XXIST CENTURIES)

The author of the article analyzes the main achievements of Polish and Ukrainian historiography in the 90th XXth – at the beginning of the XXIst centuries in the direction of the study of Polish-Ukrainian relations.

Key words: *historiography, European integration, formation of the Polish-Ukrainian relations.*

Анна Олещук

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОШЕННЯ В НАУЧНИХ ІССЛЕДОВАНИЯХ (90-е ГОДИ XX – НАЧАЛО XXI вв.)

В статті проаналізовані основні досягнення польської і української історіографії 90-х років XX – початку XXI вв. в напрямленні дослідження польсько-українських відношень.

Ключевые слова: *історіографія, європейська інтеграція, формування польсько-українських відношень.*

Отримано: 17.10.2014.

УДК 930.2:94(477.43)»1711»

о. Юрій Мицик
(Київ)

ВІДОМОСТІ З КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1711 р.

Публікується архівний матеріал: уривки з рукописної газети та трьох листів з архіву Радзівілів, у якому висвітлюється ситуація на Поділлі у 1710-1711 рр.

Ключові слова: *Кам'янець, Поділля, козаки, турки, татари.*

У найбільшому польському зібранні давніх джерел (до XIX ст.) – Архіві Головному Актів Давніх (АГАД) у Варшаві часто зустрічаються цілі збірники («сільварерум», «місцеланеа»), в яких

містяться вістові листи, витяги зі звичайних листів, що стосуються важливих подій військової та дипломатичної історії, врешті рукописні газети та повідомлення з різних міст. Серед них є й такі, що були створені в Поділлі та його містах Межибожі, Летичеві та ін., і, звичайно ж, у столиці Поділля – Кам'янці-Подільському. Особливо багато рукописних газет чи повідомлень містяться у 34 відділі фонду «архів Радзівілів». Частина з них ми вже видрукували і тому не будемо повторюватися. Але одна з таких газет, створена у Кам'янці-Подільському, залишається неопублікованою і ми наводимо її нижче в нашому перекладі українською (вона писана польською з домішкою латини). Хоча мова у ній йде про Молдавію і складний вузол польсько-турецько-шведсько-українсько-молдавських протиріч, про долю шведського короля Карла XII і його війська, змушеного після полтавської поразки сидіти на землях Османської імперії, все ж цікаво, що газета-повідомлення була створена саме в Кам'янці-Подільському, через який йшов важливий канал інформації з Балкан. На жаль, у цій відомості бракує кінця. У додатку наводимо повідомлення з Поділля («Витяг з певного листу...») і регести двох листів, які стосуються тих же проблем. Тут згадується Станіслав Понятовський (помер у 1762 р.), який 4 травня 1708 р. з волі короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського отримав звання генерала артилерії. Під київським воєводою можливо слід розуміти Марціна Концького, який отримав цю посаду (формальну зрештою) у 1684 р. Нерозбірливе слово ми виділили знаком (...)*

* * *

№ 1

1711, вересня 23. – Кам'янець-Подільський. – Рукописна газета.

З Кам'янця 23 вересня.

Звідси немає нічого, щоб повідомити, тільки те, що турки для воєнної справи залишаються на цьому місці. Шведський король резидує у Бендерах, про котрого є чутка, що нібито в цей час мав переговорювати з візирем. Але про що, ніхто не знає, однак припускають (?), що цього року його війська непевні, але й зимою будуть там же резидувати. Його мосьть пан київський воєвода все ще там резидує. З Молдавії маємо, що в Яссах досі резидують два каймакана, які керують Молдавським краєм. Наше військо відступило з Кам'янця під Маріямпіль, у котрому під командуванням ще перебувають (...)* пан Попель, гусарський полковник пана мазовецького воєводи. Ми, хвала Богу, при здоров'ї і доброму утриманні залишаємося, хоча про нас поширилася якась чутка, котрій вірити не треба, бо хоча ми (...)*, дезінтерія, з котрої почали помирати й домашні, але коли це діялося через плоди, тоді зразу продрати і привозити, і так з милості Божої припинилося».

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ XXXIV. – № 258. – С.4)

Додаток

№ 1

1710, серпня 7. – Поділля. – Витяг з листа невідомого автора до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Миколая Сенявського.

«Витяг з певного листу писаного 7 серпня 1710 до ясне освіченого його мості пана краківського, гетьмана великого коронного.»

До Бендер і Селінівки я послав разом для відомості. Цей (розвідник – Ю.М.) з Селінівки бачився з євреєм, котрий виїхав з Бендер 29 липня і сказав, що його милість пан київський воевода і пан Понятовський не повернулися із Стамбулу, що шведи дуже крутяться коло будинків і показують цим будуванням, що будуть зимувати на старому місці. Турецькі війська стоять, як і перед цим. Татарський хан наказав розпустити своїх татар і наказав їм косити сіно. Купка свавільних козаків, котрі живуть під ханською протекцією напроти Січі і татар, пограбували село вище Ягорлику на цьому боці Дністру».

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ II. – Суплементум. – № 101. – С.1)

№ 2

1711, серпень. – Бендери. – Регест листу Хаджі Мехмеда кам'янецькому коменданту Раппу.

Нагадує про мир Туреччини з Річчю Посполитою, який був укладений ще королем Сигізмундом III. Пише і про мир Туреччини з Московською державою.

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ 34. – № 258. – С. 1. – Тогочасна копія).

№ 3

1711, вересня 23.- Кам'янець-Подільський. – Регест листу-відповіді кам'янецького коменданта Раппа Хаджі Мехмеду.

«Я перебуваю комендантом кам'янецьким з волі і наказу й. к. мості Августа Другого». Я отримав лист від вашої мості. «Купці і люди Пресвітлої Порти всякі вольності згідно давніх звичаїв і безпеку будуть мати, аби тільки інших підозрілих людей й. кор. мості і Речі Посполитій під свою протекцію не приводили».

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ 34. – № 258. – С. 2. – Тогочасна копія).

о. Yuriy Mytsyk

INFORMATION FROM KAMIANETS-PODILSKYI IN 1711

Author publishes archival materials: fragments from handwritten newspapers and three letters from the Radziwills's archive, which explain the situation on the Podillya in 1710-1711.

Key words: Kamianets, Podillya, Cossacks, Turks, Tatars.

о. Юрий Мыцык

ВЕДОМОСТИ С КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКОГО 1711 г.

Публикується архивний матеріал: отрывки рукописной газеты и трех писем с архива Радзивилов, в котором освещает ситуация на Подолии в 1710-1711 гг.

Ключевые слова: Каменец, Подолие, казаки, турки, татары.

Отримано: 18.09.2014.

УДК 930.2:327(44+(470+571))«189»

Сергій Копилов
(Кам'янець-Подільський)

**ФРАНКО-РОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ У МЕДАЛЬЕРНІЙ
ПЛАСТИЦІ 1890-х рр.**

У статті проаналізовано західноєвропейські медалі, випуск яких був присвячений франко-російському союзу 1893 р. і розвитку двосторонніх відносин Росії і Франції у 90-х роках ХІХ ст.

Ключові слова: франко-російський союз, відносини, Росія, Франція, медаль, медальєр, зображення.

У 80–90-х роках ХІХ ст. Росія не мала необхідних засобів для реалізації силою зброї своїх зовнішньополітичних планів, що концентрувалися головним чином на Близькому Сході. В їх здійсненні правлячі кола імперії не могли розраховувати і на дієву поміч Франції, оскільки інтереси обох країн у цьому регіоні з низки питань не лише не співпадали, але й не мали тенденції до єдності. Проте це не завадило оформленню двосторонньої угоди, оскільки головним завданням правлячих кіл Росії було уникнути політичної ізоляції й підготуватися до майбутніх активних дій. Її вирішенням відповідав союз Російської імперії з Французькою республікою. Укладення франко-російського союзу 1893 р. стало рубіжною датою в системі міжнародних відносин 90-х років ХІХ ст. Відновивши на певний період рівновагу сил в Європі, цей союз заклав основи нової системи – протистояння блоків держав – і дозволив Росії і Франції перейти до світової політики. Передумови й підписання франко-російського союзу та розвиток двосторонніх відносин наступних років достатньо повно вивчені в історіографії¹. Утім, цього не можна сказати про західноєвропейські медалі 1890-х років, присвячені російсько-французькому союзу і двостороннім відносинам країн, що є предметом нашого дослідження.

Упродовж 1890-х років було виготовлено принаймні три медалі, тим чи іншим чином пов'язаних з франко-російським союзом 1893 р. і відносинами Французької республіки з Російською імперією в наступний період. Це, зокрема, такі медалі: 1891 р. – срібна пам'ятна медаль «Французька виставка в Москві»; 1893 р. – бронзова медаль «Прес-служба франко-російських урочистостей Кронштадт 1891, Тулон і Париж 1893»; 1897 р. – бронзова чи бі-

лонова сатирична медаль «Пам'ять о знаменних днях Париж жовтень 1896, Санкт-Петербург серпень 1897».

Автором перших двох пам'ятних медалей був видатний французький медальєр Луї Оскар Роті (1845–1911), президент Академії витончених мистецтв (1897). Перша з них, пам'ятна срібна медаль (діаметр 63 мм, вага 114,8 г), була присвячена французькій художньо-промисловій виставці, що відкрилася в Москві у травні 1891 р. Вона стала символом формування нових політичних відносин між Французькою республікою і Росією. Вперше іноземна держава організувала подібну виставку в Російській імперії. Крім того, російська публіка змогла безпосередньо ознайомитися з більшою частиною експонатів Всесвітньої виставки, що відбувалася в Парижі в 1889 р. Під час останньої з ідеєю такої виставки виступив французький міністр закордонних справ Е. Флуранс. Московську виставку вшанував своєю увагою й відвідуванням імператор Олександр III.

Медаль «Французька виставка в Москві» (1891 р.)

На аверсі медалі було розміщене зображення Росії в образі жінки з короною на голові, яка сиділа на тлі будівель Кремля й зустрічала французького генія. Зверху над зображенням розміщений дуговий напис французькою мовою: MOSCOV ACCVIELLE LE GENIE FRANCAICE, що перекладалося: «Москва зустрічає французького генія», а під зображенням було зазначено ім'я медальєра О. Роті. На реверсі медалі містилося відтворення гербових щитів Росії і Франції, прикрашених гілками лавра і плюща. У нижній частині, по центру, на зворотному боці медалі знаходився прямокутник для написання імені особи, яка була нагороджена цією медаллю. Над зображенням розміщувався дуговий напис: EXPOSITION FRANCAISE A MOSCOV MDCCCXCI, що перекладалося: «Французька виставка в Москві 1891».

Інша бронзова медаль О. Роті, випущена 1893 р. (діаметр 50,52 мм, вага 63,04 г), присвячувалася візиту французької і російської ескадр у порти обох країн. Спочатку в 1891 р. відбувся візит французької військової ескадри під командуванням адмі-

рала Жерве в Кронштадт, де її урочисто зустрічали члени уряду. Імператор Олександр III з імператрицею Марією Федорівною особисто відвідали кораблі ескадри, а в Петергофському палаці на честь французьких офіцерів був влаштований офіційний обід за участю російського імператора. У зв'язку з прибуттям ескадри Олександр III надіслав президенту Франції Карно телеграму, в якій говорив про «симпатії, що пов'язували Францію з Росією». Кронштадтські урочистості були відчутним потрясінням для Німеччини та її сателітів. Тоді ж, в серпні 1891 р., після урочистого прийому в Кронштадті і столиці Олександром III моряків французької ескадри, що сповістив світу про франко-російське зближення, генерал фон Швейніц, німецький посол в Петербурзі, в листі з Красного Села в день військового параду писав: «Я був присутнім шістнадцятий раз на цьому військовому спектаклі, але сьогодні з новими почуттями... моя тридцятирічна політична діяльність завершується крахом усіх принципів, заради яких я працював»².

У 1893 р. з візитом-відповіддю в Тулон була відправлена російська військово-морська ескадра під орудою адмірала Авелана. У французькому порту російські кораблі зустрічав натопт місцевих жителів, а на честь ескадри було організовано низку офіційних і напівофіційних урочистостей. Візит пройшов з грандіозним успіхом і викликав гучний резонанс в Європі.

Медаль «Прес-служба франко-російських урочистостей Кронштадт 1891, Тулон і Париж 1893» (1893 р.)

На лицьовому боці медалі «Прес-служба франко-російських урочистостей Кронштадт 1891, Тулон і Париж 1893» був викарбуваний бюст Маріанни у фрїгійському ковпаку, а зверху над зображенням викарбуваний дуговий напис французькою мовою: REPUBLIQUE FRANCAISE («Французька республіка»), нижче зображення містилося ім'я медальєра – О. Roty. На реверсі медалі розміщувався герб Російської імперії, а навколо нього – дуговий напис: comite de la presse des fetes franco-russes CRONSTADT

1891 TOULON et PARIS 1893, що перекладалося: «Прес-служба французько-російських урочистостей Кронштадт 1891 Тулон і Париж 1893».

Іншим зразком медалі, присвяченій франко-російським відносинам 1890-х рр., була бронзова чи білонова німецька сатирична медаль (діаметр – 50 мм). Невимушеним приводом для її випуску став візит російського імператора Миколи II в Париж в 1896 р. і візит президента Французької республіки Фелікса Фора до Петербурга в 1897 р. На лицьовому боці медалі зображено жорстокого на вигляд російського козака, одягнутого у військовий мундир і папаху (у профілі проглядалися окремі риси Миколи II), який збирався поцілувати французьку. Дівчина закохано дивилася в обличчя свого обранця, якого обіймала за плече правою рукою. На її голові був одягнутий м'який закруглений ковпак, верхній кінець якого звисав уперед. Зовні він нагадував фрігійський (від Фрігії – області в центрі Малої Азії) ковпак, що використовувався також у Стародавньому Римі (лат. – pileus), де символізував свободу. Зазвичай його носили ремісники та інші вільні простолюдини, зокрема звільнені з рабства колишні раби. Так, на реверсі монети Брута після вбивства імператора Цезаря було розміщено зображення подібного ковпака поміж двох клінків. У роки Французької революції XVIII ст. давньоримський ковпак, що часто ототожнювався з фрігійським, набув значення революційного символу. Носіння на голові червоного ковпака засудив мер Парижу в своєму листі, зачитаному 19 березня 1792 р. на засіданні Якобінського клубу. На відомій картині Е. Делакруа «Свобода на барикадах» (1831) червоний ковпак прикрашав голову дівчини Маріанни – національного символу Франції.

Медаль «Пам'ять о знаменних днях Париж жовтень 1896, Санкт-Петербург серпень 1897» (1897 р.)

На аверсі медалі в обрізі рукава козака були літери: M & WST., а над зображенням – дуговий напис німецькою мовою: ANDENKEN AN DIE DENKWURDIGEN TAGE PARIS OKTOBER

1896. ST. PETERBURG AUGUST 1887, що перекладалося «Пам'ять о знаменних днях Париж жовтень 1896, Санкт-Петербург серпень 1897». Тобто були відзначені дати візиту російського імператора і французького президента, що символізували зміцнення франко-російських союзницьких відносин.

На реверсі медалі була зображена земна куля із повернутим до глядачів Старим світом, яка ширяла над хмарами. На земній кулі сидів амур, на голову якого був одягнутий ковпак дурня-блязня з брязкальцями. Зверху у двох дугових паралельних стрічках містився напис: DIE WELT IST RUND UND MUSS SICH DREH'N WIE BALD WIRD DIESE FREUNDSCHAFT VERGHE'N», що в перекладі означав: «Земля кругла і обертається, швидко ця дружба скінчиться». На підтвердження ненадійності франко-російського союзу автор медалі розмістив по обидва боки від амура напис: IN MEMORIAM MOSKAU 1812 SEBASTOPOL 1854. Він перекладався: «В пам'ять Москва 1812, Севастополь 1854» і, очевидно, мав нагадати новим союзникам дати 1812 р. – захоплення Москви військами імператора Наполеона I та 1854 р. – поразку російських військ від військ коаліції європейських країн за участю Французької імперії Наполеона III. Цей напис мав нагадувати про найбільш неприємні моменти з історії відносин Франції і Росії та пророкував розпад антинімецької коаліції, чого насправді не сталося.

Дизайн сатиричної медалі, ймовірно, був розроблений відомим німецьким медальєром – Вільгельмом Майєром (Wilhelm Mayer, 23.X.1840–1920) – засновником і власником «Штутгартського заводу металевих виробів В. Майєра і Ф. Віфльгельма» («Stuttgarter Metallwarenfabrik Wilh. Mayer und Frz. Wilhelm»), а її гравером був Ч. Вінер (Ch. Wiener), ім'я якого посвідчено під зображенням на реверсі медалі. Утім, достеменно встановити особу останнього нам не вдалося, як і вважати ним бельгійського медальєра з таким же ім'ям – Ч. Вінер (помер у 1888 р. задовго до створення медалі)³.

Отже, західноєвропейські медалі 1890-х років, присвячені франко-російському союзу 1893 р. і франко-російських відносинам наступних років, є важливими пам'ятками нумізматики та фалеристики, що нагадують про міжнародні відносини того часу та їх сприйняття європейською спільнотою. Самі медалі є малотиражними і досить рідкісними (такими вони були вже сто років тому) та заслуговують на поглиблений мистецтвознавчий і джерелознавчий аналіз.

Примітки:

1. Манфред А.З Образование русско-французского союза / А.З. Манфред. – М., 1975; Рыбаченок И.С. Союз интересов и союз сердец / И.С. Рыбаченок // Вопросы истории. – 1982. – № 4; Ї ж. Внешняя торговля России и русско-французские торговые отношения в 1891-1905 гг. // История СССР. – 1982. – № 1; Ї ж. Брак по расчету. Н.К. Гирс и заключение франко-русского союза // Российская дипломатия в портретах. – М., 1992; Ї ж. Русско-французский союз: сто лет изучения // Россия и Франция XVIII–XX века. – М., 1995. – С.128-151.

2. Цит. за: Толмачев Е.П. Александр III и его время / Е.П. Толмачев. – М., 2007. – С. 464.
3. Friedenberг D.M. Wiener [Електронний ресурс] / D.M. Friedenberг // Encyclopedia Judaica. – Режим доступу: www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0021_0_20888.html

Sergiy Kopylov

FRANCO-RUSSIAN ALLIANCE IN THE PLASTIC MEDALS 1890TH

The author of the article analyzes the medals of Western Europe, the production of which was devoted to the Franco-Russian alliance in 1893 and the development of bilateral relations between Russia and France in the 90th of the XIX century.

Key words: *Franco-Russian alliance relations, Russia, France, medal, medallist, images.*

Сергей Копылов

ФРАНКО-РОССИЙСКИЙ СОЮЗ В МЕДАЛЬНОЙ ПЛАСТИКЕ 1890-х гг.

В статье проанализированы западноевропейские медали, выпуск которых был посвящен франко-российскому союзу 1893 г. и развитию двусторонних отношений России и Франции в 90-х годах XIX ст.

Ключевые слова: *франко-российский союз, отношения, Россия, Франция, медаль, медальер, изображение.*

Отримано: 24.12.2014.

УДК 930.2(4-11)«1916/1918»

Вадим Стецюк

(Кам'янець-Подільський)

**«DEUSTHE KRIEGS-ZEITUNG VON BARANOWITSCHI»
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
НА ТЕРИТОРІЇ БІЛОРУСІ (1916-1918 рр.)**

У роки Першої світової війни для військовослужбовців німецьких військ було організовано видання газет, завданням яких було інформування солдатів про події на батьківщині, перебіг бойових дій тощо. Одним з таких видань стала «Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi», яка у 1916-1918 рр. видавалась у білоруському місті Барановичі. Матеріали газети висвітлюють перебіг бойових дій на території Білорусі, детально характеризують побут німецьких військовослужбовців (функціонування кінотеатру, проведення спортивних змагань, робота «солдатських будинків» і офіцерських казино).

Ключові слова: *газета, публікації, Білорусь, бойові дії, військова служба, повсякденний побут військових.*

Окупація Західної Білорусі німецькими військами досі залишається малодослідженою сторінкою історії Першої світової війни. Серед причин, що обумовили подібну ситуацію, відзначимо тривалу ізоляцію радянських і пострадянських істориків від багатьох джерел з історії регіону в 1914-1918 рр.

Відтак, цінним джерелом з історії Західної Білорусі часів Першої світової війни є німецька військова преса воєнного часу, в тому числі «Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi», яка видавалась в 1916-1918 рр. у Барановичах.

Як відомо, восени 1915 р. землі Західної Білорусі були окуповані німецькими військами. По закінченню кампанії 1915 року німецьке командування розпочало низку заходів з метою налагодження побуту своїх військ на окупованій території, в тому числі в царині задоволення культурних потреб військовослужбовців. Одним з аспектів цієї діяльності стало створення газети для дислокованих в регіоні військ, що отримала назву «Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi». Відзначимо, що серед відомих нам німецьких військових видань часів Першої світової війни лише два видавалися на гарнізонному рівні – «Барановичська німецька військова газета» і аналогічне видання в Кракові. Вже сам цей факт підкреслює як стратегічне значення Барановичів і довколишнього району, розташованих на найкоротшій лінії комунікацій Москва-Варшава, так і особливості побуту барановичського гарнізону німецької армії, вояки якого активно використовували матеріальні ресурси розташованих в місті до війни російських військ і змогли забезпечити достатньо високий рівень побуту.

Перший номер видання вийшов 1 січня 1916 р., далі газета виходила двічі на тиждень. Як і інші подібні видання, «Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi» призначалася, в першу чергу, для ознайомлення військовослужбовців з подіями, що відбувалися на батьківщині, повідомляла про ті чи інші важливі військові події (наприклад, детально описувалися дії військ генерала Леттов-Форбека в Німецькій Південно-Східній Африці, що успішно протистояли переважаючим силам Антанти; також публікувалися матеріали про бої під Верденом, наступ в Румунії в 1917 р., бої на Ізонцо в Італії та інші операції армій Четвертого союзу). Відповідно, головними рубриками видання були «На батьківщині», «В світі», «Повідомлення сухопутних військ», «Головне за останні дні». Крім того, регулярно публікувалися гумористичні замітки, шахові задачі, написані військовослужбовцями вірші, оголошення з пропозиціями послуг і товарів. Вельми своєрідною рисою функціонування газети було поширення її на платній основі – вартість одного номера складала 5 пфенінгів.

Орієнтація видання на інформування і розважання солдат призвела до того, що місцева тематика виявилася в ній на другому плані. Показово, що лише в четвертому номері газети з'явилася публікація, присвячена подіям на території Білорусі, – матеріал про «Солдатський будинок» в Барановичах, своєрідний клуб для військовослужбовців, де під час звільнення у них була можливість відпочити від труднощів військового побуту¹. І лише в № 43 від 27 травня 1916 р. з'явилася рубрика «В Барановичах і довколишній області», присвячена подіям в районі розташування армійської групи Войрша².

Всього, за нашими підрахунками, в «Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi» було опубліковано 283 матеріали, присвячених

військовим подіям і побуту німецьких військ на території Білорусі. Більшість з них – невеликі за обсягом замітки зі згаданої рубрики «В Барановичах і довколишній області», присвячені певним аспектам повсякденного життя німецьких солдатів в Барановичах, Слонімі, Пружанах та інших містах. Проте в газеті публікувалися і великі статті, присвячені як пов'язаним з війною темам, так і матеріалам з історії, географії, демографії Західної Білорусі.

Всі матеріали газети, що стосуються пов'язаних із Західною Білоруссю тем, умовно поділені нами на п'ять груп.

Першу групу складають публікації, що описують хід бойових дій в регіоні. Так, літньо-осінній кампанії 1916 р. року в Білорусі, у тому числі Барановичській операції російської армії, присвячений цикл статей «Бої біля Барановичів». Детальністю опису і наявністю безлічі живописних деталей вирізняється стаття Л. Шріделя «Битва в повітрі над Барановичами»³, присвячена повітряним боям в ході наступу на Барановичі російської армії в 1916 році. Як не парадоксально, але однією з найбільш об'ємних «білоруських» тем військової газети стали статті про мирні переговори в Бресті⁴.

Найбільш чисельну групу матеріалів складають вже згадані статті і замітки, присвячені побуту німецьких військ. Безумовно, виділення подібної категорії умовне, оскільки в ній об'єднані абсолютно різні публікації. Наприклад, вельми детально видання висвітлювало роботу кінотеатру для військовослужбовців в Барановичах (публікації про репертуар і короткі описи фільмів друкувалися практично в кожному номері). Також можна знайти детальну інформацію про «солдатські будинки», офіцерські казино, спортивні змагання, створення любительських театральних і музичних колективів, а також гастролі німецьких професійних театрів в гарнізонах регіону⁵. Як приклад, можна привести кореспонденцію про відкриття 10 червня 1917 р. генералом бароном фон Еглоффштейном «солдатського будинку» в Пружанах, в якій описано побутові труднощі солдатів до створення цього закладу, деталі його функціонування і навіть опублікований присвячений цій події вірш⁶. Іншим прикладом подібних матеріалів може слугувати нотатка про капелу дислокованого в Слонімі Гвардійського батальйону ландштурму «Денневітц», яка, згідно публікації, під керівництвом віце-фельдфебеля Крюгера досягла значних успіхів і перетворилася на помітне явище в культурному житті гарнізону⁷. Влітку 1917 р., коли бойові дії практично припинилися, а у німецьких солдатів з'явилися додаткові можливості для налагодження дозвілля, з'явився цикл публікацій про спортивні змагання в Барановичах і Слонімі⁸.

Окрім різних аспектів побуту, висвітлювалися важливі події в житті військ і їх командувачів: декілька матеріалів описують візит до Барановичів кайзера Вільгельма II⁹, один з номерів практично повністю був присвячений річниці розгортання дислокованої в Барановичах дивізії ландверу¹⁰, також було звернуто увагу на ювілей командирів дивізії і командувача армійською групою генерала Войрша¹¹.

Привертає увагу група матеріалів, призначена для ознайомлення військовослужбовців із землями, в яких вони опинилися. Показово, що лише в деяких публікаціях робився акцент на опис історії, культури і побуту білоруського народу – прикладом такого матеріалу може бути невеликий нарис «Білорусь» (цікаво, що нарис являє собою скорочений варіант статті українського географа Е. Левицького)¹². Більшість публікацій були присвячені нейтральним темам – природі, клімату тощо. В якості прикладу наведемо статті «Птахи Білорусі»¹³, «Квіти Білорусі в липні і серпні»¹⁴, які є типовими для «білоруського» сегменту газетних матеріалів. Масштабами і сумлінністю викладу теми виділяється ґрунтовна робота М. Пительного «Історія нового міста Барановичі-Розводово з 1887 року до нашого часу»¹⁵.

Окрім публікацій на природознавчі й етнографічні теми, час від часу в газеті з'являлися кореспонденції про сучасне життя місцевого населення. Цікаво відзначити, що значна їх частина висвітлює події з життя єврейських громад – наприклад, повідомлялося про святкування в Барановичах єврейської Пасхи¹⁶. В додатку до № 38 за 1917 р. повідомлялося про єврейський молитовний будинок в Слонімі, також були опубліковані фотографія цього будинку і фотографія «Єврейська дівчина з Барановичів»¹⁷. Свідченням тісних контактів між єврейською общиною Барановичів і німецьким гарнізоном можуть слугувати нотатки про добродійні вистави, організовані спільними зусиллями німецького Червоного Хреста і городян-євреїв. Прикметно, що в публікації можна зустріти непрямі відомості про використання німцями промислових ресурсів регіону – вказано, що місцем проведення вистав став завод залізобетонних конструкцій, після чого в дужках уточнено – «хлібзавод»; можемо припустити факт пристосування підприємств для потреб окупаційних військ¹⁸. Вочевидь, подібна диспропорція у висвітленні життя місцевого населення пояснюється розміщенням в газеті кореспонденцій з відносно великих міст, в яких домінувало єврейське населення, а також мовною близькістю між німецькими військовими і ашкеназькими східноєвропейськими євреями, що розмовляли на ідиш.

Водночас, багато матеріалів не уточнюють національності жителів, про яких йде мова. Так, в опублікованій в червні 1917 р. кореспонденції зі Слоніма повідомлялося про літературно-театральномузичний вечір, організований спільними зусиллями німецьких військовослужбовців і добровольчої пожежної дружини міста¹⁹.

Цікаво, що місцева тематика виявилася відображена навіть у віршах, надрукованих в газеті, наприклад, «Травень у Барановичах»²⁰. Крім того, в 1917 р. неодноразово публікувалися малюнки з місцевими пейзажами – «Рання весна в Білорусі»²¹, «Весняний ландшафт в Білорусі»²², «Барановичі: пейзаж під час весняного бездоріжжя»²³, «Село в Білорусі»²⁴. Очевидно, поява на сторінках військової газети подібних малюнків свідчила про наростання у німецьких солдатів втоми від тривалої війни. Проте наважимося припустити, що вони одночасно демонстрували і фор-

мування певної психологічної прихильності до земель, з якими солдати виявилися вимушено зв'язані упродовж тривалого часу.

Як бачимо, опубліковані в «Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi» матеріали дозволяють проаналізувати відображення в німецькій офіційній пресі бойових дій на території Західної Білорусі, вивчити побут німецьких військовослужбовців на території регіону, їх сприйняття країни, на території якої вони виявилися. Перспективним напрямом дослідження є порівняння опублікованих в газеті матеріалів з публікаціями німецьких військових газет, що видавалися на інших ділянках Східного фронту («Ostgalizische Feldzeitung», «Feldzeitung der Bugarmee»), а також порівняльне вивчення близьких за змістом публікацій в російській військовій періодиці.

Примітки:

1. Unser Soldatenheim. Von Divisionpfarrer Werner // Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi. – 1916. – 12. Januar (№4). – S.14.
2. Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. – 1916. – 27. Mai (№43). – S.211.
3. Schriedel L. Ein Kampf in den Lüften über Baranowitschi. – 1916. – 31. Mai (№44). – S.213.
4. In Brest-Litowsk. – 1918. – 2. Januar (№1). – S.2-3.
5. Von Löhner E. Deutsche Kunst in Baranowitschi. – 1916. – 8. April (№29). – S.151; Theater in Baranowitschi. – 1916. – 15. April (№31). – S.159-160; Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Slonim. – 1917. – 23. Mai (№41). – S.163.
6. Soldatenheim Pruzana!. – 1917. – 17. Juni (№42). – S.195.
7. Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Slonim. – 1917. – 2. Juni (№44). – S.175.
8. Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Sport im Nordwald. – 1917. – 29. September (№78). – S.311; Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Sport im Mittelwald. – 1917. – 6. Oktober (№80). – S.319; Fußball. – 1917. – 24. Oktober (№85). – S.338.
9. Der Kaiser in Baranowitschi. – 1916. – 26. Januar (№8). – S.34.
10. Die ...te Division. – 1916. – 15. März (№22). – S.113; Unser Geburtstag. – 1916. – 15. März (№22). – S.113-114; Der ... Division zur einjährigen Bestehen. – 1916. – 15. März (№22). – S.114; Aus der Geschichte der ... Infanterie-Division. – 1916. – 15. März (№22). – S.115.
11. Zum 50 jährigen Militärdienst-Jubiläum Sr. Exzellenz Generaloberst von Woyrsch. – 1916. – 5. April (№28). – S.145-147.
12. Lewitzki E. Weißrussland. – 1916. – 8. Juli (№55). – S.262.
13. Die Singvögel Weißrussland. – 1916. – 24. Mai (№43). – S.210.
14. Beffel R. Blumen Weißrusslands im Juli und August / Von Feld-Oberpostsekretär Rich. Beffel. – 1916. – 9. August (№64). – S.298-299.
15. Pitelni M. Die Geschichte von der neuer Stadt Baranowitschi-Roswodowo von 1887 Jahr bis jetzt. – 1918. – 19. Januar (№6). – Beilage zur Kriegs-Zeitung von Baranowitschi; Pitelni M. Die Geschichte von der neuer Stadt Baranowitschi-Roswodowo von 1887 Jahr bis jetzt. – 1918. – 27. Januar (№8). – Beilage zur Kriegs-Zeitung von Baranowitschi; Pitelni M. Die Geschichte von der neuer Stadt Baranowitschi-Roswodowo von 1887 Jahr bis jetzt. – 1918. – 2. Februar (№10). – Beilage zur Kriegs-Zeitung von Baranowitschi; Pitelni M. Die Geschichte von der neuer Stadt Baranowitschi-Roswodowo von 1887 Jahr bis jetzt. – 1918. – 16. Februar (№14). – S.54-55.

16. Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Das Passahfest der Juden. – 1917. – 14. April (№30). – S.118.
17. Zu unsere Bilden: Jüdisches Mohnhaus in Slonim. – 1917. – 12. Mai (№38). – Beilage zur Kriegs-Zeitung von Baranowitschi.
18. Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Wohltätigzeitvorstellung. – 1917. – 3. November (№88). – S.351; Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Wohltätigzeitvorstellung. – 1917. – 10. November (№90). – S.358.
19. Aus Baranowitschi und dem Besatzungsgebiet. Slonim. – 1917. – 6. Juni (№45). – S.179.
20. Werra B. Mai in Baranowitschi! – 1916. – 3. Mai (№36). – S.182.
21. Vorfrühling in Weißrussland. – 1917. – 5. Mai (№36). – Beilage zur Kriegs-Zeitung von Baranowitschi.
22. Frühlinglandschaft in Weißrussland. – 1917. – 26. Mai (№42). – Beilage zur Kriegs-Zeitung von Baranowitschi.
23. Baranowitschi: Landschaft zur Zeit der Schneeschmelze. – 1917. – №30. – Beilage zur Kriegs-Zeitung von Baranowitschi.
24. Dorf in Weißrussland. – 1917. – 9. Juni (№46). – S.187.

Vadym Stetsyuk

«DEUSTHE KRIEGS-ZEITUNG VON BARANOWITSCHI» AS THE SOURCE OF THE HISTORY OF GERMAN OCCUPATION IN BELARUS (1916-1918)

The publication of newspapers was organized during the First World War for German military men, whose task was to inform soldiers about the events at home, the course of the battles and so on. One of these publication was «Deutsche Kriegs-Zeitung von Baranowitschi», which was being published in 1916-1918 in the Belarusian town of Baranovich. The newspaper explains the course of military operations on the territory of Belarus, describes in detail the life of German soldiers (operating of the cinema theatre, sport events, functioning of Soldiers' Home and officers' casino).

Keywords: newspaper, publication, Belarus, battles, military service, military men's everyday life.

Вадим Стецюк

**«DEUSTHE KRIEGS-ZEITUNG VON BARANOWITSCHI»
КАК ИСТОЧНИК О ИСТОРИИ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ
НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛОРУССИИ (1916-1918 гг.)**

В годы Первой мировой войны для военнослужащих немецких войск было организовано издание газет, целью которых было информирование солдат о событиях на родине, ходе боевых действий и т.п. Одним из таких изданий стала «Deutsche Kriegs-zeitung von Baranowitschi», которая в 1916-1918 гг. издавалась в белорусском городе Барановичи. Материалы газеты освещают ход боевых действий на территории Беларуси, детально характеризуют быт немецких военнослужащих (функционирование кинотеатра, проведение спортивных соревнований, работа «солдатских домов» и офицерских казино).

Ключевые слова: газета, публикации, Беларусь, боевые действия, военная служба, повседневный быт военных.

Отримано: 09.12.2014.

УДК 94(439)(=161.2)«10/13»(049.32)

Святослав Терський
(Львів)

**Волощук Мирослав. «РУСЬ» В УГОРСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ
(XI – ДРУГА ПОЛОВИНА XIV ст.): СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА
РОЛЬ, МАЙНОВІ СТОСУНКИ, МІГРАЦІЇ / відп. ред.
Л. В. Войтович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – 496 с.**

Розвиток вітчизняної медієвістики і славістики останніми десятиліттями хоча й набув позитивної динаміки розвитку, все ж оминав цілі напрями історіографії. Одним із таких можемо вважати й гунгаристику, стан справ у якій бажав бути кращим. Складність мови, відсутність належного доступу до опублікованих й архівних матеріалів часів Арпадів та Анжу часто стояли цьому на заваді. Фактично створилася доволі парадоксальна ситуація, коли обидва сусідні народи знали один про одного, двосторонні зв'язки, порівняно небагато, здебільшого за опублікованими в минулому та позаминулому століттях працями. Контакти між вченими нерідко не виходили за межі особистих зв'язків, мало проводилося й спеціалізованих конференцій, симпозіумів, з'їздів. Навіть в СРСР за всіх можливостей Академії наук, науково-дослідних інститутів та університетської професури гунгаристичні студії не набули належної популяризації. Сусідня Україні держава Угорщина із тисячолітньою глибокою історією багатосторонніх міждинастичних взаємовідносин привертала увагу, головню, вчених Польщі, Німеччини, Росії та ін.

Звісно на цьому тлі поява спеціальної монографії івано-франківського дослідника, доцента Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Мирослава Волощука стала подією щонайменше національного значення. Автор понад 16 років займався вивченням русько-угорських зв'язків, опублікував, як читаємо на форзаці обкладинки, понад 80 різнопланових праць у семи країнах Європи, що засвідчує визнання його належного фахового рівня далеко за межами нашої держави.

Вже перший погляд на структуру та список використаних джерел книги справляє приголомшливе враження. В дебюті праці перед очима Читача – десятки осіб, в різний спосіб ідентифікованих латинимовними джерелами Угорщини, серед яких знаходимо й відомих за літописами галицьких бояр, вельмож з князівського оточення тощо. Відчувається серйозний комплексний підхід до справи, засвідченої систематизацією величезного матеріалу, загальною кількістю 1126 позицій, з яких 358 документи (80 – з архівів України, Угорщини і Словаччини).

Основна проблематика монографії відображена в шести розділах, поділених на підрозділи.

Вступна частина фактично складається з двох частин. У передмові «**Якби було більшим море**» львівський професор Леонтій Войтович вводить Читача в курс справи, назагал знайомлячи зі станом вивчення Галицько-Волинської Русі, дає коротку, але позитивну характеристику книги (с.9-11). Натомість вступ, автором якого є М. Волощук, окреслює головні аспекти обраної вченим теми, пропонує шляхи висвітлення завдань, пояснює хронологічні межі, визначає наукове, практичне значення результатів дослідження тощо (с.12-18).

Перший розділ «**Історіографія проблеми. Джерельна база. Методологія**» пропонує Читачеві ґрунтовний аналіз стану досліджень з теми, документів та методологічних підходів, ужитих при написанні монографії (с.19-91).

Прикарпатський науковець використав доробок істориків з Австрії, Болгарії, Німеччини, Польщі, Росії, Румунії, Сербії, Словаччини, Хорватії, Угорщини, України XVIII – початку XXI ст. Читач має змогу ознайомитися із кількома підходами до висвітлення історіографії – за географічним принципом та школами. Звісно, окреслена автором проблематика з різних причин досі не вшанувалася увагою на сторінках спеціальних робіт, тому М. Волощук максимально відібрав найрепрезентативніші факти, які знайшли місце в монографіях, статтях, оглядах, присвячених іншим, часто ширшим питанням. Серед класичних – роботи російських істориків В. Татищева, М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Пашуто, В. Шушаріна, О. Назаренка, О. Майорова. Певний внесок, як бачимо, в дослідження руських поселенців за кордоном здійснили українські науковці А. Петрушевич, І. Шараневич, Д. Зубрицький, М. Грушевський, М. Кордуба, М. Чубатий, М. Лелекач, М. Котляр, О. Головка, Л. Войтович, О. Купчинський, А. Петрик, О. Мазур та ін. В Угорщині цими проблемами частково займалися Г. Феєр, О. Пор, М. Вертнер, О. Годінка, Д. Дьєрффі, Д. Кріштов, М. Фонт. У Словаччині увагу автора привернули роботи Д. Рапанта, Р. Марсіні, В. Седяка, Ф. Улічного, М. Марека, В. Рабіка, М. Гомзи. Серед польських істориків частково обраною проблематикою займалися Л. Виростек, А. Дроба, Б. Влодарський, Д. Домбровський, Р. Гжешик та А. Юсупович. З інших країн, історіографію яких М. Волощук вивів окремим підрозділом, вчений виділив праці П. Павлова (Болгарія), А. Ковача (Румунія), Д. Гарді (Сербія) та ін. Справляє приємне враження наведення істориком років життя, оригінальне написання імені та прізвища дослідників.

Ретельним виглядом й огляд джерел (с.62-75), поділених на оповідні, актові та законодавчі пам'ятки. Науковець запропонував увазі Читача найголовніші коментовані видання та характер згадок у них різних осіб, ідентифікованих в руський спосіб. Левова частка належить аналізу великої кількості угорських дипломів, досі погано досліджених в Україні, що додає честі фаховому хистові історика.

Методологічна сторона монографії написана в найновіших європейських традиціях (с.76-91). Відчувається ознайомлення М. Волощук із засадами історичної антропології. Людина, в його розумінні, залишається центром історичного пізнання. Вчений пропонує нові методологічні підходи і в розумінні історії Галицько-Волинського князівства, яке, на його думку, впродовж XI-XIV ст. неодноразово змінювало свій міжнародний статус, а разом з тим – має по-різному називатися в той чи інший період свого розвитку на сторінках сучасних студій. Перегляду вимагає чинна термінологія й хронологія, слід позбуватися, на думку автора, кабінетних дефініцій. Просопографічна складова підрозділу окреслює досліджуваний іменослов, його походження, застосування на практиці. Важлива й наведена істориком статистика: «[...] серед окреслених «руськими» (Rutheni) у визначений час ми встановили 27 осіб [...] «Прозваних руськими» (dictus Orsus) упродовж кінця XIII-XIV ст. виявлено 29 осіб [...] Носіїв імен з гіпотетично руською генезою налічуємо 19 чоловік, малоімовірно руською – 12»*. Дійсно вагомим можна вважати особистий досвід вченого та польові дослідження, проведені в місцях колишнього проживання руських поселенців.

Другий розділ «*Русь*» – «*Ruthenia*» – «*Галицька земля*» **IX-XIV ст.** знайомить Читача із конкретним вживанням «руської» географічної та історичної номенклатури угорським документом доби Арпадів і Анжу (с.92-141). Мирослав Волощук на прикладі глибокого аналізу угорських документів, літописних текстів, польських, грецьких та інших наративів розглянув розуміння іноземцями поняття «Русь» (у географічному, етнічному й антропологічному значенні), його використання в повсякденній практиці офіційного діловодства, ототожнення того чи іншого представника «руського світу». Вчений показав, наскільки неоднозначними в плані ідентифікацій залишалися володіння підконтрольних Рюриковичам земель і як це відобразилося не тільки у взаємовідносинах різних руських князів між собою, а й на прикладі контактів з угорськими Арпадами, що від початку XIII ст. титулувалися «королями Галичини і Володимирії» (с.112-125). Різне розуміння понять «Русь» і «Галичина», закріплене з кінця XII-XIII ст., дозволяло б говорити про відповідне різне ототожнення переселенців з Галичини, наприклад, в Угорщині, чого насправді не було, або ж ми про це просто не знаємо за браком джерел. Відомі ж випадки, показані вченим у наступних частинах монографії, дійсно мають дискусійний характер. Використовувалися головню, як показав автор, узагальнюючі ідентичності поселенців – *Ruthenus* або ж *Orsus* (включаючи схожі варіації – *Rus*, *Wrus*, *Vrus*, *Oruz* і ін.).

Важливим аспектом розділу вважаємо відображення місця і ролі досліджених осіб в досить складному угорському мультикультурному соціальному середньовічному суспільстві. Тут Читач може

* Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л.В. Войтович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – С.76-77.

знайти руських комесів, сервієнтів, йобагонів і синів йобагонів, магістрів, трансільванських воєвод, духівництво, госпітів і т.д.

Третій розділ (***Genere Rutheni. Біограмі***), присвячений авторській реконструкції біографій тих представників «русько-го світу», яких з високою вірогідністю можна вважати такими, оскільки вони постають в угорських джерелах із характерним предикатом *Rutheni* (с.142). Представниками вищої знаті, за словами М. Волощука, можна вважати двох вельмож (причому один з них – найвизначніший галицький боярин, відомий з літопису як Володислав Кормильчич), три приклади згадок священнослужителів (разом з епізодом про проживання групи ченців, які ймовірно прийшли до Угорщини з Русі за часів князювання Ярослава Мудрого), 18 окремих знатних осіб, а також чотири випадки компактного проживання (або поховання – *Sepultura Ruthenorum*) руських переселенців. Складність при написанні даного розділу полягала в чіткості розмежування осіб, ідентифікованих в руській спосіб від інших – означених із певними сумнівами. Звичайно ж не всі приклади подані*. Чимало осіб через різні причини не «потрапили» до джерел. Інших, натомість, можна було структурувати детальніше. Головно йдеться про групу йобагонів із села Бан комітату Красна, кожного з яких доцільно було б «вивести» в окремий підрозділ. Але автор обрав інший шлях висвітлення цієї частини роботи, що також є прийнятним.

Хоча друга частина розділу, як вже зазначалося, містить 15 підпунктів, й уважне вивчення тексту дозволяє говорити про як мінімум 18 окремих біографій. Так, в біограмі про Домініка Руського (3.3.5), занотованого вперше 1235 р., ми зустрічаємо й, як припускає автор, про його родича з 1340 р. Схожого характеру сюжет про спішського списоносця Миколу сина Рутена (3.3.7), який привів на світ також сина Миколу. Отже, перед нами представники трьох поколінь поселенців. Але з урахуванням невідомої ідентифікації Миколи-сина, вибір методики автора можна зрозуміти. Аналогічно дві особи подані в біограмі про руських Йосипа і Іоанна (3.3.15).

Серед проаналізованих в розділі вельмож можна зустріти й добре відомих за літописами бояр і представників духівництва (3.2.2; 3.3.1; 3.3.2; 3.3.3; 3.3.4).

Предмет дослідження четвертого розділу (***Dictus Ruthenus. «Прозваний руським». Проблема ідентичності***) викликає не-підробний інтерес через вибірку й реконструкцію автором 28 біограм осіб «прозваних Руськими» в угорський спосіб – типово мадяризованими наприкінці XIII-XIV ст. (с.210-252). Чітко розуміючи,

* Точно видно, що автор не ввів до підрозділу 3.4. лаконічного повідомлення, відомого за корпусом актів А. Тайнера про руську громаду православного віросповідання, яка мешкала на півночі Угорського королівства (1340 р.). Див.: *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia* / [ed. A. Theiner]. – Romae : Typis Vaticanis, 1859. – Т. 1: (1216-1352). – С.640-641. Зрозумілим є й бажання Мирослава Волощука не пояснювати причин виникнення населених пунктів «руського» походження, хоча, відомі з XII-XIII ст. села, за згаданими там мешканцями, можна було б проаналізувати.

що не всіх з них можна впевнено вважати руськими за походженням, автор спробував класифікувати причини надання прідикату *dictus Ortus*. В цілому, згідно М. Волощука, таких є п'ять. Серед представлених осіб чимало представників вищої угорської знаті, яка мешкала по всій території країни (сучасні Словаччина, Угорщина, Румунія, Хорватія та ін.), люди на посадах віце-воєвод, каштелянів, комесів і віце-комесів, королівських розпорядників, суддів тощо. Такими були і йобагіони. Чимало й прозваних Руськими без чіткого соціального забарвлення. Деякі з вивчених істориком нобелів належали до відомих угорським родів – Балог, Дренчен, Печ і ін., нащадки яких проживають і в Україні.

Цей розділ вигядає перспективним через порівняльне вивчення прозваних Руськими в Угорщині та інших, сусідніх Русі землях – Польщі, Чехії, Німеччині.

П'ятий розділ (**Гіпотетичні особини з іменами руського/галицького походження. *Personae nomine Ruth/Rus/Ruz***) містить два підрозділи із характеристикою біографій осіб імовірно та малоімовірно руського коріння (с.252-283). Акцентується увага на кореневій складовій імен, типу Ruth/Rus/Ruz, а також на історіографічній традиції, що приписує носіїв такого роду імен до так званого «руського світу». Зрозуміло, що не у всіх випадках можна констатувати саме «руське» походження досліджуваних поселенців. Прикарпатський вчений свідомий цього. Немало й таких, батьки яких носили імена типу Oros, Vruz, Huruz і ін. Ймовірно, більш ретельного вивчення на сторінках окремої роботи вимагає значення імені Rusynth. Але автора можна зрозуміти. Він вирішив згадати всі відомі з джерел приклади хоча б навіть побічно пов'язані з Руссю.

Шостий розділ (***Disputatio***), присвячений найбільш дискусійним, на думку ученого, питанням книги (с.284-389). Три підрозділи даної частини відкриває об'ємна частина про літописного боярина Судислава, відомого своєю прихильністю до угорських Арпадів (с.284-359). «Права рука» галицького короля Коломана і галицького князя Андрія, яким той був упродовж 1219-1234 рр. створила передумови для пошуку свідчень його перебування в Угорщині, особливо після остаточного виїзду з Галича навесні 1234 р. На думку М. Волощука, боярина можна ототожнити з представником чеського за походженням роду Лудан (Ludan, Lodan), відомим за актовим матеріалом як Subislaus (Себеслав) та ін. (як вказує автор, занотовано кілька варіантів граматичного відтворення його імені). Історик, спираючись на відомі за літописами і західними джерелами факти неодноразового перекручування імен, географічних назв, вважає можливим такий же казус щодо особи Судислава. Підтвердженням цьому, на думку автора, є логічний ряд непрямих доказів, наведений в тексті підрозділу б.1.1.1. книги (с.284-301).

Йдеться не лише про якихось «чехів», які незрозумілим чином з'являються на боці галицького боярина Володислава Кормильчича

в кризовий для землі період 1213 р. Відомості про Судислава і Себеслава цілком дивним чином доповнюють один одного і в жодному з випадків синхронно не зустрічаються в Угорщині та Галичині. Як показав М. Волошук, сини Себеслава Богомир і Вітк, відомі тільки за актами королівства, активно брали участь у східній політиці Арпадів на Русі, володіли руською і чеською мовами. Однак про самого Судислава після його переїзду в землі королівства відомості носять винятково непрямий характер.

М. Волошук дійшов висновку про наявність у боярина чотирьох дітей (6.1.3.1; 6.1.3.2; 6.1.3.3; 6.1.3.4), двоє з яких відомі за літописами (при цьому не виключаємо дискусійності належності Доброслава Суддича до сім'ї Судислава). В цілому, запропонована істориком версія цікава, не позбавлена великої кількості питань, які, думається, отримають подальший розвиток та висвітлення у майбутньому.

Другий підрозділ присвячено проблемі «руського» походження знаменитого угорського нобеля кінця XIII – початку XIV ст. Петра (Петуні) Петене (с.360-380). Зібравши всі видані на сьогодні матеріали, присвячені цьому аристократові, проаналізувавши історіографічну традицію, автор припустив, що магістр Петро міг, в цілому, походити з родини боярина Петра, котрий належав до кола близьких чернігівському і галицькому володарю Ростиславу Михайловичу людей. Питання етнічної ідентифікації Петра Петене історик пробував розв'язати, наприклад, шляхом індексації нерухомого майна, розташованого на кордоні з королівством Русі, пошуку серед його людей «руських» слуг та ін. Як показали дослідження, кілька сіл почергово були власністю князя-вигнанця та держателя Земпліна.

Остання частина розділу про найвідомішого придворного боярина Болеслава-Юрія Тройденовича першої половини XIV в. Дмитра Детька, згаданого в одній з угорських грамот Людовика I від 1344, як *comes Dechk* (с.381-389). Король також чітко вказав на васальний статус нобеля, що, як зауважив М. Волошук, створило підстави для пошуку можливих коренів Детька в Угорщині, оскільки географічна номенклатура типу *Dechk* зустрічалася там досить часто. Хоча однозначної відповіді з приводу належності боярина автор не навів, його гіпотетичне походження з комітатів Абауй і Боршод запропонував. Історик не виключає народження Дмитра саме в одному із сіл під назвою *Detk*, *Dechk*, що дало предикат нобелєві, який пізніше з невідомих причин переїхав у володіння Романовичів.

Назва розділу цілком виправдана. Його дискусійність – поза сумнівами, однак така постановка питання крізь призму медієвістичних студій розкриває подальшу перспективу розвитку історичної науки та окремих її напрямів, зокрема просопографії, генеалогії, біографістики.

Звернемо увагу й на окремі аспекти, які, на нашу думку, могли б бути розв'язані в інший спосіб. Насамперед «кидається у вічі» надмірна «латинізація» структури роботи, уживання

латинської термінології в тексті. Зрозумілим виглядало бажання історика запропонувати читачеві свого роду «оригінали» імен, втім, слід зважати на публічність книги, яку, очевидно читатимуть не лише фахові медієвісти, а й пересічні мешканці, наприклад Закарпаття. «Українізація» змісту чи гармонійне українсько-латинське поєднання виграли б, бо вочевидь, вивчення класичної та середньовічної латини не те що в гімназіях, а й університетах країни бажає бути, щонайменше, кращим.

Звісно, на наш погляд, автор не завжди має рацію в класифікації віднайдених і досліджених ним персонажів. Зокрема, згаданий у третьому розділі комес Ruthen (3.1.1), за всіма ознаками мав би бути віднесений до п'ятого розділу, в якому вчений розглядав іменослов осіб імовірно та малоімовірно руського/галицького походження. Справді нам невідомо, чи Ruthen є скороченим від Ruthenus, як і не знаємо дійсно, чи батько спішського списоносця Миколу носив ім'я Ruthenus. Видається дійсним уживання угорським канцеляристом етнічності, особливо в контексті наведеного М. Волощуком витягу з документа^{*}. Імовірно до того ж таки п'ятого розділу варто було віднести доньку вельможної Ілони з роду Мон – Русинт. Принаймні таких самих імен не бракує в підрозділі 5.2 (див. наприклад: 5.2.6., 5.2.7, 5.2.11., 5.2.12).

Мабуть «патовою», на нашу думку, можна назвати ситуацію із боярином Судиславом. Запропоновані прикарпатським істориком висновки містять чимало раціонального. Контамінування імен в середньовічній дипломатичі – звична справа. Втім, чи дійсно угорський вельможа Себеслав з роду Лудан може ототожнюватися із галицьким Судиславом – питання більш ніж риторичне. Ми не сказали б «так», але й не сказали б «ні», якщо перефразовувати героїню з відомого історичного фільму. Дійсно, збігів чимало, але, головне, у джерелах автор не зміг показати так званого «прямого контакту» Богомира і Вітка з роду Лудан з, наприклад, сімейством бана Філі, які, за висновками Мирослава Волощука, були близькими родичами. Імовірно для цього вартувало б продовжити просопографічні та генеалогічні студії цих родин за матеріалами XV-XVI ст. й намагатися там знайти таку родинну належність.

Аналогічно виглядає справа ідентифікації Петра Петене, руське коріння якого – питання більш, ніж риторичне навіть попри контроль двох поселень колишнього князя Ростислава Михайловича й візит до невідомого за ім'ям галицького володаря у 1315 р. Чи один лише магістр Петро серед знаті, розселеної на східному кордоні Угорщини міг володіти мовою, зрозумілою Романовичем? Звісно – ні. Прикарпатським істориком не наведена й система надання земліньському держателеві Вішньова й Соломона. Якщо б княгиня Анна чи її діти чітко вказали, що надають ці землі Петрові за колишню службу на Русі й в Угорщині – все виглядало набагато переконливіше. Без сумніву той належав до слов'янського нобілітету королівства, а його нащадки могли набути предикат Oros, Orus за абсолютною інших обставин.

^{*} Волощук М. Назв. праця. – С.192.

Безумовно й версія походження Дмитра Детька з Угорщини потребує серйозного поглиблення. Стовідсотково ми могли б схвалити думку М. Волощука за наявності хоча б іще кількох грамот Людовіка I, де той в такий самий спосіб ідентифікував би галицького вельможу. Імовірно, такі є, але історичній науці вони невідомі. **Disputatio** у виконанні автора цілком відповідає змістові наведених суджень. Потреба у продовженні роботи над окресленими ним завданнями – поза сумнівом.

Важливість запропонованих читачеві висновків, зрозуміло, і в певній класифікації оселених в Угорщини представників «руського» світу, серед яких автор виділив не тільки тих, хто чітко ідентифікувався Ruthenus. Мирослав Волощук зазначає про неоднозначну ідентифікацію не тільки жителів в межах Русі, а й їх подальшу персоніфікацію в землях Арпадів і Анжу. Вчений фактично першим припустив існування свого роду «летючого голландця» – групи бояр, наприклад, з Галицької землі, які не були звідти родом (імовірно, печензького чи половецького походження), а тому, відповідно, не вживали на місцевому рівні ідентифікації «русь», «русин» і, звичайно ж, в такий спосіб не ототожнювалися після ймовірного переїзду до Угорщини, хоча і вважалися там, напевно, вихідцями з володінь Рюриковичів.

Висновки, що мегаважливо, підкріплені багаторічними польовими дослідженнями прикарпатського вченого, який особисто впродовж 2007-2013 рр. об'їхав велику кількість місць, пов'язаних з проживанням руських поселенців, логічно пов'язавши систему їхнього розселення з господарською доцільністю та інтересами володарів країни. Вражає ілюстративний і картографічний матеріал, органічно доданий до п'яти розділів книги. Тут не тільки фото найвідоміших фортифікаційних споруд, які стосуються теми дослідження, резиденцій угорських королів і руських князів. Зустрічаємо світлини окремих сіл, де проживали представники «руського світу», автентичних документів XIII-XIV ст. – живих носіїв інформації тих років. Гідні поваги і мапи, які чітко дають зрозуміти географію розселення русі в Угорському королівстві, динаміку, системність процесів, їх закономірності та особливості.

Книга Мирослава Волощука є самостійною, закінченою роботою з величезним науковим значенням не тільки для української, але й зарубіжної історіографії. Вона справедливо продовжує просографічні студії вітчизняного нобілітету за кордоном, є чудовим доробком анонсованого автором проекту «**Русі за межами Русі**».

Отримано: 5.11.2014.

Ivan Pop
(Cheb, Česká Republika)

SVĚDECTVÍ BRITSKÉHO NOVINÁŘE O UDÁLOSTECH NA PODKARPATSKU V TRAGICKÉM ROCE 1939

Nečekanou událostí na ukrajinském knižním trhu se stalo vydání překladu do ukrajinštiny knihy britského novináře *Michaela Winche* «*Odnodenna deržava*»: *Svidčennja anhljskoho očevydcja pro podiji Karpatskoji Ukrajinu. Tempora, 2012* («*Jednodenní stát*»: *Svědectví anglického pozorovatele o událostech v Karpatské Ukrajině. V originálu: Michael Winch. Republic for a Day: An Eyewitness Account of the Carpatho-Ukraine Incident. London, 1939*). Text knihy doprovází rozsáhlý komentář ukrajinských historiků (O. Pahirja, N. Kyrčiv, L. Belej). Vydání této knihy v rámci projektu «ECEM Media Ukrajina» je trochu podivným, protože svědectví britského novináře je pro ukrajinskou stranu nelichotivým dokumentem o událostech na tzv. Karpatské Ukrajině v době druhé Č-SR. Z toho důvodu ukrajinští historici ve svých komentářích se snaží «dokreslovat» a «vysvětlovat» charakter události v Chustu v r. 1939, ve skutečnosti popřít pravdivost svědectví Winche a zmást čtenáře.

Kdo byl Michael Winch a proč se ocitl ve výru události v Chustu v r. 1939? Michael Bluet Winch (1907-1991) se narodil v Londýně, vystudoval v Cambridgi mezinárodní vztahy a novinářství (1929), v letech 1931-1933 působil na britských ambasádách ve Varšavě, Bruselu a Athénách, v 1934-1935 člen redakce agentury «Reuter's», v 1936-1939 – dopisovatel «Christian Science Monitor», v 1939-1943 – pracovník slovenské redakce BBC, v 1943-1954 pracovník ministerstva zahraničí, tiskový atašé na britských ambasádách v Moskvě, Varšavě, Bonnu. Po válce napsal knihy o Německu, Belgii, Rakousku, avšak tou nejcennější zůstala jeho kniha o Podkarpatsku jako autentický pramen o událostech v kraji v přelomovém roce 1939.

Michael Winch přijel do Chustu 1 ledna, odjel 15 března 1939. V té době o exotickém kraji pod Karpaty se mluvilo v Berlíně, Paříži, Londýně, Římě, Varšavě, Budapešti, Moskvě. Po Mnichovu německé tajné služby zahájily dezinformační akci s tzv. ukrajinskou kartou. Úkolem této akce byla demonstrace údajně východního směru expanze Německa a její cílem bylo jak oklamání západních mocností, tak vystrašení Polska a znepokojení Stalina. Radiostanice Vídne, Vratislaví a Lipska zahájily vysílání v ukrajinštině. Goebbelsovská propaganda halasně křičela do světa o plánech budování pod záštitou Třetí říše Velké Ukrajiny, základem které se stane tzv. «Karpatská Ukrajina» jako «ukrajinský Piemont v Karpatech», budovaný na úkor Československa, Polska, Rumunska a SSSR. Tuto propagandu rado slyšeli signatáři Mnichovské dohody v Londýně a Paříži a přáli si mít informaci z prvních rukou o dění v karpatském «ukrajinském Piemontu». V Chustu hostovali britští, francouzští, italské, američtí

novináři, nejdelší dobu strávil zde právě Michael Winch. Britský novinář nepochyboval o tom, že tzv. Karpatská Ukrajina je produktem německých tajných služeb. Dnes publikované v Praze, Bratislavě, Užhorodu dokumenty, svědectví H.Masařika, generálního tajemníka MZV v době druhé Č-SR jasně svědčí o tom, že proukrajinský charakter jmenované 26. října 1938 podkarpatské autonomní vlády v čele s A.Vološinem byl «doporučen» čs. vládě z Berlínu. M. Winch píše, že samotný název «Karpatská Ukrajina» byl rovněž «doporučen» Berliem. Je to docela možné, protože samotní ukrajinští nacionalisté a také komunisté (na doporučení Kominterny) od 20 let používali název «Zakarpatská Ukrajina» nikoliv «Karpatská». Ukrajinští historici, komentující text Winche, rázně popírají tuto jeho tezi. Dokonce «Karpatskou Ukrajinu» považují za jeden z nezdařených pokusů budování ukrajinských států ve 20. století (Ukrajinská lidová republika 1918-1919, Kijev, Zapadoukrajinská lidová republika 1918-1919 – Lvov, Karpatská Ukrajina 1938-1939). Táto teze je zcela falešná. Události na Podkarpatsku (Karpatská Ukrajina) v letech 1938-1939 neměli nic společného s Ukrajinou jako takovou. Děni v Užhorodu a Chustu bylo součástí československé krize, nijak se nedotýkalo situací v sovětské Ukrajině, Haliči v Polsku nebo Bukoviny v Rumunsku. Samotný kraj i přes jeho autonomní status a halasnou kampaň ukrajinských nacionalistů byl součástí druhé Č-SR de iure i de facto. «Vnější projevy zde příliš často připomínaly komickou operu, – popisoval Winch situaci v Chustu v lednu 1939, – dokonce občas byly natolik komické, že pro návštěvníka z jiné planety, který by se ocitl v tu dobu v Chustu, připadaly by jako groteskní divadlo».

M. Winch prokazuje dobrou teoretickou připravenost ve smyslu orientaci v dějinném vývoji Podkarpatské Rusi a etnopolitických problémech kraje. «Do roku 1919 byla součástí Uher, po válce byla překrojená mapa Evropy a kraj stal součástí Československa... Za války (spíš na její konci, tzv. Huculská republika – I.P.) byla jedním z centrů ukrajinského hnutí, avšak to vůbec neznamená, že všichni půlmilionu její obyvatel věřili v ukrajinskou ideu nebo cítili se Ukrajinci... Maďaři vysvětlovali místním lidem, že oni nejsou ani Rusové, ani Ukrajinci, a jsou Rusíni, totiž autochtonní Slované, mluvící svým, originálním slovanským jazykem... V době české nadvlády úřady na začátku tolerovaly oba směry, «rus'ký» (rusínský – I.P.) i ukrajinský, záhy ze zahraničněpolitických důvodů (napjaté vztahy s Polskem – I.P.) začali preferovat ukrajinský směr, avšak ukrajinská idea se zanedlouho stala politickým problémem, hrozcím teritoriálními změnami». Proto pražskou politiku dosazování ukrajinských emigrantů do škol a výchovných institucí vzhledem k jejich usilovní «nacionální práci» Winch charakterizoval jako nerozumnou. Československá vláda podle jeho názoru pochopila to dost pozdě a obrátila svoji náklonnost k «rus'kému» směru». Za posledních pět měsíců roku 1938 německo-ukrajinská agitace podle slov Winche použila všemožné metody, aby donutila obyvatelstvo zapomenout na pojem «Rusín» a přijmout identifikaci Ukrajinec. Místní sedlák, zjistil

Winch, rozrušený takovou nadměrnou pozorností ke své osobě, přijal to, co bylo jasné pro obyčejný selský rozum, že on je Rusin, «zdejší», příslušnost kterého nepřekročuje území tohoto kraje.

Zcela jinak to vidí ukrajinští historici, komentující text Winche. Pro své «argumenty» neváhají sáhnout až do raného středověku. Podle jejich názorů Podkarpatská Rus v raném středověku patřila do bájně «Červené» neboli «Západní» «Rusi-Ukrajiny» a jejími obyvateli byly slovanské kmeny Duliby. Ve skutečnosti podobný útvar nikdy neexistoval, pouze v hlavách haličsko-ukrajinských romantiků 19. století, a slovanské kmeny, obývající území Podkarpatská se jmenovali Bílí Chorvaté, známe nám z knihy byzantského císaře Konstantina Porfirogeneta (905-959) «De administrando imperii». Ve zřízení v Potisi v době panování uherského krále Štěpána I (997-1038) tzv. Ruské marky (*marchia Ruthenorum*), spravované následníkem trůnu princem Emerichem s titulem *dux Ruizorum* jmenování historici vidí «ukrajinské kořeny». Nevadí, že pojmy «Ukrajina», «ukrajinský» existují pouze od 17. st. Ukrajinští kritici Winche uznávají, že od 10. st. území Podkarpatská «postupně kolonizují Maďari, avšak občas uherští králové darují určitá území ruským knížatům», což zní docela legračně. Jako příklad uvádí «darování» králem Bělou IV v roce 1243 svému zeti knížeti Rostislavu Michajloviči z Haliče území od Marmaroše do Šariše. Nic takového dějiny Uher neznají, takový případ dokonce odporuje charakteru činnosti krále Bély IV, který po odchodu z Uher Tataro-Mongolů zahájil obnovu země, usazoval ve zrušených osadách, včetně podkarpatských, kolonisty ze Západu. Budoval obranný systém (hrady v Chustu, Královu, Sevljuši, Mukačevu, Užhorodu, Nevicke) proti vpádům Tatarů právě na tom území, které jakoby daroval haličskému knížeti. Jmenování historici počítají s tím, že čtenář se neorientuje v systému středověkých vlastnických vztahů. Kníže Rostislav skutečně dostal určitý majetek (část Mukačevského panství, nikoliv jmenované obrovské území) jako léno, tj. právo dočasně užívatí příjmů z tohoto panství. To samé se vztahuje k litevskému podolskému knížeti Teodoru Koriatoviči, jeho dočasnému spravování z povolení císaře Zikmunda Lucemburského Mukačevského a Makovického panství (1393-1414).

Přelomovým obdobím v dějinách Podkarpatska ukrajinští historici považují válku 1914-1918. Podle jejich slov haličtí Ukrajinci bojovali spolu s podkarpatskými Rusini v rakouské armádě a vychovávali je v ukrajinském duchu. Je to další nesmysl. Armádní jednotky v Rakousko-Uhersku se formovali na územním principu a k tomu ve dvou státních útvech, proto branci z Haliče sloužili v rakouské armádě, a z Podkarpatská v uherské, takže podkarpatská Rusini nemohly být vychovávány haličskými «narodovci». To by byl i osud mého dědečka, mobilizovaného do maďarského pluku v srpnu 1914 a zabitého ruskou kulkou právě na haličské frontě jako obránce pevnosti Przemysl.

Avšak vrátíme se k textu knihy M. Winche. Zkušený novinář rychle pochopil politickou atmosféru v Chustu, profil jediné poli-

tické strany UNO (Ukrajinske nacionalne objednannja) a bojůvek «Karpatské Siči». Stranu označil za autoritativní, «Karpatskou Sič» za její ozbrojenou složku organizovanou podle vzoru německých SA. Fanatický charakter její členů podle slov Winche určovali emigranti z Haliče. «Oddíl sičovců u vládní budovy vypadal jako shluk banditů – špatně oblečených, špinavých, naverbovaných z nejnižších společenských vrstev». Ukrajinofilské (nacionalistické – I.P.) hnutí v Karpatské Ukrajině podle slov Winche nemělo žádný konstruktivní politický program. «Průbojnost a vychloubáčnost ukrajinských činitelů ničí snahu kohokoliv jednat s nimi seriozně. Navštívil Winch také koncentrační tábor Dumen u Rachova a konstatoval, že jeho zřízení je důkazem fungování autoritativního systému v Karpatské Ukrajině podle německého vzoru. Proti takovému závěru rázně protestují ukrajinští historici.

Barvitě popsal M.Winch atmosféru národní netolerance, kterou nastolily Ukrajinci v Karpatské Ukrajině. Ukrajinské struktury šířily podle jeho slov nenávisť vůči představitelům všech jiných národností, zvláště proti Čechům. V tom Winch zcela oprávněně spatřoval černou nevděčnost Ukrajinců. Z jedné strany ukrajinští emigranti uznávali, že čs. úřady vytvořili pro ně nejlepší možné podmínky, zajistili dobře placenou práci, financovali celou řadu ukrajinských středních a vysokých škol. Jak uznával jeden z čelných představitelů ukrajinské emigrace V.Birčak mnozí z nich nabyly značný majetek, «postavili honosné vily, jiný přikoupili k tomu i viničky!» A teď M. Winch všude viděl heslo: «Pryč s Čechy – jakoukoliv cenou!» «Takové heslo, psal Winch, se mi zdálo iracionální, dětinské. Pro svou existenci Karpatská Ukrajina potřebovala české peníze, dokonce i jako autonomní kraj. Bez české armády nebyla možná obrána proti snahám Maďarska a Polska dosáhnout společných hranic. Ukrajinci mluvili v narážkách, že mají «jiné přátele», samozřejmě měli to být Němci. Avšak z jejich strany nebylo vidět ani finanční pomoci, ani jakékoliv jiné. Říct to nahlas znamenalo dostat se do nepříjemné situace. Nezbyvalo nám nic jiného, jen poslouchat...»

Zaznamenal M.Winch také šíření v kraji antisemitismu, co vehementně popírají ukrajinští komentátoři textu. Původci agresivní formy antisemitismu, pogromů, byli emigranti z Haliče. Hororovou scénu viděl Winch v Jasini. «Skupina huculských výrostků se vrhla na židovské učně řemeslné školy, byla je holemi, hrozila jim, že je podřeze a tím je donutila jist sádlo, což je pro věřící Židy nepřijatelné. To bylo skutečné peklo. Jakmile se vypořádali s židovskými chlapci, rozpálení výrostci se vrhli na učitele Čecha a tloukli ho ze všech stran.» Vládní komisaři ukládali židovským komunitám splacení různých «příspěvků», které občas dosahovali horentních sum.

12 února 1939 se konaly volby do místního parlamentu, «sojmu». «Volby ani zdaleka nebyly svobodné, psal Winch. Tato událost neměla žádný smysl. Volič měl možnost volit vládu, nebo ji nevolit, protože existovala pouze jedná strana, jeden vládní hlasovací lístek.» Volby vcelku Winch hodnotil jako komickou hudební komedii.

Krátké dějiny Karpatské Ukrajiny kráčely ke svému konci. «Chust za niekoľik dnů do příchodu Maďaru, – psal Winch, – vypadal jako blázinec, ze kterého pustili na svobodu pacientů. Vzduch zaplnili všelijaké ničím nepodložené zprávy a zprávičky. Každý viděl v druhém potenciálního nepřítele. Město bylo odříznuté od světa, telefonní spojení se zahraničí bylo zakázáno, nefungovalo ani vnitřní telefonní spojení...» Kulminovala protičeská kampaň, oficiální noviny Nova svoboda otevřeně zvali do zbraně. M.Winch se ocitl v centru bojů mezi čs. vojskem a pučisty-sičovci v noci na 14. Března. Puč sičovců neměl smysl, Slovensko pod tlakem Hitlera vyhlásilo nezávislost, Karpatská Ukrajina se ocitla v prázdnu. «Kolem půl sedmé večer jsme přišli k vládní budově, abychom uslyšeli vyhlášení nezávislosti Karpatské Ukrajiny. Hustě sněžilo. Na náměstí se shromáždilo kolem 700 osob. Bylo to nejpodivnější vyhlášení nezávislosti v dějinách. Předseda vlády Vološin z balkonu vyhlásil nezávislost Karpatské Ukrajiny, avšak v řád diváků nezazněla žádná píseň, žádné vlastenecké heslo na počest Republiky. Lide ponuré opouštěli náměstí... Poslední 24 hodiny jsme prožily ve třech různých státech. Probudili jsme se v Československé republice. Do večera Karpatská Ukrajina byla svobodnou zemí. Následující den přišli maďarští vojáci.»

Text knihu Michael Winch končí cynickým prohlášením jednoho z vůdců Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) s nímž se setkal v Bratislavě: «Karpatská Ukrajina pro nás neznamenala nikdy nic. Ona byla prostě prostředkem k dosažení cíle. Naším cílem byla a je jenom idea Velké Ukrajiny».

Отримано: 02.09.2014.

УДК 94(437.1/.2+437.6):94(477)(031)(049.23)

Mykola Mušinka

(Prešov, Slovenská Republika)

UKRAINISTIKA ČESKA A SLOVENSKA V ENCYCLOPÉDII DEJÍN UKRAJINY

Koncom roku 2013 vydal Ústav dejín Ukrajiny Národnej akadémie vied Ukrajiny v Kyjevi desiaty zväzok Ecyklopédie dejín Ukrajiny. Tato encyklopédia, ktorá začala vychádzať v roku 2003, predstavuje najvýznamnejšie dielo ukrajinskej historiografie. Na jej 6726 stranách nachádzame 11005 hesiel (tieto často prerastajú do vyčerpávajúcích vedeckých štúdií) 7763 ilustrácií a 522 máp. Každé heslo je podpísané autorom (autormi) a obsahuje zoznam najdôležitejšej pramennej literatúry.

Encyklopédia sa neobmedzuje iba územím Ukrajiny, ale skúma jej dejiny v širších súvislostiach. Vráťane ekonomických, politických a kultúrnych stykov Ukrajiny s inými krajinami. Samostatné heslá sú venované Česku, Čechom na Ukrajině, Slovensku a významným predstaviteľom týchto krajín.

Heslo Česko (Чехія), (zv.10, s.537-540) podáva stručnú informáciu o krajine, jej zemepisnej polohe, administratívnom členení, etnicom a náboženskom zložení obyvateľstva, politickom zriadení, členstve v medzinárodných organizáciách atď. Opierajúc sa o štatistické údaje z roku 2011 autor hesla úvadžá že v Českej republike žije 10.560000 obyvateľov – 6.700000 Čechov, 522000 Moravanov, 149000 Slovákov 117000 Ukrajincov. Na ďalších miestach sú Vietnamci, Rusi, Poliaci, Nemci, Maďari, Rómovia a i. Ďalej nasleduje stručná informácia o dejinách Česka od najstarších čias po súčasnosť.

Zdôrazňuje že česko-ukrajinské styky sa datujú od čias Kyjivskoji Rusi. Cez jej územie viedla dôležitá cesta z východu na územie dnešného Česka. Kyjevské knieža Volodymyr Svjatoslavovyč mal za manželku dve Češky a kráľ Přemysl Otokar II bol ženatý s dcérou haličského kniežata Rostyslava Mychajlovyča. Zo starého českého čľachtického rodu pochádzal hetman Ukrajiny Pylyp Orlyk (1672-1742) – autor prvej demokratickej ústavy v Európe. V druhej polovice 19. storočia sa začala masová kolonizácia Čechov Ukrajiny, predovšetkým Haliče, Bukoviny, Volynskej a Kyjivskoji gubernie. Koncom 19. storočia len na Volyni sa nachádzalo 130 lokalít s približne 65000 Čechmi. «Česi priniesli do svojho nového prostredia veľa ekonomických zmien, predovšetkým v poľnohospodárstve, ekonomických vzťahoch a kultúre» – konštatuje autor.

Po prvej svetovej vojne sa v Česku ocitlo viac ako 20000 emigrantov z Ukrajiny, následkom čoho sa Praha stala najaktívnejším centrom ukrajinskej emigrácie v Európe. V Česku boli založené štyri ukrajinské vysoké školy, vychádzalo viac než 100 ukrajinských novín a časopisov atď. Po druhej svetovej vojne však boli všetci tieto ustanovizne a organizácie zlikvidované. Heslo Česko je ilustrované troma mapami – Československo 1935 (vrátane Podkarpatskej Rusi), Československo 1988 a súčasné Česko.

V rôznych zväzkoch analyzovanej encyklopédie nachádzame rôzne heslá s českou tematikou. Uvediem aspoň niektore z nich (v chronologickom poriadku) – Veľkomoravské kniežatstvo, Cyril a Metod, Knieža Rastislav, Karlova univerzita, Pylyp Orlyk, Habsburgovci, Jozef Dobrovský, Pavel Jozef Šafárik, Slovanský zjazd 1848 v Prahe, Lubor Niederle, František Řehoř, Jozef Hlávka, Eugen Rychlík, Tomáš Garrigue Masaryk, Edvard Beneš, Václav Girsá, Ukrajinská slobodná univerzita v Prahe, Ukrajinská vysoká škola pedagogická v Prahe, Ukrajinská hospodárska akadémia v Poděbradach, Ludvík Svoboda, Vladimír Histička, Mnichovske dohody 1938, Pražská jar 1968 a iné. Každá z týchto osobností, organizácií a ustanovizní mala vzťah k Ukrajine.

Podobným spôsobom ako heslo Česko je spracované aj heslo Slovensko (Словаччина) (zv.9, s.633-635). Slovensko bezprostredne hraničí z Ukrajinou (dĺžka spoločnej hranice je 97 km). Podľa štatistických údajov z roku 2008 z celkového počtu 5.410000 obyvateľov Slovenska 83% tvorili Slováci, 9,5 % – Maďari, 1,9 % – Rómovia, 0,9% – Česi, 0,6% – Rusini-Ukrajinci. Územie Slovenska bolo až na

začatku železnej doby (400 rokov pred n.l.) obývané Keltmi, neskôr Dákmi, Rimánmi a Germánmi. V 5.-6. storočí sa tu objavili Slovania. V 7. storočí bolo územie Slovenska súčasťou Samovej ríše, v 8.-10. storočí Nitrianskeho a Veľkomoravského kniežatstva, v 11. storočí sa stalo súčasťou Uhorského kráľovstva. Stručne sú osvetlené aj novodobové dejiny Slovenska, predovšetkým národné obrodenie, spolunažívanie z Čechmi v spoločnom štáte po prvej svetovej vojne, vznik Slovenského štátu, Slovenské národné povstanie, obnovenie Československa po druhej svetovej vojne a nakoniec vznik samostatnej Slovenskej Republiky 1. januára 1993. Ukrajina bola prvým štátom, ktorý v ten istý deň uznal jej samostatnosť. Odvtedy bolo medzi Ukrajinou a Slovenskom uzavretých viac ako sto medzištátnych, medzivládnych a medzirezortných zmlúv. V hlavných mestách Kyjevi a Bratislave posobia veľvyslanectvá, v Užhorode a Prešove – generálne konzuláty.

Slovensko-ukrajinské styky podľa autora hesla majú dávnu tradíciu. Cez Slovensko viedli dlhé cesty, spájajúce Ukrajinu zo západnou a južnou Európou. Už od stredoveku cestovali na Ukrajinu slovenskí obchodníci a remeselníci. Zaujímavý popis cesty po Ukrajine z rokov 1708-1709 zanechal Slováč Daniel Krman. Jemu je venované samostatné heslo.

V encyklopédii sa zdôrazňujú styky slovenských dejateľov s ukrajinskými spisovateľmi a vedcami (alebo ich tvorbou) – H. Skovorodom, T. Ševčenkom, I. Frankom, J. Holovackým, M. Šaškevyčom, O. Boďanským, I. Srezněvským, M. Lučkajom a inými. Každá z týchto osobností má v encyklopédii samostatné heslo.

Značná pozornosť je venovaná Rusínom-Ukrajincom východného Slovenska. Heslo *Slovensko* sa končí konštatovaním, že v Zakarpatskej oblasti Ukrajine žije viac ako 6000 Slovákov. Samostatné heslá (v rôznych zväzkoch) venované P.J. Šafárikovi, J. Kollárovi, A. Dobrianskemu, O. Duchnovyčovi, V. Grendžovi-Donskému, P.P. Goidičovi, V. Hopkovi, I. Vanatovi, M. Mušinkovi, Užhorodskej cirkevnej únii 1646, Ukrajinskej národnej rade Prjašivščyny, Múzeu ukrajinskej kultúry vo Svidniku, časopisu Dukľa a i.

Heslo *Prjašivščyna* (zv.9, s.53-56) popisuje dejiny Rusínov-Ukrajincov Slovenska. Je to najrozsiahlejšie heslo venované tomuto etniku. Zdôrazňuje sa v ňom, že v 11.-12. storočí sa toto územie stalo súčasťou Uhorského kráľovstva. V rokoch 1241-42 «sa obyvateľstvo Prjaševščyny hrdinsky brnilo pred vojskami chana Batyja, a od začiatku 14. storočia sa zintenzívnila vlna valaško-rusínskej kolonizácie Prjašivščyny, ktorá trvala až do 18. storočia». Ďalej sa opisujú styky Rusínov so Slováckmi, spoločné protifeudálne vystúpenia, tzv «buditeľstvo», maďarizácia atd. Hlavná pozornosť je venovaná medzivojnovým a povojnovým dejinám Rusínov-Ukrajincov Slovenska.

Prinosom je heslo Užhorodská cirkevná únia 1646 (zv.10, s.215), ktorú podpísalo len 63 pravoslávnych duchovných (z celkového počtu asi 800 duchovných vtedajšej Mukačevskej eparchie, zahrňujúcej aj pravoslávne farnosti dnešného Slovenska).

Na vydání Encyklopédie dejín Ukrajiny sa podieľalo 864 vedcov, ktorí sú podpísaní pod jednotlivými heslami. Autorom väčšiny vyššie uvedených encyklopedických hesiel s českou a slovenskou tematikou je prof. Stepan Vidňanský DrSc (1951) – jeden z najvýznamnejších súčasných historikov-slavistov a karpatológov Ukrajiny.

Napriek tomu, že bohemistike a slovakistike v Encyklopédii dejín Ukrajiny zaujíma nepatrí centrálna pozornosť iba okrajové mesto, je to zaujímavý pohľad historikov Ukrajiny na dejiny Čiech, Slovenska a Rusínov-Ukrajincov, žijúcich v týchto štátoch. O posledných sa zrejme viac dozvieme z 11. Zväzku encyklopédie, ktorý bude venovaný Ukrajine a Ukrajincom doma i vo svete.

Примітки:

1. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2013. – ISBN 966-00-00632-2. – Т.10: Т-Я. – 784 с. – Тираж 5000 екз. Редакція sľubuje vydať ešte zverečný zväzok encyklopédie pod názvom *Ukrajina – Ukrajinci*.
2. Toponymum *Prjašivščyna*, odvodené od mesta Prešov (ukr. Пряшів), ktoré sa v roku 1816 stalo centrom Prešovskej grékokatolíckej eparchie, zahŕňa lokality východného Slovenska obývané Rusínmi-Ukrajincami, podliehajúce tejto eparchii. V tomto význame sa používa i dodnes a nezodpovedá toponymu *Prešovska*.

Отримано: 21.01.2015.

УДК 94(477)(092)

Олександр Головка
(Кам'янець-Подільський)

СЛОВО ПРО КОЛЕГУ: МОДЕСТ ІГОРОВИЧ ЧОРНИЙ **(14.05.1974 – 31.08.2014)**

31 серпня 2014 р. від друзів зі Львова я дізнався про трагічну подію – від важкої хвороби передчасно на сорок першому році життя помер відомий український історик-медієвіст доцент кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка кандидат історичних наук Модест Ігорович Чорний.

Моє знайомство з паном Модестом не було тривалим і це при тому, що з деякими істориками Львівського університету я знайомий не один десяток років. Вірогідно, це пояснюється тим, що він набагато молодший від мене за віком. А ніде правди діти, люди більш старшого покоління часто, на жаль, недостатньо звертають увагу на молодих людей, особливо на тих, які є скромними і спокійними, не проявляють занадто великої активності і експресії. Тоді про викладача кафедри історії середніх віків Модеста Ігоровича я дізнався від мого друга Леонтія Вікторовича Войтовича невдовзі після призначення останнього в 2006 р. завідуючим цієї кафедри.

Оскільки я сам у свій час спеціалізувався на кафедрі історії середніх віків Харківського університету, у мене, ще з тих далеких сімдесятих, завжди був інтерес до справжнього історико-наукового життя в університетах, яке я у більшій мірі сприймаю саме в контексті навчання і дослідження давніх епох. За радянської доби в Україні, на жаль, істориків саме такого фаху – античників, медієвістів, сходознавців, етнологів було вкрай мало, а відповідні органи ідеологічного тиску з високих партійних кабінетів прагнули їх тримати в залізних обіймах. Частіше дозвіл викладачам на вивчення давнини давався за умови написан-

ня чогось псевдопатріотичного або агресивно-спростовуючого, на кшталт боротьби проти буржуазної (як варіант – буржуазно-націоналістичної) історіографії або «висвітлення» реакційної ролі католицької або уніатської церков.

В добу незалежності ситуація для істориків дещо змінилася, але не можемо сказати, що за всіма параметрами вона стала кращою. Справжні історики отримують певну можливість займатися улюбленою справою, проте побутові, і не тільки, обставини (рівень оплати, завантаженість, зростання конкуренції з боку кон'юктурної псевдонаукової тематики) створюють зовсім некомфортні умови життя для науковців.

Все вище наведене було написано не через бажання поплакати «в жилетку», а для того, щоб пояснити проблеми, які зараз заважають творчому зростанню талановитій молоді, дати відповідь, чому багато здібних молодих людей не йдуть в науку або в аудиторії університетів. Складається враження, що справжньою наукою в Україні займаються переважно люди, яких у позитивному плані можна назвати фанатами. Таким фанатом від науки і був Модест Ігорович Чорний. Але хочу підкреслити, що іншим він і не міг бути...

На формування Модеста Ігоровича як людини, а згодом педагога і вченого, значно вплинули обставини, в яких він жив. Народився 14 травня 1974 року в, без перебільшення, унікальному місті Львові, який кожним своїм камінцем випромінює історію. Дитинство та юні роки його пройшли в специфічний час, коли люди призвичаїлися жити за подвійними стандартами. Як тут не згадати сумний жарт львів'ян: «Яка сама висока будівля у Львові? – КДБ. Звідти чудово Сибір видно».

В таких умовах постійної роздвоєності дуже важливим, особливо для особистості із гуманітарним складом розуму, є вплив найближчого оточення. І, вочевидь, на молодого Модеста дуже сильний і постійний вплив мали батьки, люди з інтелігентного середовища, які передали сину почуття справедливості, любові до рідного краю, людей, які в ньому живуть, любові до прекрасного, бажання бути корисним і нести добро. Другим фактором, який мав велике значення до формування юнака, був сам Львів: з його унікальною історією, архітектурою та культурою. Третім фактором були гени, завдяки яким він отримав неординарні здібності. Саме ці гени сприяли тому, що зовсім маленький хлопчик в три роки почав читати, а згодом зі срібною медаллю 1991 р. закінчив середню школу № 70 м. Львова.

Після завершення школи у Модеста не було коливань у виборі професії. В тому ж 1991 р. він успішно склав іспити і почав вчитися на історичному факультеті славетного Львівського університету. 1991 – переломний рік в історії України і її громадян. При всій піднесеності часу перша половина 90-х була дуже складною для багатьох людей, багато з них міняли свій фах, чимало виїхали у пошуках долі за кордон. Такого не стало з Модестом Ігоровичем. Попри всю складність життя муза Кліо

була його коханням на все життя, але водночас вона була і його опорою: він прагнув і важкою, кропіткою працею набував знання з далекого минулого.

Модест Ігорович не шукав легких шляхів у науці, точніше він не шукав якихось дрібно кон'юнктурних тем, за які можна досить швидко отримати наукові звання і зробити кар'єру. В 1996 р. він вступив до аспірантури і почав вивчати історію Домініканського ордену на теренах Центральної і Східної Європи. Науковим керівником його була вчений-спеціаліст з історії середньовічної торгівлі і добрий педагог доцент Раїса Василівна Шиян. Вибір теми з історії католицької церкви навіть в умовах незалежності був сміливим кроком, оскільки з людських душ ще не витравився совковий науково-атеїстичний нігілізм до всього, що було пов'язане з релігією. Однозначно, що у людей не зникло і несприйняття того, що не є нашим, або не зовсім нашим. Воно залишалося тоді, у значній мірі, залишилося і зараз.

Мова йде про явище псевдопатріотизму, яке несе особливо велику шкоду: своє – це дуже добре, а якщо є щось не наше, то його треба спростовувати, критикувати або робити певні дії, які з об'єктивністю в науці нічого не мають спільного. Конкретно, якщо мова йде про католицьких монахів – то наперед працює установка, що перш за все треба писати про них як експлуататорів, як ворогів українців, хоча серед домініканців і францисканців і українців було достатньо. І ті, й інші відіграли значну роль в господарському розвитку і культурно-освітньому житті нашого краю. Другий момент, на відміну від вивчення історії на рівні краєзнавства, історик-медієвіст мав знати іноземні мови, бути знайомим з рідкісними виданнями.

В свій час, коли я був студентом, на запитання, чому у нас кафедру історії середніх віків очолює лише кандидат історичних наук, куратор моєї групи Володимир Іванович Кадеев дотепно пояснив: «А що поробиш, якщо в Україні легше знайти динозавра, ніж доктора історичних наук із давньої або середньовічної історії». Продовжуючи цю думку, слід сказати, що і в тій радянській і зараз, у сучасній незалежній Україні, не так просто знайти не лише доктора, а й кандидата історичних наук – справжнього фахівця з всесвітньої історії країн Західної Європи або Сходу. Писати дисертації на такі теми вкрай важко, а результат в разі успішного захисту подібних робіт, який абсолютно не гарантований, такий же, як і у пошукувачів, що пишуть праці з дрібних за постановкою проблеми тем з вітчизняного минулого.

Модест Ігорович добре знав як давні, так і сучасні мови. Особливо добре знання середньовічної латини та німецької мови дозволило йому бути на «ти» із вкрай складними для вивчення манускриптами. В 2002 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію «Домініканський орден в державах Центрально-Східної Європи в XIII – першій половині XIV ст.», можливо першу кваліфікаційну роботу, де б цілеспрямовано не критикувалася церква, і однозначно унікальну в науковому плані, оскільки саме на справ-

ді високому науковому рівні ніхто таких праць в східноєвропейській історіографії не писав.

Пан Модест йшов тернистими шляхами у науці, і не шукав для себе легких шляхів у житті. З 1994 по 2005 рр. він викладав історію у своїй рідній школі № 70. І ця десятилітня робота була обумовлена не лише неможливістю відразу знайти роботу у вищі, а і бажанням реалізувати себе, передавати свої величезні знання іншим, у тому числі і дітям. Вочевидь, прагнення служити людям, у великій мірі проявилось в його викладацькій роботі в рідній Альма-матір, де він починає працювати з 2001 р. Учні, у тому числі і студенти, попри їх максималізм, здебільшого справедливі в оцінках своїх викладачів, особливо якщо їм випадає нагода висловити їх таємно.

Про доцента М.І. Чорного на сторінках Інтернету можна прочитати досить цікаві речі. Перш за все, молоді люди визначають високу якість лекцій, прагнення неформально проводити семінари, задавати запитання на логіку, а також почуття справедливості, вимогливості, яка через означену справедливість, не викликає якогось різкого негативу навіть у нестаранних студентів. Природно, що дівчата звертають увагу на вельми красиву природну зовнішність викладача, інколи зізнаються про свою закоханість в нього, але, не зупиняються на цьому, пишуть про його уважність, доброзичливість, шляхетність...

Здається Модесту Ігоровичу було тісно в межах звичайних форм викладацької роботи, тому він організовує зі своїми учнями студентський клуб медієвістики, багато уваги приділяє творчому зростанню молоді, прагне навчити їх фаху історика, з великою енергією готує оригінальні спецкурси з медієвістики. Лише назви цих спецкурсів свідчать про широкий світогляд вченого: «Чернечі і духовно-рицарські ордени», «Єретичні рухи IV-XV ст.», «Побут і звичаї середньовічної Європи», «Мандрівники і подорожі середньовічного світу» та ін. Про інтереси Модеста Ігоровича говорять і назви розділів першого університетського підручника з історії середніх віків, які він разом із колегами нещодавно підготував. Зокрема, мої улюблені теми з «Великого переселення народів» і хрестових походів в ньому дуже майстерно як в науковому, так і методичному плані виклав саме пан Модест.

Завдяки розмовам із Л.В. Войтовичем я досить обізнаний з повсякденною роботою моїх колег по цеху медієвістів у Львівському університеті, але, на превеликий жаль, в силу епізодичності моїх приїздів до Львова я не мав можливості часто спілкуватися з ними. Але й на відстані я відчував і відчуваю інтенсивне пульсування викладацького життя істориків-медієвістів у галицькій столиці.

Безпосереднє знайомство, бесіди з Модестом Ігоровичем переконали мене, що він був надзвичайно скромною людиною, з дещо вразливим характером, людиною, яка абсолютно не була кар'єристичною і прагматичною. Дивовижно, але він цілком відповідав за характером своєму дещо екзотичному імені (як відомо,

ім'я Модест з латини перекладається як скромний). Він був відкритим до спілкування, але ніколи нікому не нав'язував свою персону, вмів дуже уважно слухати і дати гарну пораду. Він був вимогливим, навіть тоді, коли принциповість і вимогливість несли ризик для якогось власного благополуччя, ніколи не відмовляв людям у допомозі, інколи здається, що він просто не знав, як це зробити.

Три роки тому я звернувся до Модеста Ігоровича з проханням проконсультувати мого студента Олександра Бучковського, який писав курсову роботу з історії чернечих орденів в Україні, і одразу ж отримав позитивну реакцію. Склалося тоді навіть враження, що пану Модесту мало було своїх студентів і він розшукував таланти поза межами Львова, щоб передати свої знання і навчити їх ремеслу історика. Консультації були проведені оперативно і на дуже високому науковому і педагогічному рівні.

Як справжній львів'янин, він був до нестями закоханий у своє місто. І це проявилось в його роботі над статтями для енциклопедії з історії Львова. Рукопис кожної з них – це прояв великої пошукової роботи, тому не дивно, що всі вони після виходу з-під пера пана Модеста були набагато більшими, ніж того вимагала редакція видання. Хотілося б сподіватися, що з часом саме ці цікаві нариси у повному вигляді стануть надбанням широкого кола шанувальників нашої давнини.

Мені, повторююсь, постійно дуже імпонувало те, чим у науковому плані займався Модест Ігорович, тому в 2012 р. я запропонував йому підготувати матеріал для нашого кам'янецького збірника «Проблеми історії Центральної і Східної Європи» і невдовзі отримав дуже фахову, побудовану на підставі скрупульозного аналізу складних для вивчення джерел, статтю про діяльність Домініканського ордену в Галичині і на Поділлі. Зараз, на превеликий жаль вже без його згоди, редколегія підготувала для видання рукопис іншої статті М.І. Чорного, яка збереглася в його архіві і люб'язно надана його рідними. Ця праця є продовженням попередньої.

Кажуть, що незамінних людей не буває, але, без всякого сумніву, це не стосується Особистостей. В історії останніх було багато, але всі вони залишаються. Саме тому про них пам'ятають сучасники і будуть завжди пам'ятати всі прийдешні покоління.

Спи з миром...

Отримано: 15.10.2014.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баженов Олександр Львович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Балушок Василь Григорович (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Т.М. Рильського НАН України.

Білецька Тетяна Вікторівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Вацеба Ростислав Миролібович (м. Львів), аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Корбяк Дмитро Володимирович (м. Львів), аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Лиман Сергій Іванович (м. Харків), доктор історичних наук, професор кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Лисенко Олександр Євгенович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Майор Ростислав Іванович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мельник Наталія Миколаївна (м. Вінниця), викладач суспільних дисциплін Вінницького технічного коледжу.

Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Мушинка Микола Іванович (Пряшів, Словачька Республіка), доктор філологічних наук, президент Наукового товариства імені Шевченка у Словаччині, голова асоціації українців у Словаччині, почесний професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олещук Анна Романівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Поп Іван Іванович (м. Хеб, Чеська Республіка), доктор історичних наук, професор, лауреат премії "Shola Ludus" і премії імені Антона Годінки (Угорщина).

Поп Юрій Іванович (м. Вінниця), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Роменський Олександр Олександрович (м. Харків), аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Саюк Володимир Павлович (м. Ірпінь, Київська область), інженер-гідротехнік, громадський діяч, краєзнавець.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Стецюк Вадим Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Терський Святослав Володимирович (м. Львів), доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету “Львівська політехніка”.

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам’янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Чорний Модест Ігорович (м. Львів), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Щур Сергій Анатолійович (м. Кам’янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 4

Підписано до друку 12.05.2015 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 17,2. Обл.-вид. арк. 21,4.
Тираж 100. Зам. № 689.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.